

Dr RATNA KUMARI PUBLICATIONS SERIES

No. 5

आपस्तम्ब शुल्बसूत्रम्

ĀPASTAMBA-ŚULBASŪTRAM

with

The Commentaries of

Kapardiswamin Karvinda and Sundararaja

• • • and

English Translation by

Dr Satya Prakash D Sc

Edited by

Dr. SATYA PRAKASH D Sc

&

Pt RAM SWARUP SHARMA

THE RESEARCH INSTITUTE
OF ANCIENT SCIENTIFIC STUDIES
NEW DELHI 8

Published by .

Ram Swarup Sharma

Director .

**The Research Institute of Ancient
Scientific Studies.**

26/139 140 West Patel Nagar, New Delhi-8

© Copyright Reserved by the Publisher

Kali Sankat 5069 Dec 1968

Price   **Rs. 50.00**   (Fifty only)

डा० रत्नकुमारोप्रकाशनयोजनान्तर्गत

पंचमं पुष्पम्

आपस्तम्ब शुल्बसूत्रम्

कर्पादिभाष्येण, करविन्द-सुन्दरराज-
व्याख्याभ्यां च सहितम्

डा० सत्यप्रकाशकृत-
इंगलिशानुवादसमन्वितम्

डा० सत्यप्रकाश, पं० रामस्वरूपशर्माभ्यां
सुसम्पादितम्

प्रकाशक :

रामस्वरूप शर्मा

निदेशक :

प्राचीन वैज्ञानिकाध्ययन - अनुसंधान संस्थान

२६/१३६-१४०, चैस्ट पटेल नगर, नई दिल्ली-८

कलि संवत् ५०६६ सन् १९६८

प्रकाशक द्वारा सर्वाधिकार सुरक्षित

मूल्य पचास रुपये (५०) रु०

मुद्रक : पद्मश्री प्रकाश एण्ड प्रिंटर्स इमेरियस रोड दिल्ली-८

CONTENTS

<i>Khaṇḍa</i>	<i>Page</i>
Introduction	
Prologue	211—218
Āpastambīya Śulba Praśna	221—244
(PĀṬALA I)	
I. Measures and Fundamentals. Āmsas and Sronīs	245—266
II. Description of another type of measure, Dvikarṇī or the double producer, Trika- rṇī or the treble producer and Trtiyakarṇī or the one-third of the total <i>Pramāṇa</i>	267—276
III. Transformation of a square into rectangle	277—287
(PĀṬALA II)	
IV. Different fire-altars and their measure- ments. Gārhapatya Āhavanīya and Dak- ṣhiṇa Fire-altars.	288—295
V. Description of the Saumiki Vedi Different types of Abhyāsa	296—305
VI. Aśvamedha Vedi and Pada. Construction of Niruddha Paśubandha Vedi, Paṭrikī Vedi & Soma Vedi	306—317
VII. Description of Sadaśa Vedi and Gārhapatya citi	318—334
(PĀṬALA III)	
VIII. Shruti and shape of the Fire altar. Measu- rements of different vedis. Elucidation of the terms as Ekavidhah, Dvividhah etc	335—349
IX. Construction of Ātman, Wings and Tail Description of moulds of bricks	350—359
X. Covering of Fire altars with bricks	360—370

(PATALA IV)

XI.	Construction of fire altars using bricks	371—388
XII	Description of kām̐ya Fire altars Pra-u-ga citi Ubhayatah pra-u-ga citi ..	389—394
XIII	Construction of Rathacakra citi. Covering by bricks Tsaru and its deduction Number of bricks in Prastaras . . .	395—405
XIV	Description of Samūhya citi, Paricāyya citi, Śmaśāna citi and Chandas citi	406—411

(PATALA V)

XV	Construction of Śyena-citi. Units of measures Area of Fire altar. Bending of wing Ātman wings and Tail	412—417
XVI	Further description of syena-citi	418—424
XVII	Distribution of bricks in the second Prastāra or the second layer	425—432

(PATALA VI)

XVIII	Description of the Śyena citi with curved wings & tapering tail ...	433—439
XIX	Description of Cuturthi Ardhestakā, Pādestakā Pakseṣṭakā and Pakṣamadhyaṣṭakā bricks	440—446
XX	The Viṣayā bricks The prescribed number of two hundred bricks .	447—458
XXI	Construction of Kanka-cit and Alaja-cit English translation of the Āpastamba Sulba Sūtras	459—472
	Index	1—112
		113—123

THE ĀPASTAMBA ŚULBA SŪTRAS

The *Āpastamba Śulba Sūtra* forms a part of the *Āpastamba Śrauta Sūtra*. The *Śrauta Sūtras* give an account of the rituals which are supposed to be associated with the *Saṁhitās*, specially the *Śakla* and *Kṛṣṇa Yajur Saṁhitās*. It is not correct to say that the mantras of these *Saṁhitās* were exclusively meant to be interpreted in terms of one or the other ritual of the Vedic age. In fact, the mantras existed much before they were utilized for the ritualistic purposes. In the Brāhmanic age, one of the methods of interpreting them were in association with rituals. The *Śrauta Sūtras*, in which are included the *Śulba Sūtras* follow this trend of the Brāhmanas with added details.

As Keith says in his *Introduction to the Black Saṁhitā (Kṛṣṇa Yajurveda)*, there is no *Śrauta Sūtra* extant which gives an account of the ritual exactly as it is presupposed by the text of the *Saṁhitā*. But, as he says, there are two texts, the *Āpastamba*¹ and the *Baudhāyana*² which follow it as their main source, and of which practically complete texts are available. Besides these there are known the *Sūtras* of Bhārdvāja, Hiraṇyakeśin, and the *Vaikhānasa* which all follow the *Taittirīya* school, and portions of which have been made known by Hillebrandt in *Das altindische Neu-und Vollmondsopfer* (1879), and by Schwab in *Das altindische Thieropfer* (1886)³. The first two are also referred to, though the text is not printed, in Caland and Henry's *L' Agniṣṭoma* (1906, 1907), but the editors considered, in the opinion of Keith, doubtless correctly, that it was needless to consult the *Vaikhānasa*. Less closely related is the

1. Edited by Garbe in the *Bibliotheca Indica* (1882-1902), also edited by D. Srinivasachar and Vidwan S. Narasimbachar, Oriental Library Publications, Mysore, 1931, (the *Śulba* part alone).
2. Edited by Caland in *Bibliotheca Indica*, 1904 onwards. The *Śulba* part edited by Thibaut as appeared in the *Pandita*, Vol. IX and X of the Old Series, and Vol. I of the New Series.
3. See also Hillebrandt, *Ritualliteratur*, pp. 29 seq. For Hiraṇyakeśin, there is an edition in the *Anandasrama series* (1907).

*Mānava Śrauta Sūtra*¹ the Sūtra of the *Maitrāyaṇī Saṁhitā*, and the *Katyāyana Śrauta Sūtra*², the Sūtra of the *Vājasaneyi Saṁhitā*. Of the Sūtras of the Taittirīya school, that of Baudhāyana occupies a quite special place ; it is true as Keith puts it, that it is ready to supplement the *Saṁhitā* in many important particulars, as for example, in the full description of the game of the dice in the *Upavasathagavi* rite the *pāpmano vinidhyaḥ* Mantras the concluding part of the animal sacrifice, the rules for the date of the *Cārurmāsya* rites the dialogue with a Vaisya when the clay for the fire pan is obtained, the handing over of the consecration vessel and the bow to a courtier at the *Rājasūya*, the questioning as to the descent at the *Daśapeya*, the description of the requisites for the *Asvamedha*, the full accounts of the *Savas* the lists of the *Pravaras*, many astronomical data and a long list of various opinions given in the *Dyaidha-Sūtra*. But on the other hand it closely agrees with the *Saṁhitā* in other points, it adopts its readings of verses, however, strange with absolute fidelity, it has a whole section (XIV) to match the *Aupānuvākya* section (iii) of the *Saṁhitā*, it treats the various *Ahīnas* and *Sattras* of the Seventh Book of the *Saṁhitā* with scrupulous exactness in (xvi), whereas Āpastamba follows the *Pañcaviṁśa Brāhmaṇa* in preference.

Keith has made the following observations with respect to the *Āpastamba Śrauta Sūtra*.

The *Āpastamba Śrauta Sūtra*, on the other hand, agrees closely with the *Bhāradvāja*, and the *Hiraṇyakeśi*, and seemingly also with the unimportant *Vaiśkhanasa*. As compared with the *Baudhāyana*, these texts are emphatically of the Sūtra style, the elaboration of the *Baudhāyana* is foreign to their brief directions. The *Baudhāyana* repeatedly quotes verses found in the *Saṁhitā* in full though it clearly took them from the *Saṁhitā*¹. Āpastamba, on the other hand, only quotes in full texts from other sources, and the other

Sūtras seem to follow the same plan. Moreover, in Āpastamba, the use of the *Maitrāyaṇi Saṁhitā* is very marked¹, and shows that the ritual has a distinct tendency to eclecticism, just as in the sūtras the text follows the *pañcaviṁśa Brāhmaṇa*², rather than the *Taittirīya Saṁhitā*. Moreover, the *Rgveda*³ and the *Atharvaveda*⁴ have yielded material to Āpastamba, and the *Vājasaneyī* is often cited. There is clear proof that Āpastamba followed the *Manava Śrauta Sūtra*⁵ and used the *Kāṣhaka-Kapishhala*.

Keith definitely concludes from all this that the *Baudhāyana* and the *Āpastamba Sūtras* had before them the text of the *Taittirīya Saṁhitā* as we now know it. Both recognize the Anuvāka divisions of the present text but neither has any reference to the Kāṇḍas or Praśnas by name. But the *Baudhāyana Gṛhya Sūtra* has as Keith says, preserved an interesting notice as to the study of the text of the Veda. It extends (ii. 1) over five periods, each commenced and ended by a vow, the Hotārah, Śukrīya Upaniṣad, Godāna, and Astacātvarīmśad Vratas. The five periods are known as :

- (i) Prājāpatyāni, (ii) Saumyāni, (iii) Agneyāni, (iv) Vaiśvadevāni and (v) Svāyambhuva.

For the details of the list, see Keith's *Introduction* to the English translation of the *Taittirīya Saṁhitā*, xliii-xliv. The list, of course, ignores the present make-up of the *Saṁhitā*, and in its own composition, the text of the Sūtra shows such divergences⁶ that it is only fair to conclude that the matter was arranged by subjects, not by books as now, both in the *Saṁhitā* and the earliest Sūtra works. There is also no clear trace in Āpastamba or the other Sūtras so far as they are known of the arrangement of the *Saṁhitā* in its present form, i.e., in seven Kāṇḍas and Praśnas

1 See Garbe's edition, III, xix-xxi.

2 *ibid.*, pp. xxvii, xxx.

3 *ibid.*, pp. xxv-xxvii.

4 *ibid.*, pp. xxx, xxx.

5 *ibid.*, pp. xiii-xxiv.

6 See Celand, *op. cit.* pp. 6, 9, edition, II. 1-2v.

Date of Composition of the Śrauta Sūtras

Since the Śulba Sūtras are incorporated in the Śrauta Sūtras the dates of composition of the latter need consideration. The following passage quoted from Keith's *Introduction to the Taittirīya Saṁhitā* is very significant in this context :

The 'act of the general agreement of the *Saṁhitā* with the Sūtras lends importance to the question of their date. The tradition of the schools shows that of the Sūtrakāras of the Taittirīya the order of age is Baudhāyana, Bhāradvāja, Āpastamba, Satyaśādhā Hiranyakeśin, and then the Vāikhāṇasa. This is shown for the *Dharma Sūtras* of the First, third, and fourth authors by Buhler¹; for the *Gṛhya Sūtras* of all four by Winternitz² and Garbe³ accepts it for the *Śrauta Sūtras* also, a decision which, as regards Baudhāyana, is confirmed by Caland⁴, and which, so far as the portions of the text of Bhāradvāja and Hiranyakeśin published by Hillebrandt and Schwab are concerned, is, I think, clearly in accordance with fact. For the date of Āpastamba, we have the conjecture of Buhler⁵ that he must be placed not later than the third century B C, which he bases on the fact that *Āpastamba* does not regard the normal rules of grammar as laid by Pāṇini, a fact abundantly illustrated also by Garbe⁶ and Winternitz⁷, and therefore, cannot have lived when Pāṇini had become the norm of speech, and that he mentions in his *Dharma Sūtra Śvetaketu*, of fame in the *Śatapatha Brāhmaṇa*, as a person of then modern date. Indeed Buhler desires to put him 150-200 years earlier. This I consider improbable; that the argument from language is of some weight is undeniable,

1. See *Sacred Books of the East*, II 2 xviii seq.

2. *Das altindische Hochzeitsritual*, pp. 5 seq.

3. See his edition III, xvii.

4. *Ueber das rituelle Sūtra des Baudhāyana*, p. 10.

5. *Op cit.* pp. xlii seq.

6. *Op cit.* pp. vii-xii.

7. *Op cit.* pp. 13-17.

but it does not carry *Āpastamba* beyond say 300 and 350 B.C., and it is probable that the *Āpastamba Śrauta Sūtra* borrows from the *Āśvalayana Śrauta Sūtra*, and even the *Śaṅkhayana Śrauta Sūtra*, which I have dated about 400 B.C., and a little later. But the *Baudhāvana* is doubtless a good deal older, as its *Brāhmaṇa* style in the *Uttarataṭi* and its frequent use of archaic forms show. Moreover, the *Mānava*, which is used by *Āpastamba* is likewise in the more *Brāhmaṇa* form of the *Baudhāvana*. Garbe has called the *Mānava* the oldest of the *Sūtras*, but that was before the text of the *Baudhāvana* was known, and in point of fact that there is no special ground for distinction. It is probable that the fifth century B.C. is the best date for the *Baudhāvana*; Caland suggests the sixth and the *Saṁhita* is carried back for us to some period not at any rate later than the sixth century B.C.

Thus according to Keith, we might assign the following dates for the composition of the *Saṁhita* and *Śrauta Sūtras* (the same being the dates for the *Śulba Sūtras*) :

<i>Taittirīya Saṁhita</i>	Before 800 B.C.
<i>Baudhāvana Sūtras</i>	500 B.C.
<i>Manava Sūtras</i>	450 B.C.
<i>Āpastamba Sūtras</i>	400 B.C.
<i>Āśvalayana Śrauta Sūtras</i>	430 B.C.
<i>Śaṅkhayana Śrauta Sūtras</i>	430 B.C.
<i>Bhāradvāja Sūtras</i>	420-450 B.C.
<i>Hiranyakeśin Sūtras</i>	375 B.C.
<i>Vaikhānasa Sūtras</i>	350 B.C.
<i>Katyaṇya Śulba Sūtras</i>	200 B.C.

On this scale, the *Satapatha Brāhmaṇa* will have to be placed somewhere near 100 to 800 B.C. We have no difficulty in accepting the relative datings of these compositions, but according to Indian traditions they will have to be spread over a much larger period. If we accept 3000 B.C. as a convenient date for the *Rgvedic* culture, the *Aitarēya Brāhmaṇa* will have to be assigned a date 2500-2000 B.C., the *Satapatha Brāhmaṇa* 1500 B.C., *Taittirīya Saṁhita* 1600 B.C., *Baudhāvana Sūtras* 800 B.C.,

Āpastamba Sūtras 600 B.C. *Paṇini Sūtras* 500 B.C. and the other Sūtras would find a place in their respective order, retaining *Katyaṇyana Śulba Sūtra* to 200 B.C.

The Samhitā and the Sanction for Fire Altars

The householder is known as Yajamāna and this earth is known as *Devayjani* whereon sacrifice is offered to gods :

O earth whereon sacrifice is offered to the gods, let me harm not the root of thy plant.¹

The *Taittirīya Samhitā* begins with the New and Full Moon Sacrifices (*Darśa*—New Moon *Pūrṇamāsī*—Full Moon). For this purpose calves are driven away from the cows 'these cows are then milked and milk is used for the offering. The word *dhiṣanā* occurs in the sense of the *Veda*:

The *dhiṣanā* hath come to the sacrificial straw.² It will probably never be possible to determine with certainty the actual rites which the Mantras were intended to accompany when the *Yajuk* or some other *Samhitā* was revealed to mankind, and still less of course, the actual original use of the Mantras. Perhaps the Mantras were not meant at all for rituals which developed round them later on. In the *Śatapātha Brāhmaṇa* or in the *Taittirīya Samhitā* and to some extent in the *Aitareya* also the words curiously occurring in a Mantra (with their own intrinsic significance) were on occasions forcibly dragged to render a plausible association with a ritual.

The main divisions of the Indian sacrifice which developed round these Mantras in the Vedic period are those between the *Gṛhya* and the *Śrauta* sacrifices which presume the use of the three fires—the *Gārhapatya*, the *Āhavanīya* and the *Dakṣiṇagni*. Keith says³ that the use of the three fires is earlier than the *Rgveda*, as Oldenberg shows and it is very well possible that it is originally

1. पृथिवि देवयजन्वोपध्यास्ते मूल मा हि७ सिपम् ।

2. धिषणा बहिरन्ध्र

3. Introduction to Ts p. civ

—Ts I. 1. 9

—Ts I. 1. 2

derived from the Soma ritual which insists on their use, while the Agnihotra and the New Moon and Full Moon Sacrifices still could be performed by the householder with his single fire. It is not possible, according to Keith, that the fires represent a combination of rituals of different families as Ludwig¹ thought; they are rather the results of priestly elaboration. The Gārhapatya remains the source of the other two, the Āhavanīya, in which offerings are normally made, and the Dakṣiṇagni, which receives offerings for dead spirits like the Manes, as at the Śākamedhas and the monthly offerings to the Manes, while it also serves with its heat and light to repel the evil spirits, the Rakṣases.

The word Gārhapatya occurs thrice in the *Yajurveda*. II.27 III.39 and XIX.18 :

Agni may I become a good householder through thee Home master. O Householder—agni Mayst thou become an excellent Householder through me the master of the house, O Agni¹

Lord of the Home this Agni Gārhapatya is best at finding riches for our children²

The Aśvins are the Soma store, Sarasvatī the sacred hearth. For Indra formed as India's seat, the Matron's Hall (*patniśālāṃ*) the house-lord's fire (*gārhapatyaḥ*)³

The word Gārhapatya also occurs in the Taittirīya Samhitā at several places; for example :

'Earth in depth, sky in breadth' he says, with this benediction he establishes it. The serpents thought that they were growing worn out. Kasarnīra Kadraveya beheld this Mantra, then did they strike off their worn-out skins. With the verses of the queen of ser-

1 अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्व मयाग्ने गृहपतिना भूया । अस्युरि णी गार्हपत्यानि सन्तु दत्तः हिमा सूर्यस्यावृत-
मन्वावर्ते ॥ —Yv. II 27

2 अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यं प्रजाया वसुवित्तम । —Yv III 39

3 हविर्घानं यदश्विनानीध्रं यत्सरस्वती । इन्द्रायन्द्रो सदस्वित पत्नीशालं
गार्हपत्यं ॥ —Yv XIX. 18

pents he establishes the Gārhapatya and so renewing it he establishes it as immortal¹

It is strange that the word *Āhavanīya* in connection with the specific altar does not exist in the Samhitās. The Mantras associated with the *Āhavanīya* ritual merely contain the words like *dhutah*

Agni of purest vows, pure sage pure poet, shineth in purity when offering is made.²

Of course, such words also occur in the *Yajurveda* but it does not mean that the Yajuh Mantras directly indicate the ritual which got in course of time connected with the *Āhavanīya* fire. The same is probably true for the *Dakṣiṇāgni*. These fires were introduced in course of time, much after the Samhitā Mantras and new technical meanings got associated with them. In the *Śulba* literature the Gārhapatya, the *Āhavanīya* and the *Dakṣiṇa* fire-altars have not only a special meaning but also a special distinct geometrical form.

Agnicayana

The idea of piling of the fire altar or *agni cayana* can be traced to the Vedic hymns or the times of the Samhitās. Keith is probably correct when he says that 'in the elaborate, and in detail tedious, rite of the piling of the fire-altars lies the most philosophic content of the *Samhitā* for in it finds expression the chief doctrine of the sacrificial ritual, the sacrifice as a cosmic power of the highest potency'. Eggeling, to whom we owe the clearest exposition of this doctrine traces the first expression of it preserved in the literature to the Puruṣa hymn of the *Rgveda* (X 90) where the creation of the universe is figured as the sacrifice of a primeval Puruṣa, who is all that is and that shall be.

1. भूमिभूम्ना द्यौर्वरिणे व्याहाऽऽग्निर्वर्द्धनमा धत्ते सर्वा वै जीर्वातोऽमन्यन्त स एत वयसीरि. वाद्वेयो मन्त्रमपश्यत् ततो वै ते जीर्वास्तनूरापधत्त उपराजिया अग्निर्वाह्मिण्यमादधाति पुनर्नवमन्त्र इत्वाऽऽपसः —Ts.I. 5 4
2. द्यामि शुचिदत्तम. शुचिद्विद्व कवि ।
दुषो रोषण पाद्व । —Ts. I. 5.5 11

We have in the Sūkta .¹

Puruṣa is verily all this (visible) all that is and all that is to be . he is also the lord of immortality , for he mounts beyond for the food (of living beings). (2)

When the gods performed the sacrifice with Puruṣa as the offering, then spring was its Ghee (*ājya*), Summer the fuel (*idhma*), and Autumn the oblation (*haviṣ*). (6)

Seven were the enclosures of the sacrifice, thrice-seven logs of fuel (*samidhā*) were prepared, when the gods celebrating the rite, bound Puruṣa as the Paśu (victim) (15).~

It is evident that this creation cannot be regarded as a single definite act , it is regarded as ever proceeding and the year, the symbol of time takes its part in that the three seasons—spring, summer, and autumn—forms, the ghee the kindling sticks and the oblation, un-doubtedly an attempt to recognize and explain time in its relation to the universe.

In the Brāhmanic period the place of the Vedic Puruṣa appears to have been taken by Prajāpati or Prajāpati—Agni who similarly now represents all that is or all that shall be. The fire altar is piled by Prajāpati by means of the seasons and is the year, again another symbol of time Again the fire-altar must be built for a year, and the fire itself which is one with the altar, must be carried by the sacrificer for a year Therefore, in the Śulba literature the word Agni not only means fire, it more often means fire-altar We have in the *Śatāpatha Brāhmaṇa*

Prajapati is identified with Agni . verily Saṁvatsara (year) is Prajāpati²

1. पुरुष एवेद सर्वं यद्भूत यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्तेनाति रोहति ॥ (2)
यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मं शरद्धवि ॥ (6)
सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिं सप्त समिधं कृता ।

देवा यच्च तन्वाना अवघ्नन् पुरुषं पशुम् ॥ (15)

—Rv. X 90

2. प्रजापतिर्वाजग्निः । सवत्सरो वै प्रजापति ।

—ŚBr II 3 3 18

And the Prajāpati who became relaxed is this same Agni who is now being built.¹

Now that Prajāpati is no other than the fire-altar which is here built up and what five mortal parts there were of him, there are these layers of earth and those which were immortal are these layers of bricks. Having laid down the fifth layer of bricks and having scattered earth on it, he lays the *vikarni* and *svayamātrina* bricks.²

We have similarly in the *Taittiriya Samhitā* :

Prajāpati created the sacrifices, the Agnihotra, the Agnistoma, the Full Moon Sacrifice, the Ukthya, the New Moon Sacrifice, and the Atirātra.³

For a detailed study on PRAJĀPTI, the reader is referred to Chapter V of the Critical Introduction by Satya Prakash on the *Śatapatha Brāhmaṇa* (1967)

The form of the altar is that of a bird and, as Keith says, the piler of the altar is strictly forbidden to eat of a bird, lest he should eat the fire and be ruined. In the *Taittiriya Samhitā*, we have the following interesting passages in this connection :

The fire is a bird ; if the piler of the fire were to eat of a bird he would be eating the fire, he would go to ruin. For a year he should observe the vow, for a vow goes not beyond a year

-
1. स य स प्रजापतिर्व्यंक्षत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते ।

—ŚBr. VII. 1. 2 9

2. स य स प्रजापति । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽयं याऽमस्य ताः पञ्च भर्त्यास्तन्वज्ज्रासन्ते तास्ता पुरोपचितयोऽयं या ऽमृतं एतास्ता इष्टका चित्तम् ॥ (5) अयं पञ्चमी चितिमुपधाय पुरोपनिवपति तत्र विक्णीं च स्वममावृणो षोपदधाति । (7)

—ŚBr. X. 1. 3. 5, 7

3. प्रजापतिर्विज्ञानगुरुकानिहोत्रं चाग्निष्टोमं च षोणमासी षोडश्यं चामावस्यो चातिरामम् ।

—Ts I. 6 9.

The fire is an animal; now an animal destroys him who moves up to it face to face; therefore, he should go up to it from behind while it is looking towards the front, to prevent injury to himself¹

In the Śulba Sūtras, as in the Brāhmaṇic literature also, the fire altar is piled in the form of animals more so in the form of a bird. The reason is obvious, Prajāpati, the all, is conceived as being the sacrifice the sacrifice is essentially in one aspect the Soma for which the altar is available for use in the ritual though not essential, and the Soma again was brought from heaven by the bird shaped Gāyatrī (See Satya Prakash's *Introduction to the Śatapatha* Chapter VIII, 1967). The bird shaped Gāyatrī is addressed in the Atharvaveda (VI 481) as the god of the morning pressing. It is the lightning form of the Agni which identified with his metre, opens up the clouds, and fetches with it the Soma from the sky, and the identification of the bird with the Soma is perfectly natural, as the two are essentially conjunct. In the Rgveda also Agni has been regarded as bird.²

I invoke for our protection the celestial well-winged
swift moving, majestic (Sun)

The quadrangular (altar) youthful, handsomely decorated,
bright with oblations, clothes herself in pious

1. वयो वा अग्निर्वदन्निचित् पक्षिणोऽग्नीयात् तमेवाग्निमद्यादातिमाच्छेदं सवत्सर
व्रत चरेत् सवत्सरः^३ हि व्रत नाति ।

पशुर्वा एष यदग्निर्हिनिस्ति खलु वै त पशुर्य एन पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपचरति
तस्मात् पश्चात् प्रादुपचर्य आत्मनोऽहि^४तायै । —Ts V. 7. 6

- 2 दिव्य सुपर्णं धायस बृहन्तमर्षा गभं दशंतमोषधीनाम् । —Rv I 164 52
चतुष्कपर्दा युवति सुपेशा धृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।

तस्या सुपर्णा वृषणा निपेदतुर्यं देवा दधिरे भागधेयम् ॥ (3)

एक सुपर्णं स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

त पाकेन मनसा पश्यमन्तिवस्त माता रेलिह स उरेलिह मातरम् ॥ (14)

सुपर्णं विप्रा कवयो बचोभिरेक सन्त बहुधा कल्पयन्ति ।

छन्दांसि च दधतो अघ्वरेषु ग्रहान्तसोमस्य मिमते द्वादश ॥ (5)

—Rv. X 114 3 5

rites : the two birds, the showerers of oblations, have sat down thereon, where the gods receive their share (3).

One of the birds has entered the firmament ; he contemplates the whole world : with mind mature I beheld him high at hand ; him the mother licks he licks the mother (4)

The wise seers through their praise make into many forms the bird which is (only) one ; and holding the seven metres at the sacrifices, they measure twelve bowls of Soma. (5)

In the Agnihotra, it is customary to take a gold disc or gold plate (*rukma*), mark on it the symbol of the Sun, this then deposited on a lotus leaf which is regarded as the birth place of Agni, and on this is placed a golden figure of a man which here symbolically represents Prajāpati, and finally above the image rest in separate layers the Svayamātmṇa bricks (the naturally perforated bricks) ; these perforations indicate symbolically earth atmosphere and heaven, and the perforations permit the golden man to breathe I shall quote here from the *Satapatha*.

Now that truth is the same as the yonder Sun. It is a gold (plate) for gold is light, and he (the Sun) is the light ; gold is immortality and he is immortality. It (the plate) is round, for he (the Sun) is round. It has twenty one knobs, for he is the twenty-first. He wears it with the knobs outside, for the knobs are his (the Sun's) rays, and his rays are outside¹.

For the details of this gold plate or *rukma* see Satya Prakash's Introduction to the *Śatapatha* Chapter VI p 154 1967

Agnicayana and Mahāvratā

The *Mahāvratā* itself carries out the idea of *Agnicayana*. The *Mahāvratā* has been described in details in the Seventh Book of the *Taittirīya Saṁhitā* in connection with the *Cavām ayana* after the *Utsarginām ayana* (VII 5.8) In the *Saṁhitā* we have such references as

There is an Agnistoma with the Pañcaviṁśa (Stoma) for the gaining of Prajāpati (it has) the characteristics of the *Mahāvratā* for the gaining of food¹

It is doubtful if the *Mahāvratā* was normally ever celebrated otherwise than as part of a *Sattara*. According to Sāyaṇa (*Aitareya Āraṇyaka* V 11) it could be performed as an *Ekaha* as an *Ahina* or a *Sattra*. The *Āpastamba Śrauta Sūtra* speaks of it in connection with *Sattras* (XXIII 1 11 2 3 4 3 11 4 4 5 9 13, etc) and also in certain passages as part of an *Ahina* rite (XXII 21 14 22 16 18 23 6 24 12). The appropriate place for a *Mahāvratā* day was before the concluding *Ātirātra* of a *Sattra* after a *Daśarātra*, thus the *Bauharyana Śrauta Sūtra* repeatedly adds to the *Sattras* an extra day the *Mahāvratā* before the final *Ātirātra*. One cannot perform *Mahāvratā* for another person both the *Śatapatha* and the *Aitareya Āraṇyaka* mention of this prohibition. The *Śatapatha* insists also that the *Agnicayana* must not be performed for another in case this *Agnicayana* was a preliminary rite with a *Mahāvratā* day (Keith Introduction to the *Taittirīya Saṁhitā*)

The *Mahāvratā* *Sīman* resembles *Agnicayana* in respect to the shape and form assigned to both of them. They are both

1 पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतराप्यं महाव्रतवानन्तात्स्यावददयं—

—Ts. VII 1. 10 also VII 2. 2.

intended to represent the fire altar in its shape and thus the Sāman is arranged as five parts with varying Stomas

TABLE

<i>Part of the body</i>	<i>Agnicayana Stoma</i>	<i>Mahāvratā Sāman</i>
Head	Trivṛt Stoma	Gāyatrī Sāman
Right wing	Pañcadaśa Stoma	Rathantara Sāman
Left wing	Saptadaśa Stoma	Brhat Sāman
Tail	Ekaviṃśa Stoma	Bhadra Sāman
Body	Pañcaviṃśa Stoma	Rājana Sāman

The bird form has also been described in the *Āitareya Brahmana* in the case of the Mahaduktha, the *Saṅkhāyana Āraṇyaka* however prefers to assign a human form thus bringing out more clearly the identity of Prajāpati with Agni and with the Sacrificer (Keith *ibid* cxxxi). The Mahāvratā day is of singular interest as it shows how priestly ingenuity could be applied to transmute a popular rite into a highly theological one. The basis of the day is an old and popular festival that of winter solstice when steps are necessary to encourage the Sun to regain strength for the sake of fresh growth on the earth.

Subject (1)	Form (2)	Taittiriya Sāmhita (3)	Kāthaka Sāmhita (4)	Kapishkala Sāmhita (5)	Matrayani Sāmhita (6)	Yajuk or Satapatha (7)
<i>Puroḍāsiya</i>						
Altar	Mantra	I.1.9	I.9	I.9	I.1.10	Yv. I.24.28
<i>Adhvāra</i>						
Entering of hall	Mantra	I.2.1	II.1	I.13	I.22.1	Yv. IV.1-5
Place of sacrifice	Mantra	I.2.3	II.4	I.16	I.2.3	Yv. IV.11, 14, 16; VI.27; IV.1
<i>Upasads</i>						
High altar	Mantra	I.2.11	II.8	II.23	I.2.2.7	Yv. V.6.8
Making of Sadas	Mantra	I.2.12	II.9	II.3	I.2.8	Yv. V.9.13
Dhismyās	Mantra	I.3.1	II.12	II.6	I.2.1	Yv. V.26.30
do	Mantra	I.3.3	II.13	II.7	I.2.7	Yv. V.31.34
do	do	I.3.4	III.1	II.8	I.2.14	Yv. V.35.40
Setting up post	Mantra	I.3.6	III.3	II.10	I.2.14	Yv. VI.1-6
<i>Grahas</i>	Mantra	I.4.1-42	III.10;	II.17;	I.3.2.33	Yv. VI.30.36; VII.1-39, VIII.2-11 etc
			IV.1-11	III.1-9		
<i>Āgnyupasthāna</i>						
Adoration of	Mantra	I.5.5	VI.9	IV.8	I.5.1; 2	Yv. II.11-16; XIX.38
(1) Āhavanīya						VIII.38; XVII.8-9; III.17-19

contd.						
1	2	3	4	5	6	7
(ii) <i>Gatthapaya</i>	Mantra	I.5.6	VII.1	V.1	I.5.2,3	Yv. III.20-25, 35, 28, 34; XI.26; II.27
<i>P'gaya</i>						
Chariot	Mantra	I.7.7	XIII.14	—	I.11.1	Yv. IX.1.5-7
Chariot race	Mantra	I.7.8	XIII.14; XIV.1	—	I.2.2; 3	Yv. IX.9-19
<i>Dvaya Brahmana</i>						
Measuring of altar	Brahmana	II.6.4	XXV.4; XXXI.8	XXXIX.1; XLVII.8	IV.1.10	SB. I, 2.4, 4-5, 20
<i>Fire ritual (Agni)</i>						
Taking spade	Mantra	IV.1.1	XV.11; XVI.1	—	II.7.1	Yv. XI.1-11
Digging clay	Mantra	IV.1.3	XVI.3	—	II.7.2,3	Yv. XI.28-37
Making pot	Mantra	IV.1.5	XVI.4,5	—	II.7.5,6	Yv. XI.49-59
Producing fire	Mantra	IV.1.9	XVI.7,8	—	II.7.7,8	Yv. XI.66-72; XII.15-17
Carrying fire	Mantra	IV.1.10	XVI.7,8	—	II.7.7,8	Yv. XI.73-XII.15-17
Placing pin-fire on throne	Mantra	IV.2.1	XVI.8	—	II.7,8	Yv. XII.5-17

1	2	3	4	5	6	7
Marking sacrificial place	Mantra	IV 23	XVI.10	XXV 1	II 7.10	Yv.XI 83; XII 30-40
Piling of Garhapatya	Mantra	IV 24	XVI.11	XXV 2	II.7.11	Yv.XII.45-55
Ploughing for Āhava-	Mantra	IV 25	XVI 11.12	XXV 2,3	II 7.11.12	Yv.XII 57-72
niya						
Sowing plants	Mantra	IV 26	XVI.13	XXV 4	II.7.13	Yv.XII.75-96
Casting clods	Mantra	IV 27	XVI.14	XXV 5	II.7-14	Yv.XIII 102-113
Putting gold plate	Mantra	IV 28	XVI.15	—	II.7.15	Yv.XIII.288
Putting Svayamātr-	Mantra	IV.2.9	XVI 16;	—	II.7.16	Yv.XII.16-40
ṇā brick						
First layer-Apasya	Mantra	IV.3.1	XVI.18	XXV.9	II.7.18	Yv.III.53
bricks						
Prāgabhr̥ bricks	Mantra	IV 32	XVI 19	XXV.9	II.7.19	Yv.XIII 54-58
Apnabhr̥ bricks	Mantra	IV 23	—	—	II.1.20	—
Second Layer Aśvinī	Mantra	IV 24	XVII 1	XXV.10	II.8.12	Yv.XII.1-5,7,8
bricks						
Vayasya bricks	Mantra	IV.2.5	XVII 2	XXVI 1	II 8.2	Yv.XIV 10-9
Third layer--	Mantra	IV.2.6	XVII.3	XXVI 2	II.8.3	Yv.XIV.11-13
Svayamātr, & C.						
Bṛhatī bricks	Mantra	IV.2.7	XVII.3	XXVI 2	II.8.3	Yv.XIV.18-22

1	2	3	4	5	6	7
Fourth layer-Akṣna- yastomiya brick	N'antra	IV.38	XVII.4	XXVI.3	II.8.4	—
do	Mantra	IV.3.9	XVII.4	XXVI.3	II.8.5	Yv. XIV.24-26
Sṛṣṭi bricks	Mantra	IV.3.10	XVII.5	XXVI.4	II.8.6	Yv. XIV.28-31
Vyuṣṭi bricks	Mantra	I.3.11	XXXIX.10	—	II.13.10	—
Fifth layer-	Mantra	IV.3.12	XVII.6	XXVI.5	II.8.7	Yv. XV.1-5
Āsapastma bricks						
Stomabhṛṅga	Mantra	IV.4.1	XVI.7	XXVI.6	II.8.8	Yv. XV.6-9
Nākaśad	Mantra	IV.4.2	XVII.8	XXVI.7	II.8.9	Yv. XV.10-14
Pañcasodā	Mantra	IV.4.3	XVII.9.10	XXVI.8	II.8.10.14	Yv. XV.15-19 62-64
Chandas	Mantra	IV.4.4	XXXIX.14.15	—	II.13.7.8	Yv. XV.20-40
Sayuj	Mantra	IV.4.5	XL.5	—	—	—
Viśvavyotīṣ	Mantra	IV.4.6	XXII.5	—	II.8.13; 13.8	—
Bhuyaskṛt	Mantra	IV.4.7	XXII.5	—	II.13.12,18	—
Indratantu	Mantra	IV.4.8	XXXIX.11	—	—	—
Yajñatanu	Mantra	IV.4.9	XXXIV.14-16	—	—	Yv. VIII.54-59
Nakṣatra	Mantra	IV.4.10	XXXIX.13	—	II.13.20	—
Rtavya	Mantra	IV.4.11	XVIII.10; XXV.5	XXVI.9	II.8.12,14	Yv. XIII.25; XIV.15-16, 27; XV.57,65XVII.2,3

1	2	3	4	5	6	7
<i>Aśamedha</i>						
Yoking of fire	Mantra	IV.7.13	XVIII 15,18	XXIX.4,6	II.12,3,4	Y ^v XVIII.51-54; XV. 49 56
Vihavyā bricks	Mantra	IV.7.14	XL 10	—	—	—
Steed stepping	Brāhmaṇa	V.1.2	XIX 23	XXIX 8	III 13,4	ŚBr. VI 32.2-3,12
Prep. ground	Brāhmaṇa	V.1.3	XIX.3	XXXI	III.1 4	ŚBr. VI 3.3,13 25
Collecting clay in skin	Brāhmaṇa	V.1.4	XIX.4	XXX.2	III.1 5	ŚBr. VI.4.1,1,2 9
Making of pot	Brāhmaṇa	V.1.6	XIX 5,6	XXX.4,5	III.1 6,7	ŚBr. VI.4.4 20-52 21
Birth of fire in pan	Brāhmaṇa	V.1.9	XIX.10	XXX.8	III 1 9	ŚBr. VI.6.1,15-3, 4; 73. 15 16
Piling Garhapatya	Brāhmaṇa	V.2.3	XX 1	XXXII.3	III 2,3	ŚBr. IVII.1,1,2-33
Ploughing	Brāhmaṇa	V.2.5	XX 3,4	XXXII 5,6	III.2,4,5	ŚBr. VIII.2,2,1 4 28
Sand scattering	Brāhmaṇa	V.2.6	XX 4,5	XXXII 5,6	III.2 6,7	ŚBr. VII.2 39-41,13
Gold plate	Brāhmaṇa	V.2.7	XX.5	XXXII 7	III.2,6	ŚBr. VII 4 1,14-44
Svayamāstronā	Brāhmaṇa	V.2.8	XX.6,7	XXXII.8,9	III.2 6,7	ŚBr. VII.4,2,1-5 1 25
First layer	Brāhmaṇa	V.2.10	XX 9	XXXII.11	III.2,8	ŚBr VII.5 2,40-VIII.1. 4,2
Second layer	Brāhmaṇa	V.3.1	XX.10	XXXII.12	III.2 9	ŚBr. VIII 1,1-4 10
Third layer	Brāhmaṇa	V.3.2	XX 11	XXXII.13	III.2 9	ŚBr. VIII 3,1,1-4,10
Fourth layer	Brāhmaṇa	V.3.3,4	XX.12,13; XXI.2	XXXII 14; 15; XXXII. 10,16	III 2 16; III. 2 10	ŚBr. VIII.4 1 1-28; 4,2. 1-3 20
Fifth layer	Brāhmaṇa	V.3.5	XXI.2	XXXII.17	III.2,10, 3,1	ŚBr. VIII.5 1 8-3,2

This table has been taken from the Table given by Keith in his introduction to the *Taittirīya Samhitā*. We have selected only those references as might be of advantage from the point of view of altars and their piling and some of the rituals connected with the subject. Keith's Table is very elaborate and rich. In our table we have given our concordance up to only the Kāṇḍa V of the *Taittirīya Samhitā*. There are a few passages in other Kāṇḍas also regarding altars such as in the Sixth Kāṇḍa we have entry to the hall, purchase of the Soma measuring of the Soma, the Upasads the altar, the high altar, the Dhispiyas and so on. The readers interested in these details are advised to consult Keith's Table, pp XLVII—LXVI.

Subject Matter of the Āpastamba Śulba Sūtra

First Paṭala

The word *Vihāra* in the Śulba literature has come to mean fire-altars (*vihrīyante sminnagnaya itī viharah*¹—Kapardi); arrangement or disposition of the three sacred fires is known as *vihāra*, the term is applied also to the fires themselves or the space between them. The root √ *vihr* means to divide in Indian arithmetic and to construct in the Śulba geometry. All that helps in the construction of geometrical figures is known as *vihāra yoga* in the Śulba literature. The *Āpastamba Śulba Sūtra* starts in the Sūtra style with the statement that the *vihāra yogas* would be described in this text. The word *Śulba* means rope or cord which was primarily used for all geometrical measurements, and constructions. Even today the masons in India use a thread-cord for giving designs in architectural work. *Venu* or reed or bamboo poles were additional adjuncts to these constructions. *Śaṅku* or pegs were also utilized to fix up the points. With cord, bamboo or cane and pegs, the entire construction was designed. In the three-dimensional constructions, another device or help that came into use was the plumb-line. We do not find a mention of this device in the Śulba literature.

The cord was used for measuring *ayama* a word used in the Śulba for length and width both; it means a linear dimension.

Vedi (or *Vedi*) is an elevated ground serving for a sacrificial altar (generally strewn with Kuśa grass and having receptacles

¹ विह्रियन्तेऽग्निमन्त्राय इति विहारः

for the sacrificial fire), it is more or less raised and is of various shapes, but usually narrow in the middle (and for this reason it is compared to a female body or *yuvatī*)

Prsthya is a line of reference which passes through the centre of the *Vedi*; it is sometimes said to be the edge which runs along the back of the *Vedi*.

In order to fix up the *Prsthya* and construct the *Vedi* it is necessary to determine the four directions, north, east, south and west. The *Śulba* text does not mention how these directions are to be determined with exactitude. Kapardi and Karavinda, the two commentators on the *Āpastamba Śulba Sūtra* give several methods of determining north or east with exactitude, by observing the direction of the *Kṛttikā* nakṣatras or by the positions of *Citrā* and *Svātī* or by seeing the shadows cast by *śankus* or poles

The fire altars may be rectangular or square or circular, and therefore, one must possess the methods of constructing these figures. This at once leads to the theorem of rectangles as propounded by Baudhāyana. The *Āpastamba Sūtras* illustrate it in terms of the length of the diagonal of the rectangle if the sides of the rectangle are l and $l-1/4$ the diagonal would be $l+1/4$. This relation is based on the Baudhāyana theorem that is, the square on the diagonal of a rectangle is equal the sum of the squares on the two sides, the length and the width¹. The width of a figure is known as *tiryakmānī* (vertical line, or shorter side of an oblong), and the length as the *parśvamānī* (the horizontal line, or the longer side of an oblong).

The diagonal of a square leads to the value of root two or $\sqrt{2}$. If the side of a square be a , the diagonal of the square would be $a\sqrt{2}$. Thus it was very necessary to evaluate out $\sqrt{2}$ correctly. This has come to be known as *savitṛa* in the *Śulba* terminology. The *Baudhāyana Śulba Sūtra* speaks of the square

1. दीर्घचतुरस्रस्याश्रया रज्जुः पार्श्वमानी त्रिषंङ्मानी च यद् वृषग्नूते कुरत-
रादुभय करोति ।

on a diagonal as being equal to twice the square on one of the sides¹ (1.45), i.e., if the side of a square be a then the square on the diagonal would be $2a^2$. Baudhāyana also speaks of the values $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$ etc. The value of *saviśeṣa* given by Āpastamba is 1 4142156 which comes from the following expression :

$$\text{The saviśeṣa} = 1 + \frac{1}{4} + \frac{1}{34} - \frac{1}{3 \times 4 \times 34} = 1.4142156$$

Where does the term 34 come from in this expression ? It is a strange coincidence that an *angula* is regarded to be equal to 34 tilas (sesame grains) put together with their broad sides (BSI. 1.5)

Aṃsa and *Śroni* are other terms so commonly used in the Śulba literature. The word *aṃsa* means *shoulder* and *śroni* means *hip* or *buttocks*. The upper two parts of an altar are known as *aṃsa* (they are *dakṣinamāṃsaḥ* right and *uttaramāṃsaḥ* left), and similarly the lowermost two parts are known as *śroni* (here two right and left *dakṣiṇa-śroni* and *uttara śroni*).

The term *dvikaraṇi* etymologically double-producer is the diagonal of a square with a unit length i.e., $\sqrt{2}$. *Tri-karaṇi* is the diagonal of an oblong with sides of unit length and $\sqrt{2}$. This has the value $\sqrt{3}$. One-third of the total area gives *tyśya karaṇi*.

The Āpastamba Sūtra then deals with methods of constructing squares equal in area possessed by two unequal squares i.e., the method of adding two squares. Similarly, the Sūtra gives the method of subtracting a smaller square from a larger one. It also gives the transformation of a rectangle into a square (Second *Khaṇḍa*) and vice versa i.e., the transformation of a square into a rectangle. The more important propositions are of circling a square and squaring a circle. (Khaṇḍa III) Here one has to be satisfied with approximate values. The approximate values are known as *aṃśya*, and the correct and precise values are known as *nityas*; in the later literature, the terms used are *sthūla māna* for *sthūla* *gāṇāṇā* for approximate value or approximate value or approximate calculation. The problem of circling a square leads to the value of the ratio of the circumference to the diameter.

1. समचतुरस्रस्याक्षया रज्जुर्दिस्तावती भूमि करोति

Second Pātala

After having considered the preliminary geometric operations regarding squares oblongs and circles the *Āpastamba Śulba Sūtra* in the Second Pātala (Khaṇḍa IV) describes different fire-altars and their measurements. It is strange that the dimensions of the altars are different for different sections of people. For example The Sūtras say The Brāhmanas must make eight *prakramas* as the distance between the *Gārhapatya* and the *Āhavanīya*. The same for a Kṣātrīya or Rājanya is eleven *prakramas* and for a Vaiśya twelve *prakarmas*. One *prakarma* is equal to 30 *padas* or 450 *āṅgulas*. On the *Vedi* or the sacrificial ground the positions of the *Gārhapatya*, *Āhavanīya* and *Dakṣiṇa* fire altars are described (IV 6-8). For all these operations the Sūtra-kāra finds support from the Śruti (the ancient revealed or traditional authoritative text *Śruti sāmāthyāt*).

The height of the *Yajmāna* is regarded as a standard measure (*yajamāna mātrī*) equal to 4 *aratnis* or 96 *āṅgulas*. The *tīraścī* (i.e., the half portion towards back) and *prācī* (the eastern side) of *vedis* are measured in terms of the *yajamāna mātrī* (IV 10-16). The conversion of a *Dārśiki vedi* into a *yoṣā* (a young woman type) is interesting showing the shoulders, hips and a waist (IV 10-23).

The Khaṇḍa V deals with the *Saumiki Vedi*. In its context, the *Āpastamba Sūtras* further use the terms as *trīraḥhyasa* or multiplication by 4, *caturabhyasa* or multiplication by 5 and so on. Here we find some interesting relations of perfect squares

$$3^2 + 4^2 = 5^2$$

$$12^2 + 5^2 = 13^2$$

$$15^2 + 8^2 = 17^2$$

$$12^2 + 35^2 = 37^2$$

The Khaṇḍa VI of the *Śulba Sūtra* describes a *vedi* of the form of chariot wheel (*nirvṛḍha paśubandha*), special the *cāraṇa ratha* (which is different from the *kriḍa ratha* or a chariot of luxury (VI 18)). Again then we have a *paścīki Vedi* which has the measure of the *Yajamāna* with its four angles turned towards the four quarters.

bahu (one full arm) *bāhavor antarālam* (VII 21) According to some, it is equal to three *padas* (45 *aṅgulas*) This *Khanda* also describes the *agnīdhra* which is a hut with the length of 144 *aṅgulas* and is a place where the sacrificial fire is kindled

Third Paṭala

In the *Khanda* VIII we come across such terms as *ekavidhaḥ dvividhaḥ* etc They denote the areas in terms of *purusas*. It should be noted that the term *purusa* is a linear measure (equal to 120 *aṅgulas*), and is a measure of area also. When it is a measure of area its unit is a square whose side is one *puruṣa*. When one speaks of seven *purusas* area, he actually means seven square *purūṣas*. When the area is one square *puruṣa* (or one *puruṣa* in common language), it indicates *ekavidhaḥ*, when the area is 2 *puruṣas* it means *dvividhaḥ*, and so is the *ṣaptavidhaḥ* or the fire altar with an area of seven (square) *puruṣas*. According to *Kapardisvāmin*, *ṣaptavidhaḥ* may also sometimes mean 7½ square *puruṣas* or a little more than seven (square) *puruṣas* (VIII 20)

For the technical terms like *Vidhābhyāsa* *Vidhasaptama-karnī*, *apacaya puruṣa sthāniya* etc please see *Khanda* IX 14

The *Khanda* IX also describes the moulds of bricks known as *karapas*. The standard brick is a square of 24 *aṅgulas* side. *Adhyārdhā* brick is (24×36) *aṅgulas* as measures. The third type is (24×12) *aṅgulas*, the fourth type with (12×12) *aṅgulas* the fifth type (8×8) *aṅgulas* which is also known as *pañcadata bhāgiya*. The thickness of these bricks is one fifth part of *jānu* i.e. 6 *aṅg* 13 *tilas*. These five types of bricks are used in *Mahāgṛhi Veda*. The *nakasadas* and *pañcacūḍas* bricks are thinner (one-half of the above thickness (about 3 *aṅgulas* and 7 *tilas*). When the bricks are burnt their thickness is slightly decreased, but the thickness is compensated by the plaster or *puruṣa* which is applied between the two bricks. Cowdung as well as mud were used as plasters IX. 23 24)

The *Khanda* X describes the covering of fire altar or *Vedi* with bricks. The *Vedi* has two sides, *praticī* or the western side and *practī* the eastern side. The bricks in this context are known as (36 *aṅg* × 24 *aṅg*), (11) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (12) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (13) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (14) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (15) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (16) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (17) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (18) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (19) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (20) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (21) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (22) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (23) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (24) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (25) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (26) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (27) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (28) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (29) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (30) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (31) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (32) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (33) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (34) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (35) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (36) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (37) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (38) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (39) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (40) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (41) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (42) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (43) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (44) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (45) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (46) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (47) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (48) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (49) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (50) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (51) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (52) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (53) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (54) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (55) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (56) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (57) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (58) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (59) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (60) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (61) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (62) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (63) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (64) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (65) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (66) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (67) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (68) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (69) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (70) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (71) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (72) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (73) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (74) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (75) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (76) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (77) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (78) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (79) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (80) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (81) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (82) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (83) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (84) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (85) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (86) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (87) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (88) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (89) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (90) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (91) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (92) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (93) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (94) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (95) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (96) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (97) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (98) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (99) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (100) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (101) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (102) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (103) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (104) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (105) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (106) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (107) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (108) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (109) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (110) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (111) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (112) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (113) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (114) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (115) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (116) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (117) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (118) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (119) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (120) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (121) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (122) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (123) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (124) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (125) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (126) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (127) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (128) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (129) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (130) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (131) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (132) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (133) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (134) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (135) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (136) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (137) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (138) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (139) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (140) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (141) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (142) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (143) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (144) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (145) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (146) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (147) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (148) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (149) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (150) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (151) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (152) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (153) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (154) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (155) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (156) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (157) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (158) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (159) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (160) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (161) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (162) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (163) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (164) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (165) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (166) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (167) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (168) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (169) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (170) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (171) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (172) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (173) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (174) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (175) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (176) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (177) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (178) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (179) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (180) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (181) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (182) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (183) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (184) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (185) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (186) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (187) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (188) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (189) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (190) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (191) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (192) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (193) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (194) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (195) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (196) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (197) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (198) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (199) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (200) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (201) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (202) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (203) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (204) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (205) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (206) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (207) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (208) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (209) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (210) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (211) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (212) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (213) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (214) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (215) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (216) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (217) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (218) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (219) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (220) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (221) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (222) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (223) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (224) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (225) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (226) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (227) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (228) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (229) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (230) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (231) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (232) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (233) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (234) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (235) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (236) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (237) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (238) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (239) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (240) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (241) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (242) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (243) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (244) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (245) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (246) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (247) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (248) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (249) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (250) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (251) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (252) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (253) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (254) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (255) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (256) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (257) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (258) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (259) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (260) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (261) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (262) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (263) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (264) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (265) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (266) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (267) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (268) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (269) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (270) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (271) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (272) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (273) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (274) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (275) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (276) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (277) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (278) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (279) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (280) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (281) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (282) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (283) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (284) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (285) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (286) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (287) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (288) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (289) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (290) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (291) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (292) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (293) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (294) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (295) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (296) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (297) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (298) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (299) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (300) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (301) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (302) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (303) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (304) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (305) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (306) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (307) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (308) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (309) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (310) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (311) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (312) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (313) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (314) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (315) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (316) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (317) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (318) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (319) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (320) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (321) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (322) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (323) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (324) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (325) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (326) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (327) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (328) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (329) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (330) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (331) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (332) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (333) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (334) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (335) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (336) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (337) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (338) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (339) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (340) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (341) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (342) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (343) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (344) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (345) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (346) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (347) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (348) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (349) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (350) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (351) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (352) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (353) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (354) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (355) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (356) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (357) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (358) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (359) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (360) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (361) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (362) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (363) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (364) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (365) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (366) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (367) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (368) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (369) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (370) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (371) *ardha* (24 × 12 *aṅg*), (37

pañcadatābhāgiya (24 ang × 24 ang), and (iv) *pañcadatābhāgiya* (8 ang. × ang.) The bricks are sometimes laid along with the southern side (*dakṣiṇāyata*) and sometimes along with the northern side (*udgāyata*) of the *vedi*. These two technical terms, *dakṣiṇāyata* and *udgāyata*, are interesting. The *pañcadatābhāgiya* bricks are used to fill up the number which has been arbitrarily fixed as 200 in a layer. The next layer is put with *vyat-pāśa* or alternation arrangement which has already been described.

The fire altars are said to be of five types with respect to the heights. The first one goes up to the height of *jānu* or knee and is one with 1 000 bricks, the second one goes up to the height of *nābhī* or navel and has 2 000 bricks, the third one is as high as *āśya* or face or neck with 3 000 bricks in all, the height of the altar goes up like this but after the third type the number of bricks does not increase beyond three thousands. It has been said that a person who has once performed a sacrifice in a superior type of altar should not come down to the one of inferior type.

Fourth Paṭala

The Khaṇḍa XI mentions of *caturasra* (the same as *sama caturasra*) or square bricks, and the fire-altars described in this Khaṇḍa may be of the measure of one *pāda* or of one *aratnī* or one *urvasthī* or one *anūka*. Of course the unit is *puruṣa*.

$\frac{1}{4}$ of *puruṣa* = 1 *anūka*

$\frac{1}{2}$ of *puruṣa* = 1 *aratnī*

$\frac{3}{4}$ of *puruṣa* = 1 *urvasthī*

The details are given of laying bricks in the two *prastāras* (layers) and the bricks are 12 ang square and 13 ang square, and the final filling of the number (200) is done using *pādeṣṭakās* or the quarter bricks cut out from the square bricks.

The Khaṇḍa XII deals with *Kāmya* fires and in this context we have a description of the *pra u ga citi*, the word *pra u ga* is of uncertain origin. It occurs for the first time in the *Yajurveda*¹

1. विराहणि दक्षिणा दिग्गुहास्ते देवाऽप्रधिपतय इन्द्रो ह्येतीना प्रतिपत्ता पञ्चदश-
स्त्वा स्तोम वृषिष्याऽथयत् प्रउगमुषमध्ययार्थस्तन्नातु ..

It has become a technical term in the Śulba literature and stands for an isosceles triangle, it has some relation with *yuga* or yoke which resembles an isosceles figure. The *Āpastamba Sūtras* suggest that one who possesses *bhrātṛvya* or hostile cousins should pile up fire in such altars. The area of the *pra u ga* is to be $7\frac{1}{2}$ *pu uṣa* and therefore a square of 15 *puruṣas* area is drawn and the middle point of one of the sides is joined to the two extremities of the opposite side. This gives a *pra u ga* of $7\frac{1}{2}$ *puruṣas* area.

Another equally significant construction is of the *ubhaya tah pra u-ga* or a pair of isosceles triangles placed on opposite sides on a common base. This is in fact a rhombus. In this figure the two *pra u gas* are just like two carts oppositely facing. The construction of a rhombus is very well described. A rectangle (*dirghacaturasra*) is drawn and the middle points of its sides are joined in sequence and the figure thus obtained is a rhombus with an area equal to half the area of the rectangle.

The Khanda XIII describes the *rathacakra citi* or the fire-altar drawn in the form of a chariot wheel and a person who has hostile cousins is advised to construct it. For this purpose a circle with a prescribed area is first drawn and then in it is inscribed a square. The brick prepared for this altar has the dimensions of 12 *ang* as *karani*. When a square is inscribed in a circle the portion lying outside the square but within the circle is technically called *pradhī*. Thus when the square has been inscribed we have four *pradhīs* or segmental areas around the four sides of the square lying within the circle. The commentators have given the details of filling these *pradhīs* with bricks. Then in the same Khanda we have the description of a *droṇacit*. *Droṇa* is a bucket or trough in which food grains may be placed and hence a fire altar in the form of a *droṇa* is constructed by one who aspires for plentiful food grains. This altar may either be circular or square. In context with this altar *dvādaśikā* bricks have been mentioned with length 39 *ang* 1 *tila* and breadth 26 *ang* and 1 *tila*. The details of arranging the bricks have been given by the commentators. The *droṇa* or trough is provided with a *tsaru* or handle which in the fire altar occupies one tenth portion of the total area of the *vedi*. The bricks in this fire altar are laid in four layers each layer having 200 bricks.

The Khanda XIV describes the fire-altars known as *Samūhya citi*, *Śmasāna citi* and *Chandas citi*. The *Samūhya citi* is not a new altar, it merely differs from others in the arrangement of bricks. Another altar which also differs merely in the arrangement of bricks is *paricāyya citi*. The word *samūhya* means to be swept together and in the Śulba literature, we have a term *samūhya puriṣa* which consists of rubbish heaped or swept together. The fire-altars *samūhya agni* and *paricāyya agni* are also mentioned by Pāṇini in his *Aṣṭādhyāyī*. Agnau *paricāyya-paricāyya-samūhya*! One who aspires for animals should construct *Samūhya citi*, one who aspires for a village should construct the *paricāyya citi*. The root √ *pari* also means to pile up, from which we have *paricṇoti* as occurring in the *Śatapatha Brāhmaṇa*. The *paricāyya citi* is a sacrificial fire arranged in circle and its central portion is built up of *śayamatṛnnā* or naturally-perforated bricks. *Upacāyya citis* are to be constructed by those who desire to possess villages. The word is derived from the root √ *upa* which also means to heap up or pile up. From the same root is derived the word *upacinvanti* occurring in the *Taittirīya Saṁhita* and means 'collect' :

The potsheds which wise men collect for the cauldron*

The same Khanda describes the *Śmasāna citi*. In fact, *śmasāna* is an elevated place for burning dead bodies, it means a pyre or a funeral place also. The *śmasāna citi* is preferably square in form though it may be circular (*parimrṣṭaśāla*) also.

Those who aspire for cattle may also arrange for the *chandas citi* which is a fire altar constructed by metres instead of bricks. The most preferred metre for this construction is the *Gāyatrī* though the other metres are not excluded.

the altar should be $7\frac{1}{2}$ purusas. In this context the author of the Śulba describes the units of measurements also

1 purusa = 5 aratnis (or 120 angulas)

1 vyāyāma = 4 aratnis (or 96 angulas)

1 aratni = 24 angulas

1 prādeśa = $\frac{1}{2}$ aratni

The bending (*nirṇama*) of the wings has been described with care. If the total area of the altar be taken as 120 units, the 4 units are devoted to the head, 26 to the body, 15 to the tail and $37\frac{1}{2}$ each to the two bent wings, i.e. 75 in all. The description of the Śyena cist continues in the Khanda XVI also. This section also deals with brick moulds known as *karanas*, the dimensions of which are given in the Sūtras

Karana of the first type 24 ang × 20 ang

second type 40 ang × 24 ang

third type 20 ang × 25 ang

fourth type 30 ang × 42 ang 14 tilas

fifth type 30 ang × 15 ang

sixth type 30 ang × 33 ang 19 tilas

seventh type 24 ang × 26 ang 28 tilas

eighth type not a rectangle

The eighth type is a trapezium ABCD with AD = BC = 26 ang, 28 tilas and AB = 12 ang and CD = 36 ang. A ninth type of the brick mould is also described which is a rectangle with sides 24 ang and 21 ang, 7 tilas.

The Khanda XVII also gives the details of the falcon type of the fire altar. The bricks used are squares, one halves (square divided into two triangular parts by the diagonal) and quarters (square divided into four parts by the two intersecting diagonals). The bricks are also known as *prathamas dvitīyas* (curved bricks), *caturthas pañcamas*, *ṣaṣṭis saptaṁas*, *aṣṭamas* etc.

Sixth Paṭala

The Khanda XVIII also continues with the *śyena citi* with curved wings (*vakra pakṣa*) and tapering tail (*vyasta puccha*). Here we come across *sodas*, and *purusa* as the units of areas. 1 *purusa* = 16 *sodas*; $7\frac{1}{2}$ *purusas* = 120 *sodas*. The Khanda XIX describes an *ardheṣṭakā* or a half brick with dimensions $30 \text{ ang} \times 30 \text{ ang} \times 30\sqrt{2} \text{ ang}$ (i.e. $42 \text{ ang } 14\frac{1}{2} \text{ tilas}$). This brick is diagonally cut half of a square with a side 30 ang (i.e. $\frac{1}{2}$ *purusa*). The *pādestākā* or the quarter brick has the dimensions $30 \text{ ang} \times 15\sqrt{2} \times 15\sqrt{2} \text{ ang}$ (i.e. $30 \text{ ang} \times 21 \text{ ang } 7\frac{1}{2} \text{ tilas} \times 21 \text{ ang } 7\frac{1}{2} \text{ tilas}$).

The *paksesṭakā* is a quadrangular brick with two sides each equal to a *caturtha* or $\frac{1}{4}$ of a *purusa* ($= 30 \text{ ang}$) and the two sides equal to a *saptama* (i.e. one seventh of a *purusa* $17 \text{ ang } 5 \text{ tilas}$). The *paksamadhyiṣa* brick has also two *caturthas* and two *saptamas* as measures ($30 \text{ ang } 30 \text{ ang } 17 \text{ ang } 5 \text{ tilas}, 17 \text{ ang } 5 \text{ tilas}$). The *pakṣagrīva* is a triangular brick with sides one *caturtha*, a *caturtha saptama* and a *caturtha* with its *saviseṣa saptama* in other words the sides are 30 ang , 30 ang plus one seventh of a *purusa* $= 47 \text{ ang } 5 \text{ tilas}$ and $30\sqrt{2}$ + one seventh of a *purusa* $= 59 \text{ ang } 21 \text{ tilas}$. Similar exquisite details are for *paksakarani* and *paksanamani*. The reader is advised to look to these details in the text and the commentary. The details continue to the Khanda XX where we meet an important term *viśaya*. *Viśaya* is the name given to the *pakṣagrīva* which covers the joint of the wing to the body. The *antya* bricks are placed in portions other than the head region with their *saviseṣa* extended towards the outer side.

The Khanda XXI which is the last deals with the *Kanka citi* and *Alaṣa citi* that is the fire altars of the form of heron and another bird *alaṣa*. Their details should follow the same lines as of the altars constructed in the form of a falcon or hawk (*śyena*). The authoritative text is that one who desire to come back to the world with head towards the world should draw the *Kanka citi* with a head

THE ĀPASTĀMBA ŚULBA SŪTRAS

with

Text. Sanskrit Commentaries by Kapardisvāmin, Karavinda Svāmin
and Sundararāja and English Translation by Satya Prakash

Editors

Satya Prakash

Ram Swarup Sharma

PROLOGUE

The *Āpastamba Śulba Sūtras* stand only next to the *Baudhāyana Śulba Sūtras* in importance and significance, in certain details, they provide a richer material and more evolved geometrical constructions than the latter. The popularity of the *Āpastamba Sūtras* is seen from the fact that no less than three commentaries are available on them by Kapardisvāmin, by Karavinda and by Sundararāja, all the three of them appear to be great geometers of their times. Evidently, the *Baudhāyana Sūtras* precede the *Āpastamba*. The *Katyāyana Sūtras* are based on the *Baudhāyana* and the *Āpastamba* both.

Hardly anything is known about the author the Sage *Āpastamba* who was a law giver also and is known as the author of the Dharma 'Śāstra'. Keith in his Preface to '*A History of Sanskrit Literature*' writes (p xix 1961 reprint) in reference to the views of J. J. Meyer in his treatise '*Ueber das Wesen der indischen Rechtsschriften und ihr Verhältniß zu einander und zu Kauṭilya*':

The efforts of the author to establish that the *Arthaśāstra* was used by Yājñavalkya are certainly without weight, the evidence tends far more to show that the borrowing was the other way. Not a single passage referred to really favours the priority of the *Arthaśāstra*, but in several passages the obscurities of the *Arthaśāstra* can be readily understood by realizing that it was drawing from Yājñavalkya. Nor does Meyer attempt systematically to prove that *Manu* is later than the *Arthaśāstra*, though on his theory of dates that text is more than a hundred years at least posterior to the *Arthaśāstra*. He has been as unable as the Indian suppor-

ters of Canakya's authorship to explain the silence which the *Arthasāstra* observes regarding everything imperial and its absolute ignoring of the facts as to Pāṭaliputra. His further effort, to prove the late date of the *Gautama Dharmaśāstra* is in itself less open to objection, but his contentions are largely inconclusive, and do little more than prove, what has always been admitted, that our text of that *Dharmaśāstra* has been considerably worked over. The main principles of the development of the legal literature remain as they were formulated by Max Müller and Bühler, and further established by Oldenberg and Jolly. Indeed, Meyer's own view at present—his conclusions lack admittedly any great fixity—is that *Baudhāyana* and *Āpastamba* are pre-Buddhist, *Vasiṣṭha* belongs to the fourth century B C, and *Manu* may be ascribed rather nearer to 200 B C than to A D 200, there is, however, no tolerable proof of *Vasiṣṭha's* posteriority to *Āpastamba*, still less that *Āpastamba* is pre-Buddhist in date.

Whereas Keith is unable to believe that the *Dharmaśāstras* of *Baudhāyana* and *Āpastamba* are pre-Buddhistic in age, S N Dasgupta in his Introduction to '*A History of Sanskrit Literature*' Volume I, Classical Period' writes (pp xxv)

Dharmaśāstras were probably in existence before Yāska, but the important *Dharmaśāstras* of *Gautama*, *Baudhāyana* and *Āpastamba* flourished between 600 and 300 B.C. Before the *Dharmaśāstras* or the *Dharmasūtras*, we have the *Grhyasūtras*. The *Hiranyakeśi Dharmaśūtras* were probably written some time about the fourth century A D. The *Vasiṣṭha Dharmaśūtra* was probably in existence in the first or the second century of the Christian era. The *Viṣṇu Dharmaśūtra* had probably an earlier beginning but was thoroughly recast in the eighth or the ninth century A D. The *Harita* was probably written somewhere about the fifth century A D. The versified '*Śāṅkha*' is probably a work of later date though it may have had an earlier version. We have then the *Smṛtis* of *Atri*, *Uśanas*, *Kanva*, *Kaśyapa*,

Gārgya, Cyavana, Jātukarṇa, Paithīnasi, Brhaspati, Bharadvāja Śātātapa, Sumanta, of which the dates are uncertain. But most of the *Smṛtis* other than the older ones were written during the period 400 to 1000 A.D. In ancient times the number of *Smṛtis* must have been very small and the extent of limitations imposed by them was also not so great. Thus Baudhāyana speaks only of Aupajangham, Kātya Kasyapa, Gautama, Prajāpati, Maudgalya, Hārīta. Vasistha mentions only Gautama, Prajāpati Manu Yama and Hārīta. Āpastamba mentions ten. Manu speaks of only six besides himself such as Atri Bhṛgu Vasistha Vaikhānasa and Śaunaka. But in all their works the writers are mentioned only casually, and there is no regular enumeration of writers on *Dharma* in one place.

P. V. Kane in his *History of Dharmasāstra* (Vol. I) mentions that some of the *Dharmasāstras* were present prior to Yāska, the author of the *Nirukta*, and the *Dharma-sūtras* of Gautama, Baudhāyana and Āpastamba definitely belonged to a period extending between 600 B.C. and 300 B.C. The tradition of the *Sulba Sūtras* is equally old. Of course they are based on the dictates of the *Śatapatha* and *Taittirīya Saṁhitā*. The *Āpastamba Śulbasūtras* do not feel shy of referring to the earlier traditions in matters of details as is seen from the phrases, such as, “iti vijñāyate”, “vijñāyate”, “śrūyate”, “śruti samarthya” usually occurring in the *Sulba* text.

The *Sūtras* which go after the name of Āpastamba are the *Āpastamba Gṛhyasūtra*, *Āpastamba Śrautasūtra*, *Āpastamba Dharmasūtra* and *Āpastamba Śulbasūtra*. Āpastamba had a great following; he was a great teacher who founded a school of his own with a band of disciples. The school continued to exist even much after its founder also.

The public interested in the study of the *Sulbasūtras* is much beholden to the University of Mysore to have included in the Oriental Library Publications the critical edition of the *Āpastamba Śulbasūtra* with the Sanskrit Commentaries of Kapardisāmin, Karavinda and Sundararāja, 1931, edited by D. Srinivāśachar

The *Kalpāsūtra* of Āpastamba is divided into 30 chapters or *Praśnas* the *Śulbasūtra* forms the last *Praśna* of this *Kalpa sūtra*. Of the three commentaries of this great work the oldest is one by Kapardīśvamin (we have referred to him as Kapardī only). The Commentaries of Karavinda and Sundararāja also depend in main on the commentary of Kapardī. The Commentary of Kapardī is known as *Śulbākhyā Praśna* at the end of each Pātala he writes *Ityāpastambasūtra vivarane Kapardīśvamin bhaṣye Śulbākhyāpraśne Pātalah*. The commentary of Karavinda is known as the *Śulba Pradīpikā* at the end of each Pātala we find the colophony as *Iti Śrī Karavindasvamin kṛtāyām Śulba Pradīpikāyām Pātalah*. The Commentary of Sundararāja is known as the *Śulba Pradīpa* at the end of the first Pātala the colophony runs as *Iti Sundararājye Āpastamba Śulba sūtra vyākhyāne Śulba Pradīpe Prathamah Pātalah*. These commentators do not give us the details of their life nor do they mention the dates of their compositions. Sundararāja however has mentioned that he belonged to the family of Kuśika and Mādhavārya was his father agreeat yājñika

ग्रापस्तम्बेन योज्य व्यरचि भगवता शूल्बसज्ञो गमीर ।
 प्रश्नोऽयं तस्य भाष्यप्रभृतिषु कथित विस्तृत बोध्य कृत्स्नम् ॥
 सक्षिप्योद्बोधनार्थं कुणिकुलनिघेर्माषिवायस्य यष्टु ।
 पुत्रशूल्वप्रदीप विवरणमधुना सुन्दरो निषिमीते ॥

Śrī Rāmānujācārya who flourished in the Eleventh Century has mentioned Kapardī by his name and therefore he must have flourished before that century and attained popularity

The Mysore edition of the *Āpastamba Śulba Sūtra* is based on the following manuscripts, as given by the editors in the Preface

1 A Grantha palm leaf manuscript This is Sundararājīya commentary This copy is complete

2 A Grantha palm leaf manuscript This is Sundararājīya commentary This copy is complete

3 A Nāgara palm leaf manuscript This is Sundararājīya commentary This copy contains Sūras first and then the commentary This copy is complete

4. A Nāgara palm-leaf manuscript. This is Sundararāṣya commentary. This copy contains Sūtras first and then the commentary. This copy is complete.

5. A Telugu paper manuscript. This is Sundararāṣya commentary. This copy contains Sūtras and the commentary. This copy is complete.

6. A Telugu paper manuscript. This is Sundararāṣya commentary. This copy contains only the commentary. This copy is complete.

7. A Telugu palm-leaf manuscript. This is Kapardi Bhāṣya. This copy is complete.

8. A Telugu palm leaf manuscript. This is Kapardi Bhāṣya. This contains Sūtras in Nāgarī characters and the Bhāṣya in Telugu characters. This copy is complete.

9. A Devanāgarī paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras and the commentary. This copy is complete.

10. A Kannada paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras in abbreviated form. This copy is incomplete.

11. A Telugu paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras in abbreviated form. This copy is complete.

12. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy is complete.

13. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy is complete.

14. A Nāgarī palm-leaf manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy is incomplete.

15. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Āpastamba Śulba Sūtra. This copy does not contain any commentary. This copy is complete.

[The above manuscripts belong to the Government Oriental Library, Mysore.]

16. A paper manuscript belonging to Mahādeva Dikṣita Daṇḍavatī

Since the Mysore Edition has been prepared with sufficient care, we have relied for our text on this edition. We have given the *Paṭhabhedas* or different readings wherever available. We have, however, depended on our own breaking up of the Sūtras. As we have said the Sūtra literature follows a characteristic morphology we have been guided by these morphological principles. Sometimes the subject matter of a topic persists through several Sūtras and for commentaries it becomes convenient to take them together. Kapardī follows this trend. The commentators have also mixed up the Sūtras and sometimes the subject matter of one Khaṇḍa is carried over to the next Khaṇḍa also. Often it appears, that the Khaṇḍa ends abruptly or it ought to have continued as to have embraced in itself some of the Sūtras of the next Khaṇḍa also. On the whole the classification and numbering of the Sūtras which we have done would be of great value for easy references.

In the editing and translating of the *Āpastamba Śulba Sūtras* we have been very much assisted by Śrī J V G Krishnamurthy, a scholar at the University of Allahabad and a pupil of one of the editors (S Prakash) and we express our indebtedness to him. The *Āpastamba Śulba Sūtras* are being made available to the English reading public for the first time. Dr Bibhutibhushana Datta in his work on the *Śulba Geometry* had translated some of the *Āpastamba Sūtras*, which had been also of help to us.

The purport of the Sūtras would have remained almost mystery had we not possessed the commentaries of Kapardī, Karavinda or Sundararāja. Kapardī is of course very ancient. What Patañjali has done for Pāṇini in grammar Kapardī has done for *Āpastamba* in the *Śulba* literature. He is not far from the time of the *Sūtrakāra*. Some of his grammatical usages also support this fact. As an example one may refer to Sūtra 15 of the Khaṇḍa XIII परचात् स्मर्त्तव्यत्वरूपत्वायेतिविज्ञायते. The word *tsaru* should be used only in the masculine according to the Sanskrit grammar. Kapardī does not point out the grammatical error of the *Sūtrakāra*.

catches the point ; he says that this word, having been used in the neuter gender may be regarded as the *chāndas prayoga*. Sundararāja says that since this word has been used in the neuter gender by a Rṣi it ought to be accepted as correct.

The prayer which Karavinda has included in his commentary shows that he must have belonged to the Vaiṣṇavī Śākhā. The last verse refers to the line 'Karavindādhupena', indicating that Karavinda belonged to a royal family, somewhere in the Northern India.

Sundararāja is of course a South Indian, most likely an Andhra. In this Pradeśa, there is a Śākhā like Niyoga in which Mādhava Yajva was a popular scholar, belonging to the Smārta school. The word Rāja denotes this Niyoga Śākhā and Yaśuḥ denotes that the tradition is of the Smārta type.

We, the editors, are also obliged to Shri Krishna Sharma, Shastri ; M.A.; for his critical suggestions and invaluable help in the arduous task of correct renderings and careful printing

June 8, 1967

Satya Prakash
Ram Swarup Sharma

आपस्तम्ब-शुल्बसूत्रम्

(आपस्तम्बीय शुल्बप्रश्नः)

अथापस्तम्बीयशुत्व-प्रश्नः

प्रथमः पटलः

प्रथमः खण्डः

- विहारयोगान्व्याख्यास्यामः ॥ (१)
यावदायामं प्रमाणम् ॥ (२)
तदर्थमभ्यस्याऽपरस्मिन्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति ॥ (३)
पृष्ठचान्तयोरेन्तो निग्रम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥
(४)
एवमुत्तरतो विपर्यस्येतरतस्स समाधिः ॥ (५)
तन्निमित्तो निह्मसो विवृद्धिर्वा ॥ (६)
आयामं वाभ्यस्यागन्तुचतुर्थमायामस्याक्षया रज्जुस्तिर्यङ्मानो-
शेषः ॥ (७)
ध्यास्यात विहरणम् ॥ (८)
दीर्घस्याक्षयारज्जुः पादवर्मानो तिर्यङ्मानो च यत्पृथग्भूते कुस्तस्त-
दुभयं करोति ॥ (९)
ताभिर्जैयाभिषक्तं विहरणम् ॥ (१०)
चतुरस्त्रयाक्षयारज्जुर्द्विस्तावतौ भूमिं करोति ॥ (११)
समस्य द्विकरणौ ॥ (१२)
प्रमाणं तृतीयेन धर्षयेत्तच्चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेन ॥ (१३)
स विशेषः ॥ (१४)
अयापरम् ॥ (१५)
प्रमाणमात्रौ रज्जुमुभयतः पाशौ करोति ॥ (१६)
मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च पृष्ठधायां रज्जुमायम्य पाशपोलंक्षणे-
ष्विति शङ्कुं निहत्योषान्त्ययोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षि-
णापायम्य शङ्कुं निमित्तं करोति ॥ (१७)
मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य उपर्यपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन दक्षि-
णापायम्य शङ्कुं निहन्ति ॥ (१८)

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणमंस-
मायच्छेत् ॥ (१९)

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रो-
णिमायच्छेत् ॥ (२०)

एवमुत्तरो श्रोण्यसौ ॥ (२१)

द्वितीयः खण्डः

अथापरो योगः ॥ (१)

पृष्ठचान्तयोर्मध्ये च शङ्कुं निहत्यार्धेऽर्धे तद्विशेषमभ्यस्य लक्षणं
कृत्वार्धभागमयेत् ॥ (२)

अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे सविशेष प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं लक्षणेन
दक्षिणमंसमायच्छेत् ॥ (३)

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणां श्रोणिमा-
यच्छेत् ॥ (४)

एवमुत्तरो श्रोण्यसौ ॥ (५)

प्रमाणं तिर्यग्द्विकरणायामः ॥ (६)

तस्याक्षणाया रज्जुस्तिकरणी ॥ (७)

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥ (८)

विभागस्तु नवधा ॥ (९)

तुल्ययोश्चतुरस्त्रयोर्द्वस्तस्मासः ॥ (१०)

नाना प्रमाणायोश्चतुरस्त्रयोस्तस्मासः ॥ (११)

ह्रस्वीपक्षः करण्यो वर्षोपसौ वृद्धमृत्तिखेत् ॥ (१२)

वृद्धस्याक्षणाया रज्जुदमे समस्यति ॥ (१३)

तदुक्तम् ॥ (१४)

चतुरस्राच्चतुरस्त्रं निर्जिहीषेन् यावन्निर्जिहीषेत्तस्य करण्यो वृद्धमृ-
त्तिखेत् ॥ (१५)

वृद्धस्य पादवर्मानामक्षणेतरत्पाद्वर्षमुपसंहरेत् ॥ (१६)

सा यत्र तिपतेत्तदपच्छिन्धात् ॥ (१७)

दिन्या निरस्तम् ॥ (१८)

उपसंहृताक्षणाया रज्जुस्ता'चतुष्करणी दिन्या चेतरा च पट्टपद्मूते
कुरतः तदुभय करोति ॥ (१९)

तिर्यङ्मानो पुरुषं शेषस्त्रीन् ॥ (२०)

तदुक्तम् ॥ (२१)

दीर्घचतुरस्त्रं समचतुरस्त्रं चिकीर्षन् तिर्यङ् मान्याऽपच्छिद्य शेषं वि-
भज्योभयत उपदध्यात् ॥ (२२)

खण्डमागन्तुना संपूरयेत् ॥ (२३)

तस्य निर्हास उक्तः ॥ (२४)

तृतीयः खण्डः

समचतुरस्त्रं दीर्घचतुरस्त्रं चिकीर्षन् यावच्चिकीर्षत् तावतो पाश्व-
मानो कृत्वा यदधिकं स्याद्ययायोगमुपदध्यात् ॥ (१)

चतुरस्त्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यात्कोट्यां निपातयेत् ॥ (२)

पाश्वतः परिकृष्यातिशयतृतीयेन सहमण्डलं परिलिखेत् ॥ (३)

सा नित्या मण्डलम् ॥ (४)

यावद्दधीयते तावदागन्तु^१ ॥ (५)

मण्डलं चतुरस्त्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदश भागान् कृत्वा द्वायुद्ध-
रेत् ॥ (६)

त्रयोदशावशिष्यन्ते ॥ (७)

सानित्या चतुरस्त्रम् ॥ (८)

प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ॥ (९)

आदेशादन्यत्^२ ॥ (१०)

द्वाभ्यां चत्वारि ॥ (११)

त्रिभिर्नव ॥ (१२)

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतस्तावतो वर्गान् करोति ॥ (१३)

तयोपलब्धिः ॥ (१४)

अर्धचतुरस्रं रज्जुर्द्वौ सपादौ करोति ॥ (१५)

अर्धतृतीयपुरुषा यत्सपादान्^३ ॥ (१६)

अयात्यन्तप्रदेशः ॥ (१७)

यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पाश्वयोऽपदधाति ॥ (१८)

१. तावदागन्तुम्

२. चतुरस्त्रं आदेशादन्यत्

३. अर्धतृतीयपुरुषात्सपादान्

यस्य तेन चतुरस्रं क्रियते सत्कोट्याम् ॥ (१६)

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ (२०)

अर्धस्य द्वि प्रमाणाया पादपूरणत्वात्^२ ॥ (२१)

तृतीयेन नवमी कला ॥ (२२)

इति प्रथमः पटल

२ (६) अर्धस्य द्विप्रमाणाया पादपूरणत्वात् ॥

(१०) अर्धस्य द्विप्रमाणाया पादपूरणत्वात् ॥

द्वितीयः पटलः

चतुर्थः खण्डः

ग्राग्याधेयिके विहारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले विज्ञायते ॥ (१)

अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणो ऽग्निमादधीत ॥ (२)

एकादशसु राजन्यः ॥ (३)

द्वादशसु वंश्यः ॥ (४)

अनुविशत्यामपरिचिते^१ यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमा-
धेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते ॥ (५)

दक्षिणतः पुरस्ताद्विद्वृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्नेर्वि-
ज्ञायते ॥ (६)

गार्हपत्याहवनीययोरन्तराल पञ्चधा षड्धा वा सविभज्य षष्ठं सप्त-
मं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य समं त्रैवं विभज्यापरस्मिन्स्त्वृतीये लक्षण
कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तो नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं
करोति ॥ (७)

तद्दक्षिणाग्नेरायतनम् ॥ (८)

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (९)

यजमानमात्री प्राच्यपरिमिता वा ॥ (१०)

यथासन्नानि हवींषि सभवेदेवं तिरश्चीप्राञ्ची ॥ (११)

वेद्यं सायुन्नपति ॥ (१२)

प्रतीची श्रोणी ॥ (१३)

पुरस्तादह्वीयसी पश्चात्प्रवीयसी मध्ये सन्नततरा ॥ (१४)

एवमिव हि योषेति दाक्षिण्या वेदेविज्ञायते ॥ (१५)

अपरेणाह्वीनीयं यजमानमात्री ॥ (१६)

दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य तावतो रज्जुमायम्य मध्ये लक्षणं कृत्वा दक्षि-
णयोश्चोष्णं सयोरन्तरा नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥
(१७)

निमित्तं रज्जुं नियम्यान्ती समस्येत् ॥ (१८)

१ अनुविशत्यामपरिमिते (वा)

दक्षिणायाश्चोरोर्दक्षिणमंसमालिखेत् ॥ (१६)

एवमुत्तरतः ॥ (२०)

तिर्यङ्मानो द्विगुणो तथा कृत्वा पश्चात्पुरस्ताच्चोपलिखेत् ॥ (२१)

विमितायां पुरस्तात् पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ॥ (२२)

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (२३)

पञ्चमः खण्डः

त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची भवति ॥ (१)

पट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति सौमिवया वेदेविज्ञा-
यते ॥ (२)

पट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य अपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षणं
पञ्चदशसु लक्षणं पृष्ठ्यान्तयोरन्तो नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य
शङ्कुं निहन्ति ॥ (३)

एवमुत्तरतश्चोणी ॥ (४)

विपर्यस्तयांसी पञ्चदशकेनवापायम्य द्वादशके शङ्कुं निहन्ति ॥

(५)

एवमुत्तरतः ॥ (६)

तावसौ ॥ (७)

तदेकरज्ज्वा विहरणम् ॥ (८)

त्रिकचतुष्कयोः पञ्चिकाऽक्षण्या रज्जुः ॥ (९)

ताभिस्त्रिरम्य स्ताभिरसौ ॥ (१०)

चतुरम्यस्ताभिश्चोणी ॥ (११)

द्वादशिकापञ्चकयोस्त्रयोदशिकाऽक्षण्या रज्जुः ॥ (१२)

ताभिरंसौ ॥ (१३)

द्विरम्यस्ताभिश्चोणी ॥ (१४)

पञ्चदशिकाऽष्टिकयो सप्तदशिकाऽक्षण्या रज्जुः ॥ (१५)

ताभिश्चोणी ॥ (१६)

द्वादशिका पञ्चत्रिंशिकयोस्तप्तत्रिंशिकाऽक्षण्या रज्जुः ॥ (१७)

ताभिरसौ (१८)

एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति ॥ (१९)

अष्टाविंशत्पूतं पदसहस्रं महावेदिः ॥ (२०)

दक्षिणस्मावताद् द्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपातयेत् ॥ (२१)

१. ताभिरसौत्रिरम्यस्ताभिश्चोणी ।

छेदं विपर्यस्योत्तरत उपदध्यात् ॥ (२२)

सा दीर्घा चतुरस्रा ॥ (२३)

तथा युक्तां संचक्षीत ॥ (२४)

सौमिष्यावेदेद्वितृतीयदेशे यजेतेति सौत्रामण्या वेदेविज्ञायते ॥

(२५)

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥ (२६)

त्रिकरणी वा ॥ (२७)

अष्टिकादशिकेति तिर्यङ्मान्यौ ॥ (२८)

द्वादशिका पृष्ठ्या ॥ (२९)

श्रीणि चतुर्विंशानि पदशतानि सौत्रामणिकी वेदिः ॥ (३०)

द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ (३१)

पण्डः खण्डः

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥ (१)

प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा ॥ (२)

प्रक्रमे यायाकामी ॥ (३)

शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (४)

यजमानस्याध्वर्योर्वा ॥ (५)

एष हि चेष्टानां कर्ता भवति ॥ (६)

रयमात्री निरुद्धपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति विज्ञायते ॥ (७)

तस्य खत्वाहू रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यग् ॥ (८)

ईपया प्राची ॥ (९)

विषययुगेन पुरस्तात् ॥ (१०)

यावता वा बाह्ये छिद्रे ॥ (११)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (१२)

पञ्चदशिकेनेवापायम्यार्धाक्षेणाधेयुगेन श्रोण्यं सान्निहरेत् ॥

(१३)

अथाप्युदाहरन्ति ॥ (१४)

अष्टाशीतिशतमीषा ॥ (१५)

२. (क) अष्टदशिकेति,

(ख) अष्टिका दशिकेति । तिर्यङ्मान्यौ । अष्टिकापुरस्तात् तिर्यङ्मान्यौ ।
द्वादशिकापृष्ठ्या ।

तिर्यंगक्षश्चतुश्शतम् ॥ (१६)

षडशीतिपुगं च ॥ (१७)

अस्य रथश्चारण उच्यते ॥ (१८)

इति रथपरिमाणम् ॥ (१९)

घरस्तिभिर्वा ॥ (२०)

चतुर्भिः पञ्चात् ॥ (२१)

षड्भिः प्राची ॥ (२२)

त्रिभिः पुरस्तात् ॥ (२३)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (२४)

पञ्चदशिकेनैवापायस्य द्वाभ्यामध्यर्धेनेति श्रोण्यंसान्निहरेत् ॥

(२५)

यजमानमात्री चतुस्त्रिभुवतीति पैतृक्या वेदेविज्ञायते ॥ (२६)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (२७)

पञ्चदशिकेनैवापायोम्यार्धेन ततश्श्रोण्यंसान्निहरेत् ॥ (२८)

दशपदोत्तरा वेदिभुवतीति सोमे विज्ञायते ॥ (२९)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (३०)

पञ्चदशिकेनैवापायस्यार्धेन ततश्श्रोण्यंसान्निहरेत् ॥ (३१)

तां युगेन यजमानस्य वा पदेविमाय शम्यया परिमिमीते ॥ (३२)

पदे युगेऽरत्नावियति शम्यया च मानार्थेषु यथाकामी ॥ (३३)

शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (३४)

विमितायां पुरस्तात्पाश्वर्वाभ्या उपसंहरेत् ॥ (३५)

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (३६)

सप्तमः खण्डः

नवारत्नितिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सदसो विज्ञायते ॥ (१)

छष्टादशेत्पेकेषाम् ॥ (२)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (३)

पञ्चदशिकेनैवापायस्यार्धे पञ्चमेश्रोण्यंसान्निहरेत् ॥ (४)

प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तरास्ता भयन्तीत्युपरवाणां विज्ञायते ॥ (५)

घरस्तिमात्रं चतुरस्रं विहृत्य शक्तिषु शङ्कून्निहत्यार्धप्रादेशेन तं तं परितितेत् ॥ (६)

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (७)

ध्यायानमात्री भवतीति गार्हपत्यचितेविज्ञायते ॥ (८)

चतुरस्र इत्येकेषाम् ॥ (९)

परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥ (१०)

करणं व्यायामस्य तृतीयायामं सप्तमव्यासं कारयेत् ॥ (११)

त एकविंशतिर्भवन्ति ॥ (१२)

प्राणायामाः प्रथमे प्रस्तारे ॥ (१३)

अपरस्मिन्नुदगायामाः ॥ (१४)

मण्डलायां मृदो देहं कृत्वा मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन सहमण्डलं^१
परिलिखेत् ॥ (१५)

तस्मिन्चतुरस्रमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ॥ (१६)

तन्नवधा व्यवलिख्य त्रैघमेकैकं प्रधिकं विभजेत् ॥ (१७)

उपाधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान्प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ॥ (१८)

मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे ॥ (१९)

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२०)

पिशिलमात्रा भवन्तीति घिष्ण्यानां विज्ञायते ॥ (२१)

चतुरस्रा इत्येकेषाम् ॥ (२२)

परिमण्डला इत्येकेषाम् ॥ (२३)

मृदो^२ देहान्कृत्वा ॥ (२४)

प्राग्नीध्रीयं नवधा व्यवलिख्य एकस्यास्स्थानेऽश्मानमुपदध्यात् ॥

(२५)

यथासंख्यमितरा व्यवलिख्य यथायोगमुपदध्यात् ॥ (२६)

इति द्वितीयः पटलः ॥

१. पञ्चमयोः धोर्व्यस्यानिहरेत्

२. निहत्यार्धव्यायामेन मण्डलं

३. मण्डलायां मृदो

तृतीयः पटलः

अष्टमः खण्डः

- भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते इति विज्ञायते ॥ (१)
वयसां वा एष प्रतिमया चोद्यत इत्याकृतिचोदनात् ॥ (२)
प्रत्यक्षविधानाद्वा ॥ (३)
यावदाम्नानेन ॥ (४)
वेणुना चतुरस्रे आत्मनि पुरुषानवमिमीते ॥ (५)
पुरुष दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ॥ (६)
अरत्तिना दक्षिणतो दक्षिणं पक्ष वर्धयति ॥ (७)
एवमुत्तरत उत्तरम् ॥ (८)
प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छम् ॥ (९)
एकविधः प्रथमोऽग्निः ॥ (१०)
द्विविधो द्वितीयः ॥ (११)
त्रिविधस्तृतीयः ॥ (१२)
त एवमेवोद्यन्त्यैकशतविधात् ॥ (१३)
तदु हवं सप्तविधमेव चिन्वीत ॥ (१४)
सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः ॥ (१५)
तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति विज्ञायते ॥ (१६)
एकविधप्रमृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ (१७)
सप्तविधवाक्प्रशेषत्वात् ॥ (१८)
श्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥ (१९)
अष्टविधप्रमृतीनां यदग्नस्तप्तप्यस्तस्तप्तधा विभज्य प्रतिपुरुषमा-
वेशयेत् ॥ (२०)
आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात् ॥ (२१)
पुरुषमात्रेण विमिमीते, वेणुना विमिमीते, इति विज्ञायते ॥ (२२)
यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावदन्तराले वेणोश्चिद्यद्दे करोति मध्ये तृती-
यम् ॥ (२३)

१ आकृतिविशेषस्याश्रुत(ति)त्वात्

अपरेण सूपावटदेशमनुपृष्ठ्य वेणुं निधाय छिद्रेषु शकून्निहत्य
उन्मुच्यापराभ्यां दक्षिणा प्राक्परिलिखेदान्तात् ॥ (२४)

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक् परिलिखेदा-
न्तात् ॥ (२५)

नवमः खण्डः

उन्मुच्य वेणु मध्यमे शङ्कावन्त्यं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपपुंपरिले-
ख्यासमरं दक्षिणा वेणुं निधायान्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्मध्यमं
वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कुं निहन्ति ॥
(१)

स पुरुषश्चतुरस्रः ॥ (२)

एव प्रदक्षिण चतुर आत्मनि पुरुषानवमिमीते ॥ (३)

पुरुषं दक्षिणे पक्षे ॥ (४)

पुरुष पुच्छे ॥ (५)

पुरुषमुत्तरे ॥ (६)

अरस्तिना दक्षिणतो दक्षिणम् ॥ (७)

इत्युक्तम् ॥ (८)

पृष्ठघातो वा पुरुषमात्रस्याक्षण्या वेणुं निधाय पूर्वस्मिन्नितरम् ॥

(९)

ताभ्यां दक्षिणमसं निर्हरेत् ॥ (१०)

विपर्यस्य श्रोणी ॥ (११)

पूर्ववदुत्तरमंसम् ॥ (१२)

रज्ज्वा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विमिमीते ॥ (१३)

स पक्षपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विधा सप्तमकरणौ पुरुषस्था-
नौर्मा कृत्वा विहरेत् ॥ (१४)

करणातीष्टकानाम् ॥ (१५)

पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत् ॥ (१६)

तासामेवैकतोऽप्यर्धास्तद् द्वितीयम् ॥ (१७)

पुरुषस्य पञ्चमो भाग एकतः प्रादेश एकतः तत्तृतीयम् ॥ (१८)

सर्वतः प्रादेशस्तच्चतुर्थम् ॥ (१९)

समचतुरस्राः पञ्चदशभागीयास्तत्पञ्चमम् ॥ (२०)

ऊर्ध्वप्रमाणमिष्टकानां जानोः पञ्चमेन कारयेत् ॥ (२१)

अथैन नाकसदां पञ्चसूडानां^१ च ॥ (२२)

यत्पच्यमानानां प्रतिहृसीत पुरीषेण तत्सम्पूरयेत् ॥ (२३)

अनियतपरिमाणत्वात्पुरीषस्य ॥ (२४)

द्रशमः खण्डः

उपधानेऽध्यर्धा दश पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति ॥ (१)

दश पश्चात्प्राचीः ॥ (२)

पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोः ॥ (३)

पक्षाप्यययोश्च विशयाः ॥ (४)

तासामर्धेऽकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति ॥ (५)

पञ्चपञ्च पुच्छपाश्वर्योर्दक्षिणाः उदीचीश्च ॥ (६)

पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (७)

पञ्चदशभागीयाभिः संख्यां पूरयेत् ॥ (८)

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दश दक्षिणत उदीचीरात्मन्युपदधाति ॥

(९)

दशोत्तरतो दक्षिणाः ॥ (१०)

यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षो तथा पुच्छम् ॥ (११)

यथा पुच्छं तथा पक्षौ ॥ (१२)

विपरीता ग्रथ्ये ॥ (१३)

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (१४)

पञ्चदशभागीयाभिस्तसंख्यां पूरयेत् ॥ (१५)

व्यत्यानं चिन्त्याद्यावनः प्रस्तारादिचकीर्षेत् ॥ (१६)

पञ्चचिन्त्यो भवन्ति ॥ (१७)

पञ्चभिः पुरीषैरन्युहतीति पुरीषान्ता चितिः ॥ (१८)

अर्धान्नरत्वाः पुरीषस्य ॥ (१९)

जापुदघ्नो साहस्रं चिन्वीन प्रथमं चिन्वानः ॥ (२०)

नाभिदघ्नो द्विपाहस्रं द्वितीयम् ॥ (२१)

आस्यदघ्नो त्रिपाहस्रं तृतीयम् ॥ (२२)

उत्तरमुत्तरं ज्यायाम्नाम् ॥ (२३)

महान्तं बृहन्तमपरिमित स्वर्गकामश्चिन्वीतेति विज्ञायते ॥ (२४)

द्विषाहस्त्रे द्विप्रस्ताराश्चित्तयो भवन्ति ॥ (२५)

त्रिषाहस्त्रे त्रिप्रस्ताराः ॥ (२६)

चतुर्थं प्रमृतिध्वाहारेषु नित्यमिष्टकापरिमाणम् ॥ (२७)

विज्ञायते च 'न ज्यायास चित्त्वा कनीयांस्तं चिन्वीते' ति ॥ (२८)

इति तृतीय पटलः ॥

चतुर्थः पटलः

एकदशः खण्डः

चतुरस्त्राभिरग्निं चिनुत इति विज्ञायते ॥ (१)

समचतुरस्त्राः ॥ (२)

अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ॥ (३)

पादमाश्रयो भवन्त्यरत्निमाश्रयो भवन्त्यूर्ध्वस्थिमाश्रयो भवन्त्यणूकमाश्रयो भवन्तीति विज्ञायते ॥ (४)

चतुर्भागीयमणकम् ॥ (५)

पञ्चमभागीयारत्निः ॥ (६)

तयोर्वस्थि ॥ (७)

पादेष्टका पादमात्री ॥ (८)

तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (९)

उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षाप्रयोनिदध्यात् ॥

(१०)

सन्ध्योश्च तद्वदात्मानं पङ्ङुलावेताः ॥ (११)

श्रोण्यंतेषु चाष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ (१२)

सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः ॥ (१३)

पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं चतुर्भागीयाभिः^१ प्रच्छादयेत् ॥ (१४)

पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (१५)

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया विशयाः ॥ (१६)

ता आत्मानि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं उपदध्यात् ॥ (१७)

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (१८)

पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (१९)

व्यत्यासं विनुयाद्यावतः प्रस्तारंश्चिकीर्षेत् ॥ (२०)

एकद्विषप्रभृतीनां करणीनां द्वादशेन त्रयोदशेनेतीष्टकाः कारयेत् ॥

(२१)

पादेष्टकाश्च ॥ (२२)

१. पञ्चमभागीयाभिः

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२३)

एकविधप्रमृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृतीयेनेति योजयेत् सर्वेषां
यथाश्च तिसंख्या तथोर्ध्वप्रमाणम् ॥ (२४)

द्वादशः खण्डः

काम्यागुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् ॥ (१)

प्रउगं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ॥ (२)

यावानग्निस्सारस्तिप्रादेशो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरस्रां कृत्वा पूर्वस्याः
करण्या अर्धाच्छ्रोणीं प्रत्यालिखेत् ॥ (३)

सा नित्या प्रउगम् ॥ (४)

करणानि चयनमित्येकविधोक्तम् ॥ (५)

प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥ (६)

उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्याभुदेयं प्रति-
जनिष्यमाणानिति विज्ञायते ॥ (७)

यथा विमुखे शकटे ॥ (८)

तावदेव दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योर्धात्तावति दक्षि-
णोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ (९)

नित्योभयतः प्रउगम् ॥ (१०)

प्रउगं चितोक्तीः (क्तम्) ॥ (११)

उभयतः प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥ (१२)

त्रयोदशः खण्डः

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ॥ (१)

यावानग्निस्सारस्तिप्रादेशस्तावतीं भूमिं परिमण्डलां कृत्वा तस्मि-
श्चतुरस्रवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ॥ (२)

तस्या करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ (३)

तासां षट् प्रधा उपधाय शेषमष्टधा विभजेत् ॥ (४)

उपधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान् प्रति सक्तीस्तम्पादयेत् ॥ (५)

मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे ॥ (६)

व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (७)

द्रोणाचितं चिन्वीतान्नकाम इति विज्ञायते ॥ (८)

द्वयानि तु खलु द्रोणानि चतुरस्त्राणि परिमण्डलानि च ॥ (६)

तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (१०)

चतुरस्त्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ (११)

स चतुरस्त्रः ॥ (१२)

पश्चात् त्सर्ववैत्यनुरूपत्वायेति विज्ञायते ॥ (१३)

सर्वस्या भूमेर्दशमं त्सर ॥ (१४)

तस्य पुच्छेन निहारि उक्तः ॥ (१५)

तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ (१६)

अर्धधर्माः पादेष्टकाश्च ॥ (१७)

उपधानेऽर्धधर्माः पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति ॥ (१८)

त्सर्वे श्रेष्ठोऽथ प्राचीः ॥ (१९)

सर्वमग्निं चतुरस्त्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ (२०)

पादेष्टकाभिस्सस्यां पूरयेत् ॥ (२१)

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽर्धधर्मा दक्षिणतः उदीचीरात्मन्युपदधात्युत्तरतश्च दक्षिणाः ॥ (२२)

त्सर्वाश्चोर्दक्षिणा उदीचीश्च ॥ (२३)

सर्वमग्निं चतुरस्त्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ (२४)

पादेष्टकाभिस्सस्यां पूरयेत् ॥ (२५)

व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२६)

चतुर्दशः खण्डः

समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ (१)

समूहन्नेवेष्टका^१ उपदधाति ॥ (२)

विश्वं चत्वाला भवन्ति ॥ (३)

तेभ्यः पुरीषमभ्युद्गृह्णीति विज्ञायते ॥ (४)

परिचाप्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ (५)

मध्यमां स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकाण्यैः परिचिनोति ॥ (६)

स परिचाप्यः ॥ (७)

उपचाप्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ (८)

परिचाप्येनोक्तः ॥ (९)

दशज्ञानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोकं शृणुयामिति विज्ञायते ॥ (१०)

१. समूहन्नेवेष्टका

द्वयानि खलु श्मशानानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥ (११)

तत्र यथाकामो शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (१२)

चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ (१३)

स चतुरस्रः ॥ (१४)

त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः ॥ (१५)

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ (१६)

सर्वेच्छन्दोभिश्चिन्नुयादित्येकम् ॥ (१७)

प्राकृतं रित्यपरम् ॥ (१८)

इति चतुर्थः पटलः ॥

पञ्चमः पटलः

पञ्चदशः खण्डः

- श्येनचित्तं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥ (१)
 वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ (२)
 पश्चात् प्राङ्ब्रूहति ॥ (३)
 पुरस्तात् प्रस्पङ्ङ्ब्रूहति ॥ (४)
 एवमिष हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥ (५)
 यावानग्निस्सारत्तिप्रादेशस्तप्तविषस्तसंपद्यते ॥ (६)
 प्रादेशं चतुर्थमात्मनश्चतुर्भागोयाश्चाष्टौ, तासां तिस्रश्चरः ॥ (७)
 इतरत्पक्षोविभजेत् ॥ (८)
 पञ्चारत्तिः पुरुषः ॥ (९)
 चतुररत्ति व्यायामः ॥ (१०)
 चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्तिः ॥ (११)
 तदर्थं प्रादेश इति कल्पितः ॥ (१२)
 अर्धदशमा अरत्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागोनाः पक्षायामः ॥ (१३)
 द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशां करोति ॥ (१४)
 मध्ये लक्षणम् ॥ (१५)

पक्षस्यापरयोः कोट्योरन्तो नियम्य लक्षणोऽन प्राचीनमापच्छेदेव
 पुरस्तात् ॥ (१६)

- स निर्णामः ॥ (१७)
 एतेनोत्तर पक्षो व्याख्यातः ॥ (१८)
 आत्मा द्विपुरुषायामोर्ध्वपुरुषव्याप्तः ॥ (१९)
 पुच्छेऽर्धपुरुषव्याप्तं पुरुष प्रतीचीनमापच्छेदेत् ॥ (२०)
 तस्य दक्षिणतोऽप्यमुत्तरतश्च ॥ (२१)
 तावदस्या व्यवल्लिखेत् ॥ (२२)
 मयाऽर्धपुरुषोऽप्यये स्यात् ॥ (२३)

गिरत्पधंपुदयेण चतुरध्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धात्तावति दक्षि-
 णयोनिपातयेत् ॥ (२४)

षोडशः खण्डः

- अप्ययान् प्रति श्रोण्यंस्तानपचिद्वन्धात् ॥ (१)
 एवमिव हि श्येनः ॥ (२)
 करणं पुरुषस्य पञ्चमायामं पठव्य सं कारयेत् ॥ (३)
 यथायोगनतम् ॥ (४)
 तत्प्रथमम् ॥ (५)
 ते द्वे प्राची संहिते ॥ (६)
 तद् द्वितीयम् ॥ (७)
 प्रथमस्य षड्भागमष्टभागेन वर्धयेत् ॥ (८)
 यथायोगनतम् ॥ (९)
 तत् तृतीयम् ॥ (१०)
 चतुर्भागीयाऽध्यर्धा ॥ (११)
 तस्याश्चतुर्भागीयामात्रमक्षण्या छिन्धात् ॥ (१२)
 तच्चतुर्थम् ॥ (१३)
 चतुर्भागीयार्धं पञ्चमम् ॥ (१४)
 तस्याक्षण्या भेदव्यष्टम् ॥ (१५)
 पुरुषस्य पञ्चमभागं दशभागव्याप्तं प्रतीचीनमायच्छेत् ॥ (१६)
 तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥ (१७)
 तावदक्षण्या दक्षिणावरयोः कोटघोरातिखेत् ॥ (१८)
 तत्सप्तमम् ॥ (१९)
 एवमन्यत् ॥ (२०)
 उत्तरं तूत्तरस्याः कोटघा लिखेत् ॥ (२१)
 तदष्टमम् ॥ (२२)
 चतुर्भागीयाक्षण्याभयतो भेदो नवमम् ॥ (२३)
 उपधाने षष्टिव्यष्टिः पक्षयोः प्रथमा उदीचीनि(रुप) दध्यात् ॥
 (२४)
 पुच्छपाश्वर्योरष्टावष्टौ ॥ (२५)
 तिलोऽग्रे तत एकान्ततस्तिलः षष्ठ्या ॥ (२६)
 तिलोऽग्रे तत एकान्ततस्तिलः तत एका ॥ (२७)
 पुच्छाप्यये चतुर्थ्यो विशये ॥ (२८)
 तयोस्तु पश्चात्पञ्चम्यावनीकसहिते ॥ (२९)

सप्तदशः खण्डः

- शेषे दश चतुर्थ्यः ॥ (१)
 श्रोत्र्यंसेषु चाष्टौ ॥ (२)
 प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ (३)
 शेषे च षड्विंशतिरष्टौ षष्ठ्यश्चतस्रः पञ्चम्यः ॥ (४)
 शिरसि चतुर्थ्यो विशये ॥ (५)
 तयोश्च पुरस्तात्प्राच्यौ ॥ (६)
 एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (७)
 अपरस्मिन्प्रस्तारे पञ्च पञ्च निर्णामयोद्वितीयाः ॥ (८)
 अप्यययोश्च तृतीयाः ॥ (९)
 आत्मानमष्टभागावेताः ॥ (१०)
 शेषे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राचीः ॥ (११)
 पुच्छपाश्वर्योः पञ्च पञ्च सप्तम्यः ॥ (१२)
 द्वितीयचतुर्थ्योश्चान्यतरतः प्रतिसंहितामेकैकाम् ॥ (१३)
 शेषे त्रयोदशाष्टम्यः ॥ (१४)
 श्रोत्र्यंसेषु चाष्टौ चतुर्थ्यो दक्षिणा उदीचीश्च ॥ (१५)
 शेषे च विंशतिः ॥ (१६)
 त्रिंशत् षष्ठ्यः एको पञ्चमीम् ॥ (१७)
 शिरसि चतुर्थ्यो ॥ (१८)
 तयोश्च पुरस्ताद्वत्तस्रो नवम्यः ॥ (१९)
 एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (२०)
 व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारादिचकीर्षेत् ॥ (२१)

इति पञ्चमः पटलः ॥

पष्ठः पटलः

षष्ठादशः खण्डः

श्येनघितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥ (१)

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ (२)

पश्चात् प्राङ् उद्बुहति ॥ (३)

पुरस्तात् प्रत्यङ् उद्बुहति ॥ (४)

एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥ (५)

पुरुषस्य षोडशभिर्विशं शतं सारतिप्रदेशस्तप्तविद्यस्तंपद्यते ॥ (६)

तासां चत्वारिंशदात्मनि ॥ (७)

तिस्रश्शिरसि ॥ (८)

पञ्चदश पुच्छे ॥ (९)

एकत्रिंशद् दक्षिणे पक्षे ॥ (१०)

तयोत्तरे ॥ (११)

अध्यर्धपुरुषस्तिर्धग्द्वावायामत इति दीर्घं चतुरस्रं विद्वत्स्य श्रोण्यंसे-
म्यो द्वे द्वे षोडश्यो निरस्येत् ॥ (१२)

चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते ॥ (१३)

स आत्मा ॥ (१४)

शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्य अर्धात्तावति दक्षि-
णोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ (१५)

तिस्रः परिशिष्यन्ते ॥ (१६)

तच्छिरः ॥ (१७)

पुरुषस्तिर्धग्द्वावायामतः ॥ (१८)

षोडशभागश्च दक्षिणः पक्षः ॥ (१९)

तयोत्तरः ॥ (२०)

पक्षाग्रं पुरुषचतुर्थेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तान्यक्षण्या व्यवलि-
ख्यायानि निरस्येत् ॥ (२१)

एकत्रिंशत् परिशिष्यन्ते ॥ (२२)

पक्षाग्रमुत्तृज्य मध्ये पक्षस्य प्राचीं लेखामातिषेत् ॥ (२३)

पक्षाप्यग्रे पुरुषं निवम्य (लेखायां) पुरुषान्ते नितोर्ध्वं कुर्यात् ॥ (२४)

नितोदात्तप्राचीनं पुरुषान्ते नितोदम् ॥ (२५)
 नितोदयोर्ना (गा) नान्तावालिखेत् ॥ (२६)
 तत्पक्षनमनम् ॥ (२७)
 एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥ (२८)
 द्विपुरुषं पश्चादर्थपुरुषं पुरस्ताच्चतुर्भागोनः पुरुषं आयातः ॥ (२९)
 अष्टादश करण्यी ॥ (३०)
 पाश्वर्योस्ताः पञ्चदश परिगृह्णन्ति ॥ (३१)
 तत्पुच्छम् ॥ (३२)

एकोनविंशः खण्डः

षोडशो चतुर्भिः परिगृह्णीयात् ॥ (१)
 घटमेन त्रिभिर्घटमैश्चतुर्थेन चतुर्थसविशेषेणेति ॥ (२)
 अर्धेष्टकां त्रिभिर्द्विभ्यां चतुर्थाभ्यां चतुर्थसविशेषेणेति ॥ (३)
 पादेष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषार्धाभ्यां चेति ॥ (४)
 पक्षेष्टकां चतुर्भिर्द्विभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमाभ्यां^१ चेति ॥ (५)
 पक्षमध्यीयां चतुर्भिर्द्विभ्यां चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति ॥ (६)
 पक्षाणीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं चतुर्थसविशेष
 सप्तमाभ्यां चेति ॥ (७)
 पक्षकरण्यास्सप्तमं तिर्यङ्माननी, पुरुषचतुर्थं पाश्वर्यमाननी ॥ (८)
 तस्याक्षणाया रज्ज्वा करणं प्रजम्भयेत् ॥ (९)
 पक्षनमन्यास्सप्तमेन फलकानि नमयेत् ॥ (१०)
 उपधाने चतस्रः पादेष्टका पुरस्ताच्छिरसि ॥ (११)
 अपरेण शिरसोऽप्ययं पञ्च ॥ (१२)
 पूर्वैरा पक्षाभ्यामेकादश ॥ (१३)
 अपरेणैकादश ॥ (१४)
 पूर्वैरपुच्छाप्ययं पञ्च ॥ (१५)
 अपरेण पञ्च ॥ (१६)
 पञ्चदश पुच्छाग्रे ॥ (१७)

विंशः खण्डः

चतस्रश्चतस्रः पक्षाणीयाः पक्षाग्रयोः ॥ (१)
 पक्षाभ्यामयोश्च विंशयाः ॥ (२)

ता आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिर्षोडशीभिर्ययायोगं पयुर्पदध्यात् ॥

(३)

चतस्रश्चतस्रः पक्षमध्योपाः पक्षमध्ययोः ॥ (४)

पक्षेष्टकाभिः प्राचोभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥ (५)

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ (६)

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र शिरसः ॥ (७)

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरसि द्वे षोडश्यां बाह्यविशेषे उपदध्यात्

॥ (८)

तेऽपरेण द्वे विशेषे आद्यन्तरविशेषे ॥ (९)

द्वाम्यामर्धेष्टकाम्यां ययायोग पयुर्पदध्यात् ॥ (१०)

बाह्यविशेषाम्यां परिगृह्णीयात् ॥ (११)

आत्मनः करणीनां सन्धिषु षोडश्यां बाह्यविशेषा उपदध्यात् ॥ (१२)

चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः पक्षाप्रयोः ॥ (१३)

पक्षेष्टकाभिरुदीचोभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥ (१४)

तिस्रस्त्रिंशोऽर्धेष्टकाः पुच्छपाश्वर्योः ॥ (१५)

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ (१६)

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र पुच्छात् ॥ (१७)

यच्चतुरस्रं त्र्य (त्रि) स्रं वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा

प्रच्छादयेत् ॥ (१८)

अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थाने ॥ (१९)

ध्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२०)

एकविंशः खण्डः

कङ्कुचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातो ॥ (१)

एवमिव हि श्येनस्य वर्षायांसी पक्षौ पुरच्छादको सन्नतं पुच्छं दोर्ध्वं

आत्माऽमण्डलं शिरश्च ॥ (२)

तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (३)

अशिरस्को वाऽनाम्नानात् ॥ (४)

ज्ञापते च “कङ्कुचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीत यः कामयेत स शीर्षोऽमु-

ष्मिन् लोके सम्भवैर्येमिति” विद्यमाने कथं ब्रूयात् ॥ (५)

प्राकृती वक्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं विकारश्चवणात् ॥ (६)

यया प्रकृत्यात्माऽविकारात् ॥ (७)

अथो एतच्छ्रुयेनचितं चिन्वीतेति ॥ (८)

१. (क) यदो, (ख) ययो

यायवाभ्ना (तं) न सारूप्यं तद् व्याख्यातम् ॥ (९)
 त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यद्वमेधे विज्ञायते ॥ (१०)
 तत्र सर्वाभ्यासोऽविशेषात् ॥ (११)
 षोर्ध्वचतुरस्राणां समासेन पक्षपुच्छानां समास उक्तः ॥ (१२)
 एकविंशोऽग्निर्भवतीत्यद्वमेधे विज्ञायते ॥ (१३)
 तत्र पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रादेशानाम् ॥ (१४)
 संह्या संयोगात् संह्या संयोगात् (१५)

इति पृष्ठः पटलः ॥

भाषस्तम्बीयशुल्वप्रश्नः समाप्तः

प्रथमः पटलः

प्रथमः खण्डः

विहारयोगान्व्याख्यास्यामः ॥ (1)

Kapardi (Sutra 1)

उक्ता यज्ञाः । तेषां अप्रचयायतनानि नियतप्रमाणानि नियतदेशानि ।
तेषामायामविरस्तारान्ववतुषाम आह—विहारयोगानिति—

विहित्यन्तेऽस्मिन्सनय इति विहाराः प्राग्वशादयो गार्हपत्यादयश्च ।
युज्यतेऽनेनेति योगः रज्जुविशेषः । विहारार्णां योगो विहारयोगः । विहार-
मेव वा विहारः । तेषां योगो विहारयोगः । तस्य कृत्स्न प्रतिपादन-
मित्यर्थः । योगानिति बहुवचन बहुभिः प्रकारैर्दशयितुम् । दशान् च प्राधान्य-
प्रतिपत्त्यर्थम् । यथा यथादयो नियताऽङ्गप्रमाणाः । एकस्मिन्ङ्गेऽपि
मात्रया विहीयमाने सम्यक् न गच्छन्ति एवमभ्यासतनादीन्यपि मात्रया
विहीयमानानि साधनभावन गच्छन्ति तस्माद्यत्नेन सम्पादनीयानि, सर्वत्र
विज्ञायत इति श्रुतीनामुपन्यासात्सर्वथा आयामादय उक्तेरेव मार्गस्सम्य-
क्सम्पादनीयाः । आसतनानां श्रेये च प्रायश्चित्तेन भवितव्यम् । अमुमेवार्थं
प्रदर्शयितुं श्रुत्वान्तरे 'अथातः' शब्दो प्रयुक्तो—'अथाऽतो विहारयोगान्'
इति ।

आदितस्तावद्विदशां ग्रहण वत्तव्यमनेनाचार्येण नोक्तम् । तच्छ्रुत्वा-
न्तरतो ग्राह्यम् । "कृत्तिकाः खल्विमाः प्राची दिश न परिजहति ।
तासां दर्शनेन मापयेदित्येकम् ।" श्रोणादर्शनेन मापयेदित्येकम् ।
चित्रारवात्योरन्तरालेनेत्यपरम् ।" इति भगवता बोधायनेन
प्राग्वशमानभधिकृत्योक्तम् । कृत्तिकादयो यत्र निलीयन्ते सा
प्राची दिगिति चित्रास्वात्योर्मध्ये उदकमवस्थाप्य प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा

1. विहारसम्पादनार्थान् रज्जुविशेषान्व्याख्यास्यामः प्रतिपादयाम इत्यर्थः ।

2. तत्कालान्तरतो ।

3. समापयेदित्येकम् ।

4. स्वात्योर्नतरेणे ।

ग्राह्याम् । अथ वा यत्र देवयजनं, मूजजलेन तत्र देश समीकृत्य मध्ये शङ्कुं निहत्य शङ्कुप्रमाणया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य शङ्कुच्छायायां पूर्वाह्ने यत्र मण्डलेखा स्पृशति तत्र शङ्कुं निहत्य निर्गमवेलायां चाऽपरह्ने । तौ पूर्वापरी । सूक्ष्ममिच्छन् श्वोभूते पूर्वाह्ने शङ्कुच्छायाप्ररेखायामेव लक्षणं कृत्वा शङ्कुलक्षणयोरन्तरालं प्रतीच्या दिशि यत्र शङ्कुः तत्र प्रत्यपसारयेत् उपक्रमदेशं प्रति ।

Karavinda (Sūtra 1)

ओमित्येकाक्षराभ्येयं वन्दे वाङ्मनसानिगम् ।
पश्यन्ति कवयो^१ यद्धि तद्विष्णोः परमं पदम् ।
लक्ष्मीसहायमतसोकुसुमच्छविं शाश्वतम् ।
ज्योतिर्मे हृदये भूयात्पदा राजीवलोचनम् ॥
आपस्तम्बाय मुनये नमो वेदार्थभूमये^४ ।
यत्सूत्रसत्तास्तिष्ठन्ते यज्ञश्रुतिकुमारिकाः^५ ।
तत्सूत्रशुल्बव्याख्येयमक्षरार्थावबोधिनी ।
करविन्दाधिपेनाद्य^६ क्रियते भाष्यकृन्मते ॥

यज्ञव्याख्याप्रतिज्ञां कुर्वता भगवताऽऽपस्तम्बेन व्याख्येयतया हविर्यज्ञाः सोमयज्ञाः पाकयज्ञाश्च प्रतिज्ञाता व्याख्याताश्च । तत्र तावदेष्टिकसौमिकपाशुपन्विकदावीहोमिकाः समविषमधनुर्मण्डलचतुस्त्रयघस्रनानाश्रयो गाहपत्यायननप्रभृतिवित्येष्टकापर्यन्ता नियतपरिमाणदेशविशेषास्तत्रोक्ताः, तेऽपि मातृव्या इति तद्विमानं प्रति साधनभूतरज्ज्वादीनां साधनभूतस्यैतावती रज्जुरेतावतः क्षेत्रस्य करणीति स्वरूपमात्रेण ज्ञानुपशङ्क्यत्वात्-तत्र प्रतिपादनमवश्यं कर्तव्यमिति यज्ञव्याख्यानानन्तरं विहारयोगव्याख्या क्रियते—

विहारो विहरणम् । योगस्तत्साधनम् । विहारानां योगाः विहारयोगस्तान् व्याख्यास्यामः प्रतिपादयिष्यामः । विपूर्वो ह्रस्वः क्रीडाप्रत्ययश्च यन्वयनसचरणविमानाद्यनेकार्थकः । तत्क्रियाविशेषसम्बन्धादेव देशादिषु तत्रतत्रार्थे विहारव्यपदेशः । यत्र तु विमानवाची । युजिश्च द्विविधः — समाधिवाची मन्त्रवाची च । यत्र तु समाधिवाची । वेद्यादेस्सम्यगवस्थानं

१. गत्र जनेन च ।

२. रज्ज्वाभूतः ।

३. गुरयोः ।

४. भूमेः ।

५. यदुक्तं ।

६. करविन्दाभिप्रेक्षा (करविन्दाधिपेताभिधीयते) ।

समाधिः, 'स समाधिः' इत्यत्र वक्ष्यते । युज्यन्ते एभिरिति योगाः, विहरणोपायभूता रज्ज्वादयः । 'पृष्ठचान्तयोः' इत्यादिना विमानव्यस्य वेद्यादिक्षेत्रस्य श्रोण्यसानां विविधसंपादनावच्छेदो विहरणम् । तत्माघनभूता रज्ज्वादयो विहारयोगाः, तान्वचाख्यास्यामः । व्याख्यातं नाम सति सन्देहे बलवता हेतुनोपपाद्य विवरणं, यथा—'समचतुरस्त्रा अनुपपदत्वाच्छब्दस्य मानार्थं यथाकामोशब्दार्थस्य विशयित्वात्, इत्येवमादिकम् । ननु कुतो विहारस्य भाववाचित्वं, कुतो वा तस्य विमानपर्यायत्व, कुतो विहरणस्य वेद्यादिसम्बन्धः, कुतो वा तत्र रज्ज्वादीनां करणत्व, कुतो वा युजेस्समाधिवचनता, कथं वा रज्ज्वादीनां समाधिसाधनत्व किमर्थं वा रज्ज्वादिषु योगव्यवहारः ? उच्यते—'उक्तं विहरणं' 'व्याख्यातं विहरणम्' इति भावप्रत्ययनिर्देशात् भाववचनो विहारशब्दः 'तदेकरज्ज्वा विहरण, 'रज्ज्वा वा विमाय' इति रज्जुकार्ये विमानविहरणयोरत्र दर्शनादुभयोः पर्यायत्वम् । 'एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति' इत्यनेन विहरणस्य वेद्यादिसम्बन्धः । 'आगन्तुचतुर्थमायामश्चाक्षर्या रज्जुः प्रमाणमात्री रज्जु' इति तत्र तत्र करणीषु रज्जुव्यपदेशित्ववशात् पार्श्वमानी नियन्डमानीति करण्यष्टादशकरणीति तत्रतत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् रज्ज्वेति तृतीयाश्रुतेश्च रज्जूनां विहरणे साधनत्व भूत एव हेतोरेतत्कर्म शुल्बमित्याचक्षते । आचार्य एत ग्रन्थराशि 'स समाधिः' 'अथाऽपरो योगः' इति वक्ष्यन्ति । तेन ज्ञायते युजेस्समाधिवचनता । युजेरर्थस्य समाधेर्विहरणसाध्यत्वात् । विहरणसाधनान्यपि योगसाधनानि भवन्तीति रज्ज्वादयो योगा इत्युच्यन्ते । विहारयोगपरता ज्ञापयितुं विहरणसाधनेषु योगव्यवहारः । योगग्रहणं किमर्थं ? साधनत्वप्रतीत्यर्थमित्युक्तम् । एव तर्हि न वक्तव्यं दशपूर्णमासो व्याख्यास्याम इत्यादिषु प्रतिज्ञानन्तरं साधनान्येव व्याख्येयतयाऽवगम्यन्ते । एव तर्हि योगग्रहणमानसाधनेषु प्राधान्यख्यापनार्थम् । किं तत् प्राधान्यम् ? यद्यपि पदवैष्वादीनि मानसाधनानि सन्ति, तथापि तैर्विमाने बहुप्रयत्नसाध्या सम्यग्वेद्यादिक्षेत्रसमाधिसिद्धिः, रज्जुसीरादिभिर्विमाने तस्याः' सिद्धिरीपत्करीत्येतदत्र प्राधान्यम् । ननु रज्ज्वादीनां विहरणसाधनत्व लोकतोऽपि सेत्स्यति, किमर्थमिदमुच्यते विहारयोगान्वचाख्यास्याम इति ? उच्यते—सत्यं सेत्स्यति । तथाऽपि कालवद्देशस्याप्यङ्गत्वादुक्तप्रमाणस्य देशस्य निलमात्रप्रमाणादपि न्यूनाधिकभावे सत्यङ्गवर्गुण्य स्यादिति मन्यमान आचार्यो रज्ज्वादीनामसन्दिग्धमीपत्करमुपायभाव स्वयमेव प्रतिपादयितु-

मिदं ब्रूते । अतो न्यूनाधिकभावे परिहरणीये सति प्रमादादसामर्थ्याद्वा यदि भ्रंष उपजायते तत्रावश्यं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्येतदर्थमिदमुच्यते 'विहारयोगान्वधाख्यास्यामः' इति । अथवा विह्वियन्त इति विहाराः इति व्युत्पत्त्या वेद्यादयो देशविशेषा विहाराः । योगाश्च तत्संपादनोपाय-भूतास्त एव रज्ज्वादयः । अत्र केचिन्नियतदिवसयोगादीनां वेद्यादीनाम-ज्ञातदिग्बिन्दोर्यः पुरुषं विहरण कर्तुं शक्यमिति दिग्निशेपज्ञापनार्थमादादेव दिश लक्षणोक्तुर्वन्ति । यथाऽऽह भगवान् कात्यायनः—

‘समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसंमितया रज्ज्वा मण्डल परिलिख्य यत्र लेखयोः शङ्कुवग्रच्छाया निपतति सा प्राची । तत्र शङ्कुं निखाय तदनन्तरं रज्ज्वाऽन्यस्य पाशो कृत्वा शङ्कुवोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायस्य मध्यमशङ्कुरेवमृत्तरतस्सोदीची’

इति । अस्यार्थः—अथ यत्र शुची देशे देवयजनं कारय्यन् भवति त देश जलेन समीकृत्य मध्ये शङ्कुं निहत्य^१ शङ्कुसंमितमेकतःपाशौ रज्ज्वा कृत्वा शङ्कुौ प्रतिमुच्य तया मण्डलं परिलिख्य मण्डलरेखायां पूर्वाह्ने यत्र शङ्कुवग्रच्छाया निपतति तत्र बिन्दुं कुर्यात् । अपराह्णे च लेखायां यत्र सा निपतति तत्र बिन्दुं कुर्यात् तौ पूर्वपरो बिन्दू सा च प्राची दिक् । बिन्दोऽयं शङ्कुं निखाय तदनन्तरद्विगुणां रज्जुमुभयतःपाशौ कृत्वा मध्ये सदाश कृत्वा शङ्कुवोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायस्य लक्षणे शङ्कुं कुर्यादिवमृत्तरतोऽपि लक्षणेनापायस्य शङ्कुं कुर्यात् । तौ शङ्कु दक्षिणोत्तरो सा उदीची दिगिति । तथा ज्योतिर्ज्ञाने ।

इष्टमण्डलमध्यस्थशङ्कुच्छायाप्रवृत्तयोः ।

योगाभ्यां कृतमत्त्येन ज्ञेये याम्योत्तरे दिशौ ।”

इति । एवमन्येरेपि बहुप्रकार दिशां ग्रहणं तत्र तत्रोक्तमिति प्रणिङ्गादेवाचार्येणैव नोक्त । प्रमोषतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पादवामान्यादीनां प्रमाणावे निङ्गे प्रमाणमिति परिभाष्यते ॥

Sundararaja (Sutra 1)

आपण्यत्वेन योऽपि ध्यरणि भगवता ध्वन्यगंजो गभीरः ।

प्रज्ञोर्जं तस्य भाष्यप्रभुनिगु बभित विष्णुन बोधय कृत्स्नम् ।

मक्षिण्याऽशोषनार्थं कृतिरक्षुपनिषंमार्थस्य^२ मध्यः

पुनःपुनश्चरदोर विवरणमपुना गुन्दरो निमिमोते ॥

विहारो विहरणं, चतुरस्त्रादिरूपेण भूमेः करणम् । तस्य योगाः उपायाः ।

यावदायामं प्रमाणम् ॥ (2)

Kapardi (Sutra 2)

यावदायाममित्यव्ययीभावः । य वदवधारण इति । किमत्रावधार्यते ? आयामः । आयाम एव प्रमाणमिति न, तिर्यङ्मान्यक्षण्या रज्जु । ताभ्यामपि विहरणस्य शक्यत्वात् । प्रमाणसंज्ञायाः प्रयोजनं 'प्रमाणं तृतीयेन वधेयेदित्यायामसंप्रज्ञानार्थम् ।

Karavinda (Sutra 2)

यावच्छब्दः परिमाणवाची, आयामशब्दो विस्तारप्रतियोगिवचनः । 'यावदवधारणे इति समासः । यावानायामस्तावत् प्रमाणं भवति, किमत्रावधार्यते ? आयामपरिमाणमेव प्रमाणमिति । तदत्राऽऽयामस्य द्विगुणत्वात्तदाश्रयभूतरज्ज्वादिप्रमाणमिति । अस्य प्रमाणं तिर्यंगादिषु प्रयोजनम् ।

तदधमम्यस्याऽपरस्मिस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति ॥ (3)

Kapardi (Sutra 3)

तदिति प्रमाणं परामुह्यते । तदधं अभ्यस्य प्रक्षिप्य प्रमाणस्योपरि अपरस्मिस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति । अभ्याससहितं प्रमाणं उभयतः पाशौ कृत्वाऽपरस्मिन् भागे तृतीये लक्षणं निरञ्जनं करोति । आयामस्य षड्भागोने लक्षणं कुर्यात् ॥

पृष्ठघान्तयोरन्तो नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥

(4)

Kapardi (Sutra 4)

पृष्ठे भवा पृष्ठघा । तस्या अन्तयोश्शङ्कू निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति, लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य यथा षड्भागोना तिर्यङ्मानी शिष्टाऽक्षण्या रज्जुः एवमपसारयति । निमित्तं निहन्यात् ॥

Karavinda (Sūtra 3 and 4)

इदानीं तादृशेष्टिकसौमिकपाशुबन्धिकानां प्रायेण दीर्घचतुरस्रत्वा-
त्तदनुरूप विहरणमुच्यते—

प्रमाणमित्येव तच्छब्देनायामभूत प्रमाणं परामृश्यते । तस्याधं तदधं,
अभ्यसनमुपरिक्षेपः, अपरस्मिन् पश्चाद्भाविन्यागन्तो, तृतीये प्रमाणाधर्माभ्या
सह तृतीये, पट्भागोने—पष्ठो भागस्पट्भागः तेन हीने तस्मिन्नेव तृतीये,
लक्षण लक्ष्यते येन तल्लक्षण विमातव्यक्षेत्रस्य कोट्यपरिज्ञानोपायभूत
चिह्नं करोति कुर्यात्, पृष्ठघान्तयोः—विमातव्यक्षेत्रस्य मध्य पृष्ठं धृत
एतदवगम्यते ? तदवयवेषु श्रोण्यसपाश्वव्यपदेशाद्यथा श्रोण्यंसदेशपाश्वर्णानां
मध्य पृष्ठ एवमिदमपीति ! तत्र भवा रेखा पृष्ठधा । तदन्तयोश्चाङ्कुं
निखाय रज्ज्वन्ती पाशी कृत्वा तथो नियम्य प्रतिमुच्य लक्षणेन चिह्नेन
दक्षिणापायम्य—दक्षिणतोऽपकृष्य रज्जुं तत्र निमित्त क्षेत्रकोटिज्ञानहेतुं
चाङ्कुं कुर्यात् ।

एवमुत्तरतो विपर्यस्येतरतस्त समाधिः ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 5)

एवमुदगपसायं पूर्ववत्कुर्यात् । विपर्यस्येतरतः पूर्वस्माच्छङ्कोः
पाशुमुन्मुच्वापरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुञ्चेत् । अपरस्माच्छङ्कोः पाशमुन्मुच्य
पूर्वस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् । स विपर्यासः । त कृत्वेतरतः असौ तेनैव प्रथमकृतेन
पट्भागोनेन लक्षणेन दक्षिणमस उदगपसार्योत्तरमसमिति स समाधिः ।
उवतेन मागविशेषेणापादिताः पाश्वमान्याश्च इति समाधिः ।

ननु अपरग्रहणं पूर्वतृतीये लक्षणव्यावृत्त्यर्थं किं न स्यात्, तत्रापि तस्याविरोधादेव न स्यात् । तर्हि मध्यमतृतीय व्यावृत्त्यं पूर्वापरयोः प्रदर्शनार्थं भविष्यतीति चेन्नैतत्-यद्येवमिष्टमभविष्यत्तर्हि स्पष्टतरम्मध्यमे तृतीय इत्येवावश्यत्, न चासौ तत्तथाक्तवान् । अथ मन्यसे ? तदर्थं मध्यस्यापरस्मिन्तित्युक्तेऽभ्यासादन्यत्, प्रमाणमपर प्रतीयते, सामर्थ्यात्तत्र तृतीये लक्षणा भवत्विति, नैतदपि युक्तं—यद्यमागन्त्वायामभ्यास इति आगन्त्ववयवस्याक्षरयारज्जुशेषता वक्ष्यति । महावेदिमाने¹ च पट्टिनिशिकायामष्टदशोपशमस्येत्यादौ पञ्चदशिकेनैवापायस्य श्रोण्यसाना विहरण वक्ष्यति, तेनात्राभ्यासागन्तुरेवापर, तत्र पङ्भागोने निरञ्जनमिति विशायते । ननु यद्यागन्तुपरोऽपरशब्द तर्हि पङ्भागोने लक्षणमित्येतावदेवाल, किमर्थं तृतीयशब्द, नैवास्य प्रयोजनं पश्याम, उच्यते—अस्त्येवास्य प्रयोजनं, किं तत्,² अत्राच्यमानविहरणस्य सर्वाभ्यासविषयत्वस्थापनार्थं, तत्कथं, अत्र तावदाचार्येण सर्वज्ञेन सर्वानुग्रहकारिणा प्रयुक्तस्याक्षरावयवस्यापि नानर्थकता युक्ता, किं पुन पदस्य । अतो मुख्यया वृत्त्या यदि प्रयोजनं नोपलभामहे तदा गोण्या लक्षणया वा वृत्त्या यथा शब्दोऽर्थवान् भवति तथा व्याख्येय । अत एवायं शब्द एव व्याख्यायते—आगन्तुसमानाधिकरणीभूततृतीयशब्दस्यावयवभूतत्रिशब्दवाच्येन त्रित्वेन साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपरिमिता यावन्तो भागास्मभवन्ति तावता भागानां सङ्ख्या यक्ष्यते, तथा—पङ्भागशब्दावयवभूतपट्छब्दवाच्येन च पटत्वेन तदनुरूपत्वाय त्रित्वलक्षितसङ्ख्याद्विगुणीभूताभागसङ्ख्या लक्ष्यते । एतेनायमर्थस्मपद्यते—सर्वेष्वभ्यासेषु साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपरिमिता यावन्तो भागास्सम्पद्यन्ते तावद्विगुणभागमागन्तु कृत्वा तस्मिन् भागेनैकेन हीने लक्षणकरणमिति । तद्यथा—अर्धाभ्यासे तावदर्थमेको भाग, प्रमाणन्तु तत्तुल्यो भागो, अतस्साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुतुल्यास्त्रयो भागा, आगन्तो तद्विगुणच्छेदे तस्य पङ्भागः, तत्र भागेनैकेन हीने लक्षणम्, तथा आया-माभ्यासे आयाम एको भाग, च तत्सदृश एको भाग । तेन साभ्यासस्य प्रमाणस्य द्वौ भागौ तद्विगुणच्छेदे अभ्यासे चत्वारो भागा । तत्र चतुर्भागोने लक्षणम् । तथा—तृतीयाभ्यासे अभ्यास एको भाग प्रमाण तत्तुल्यास्त्रयो भागा, द्विगुणच्छेदेऽभ्यासेऽष्टौ भागा, तत्राष्टभागोने लक्षणम्, एवमेव तुरीयाद्यभ्यासेषु प्रमाणस्याभ्यासवशेनैव भागकल्पनम्, आगन्तो तद्विगुणसङ्ख्या भागकल्पनम्, भागोने लक्षणं च द्रष्टव्यम् । ननु यत्राभ्यासेऽभ्यास-तुल्यता प्रमाणस्य न सम्भवति कथं तत्र प्रमाणं चागन्तो च भागकल्पन

1 महावेदि विमाने ।

2 किं चिद् ।

लक्षणं च, यथाऽधिकाभ्यासे छेदनं न्यूनाभ्यासे च ?

उच्यते तत्राप्ययमेव प्रकारः,

किन्तु साम्यास प्रमाणमशेन च सदृशच्छेदं कृत्वा आगन्तुमपि छेदसङ्ख्याद्विगुणसङ्ख्यायां छेदं कृत्वा तत्र यावद्भिरशैर्हीनैरेको भागो हीनो भवति तावद्भिरशैर्न्यूनेऽभ्यासे निरञ्जनं कुर्यात्, अधिकाभ्यासे तावद्विगुणाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाण भागार्थं, तत्रार्धेन च सदृशच्छेदे साम्यासे प्रमाणे त्रयोऽर्धच्छेदा, तत्सङ्ख्याद्विगुणच्छेदेऽभ्यासे तत्र षडध-
च्छेदा, तेषु द्वाभ्यामूनाभ्यामेको भागो हीयत इति तद्वृत्ते लक्षणं स्यात् । त्रिगुणाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं तु तृतीयांशकं, तत्सदृशा^१ अभ्यासे त्रयस्तृतीयांशका, तेन साम्यासस्य प्रमाणस्य चत्वारस्तृतीयांशा, तद्वि-
गुणच्छेदे आगन्तावष्टौ तृतीयांशा तत्र त्रिभिरशैर्हने लक्षणम् । एव चतुर्गु-
णाभ्यासेषु भागानुन्तौ तदनुत्तरमागन्तौ लक्षणं कुर्यात् । तथा त्रिादा-
भ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं तत्सदृश एको भागस्तृतीयांशश्च, अशेन च सदृशच्छेदे साम्यासप्रमाणे सप्त तृतीयांशा, तद्विगुणच्छेदे आगन्तौ चतुर्दश तृतीयांशा, तैस्त्रिभिरहने तत्र लक्षणम् । एवमेवान्येष्वपि सांश-
च्छेदेषु भागकल्पनं लक्षणं च द्रष्टव्यम् । एतदपि^२ न विस्मर्तव्यं=सर्वेष्व-
भ्यासेष्वगन्तुभागैक्यं तद्वृत्तेन प्रमाणे भागैक्यं भागानेकत्वं सांशत्वं केवला-
नत्वं चेति, एवमस्य विहरणस्य सर्वाभ्यासविषयत्वमवगन्तव्यम् । यद्येवमुप-
पद्यते, कुतो जायते न्यायोऽङ्गीकृत इति, उच्यते—आगन्तुचतुर्थमायामश्वा-
क्षणयारज्जुगिति आयामाभ्यासोऽभ्यासचतुर्थस्याक्षणाया रज्जुविशेषत्वप्रतिपा-
दनादर्थाभ्यासायामाभ्यासिदस्य पञ्चदशिकाष्टिकयोस्तदशिकाक्षणाया-
रज्जुरित्यादेर्विषयाभ्यासोपन्यासाच्च जायते न्यायोऽयमङ्गीकृत इत्यलम-
तिप्रसङ्गेन । प्रकृतमनुसराम । लक्षणकरणं किमर्थं, निरञ्जनार्थं त्रयङ्-
मान्यक्षणाया रज्जुविवेकार्थं च, दक्षिणोत्तरग्रहणं किमर्थं प्रदर्शनार्थं तिर-
दक्षया, इतरया सदप्रभृतिषु विरोधात् ।

अस्य विहरणस्यान्तेऽन्यस्य प्रतिपादनायाह^३—स समाधिः ।

द्विपदमिदम् । तच्छब्देन विहरणमुच्यते, समाध्यभिप्रायं पुंल्लिङ्ग-
निर्देशः, सशब्दः सम्प्रगर्भे समशब्दार्थे वा, आङ् समन्ततोभावे, दधाति
परोत्तरपथे, सम्प्रगन्तूनांतिरिक्तं क्षेत्रं समन्तादापादयतीति समाधिः,

१ तद्वृत्ते एको भागः, त्रयस्तृतीयांशका ।

२ एतदश्वः ।

३ केवलान्ताङ्गत्वं ।

४ अर्थस्य विहरणस्य आशयस्य प्रतिपादनायाह । इति पा ।

यद्वा—समानानामाधिः समाधिः । पार्श्वमान्यो तिर्यङ्मान्यो भ्रक्षणा-
रज्जुश्च परस्परमन्योन्यसमास्सपादयतीति, चतुर्दिक्षु समं क्षेत्रमापादयतीति
समाधिः, अथमय —विमोयमानक्षेत्रस्यान्यूनानतिरेकित्वेनावस्थानं समा-
धानम्, तच्च सन्ध्यापायस्य विहरणस्य फलम्, तद्धेतुत्वाद्बिहरणस्य, हेतु-
फलयोरभेदोपचारेण तदेव विहरणं समाधिरित्युच्यते, योग इति चेति,
किमथमिदमुच्यते ? श्रावृक्षा प्रतिपत्तिप्ररोचना^१ यदेतदुक्तं विहरणं स
समाधिः, समोच श्रोण्यसान् सपादयति तस्मादिदं सुष्ठुतममतो निस्सदिग्द-
मनेन विहृतं व्यमिति ॥

तन्निमित्तो निर्हासो विवृद्धिर्वा ॥ (6)

Kapardi (Sutra 6)

निमित्तं करणं प्रकृतिः इति पर्वाया । तदेव निरञ्जनार्थं^२ यस्य स
तन्निमित्तं । निर्हासः तिर्यङ्मान्या । वृद्धिर्वा तिर्यङ्मान्या एव । किमुक्तं
भवति ? उक्तेन मार्गेण प्राणायता तिर्यगायतास्समाश्चतुरस्ता कृता
इत्यर्थः ।

Karavinda (Sutra 6)

तदिति समाधिर्हेतुर्विहरणमुच्यते—निमित्तं कारणं हतुरिति पर्वाया ,
निर्हासोऽपचयः, विवृद्धिरुपचयः, तौ तन्निमित्तौ^३ स्यातां, लाभवाथमिद-
मुच्यते, महति चतुरस्रे विहृते तदेतदेशभूतं चतुरस्रं सम्पादयितुमिच्छन् मह-
तश्चतुरस्रस्य श्रोण्यसादिसंस्थितशङ्खवन्नुरूपमभिमत^४ प्रदेशेषु शङ्कून्निहत्य
शङ्कुषु रज्जुं प्रबद्धं यावदभिमतं प्रसार्य ताभिरल्पं चतुरस्रं सम्पादयेत्,
विवृद्धौ चतुरस्रपार्श्वमान्यादिभिर्वाविदभिमता दीर्घरज्जुं प्रबद्धं तास्तत्कृ-
तसंस्थितशङ्खवन्नुरूपां प्रसार्याभिमतप्रदेशेषु शङ्कुं निहत्य तदन्तरं गृह्णीयात्,
पृष्ठयाया करणीषु चाभिमतप्रदेशेषु शङ्कुं निहत्य तदनुरूपाणि निमित्ता-
न्तराणि कृत्वा रज्जुं प्रसार्य क्षेत्रस्यापचयमुपचयं वा कुर्यादित्यर्थः । निर्हा-
सोदाहरणं महावेद्युत्तरवेदिधिण्यादयः^५ । विवृद्धमुच्यदाहरणं महावेद्यादयः ।

Sundararaja (Sutra 2 to 6)

अभोष्टक्षेत्रायामसंमिता रज्जुः प्रमाणम् । सा सर्वमानेषूपभयतः पाशा

1 प्रपत्तिप्ररोचनार्थः ।

2 निरञ्जः ।

4 शङ्खवन्नुरूपमभिमतः ।

3 तौ निमित्तौ (तस्मिन् निमित्तौ) ।

5 वेद्यामुत्तरः ।

प्राची' । सा पूर्वापरयोश्शङ्खोन्नयिता^१ भवति । सैव पृष्ठभवत्वात्
पृष्ठार्धेऽपि व्यपदिश्यते । तद्यावदायाम तावदायामे शुल्बान्तरे तस्यार्धम-
भ्यस्योपरि^२ प्रक्षिप्य अन्नयो पाशो कुर्यात् । तत्र त्रीणि^३ प्रमाणार्धानि
भवन्ति । तेषामपरभागमावितृतीयमर्धं शोढा सम्भुज्य पाशादारभ्य
पञ्चमु भागेऽपि^४ तेषु लक्षणं कुर्यात् । अस्य शुल्बस्यान्तो पृष्ठचान्तयो-
नियम्य कृतेन^५ लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य निमित्तं करोति शङ्कुं निहन्ति ।
एवमुत्तरत पाशो विपर्यस्य पूर्वान्तेऽप्येव शङ्कुम् । स समाधि स एको
विहारयोगः । अस्योदाहरणम् — पट्त्रिंशिकायामष्टादशे त्यादि । एव
कृते यदि तिर्यङ्मान्या निह्नासो विवृट्तिर्वैष्यते सोऽपि तन्निमित्तः । ये
दक्षिणोत्तरा निमित्तभूताश्शङ्कुव तानेव चिह्नीकृत्य कतव्याः ।

निह्नासस्योदाहरणम् — पञ्चदशिकेनैवापायमभ्य द्वादशिके शङ्कुम्^६
इत्यादि । विवृटेऽपि पञ्चदशिकेनैवापायमभ्यार्धेन ततः^७ इत्यादि । प्राची
तु सवत्र लोक्त एव ग्राह्या । तत्र बोधायन 'कृत्तिवा खल्विमा^८ प्राचीं
न जहति कदाचन^९ । तासां सन्दर्शनेन^{१०} मापयेदित्येकम् । श्रोणासन्दर्शनेन
मापयेदित्येकम् । चित्रास्वात्योरन्तरालेन मापयेदित्यपरः^{११} इति । एतानि
लक्षणानि देशविशेषेषु व्यवतिष्ठन्ते, सवदेशसाधारणं लक्षणमाह वात्या-
यन — 'समे क्षेत्रे शङ्कुः^{१२} निस्त्राय शङ्कुमम्मिताया रज्ज्वा मण्डल
परिलिख्य यत्र लेखयोः शङ्खप्रच्छाया निपतति सा प्राची' । इति ।
लेखयोरिति । मण्डनरेखया पूर्वापरभागयोरित्यर्थः ॥

आयाम वाम्यस्यागन्तुचतुर्थमायामस्याऽणया रज्जुस्तिर्यङ्मानो-
क्षेपः ॥ (7)

प्याश्यात विहरणम् ॥ (8)

Kapardi (Sutra 7 and 8)

प्रमाणं वाम्यस्य आयाममात्री रज्जुमायामे प्रक्षिप्य आगन्नोश्चतुर्थ-
मभ्यस्तचतुर्थं भागं आयामे संयोज्य लक्षणं कृत्वा मपाद आयामोऽणया
रज्जुः । शेष — पादोनायाम । सा तिर्यङ्मानो । व्याख्यातो विहरणविधिः ।

1 प्रणीता ।

3 तदर्थं ।

5 दया ।

7 इ, इत्यपि च तेन

9 न अहं तासां ।

11 तम घट्ट ।

2 निह्ना ।

4 त्रीणि त्रीणि ।

6 भागपुष्पाणां, भागेष्वतीतेषु ।

8 खल्विमा ।

10 घट्टनिनागुमापदि (एवं घट्टन)

विस्तरणविधिरुक्त इयास्तु विशेष प्रसी पूर्वं मापयितव्यो । विपर्यस्य
श्रोणी सममन्यत् । वाचोयुक्तिभेदेन विधानस्यैतत्प्रयोजनम् आयाम-
तृतीयमन्यस्य पूर्वस्मिञ्चतुर्थोऽष्टभागोने लक्षणमित्येवमादीनामुपसङ्ग-
हार्थम् । तत्र श्लोक —

आगन्त्वर्धेन चिह्नं यद्भागान्त्रा करोति च ।

ध्रुव स यावदागन्तु कृत्वैकोने निरञ्जनम् ॥

विवर्तणविधिनोक्ते सिद्धे 'व्याख्यात विहरणम् इति किमर्थमुक्तम् ?
शुल्बान्तरुक्तानां सप्तममण्डलादीनां गौरवप्रतिपादनायमुक्तमेव विहरणं
लघीय इति प्रतिपादयितुम् ।

Karavinda (Sutra 7 and 8)

अस्यैव विहरणस्यापातदशनामाभ्यामान्तरमाह — (आयाम — शेष)
आयामप्रमाणं कृत्स्नमन्यस्य विमतः १ वर्तव्य पूर्वोक्तप्रकारेण लक्षणादि
कुर्यादित्यभिप्रायः । अयमर्थः — आयाममन्यस्यापरस्मिन् द्वितीये चतुर्थ-
भागोने लक्षणं कुर्यादिति । एव कृते सत्यागन्तुचतुर्थभागन्तो चतुर्थं प्रतीक-
मायामश्चाक्षण्यारज्जुस्स्यात् । अक्षणेति निपातो विभक्तिप्रतिरूपक
कोणवाची । कोणगता रज्जुरक्षण्यारज्जुः, कर्णरज्जुरित्यर्थः । शेष
अक्षण्यारज्जुभूतप्रतीकादन्यानि त्रीणि प्रतीकानि । तिर्यक् मीयते अनयेति
तिर्यङ्मानी, तिर्यगवस्थिता रज्जुः । रज्ज्वभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । वा
शब्दोऽभ्यासान्तरसमुच्चयाय २ । आयाम वा द्विगुण वा तृतीय वा तुरीय वेत्ये-
वमाद्यभ्यासविशेषार्थं वाग्रहणम् । अयमर्थः — यावती रज्जुः प्रमाण तस्मात्
न्यूना तदधिका वा तत्प्रमाणं वाऽभ्यस्यते तत्र तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण तावतस्तावतो
वर्गान् कृत्वा भागेनेकेन हीने लक्षणं कृत्वा पृष्ठधान्तयोगन्तो नियम्येत्या-
दिना प्रकारेण विहरेदिति । एषामुदाहरणान्युत्तरसूत्रे दशयिष्यन्ते । ननु
च लक्षणनिमित्तार्थः ३ रज्ज्वामपायताया लक्षणपूर्वभाविनः प्रमाणदनन्तरस्य
एकस्य भागस्याक्षण्यारज्जुता भागान्तराणां तिर्यङ्मानिता च स्पष्टैव,
किमर्थमिदमुच्यते, आगन्तुचतुर्थमायामश्चाक्षण्यारज्जुभित्तिर्यङ्मानी शेष
इति । उच्यते — प्रथमभूतेऽर्धाभ्यासे षड्भागोने लक्षणमित्येतावन्मात्र-
मित्यभिमतम् ४ तावतार्थः ऊनभागः ५ किमर्थं, किमभ्यासो मूलतो हीयते
उतान्ततः, अन्ये च भागा किमर्थं, ते च कुत इति न ज्ञायते, तत्र नियम-

1 आगन्त्वर्धेन चिह्नाय भागोनात्र ।

2 किमर्थं ।

3 लक्षणेन निमित्तार्थः ।

4 प्रमाणान्तरस्य ।

5 अभिहितम् ।

6 षड्भूमीभागः ।

हेतोरभावात् । अप्रवृत्तिरनियमो वा स्यादिहागन्तुचतुर्थमायामभ्राक्षण्या
 रज्जु तिर्यङ्मानी शेष इति अतस्स एको भागोऽभ्यासमूलतः, इतरे
 भागास्तदन्तत इतीह सिद्ध तत्रोपजीव्यत्वं¹ तत्र² सिद्धम्, नन्वेकस्य भाग-
 स्याक्षण यारज्जुत्वे भागान्तराणां तिर्यङ्मानित्वे च पृथग्भूताभ्यास³ एव
 वक्तव्ये कस्मात्तद्विपरीत कृत, उच्यते—अर्धाभ्यासार्धायामाभ्यासयोरेकवि-
 हरणस्यविषयज्ञापने तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सूचितमभ्यासन्यायमभ्यासविषये
 सूत्रावयवेद्रंढयितुं विपरीत कृतम् । किंचात्राभ्यासस्य षोढा विभागे चतुर्धा
 त्रिभाग च एकस्य भागस्याक्षण्यारज्जुता भागान्तराणां सर्वेषां तिर्यङ्मा-
 निता च प्रतिपद्यते । व्याख्यात विहरणमित्यत्र व्याख्यातमेव विहरण
 नान्यद्विहरणमित्ययमर्थः, आगन्तो न्यूनाधिकभावेन साभ्यासस्य प्रमाणस्या-
 गन्तो भागानामनेकविषयत्वेऽपि पूर्वोक्तमेव, विहरणं नान्यद्विहरणमिति⁴ ।
 तत्र श्लोका —

भागास्साभ्यासमानस्य यावन्तोऽभ्याससम्मिता ।
 द्विस्तावन्तस्युरागन्तो तदेकोनेऽत्र लक्षणम् ॥1॥
 ते चेत् साभ्यासमानस्य साशास्सपुष्पाशसख्यया ।
 छिन्द्याद्विगुण्याऽऽगन्तु भागोनेऽत्रैवं⁵ लक्षणम् ॥2॥
 ऊनेऽधिके वा त्वागन्तो⁶ कथं साभ्यासमानके ।
 भागानां परिकल्पितस्स्यात् कथं वा स्यान्निरञ्जनम् ॥3॥
 समता न्यूनताधिक्येऽप्यागन्तो⁷ स्यात्सदैवता ।
 तद्वशतः प्रमाणे स्युर्भागिक्यानेकताशता⁸ ॥4॥
 आगन्तावधिके मानं केवलाशो⁹ भवत्सदा ।
 न्यूने भागैक्यनानात्वे स्यातां साशे च केवले ॥5॥
 त्रिपादोने तु साशत्वमर्धोने स्यान्निरञ्जनम्¹⁰ ।
 समे भागैक्यमेव स्यादित्येव¹¹ भागकल्पना ॥6॥
 साशेऽशासदशच्छेदं कृत्वा साभ्यासमानकम् ।
 तच्छेदसङ्ख्ययाद्विगुणच्छेदमागन्तुमप्यथ ॥7॥

1 जीवित्वम् ।

2 न तत्र ।

3 प्रथमभूताभ्यासः ।

4 न तोऽयद्विहरणमिति ।

5 अत्रापि ।

6 अप्यागन्तो ।

7 याऽगन्तो ।

8 स्युर्भागिक्यानेदेकतामता ।

9 केवलं यो ।

10 निरङ्गना ।

11 स्याद्वितीयम् ।

निरञ्जनं विधिः कस्माद्भागेनैकेन वर्जिते ।

अर्धम्यासे तु भागेने लक्षणं यत्तृतीयके^१ ॥२३॥

तद्दरीकृत्य चायामाम्यासे तत्फलभागिनः ।

त्रियंङ्मान्यक्षणाया रज्जुविवेकरचैकभागकम् ॥२४॥

आश्रित्य निर्णयं ब्रूते तेनैकोनेऽत्र लक्षणम् ।

अलमतिविस्तरेण ॥

Sundararaja (Sutra 7 and 8)

अथ योगान्तरमाह—

प्रमाणमात्रे शुल्बे (प्रमाणमेवाम्यस्य तां रज्जुं चतुर्धा संभुज्य तृतीयचतुर्थयोर्मध्ये लक्षणं कृत्वा पूर्वापरयोः पाशौ प्रतिमुच्य चतुर्थमायामश्च) विहरणकालेऽक्षणाया रज्जुः कार्या । शेषः पादोन आयामस्ति-र्यङ्मानोस्यानीयः । एतदुक्तं भवति—आयामं द्विगुणं कृत्वाऽन्यतरस्मिन्नर्धे चतुर्थं भागेने लक्षणमिति । यथा गार्हपत्यचिते रायवने^२ चतुररत्नौ चतुररत्निमम्यस्य त्रिध्वरत्निषु लक्षणमिति कृत्वा विहरेत् । व्याख्यातमिति । पृष्ठघान्तयोरन्तावित्यादिना ॥ अत्रेमावभीष्टाम्यासया रज्ज्वा विहरणायो^३ श्लोको—

दृष्टायां पृष्ठघायारिष्टामागन्तुरज्जुमभ्यस्येत् ।

अभ्यामापममाना यावन्तोऽशास्सहाधिकायामे^४ ॥१॥

अभ्याग तावद्धा संभुज्यैकोनितेऽत्र चिह्नं स्यात् ।

एकोऽशस्सायाम. कर्णस्तिर्यङ्क्त शेषस्स्यात्^५ ॥२॥

१. यद्विधीयते ।

२. शुग्धविषयस्थाने—यस्यागन्तुचतुर्थमायामद्वयः । इति कोशान्तरे दृश्यते; प्रमाणमभ्यस्य ।

३. रायवने चतुररत्निमात्रे द्व्यरत्निम्यरत्निमात्रे च लक्षणमिति । व्याख्यात-मिति ।

४. दृष्टायां समदृष्टायामागन्तु रज्जुमभ्यस्येत् । अभ्यामापममानाया यावन्तो-ऽशास्सहाधिका ॥१॥

५. अभ्यागं न चतुर्धा संभुज्यैकोनिते चिह्नं कृष्यात् । शीर्षागदवायाम. कर्णस्तिर्यङ्क्त शेषः, आश्रय ॥२॥

दोर्ध्वस्याक्षणयारज्जुः पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्त-
दुभयं करोति ॥ (9)

Kapardi (Sutra 9)

दोर्ध्वचतुरस्रस्येत्यर्थः । मममण्डलस्य पार्श्वमान्यादीनामभावाद्विषम-
चतुरस्राज्ञायामाः परिगृह्यन्ते¹ । पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी कुरुत इति
निर्देशादक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशाच्च यस्य चतुरस्रस्य पार्श्वमान्येका
तिर्यङ्मान्येकैवादक्षणयारज्जुस्मद्गृह्यते पार्श्वमान्या 'कृते चतुरस्रे' यावत्
क्षेत्रं भवति तिर्यङ्मान्या च, तदुभयमक्षणयारज्जुः करोति—पार्श्वमानी-
क्षेत्रं तिर्यङ्मानीक्षेत्रं च करोतीत्यर्थः । वक्ष्यति च 'त्रिकचतुष्कयोः'
इत्यादिना । त्रिकस्य वर्गो नव ($3^2=9$); चतुष्कस्य वर्गः षोडश
($4^2=16$) । षोडशसु नवके क्षिप्ते ($16+9=25$) पञ्चविंशतिः ।
पञ्चका वर्गाः पञ्चविंशतिः ($5=\sqrt{25}$) एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । पृथग्ग्रहणं
सप्तर्षो मा भूदित्येवमर्थम् । भूतग्रहणं किमर्थं ? पृथक्कुरुत इत्युच्यमाने
सप्तर्षोविशेषोऽपि स्यात् । भूतग्रहणे सत्येतद्दोषो न भवति ।

ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणम् ॥ (10)

Kapardi (Sutra 10)

ताभिरुक्ताभिस्तिसृभिरुक्तं विहरणम् । ज्ञेयाभिः ज्ञातुं शक्याभिः—
मनसा परिकल्पिताभिः । उक्तेन मार्गेण विहरेदित्यर्थः । प्रज्ञादिपु
करणपरिज्ञानार्थमेतन्मूत्रमिहाप्युपकरिष्यतीत्यत्रोक्तम् ।

Karavinda (Sutra 9 and 10)

एतद्विहरणं क्षेत्रसमाधानात् । समाधिरित्युक्तम् । अस्य समाधि-
हेतुत्व दर्शयन्नाह ।

दोर्ध्वस्य—दोर्ध्वचतुरस्रस्य, समस्येति च सामर्थ्याल्लभ्यते, तदत्रैवं
व्याख्यास्यते—प्रक्षणयारज्जुस्तिर्यङ्मानी चोक्ता, पार्श्वं यया मीयते सा
पार्श्वमानी, यत् पृथग्भूते—नानाभूते, कुरुतः—संपादयत तदुभयमुभयक्षेत्र-
परिमितं एकं क्षेत्रं करोति—संपादयतीत्यर्थः, दोर्ध्वस्य चतुरस्रस्य पार्श्वमानी
स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च भूत्वा यत् क्षेत्रं करोति, तिर्यङ्मानी
स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च भूत्वा यत् क्षेत्रं करोति अक्षणया-
रज्जुस्त्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च भूत्वा तदुभयक्षेत्रपरिमित क्षेत्रं

1. चतुरस्राच्च न परिगृह्यन्ते ।

करोति । ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरण—या एवंभूताः पाद्वंमानीतिर्य-
 इमान्यदणयारज्ज्वः ताभिर्ज्ञेयाभिर्जातुं शक्याभिः, उक्तप्रकारपाद्वंमानी-
 तिर्यङ्मान्यदणयारज्जुनामन्यतरयोः परिमाणज्ञानेनान्यतरा जातुं
 शक्येति ता ज्ञेयाः । तदर्थं, यथा इत्यत्करणो पाद्वंमानी इत्यत्करणो
 तिर्यङ्मानीति ज्ञातेऽदणयारज्जुस्तदुभयफलक्षेत्रकरणीति ज्ञायते । एव-
 मित्यत्करणो पाद्वंमानी इत्यत्करण्यदणयारज्जुरिति ज्ञातेऽदणयारज्जुफल-
 भूतक्षेत्रात् पाद्वंमानीफलभूतक्षेत्रे शोधिते शिष्टक्षेत्रस्य करणी तिर्यङ्मा-
 नीति ज्ञायते, तथेत्यत्करणो तिर्यङ्मानी इत्यत्करण्यदणयारज्जुरिति
 ज्ञातेऽदणयारज्जुफलभूतक्षेत्रात् तिर्यङ्मानीफलभूतक्षेत्रे शोधिते शिष्टक्षेत्रस्य
 करणी पाद्वंमानीति ज्ञातुं शक्यते । एवमेता ज्ञेयाः, ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं
 विहरण—यदुक्तं विहरण तत्ताभिर्ज्ञेयाभिर्ज्ञेयाभिरित्यर्थः, एवमुक्तस्य
 विहरणस्य समाधिहेतुत्वमवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अथवा ज्ञेयाभिः मनसि
 कल्पितुमुचिताभिः पूर्वोक्तं विहरण वर्तव्यम् । अयमर्थः पाद्वंमानीतिर्य-
 इमान्यदणयारज्जुना प्रमाणं ज्ञात्वा तिर्यङ्मान्यदणयारज्जुभयप्रमाणभेदा
 रज्जु मीत्या तिर्यङ्मान्यन्ते लक्षणं कृत्वा तथा पूर्वोक्तं विहरण कर्तव्य-
 मिति । पूर्वोक्तानामर्धाभ्यासादीनां कानिचिदुदाहरणान्यत्रोच्यन्ते ।
 अर्धाभ्यासे यथा—द्वादशाङ्गुलप्रमाणे पङ्कङ्गुलमन्यस्ते तदष्टादशाङ्गुलम् ।
 तत्रागन्तुना पङ्कङ्गुलेन प्रमाणे परिच्छिन्ने साम्यासस्य प्रमाणस्य
 पङ्कङ्गुलास्रयो भागा । तत्र भागसङ्ख्यास्तिस्र ताभिस्तिसृभि
 द्विगुणाभिर्पङ्कङ्गुलिरागन्तो पङ्कङ्गुले छिन्ने तस्यैको भाग एकैकमङ्गुल ।
 तत्र पङ्कङ्गुले लक्षणे कृते भागेनैकेन सहित आयामः त्रयोदशाङ्गुल
 अक्षयारज्जु शेषाः पञ्च भागाः । पञ्चाङ्गुलो तिर्यङ्मानी, तत्र द्वाद-
 शाङ्गुल प्रमाणम्, चतुरस्राणि चतुश्चत्वारिंशच्छतमङ्गुलिक्षेत्राणि
 करोति । पञ्चाङ्गुला तिर्यङ्मानी पञ्चविंशतिमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति ।
 तथा त्रयोदशाङ्गुलादणयारज्जुः, तदुभयमेकोनसप्तत्यधिकशतमङ्गु-
 लिक्षेत्राणि करोति । आयामाभ्यासे यथा—आयामो द्वादशाङ्गुलः ।
 आगन्तुश्च तावानेव । साम्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपरिमितौ द्वौ भागौ ।
 तद्विगुणासङ्ख्यागन्तो छिन्ने त्र्यङ्गुलाश्चत्वार आगन्तो भागाः ।
 तत्रागन्तुचतुर्थमायामश्चाक्षयारज्जुः पञ्चदशाङ्गुला, शेषतिर्यङ्मानी
 नवाङ्गुला, तत्र नवाङ्गुलैकाशीतिमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति, आयामः
 पूर्ववदेव, पञ्चदशाङ्गुला अक्षयारज्जुः तदुभय पञ्चविंशत्यधिकशत-
 मङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । आयामद्विगुणाभ्यासे यथा—आयामो
 द्वादशाङ्गुल, द्विगुणश्चतुर्विंशत्यङ्गुलः, तथाभ्यासेन प्रमाणे परिच्छिद्य-

माने अभ्यास एको भाग. प्रमाण तदर्थं, अर्धेनैकस्मिन् परिच्छिद्यमाने त्र्योष्यर्धाणि तद्विगुणच्छेदा तत्रैकैकमर्थं चतुरङ्गुल द्वे अर्थे अष्टाङ्गुले एको भाग, तदूने लक्षण, तेन युक्त प्रमाण, विंशत्यङ्गुलमक्षणयारज्जु, तदून आगन्ती चतुरङ्गुल पार्श्वचतुष्टयं षोडशाङ्गुल, सा तिर्यङ्मानो तत्र षोडशाङ्गुला पटपञ्चाशच्छतद्वयमङ्गुलिक्षेत्राणि वग्नेनि, आयाभो द्वादशाङ्गुल चतुश्चत्वारिंशच्छत तदुभय चत्वारिंशच्छतानि¹ विंशत्यङ्गुलाक्षणयारज्जु करोति, यद्वाऽभ्यास एको भाग प्रमाण तदर्थमेवस्मिन् भागे द्विगुणे द्वे सस्ये, अर्धे द्विगुणिते द्वे अर्थे । तत्रैका सरूपा त्रिसहस्रयाऽऽगन्ती चतुर्विंशत्यङ्गुले छिन्ने तस्यैकैको भाग अष्टाङ्गुल, तेनैकेन सहित प्रमाण, विंशत्यङ्गुलाऽऽक्षयारज्जुरित्यादि पूर्वोक्तमेव । तृतीयाभ्यासे यथा—प्रमाण चतुर्विंशत्यङ्गुल, तस्य तृतीयमष्टाङ्गुल तस्मिश्चतुर्विंशत्यङ्गुले प्रक्षिप्ते साभ्यास प्रमाण द्वात्रिंशदङ्गुल, तत्र साभ्यामस्य प्रमाणस्यागन्तुसहिताश्चत्वारो भागा, तद्विगुणच्छेदे आगन्तुष्टभागः, तत्रैको² भाग एकाङ्गुल, तत्र भागेनैकेन सहित प्रमाण पञ्चविंशत्यङ्गुल, अक्षयारज्जु सप्ताङ्गुलानि तिर्यङ्मानो सैकोनपञ्चाशत्करोति । चतुर्विंशत्यङ्गुल प्रमाणपटसप्तति पञ्चशतानि च करोति । तदुभय पञ्चविंशत्यङ्गुला पञ्चविंशति पट शतानि च करोति । एवमेवाभ्यासान्त रेण्वपि द्रष्टव्यम् । त्रिकचतुष्कयोरित्यादिना कानिचिदुदाहरणान्युत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । अलमति प्रसङ्गेन ।

Sundararāja (Sūtra 9 and 10)

अथ सन्निदानमनेकप्रकार³ विहरणमाह—

दीर्घरथ चतुरस्तस्य पार्श्वमान्या समचतुरस्त्रे कृते यत् क्षेत्र सपद्यते, यच्च तिर्यङ्मान्या तदुभय अक्षयारज्ज्वा समचतुरस्त्रे कृते सपद्यते क्षेत्रं । त्रिकचतुष्कयोरित्याद्युदाहरणम् ।

एव चासा द्वयोर्ज्ञातियोस्तृतीया ज्ञातु शक्यते । यथा पार्श्वमानोतिर्यङ्मान्योर्ज्ञातियो ते पृथग्वर्गयित्वा सयोज्य तद्वर्गमूलमक्षणयारज्जु । तथा पार्श्वमान्यक्षणयारज्ज्वोर्ज्ञातियो अक्षयारज्जुवर्गाश्वमानोवर्गं विशोध्य (वि) शिष्टस्य मूल तिर्यङ्मानोवर्गं एव तिर्यङ्मानोवर्गं विशोध्य पार्श्वमानो । एव भूताभिज्ञेयाभि पूर्वोक्त विहरणम् । त्रिकचतुष्कयोरित्यादीन्येवोदाहरणानि । पूर्वयोगावप्यस्यैव प्रपञ्चो ॥

1 चत्वारि शतानि ।

2 तत्रैकैको ।

3 सन्निदानमनेकप्रकार ।

चतुरस्त्रयाक्षणयारज्जुद्विस्तावतीं भूमिं करोति ॥ (11)

समस्य द्विकरणी ॥ (12)

प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्तच्चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिशोनेन ॥ (13)

स विशेषः ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 11 to 14)

समस्य द्विकरणी । समस्य चतुरस्त्रस्य अक्षणयारज्जुः समचतुर-
स्त्रस्य क्षेत्रं यावद्भवति तस्य द्विगुणं करोति¹ । समस्य प्रज्ञेन किमर्थम् ?
दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति चेन्न, उक्तार्थत्वात् । अक्षणयारज्जोरभावान्मण्डल-
स्याप्रमङ्गः । सर्वात्मना समस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति, तदप्यप्रयोजकम् ।
अक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशात् । प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्—प्रमाणं
तृतीयं प्रक्षिपेत् । तच्चतुर्थेन । तदिति प्रक्षिप्यतृतीयं परामृश्यते । तृतीयं
स्वचतुर्थेन वर्धयेदिति शेषः । आत्मचतुस्त्रिशोनेन—एतत् चतुर्थस्य
विशेषणम्, तच्चतुर्थं चतुस्त्रिशब्दा विभज्यैकं भागमुत्सृज्य शिष्टेनेत्यर्थः ।

$$\left(1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{34} - \frac{1}{3 \times 4 \times 34} = 1.4142156\right)$$

सविशेषः “सविशेष इति सज्ञा । एव सर्वागतस्य सह विशेषेण वर्तन इति
अन्वया सज्ञा । द्वादशे चत्वारि चतुर्षु² एकं चतुस्त्रिशब्दा विभज्य एकं भाग-
मुत्सृज्य, एव तिलोनसप्तदशाङ्गुलं भवति³ । द्वादशाङ्गुलस्य तिलवर्गः
एकं नियुतं पट्युतानि पट् सहस्राणि चत्वारि शतानि पट्टिः चत्वारि⁴ इति
(166464) तिलप्रमाणानि । सप्तदशाङ्गुलमानस्य तिलोनस्य तिलवर्गः—
श्रीणि⁵ नियुतानि श्रीण्युतानि द्वे द्वे⁶ नव शतानि विंशतिर्नव च
(332929) अत्रैकप्रिकयोश्चोपो न भवतीति वेणोस्मविशेषे गृह्यमाणे
दशतिलक्षे प्राप्यनिरिक्षानि । तेन त्रिंशत्वारिंशत्मात्रमप्यतिरिक्तं भवति ।
सम्माद्विशेष इति व्यपहरायमेव भविष्यतीति प्रणयस्य सज्ञा कृताचार्येण ॥

1. पादरमानो निर्वर्दमानो धैरा वेत्, प्रक्षणा = $\sqrt{2}$ अतः $\sqrt{2} \times 2 = 2 =$ क्षेत्रम् ।
2. द्वादशाङ्गुलप्रमाणे तृतीयं, चतुरङ्गुलं चतुर्थं निचोनेवाङ्गुले, एव तिलोनसप्त-
दशाङ्गुलं भवति ॥ इति पाठान्तरम् ॥
3. अङ्गुलमत्र = 34 तिलानि, अतः द्वादशाङ्गुलानि = $12 \times 34 = 408$. अस्य
वर्गः = $408 \times 408 = 1,66,464$, इत्यमेव सप्तदशाङ्गुलस्य तिलानि =
 $17 \times 34 = 578$ तिलानि तस्य वर्गः = $578 \times 578 = 332929$, एतस्य
 2×166464 सप्तदशाङ्गुलमत्र इति
4. पाठान्तरं — श्रीणि (पाठान्तरम्)

अथापरम् ॥ (15)

Kapardi (Sutra 15)

विहार वक्ष्याम इति शेष ।

प्रमाणमात्रौ रज्जुमुभयतः पाशा करोति ॥ (16)

Kapardi (Sutra 16)

यत्प्रमाणं चतुरस्रं कर्तुं मिच्छति तावत्प्रमाणां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा¹—

मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च पृष्ठघात्या रज्जुमायस्य पाशयोर्लक्षणे-
ष्विति शङ्कुं निहत्योपात्ययो पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षि-
णापायस्य शङ्कुं निमित्तं करोति ॥ (17)

मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य उपर्युपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन दक्षि-
णापायस्य शङ्कुं निहन्ति ॥ (18)

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणमस-
मायच्छेत् ॥ (19)

अनुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रो-
णिमायच्छेत् ॥ (20)

एवमुत्तरो श्रोण्यसौ ॥ (21)

Kapardi (Sutra 17-21)

मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च—पाशलक्षणयोर्मध्य इत्यर्थः । पाशयो-
र्लक्षणेषु च शङ्कुं निहत्य उपात्ययोद्वितीयचतुर्थयोः पाशौ प्रतिमुच्य
मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापसाय निमित्तं साध्यनिमित्तं बाह्वपदं कृत्वा
मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य उपर्युपरि बाह्वपदं तेनैव लक्षणेन दक्षिणापसाय,
शङ्कुं निहत्य तस्मिन्नेकतरं पाशं अनुच्य पूर्वस्मिन् शङ्कावितरं पाशं
तेनैव लक्षणेन दक्षिणमसमायच्छेत् । तत्र शङ्कुं निहन्यात् । स दक्षिणासः ।
एवमुत्तरतः पूर्वस्मात्पाशमुच्यपरस्मिन् प्रतिमुच्य तेनैव लक्षणेन दक्षिणां
श्रोणिमायच्छेत् । तत्र शङ्कुं निहन्यात् । सा दक्षिणा श्रोणी । एवमुत्तरतः
पक्षः । तत्र इयान्विशेषः—श्रोणौ पूर्व पश्चादसः ।

Karavinda (Sutra 11)

ननु चतुरस्रस्येति कथं लभ्यते ? तत्करणीभूतपाश्वमा यादि
दशनात् । समस्येति कथं ? कुरुत इति द्विवचननिर्देशात् यक्षगयारज्जु-
रित्येकवचननिर्देशाच्च । कुरुत इति द्विवचननिर्देशे कृते सति एकप्रकारा

1 इत्वापि ।

2 पाश । पूर्वस्मात्पाशमुच्य ।

पार्श्वमानी तियंङ्मानी चेति गम्यते । तथाक्षणयारज्जुरित्येकवचननि-
दशात् सा^१ चाप्येकप्रकारेति ज्ञायते । विपमोऽपि दीघचतुरस्रो विद्यत एव ।
यस्याक्षणयारज्जु अन्योन्य समे भवनः स निवर्त्यते । समस्येति लभ्यते ।
पृथग्रहण किमर्थं ? पार्श्वमानीतियंङ्मान्योः ससर्गनिवृत्त्ययम् । भूतग्रहण
पृथग्रहणस्य समर्गविशेषणत्वनिवृत्त्ययम् । दीघचतुरस्रस्याक्षणयारज्जुरि-
मत्करोतीत्युक्त समस्य सा वियत्करोतीत्यत आह—

समस्य चतुरस्रस्याक्षणयारज्जुद्विस्तावती—द्विगुणा । यस्या भूमेरि-
यमक्षणयारज्जु तावद्द्विगुणा भूमि करोति । द्विगुणाया भूमे करणीभवती-
त्यर्थः । द्विस्तावतीति मयूरव्यसकादिऋक्षणास्समास । तन्वक्षणाक्षणयारज्जुरित्येक-
वचननिर्देशान् समचतुरस्रा 'अनुपपदत्वाच्छब्दस्येति' न्यायाच्च द्वितीयापि
तादृश्येवेति विज्ञायते । तेन समस्येय न विपमस्येति गम्यते । अत किमर्थं
समशब्दः^२ ? उच्यते—एव तर्हि मिश्रणार्थं स्समशब्दः^३ । समस्य—मिश्री-
कृत्य एकीकृत्येत्यर्थः^४ । समचतुरस्रस्याक्षणयारज्जु द्विस्तावती भूमि पुनप-
देव एकीकृत्य करोतीति । उत्तरार्थो वा मम^५ शब्दः । ननु पूर्वसत्र एव दीघ-
शब्दमपहाय चतुरस्रस्येत्यस्तु तेनास्यापि सिद्धिर्भवत्येव, सत्य—तथामत्यु-
क्तन्यायेन समस्यैव तत्स्यान्न दीघस्य, तस्मात् पृथगेवमेव वक्तव्यम् । प्रकृती-
पञ्चोवनेन सज्ञा विधातुमाह—

Karavinda (Sūtra 12 14)

समस्य चतुरस्रस्याक्षणयारज्जु मा द्विकरणीसज्ञा भवति । ग्रन्थेया
सज्ञा, द्वयो करणो द्विकरणीति । ननु पूर्वसूत्रेणैव द्विकरणीत्वे सिद्धे
अयुक्ता सज्ञा सत्य, द्विकरणीत्व सिद्ध तथापि दीघत्रिकोणादीनामपि
द्विकरण्यस्सन्ति, तत्र द्विकरणीत्युक्ते अस्या एव ग्रहण यथा स्यादित्येवमर्थं
सज्ञा । ननु सा द्विकरणीत्येव वक्तव्य, समग्रहण किमर्थं ? वक्ष्यमाणापि सज्ञा
समद्विकरणीविषया यथा स्यादिति । समग्रहणस्य पूर्वसूत्रविषयत्वे अत्र
सामर्थ्यात्तत्सिद्धिः । द्विकरण्या एव प्रकारान्तरमाह—

समचतुरस्रस्य प्रमाणमायाम तत्तृतीयेन^६ वर्धयेद्वृद्धि गमयेत्, तच्च तृतीय
स्वचतुर्थेन तृतीयस्य चतुर्थभागेनेत्यर्थः^७ । आत्मवतुस्त्रिशोनेन आत्मशब्देन^८

१ तर्वा ।

३ गमस्य ।

५ गमस्य ।

७ अनुभागेनेत्यर्थः ।

२ समस्य ।

४ एकीकृत्येति यावत् ।

६ स्वतृतीयेन ।

८ अनुभागेनेत्यर्थः ।

चतुर्थो भागः परामृश्यते । वर्धयेदित्येक, स विशेषः—तस्य विशेष इति सज्ञा । तृतीयादिना येन वृद्धं प्रमाणं तस्य विशेषसंज्ञा । यथा—द्वादशाङ्गुलं प्रमाणं चतुरङ्गुलेन वर्धयेत्, तच्चतुरङ्गुलमेकाङ्गुलेन तिलोनेन वर्धयेत् । चतुर्विंशतिलाः पृथुसखिलष्टा अङ्गुलिरिति प्रमाणविदो मन्यन्ते । वक्ष्यति, 'अर्धं तद्विशेषमभ्यस्य बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात्' इत्यादि¹ । कथं, मध्यमे सविवेपं प्रतिमुच्य चतुर्थेन चतुर्यमविशेषेत्येवमादि । अथ सह विशेषेण वर्तते इति सविशेषः । विशेषसहितं प्रमाणमेव सविशेष इत्यवगन्तव्यम् । किमर्थं महती सज्ञा, अन्वयेषा यथा स्यादिति, तदर्थं विपूर्वं दिशपिरतिशयवाचो, 'दिशपिरसर्वोपापाने, विपूर्वोऽतिशये' इत्युपदेशात् । अक्षयारज्जुभूतद्विकरण्याः प्रमाणानिरिक्तादशात् किञ्चिद्विशिष्यते अतिरिच्यते इति विशेषः । यद्वा ततः किञ्चित् क्षत्रं विशेषयति अतिरेचयति मानकाल इति वा विशेषः । तथाहि—चतुस्त्रिंशतिला अङ्गुलिरित्युक्तम् । द्वादशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—एकं नियुतं षड्युतानि षट्सहस्राणि चत्वारिंशदानि षष्टिश्चत्वारि च तिलप्रमाणानि चतुरस्रक्षेत्रप्रमाणानि । तिलोतसप्तदशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—त्रोणि नियुतानि त्रोण्युतानि द्वे सहस्रे नवशतानि विंशतिर्नव च तिलप्रमाणानि चतुरस्रक्षेत्राणि । अत्रैकं तिलचतुरस्रक्षेत्रद्विगुणादतिरिच्यते । ततस्तस्य विशेष इति सज्ञा । वेणुना सविशेषेण मीयमानेऽनौ प्रमीयमाने त्वात्मनि यत् क्षेत्रमतिरिच्यते तेन नीवारशूकमात्रमपि सर्वथातिरिक्तं न भवति तन्नधूने ततोऽप्युत्तरमिति द्विकरणीकार्ये सविशेषव्यवहारः । इदानीं प्रासङ्गिकमेकं विहरणं व्याख्याय विहरणान्तरमाह—

Karavinda (Sūtra 15 to 21)

अथापरं विहरणं—व्याख्यास्याम इति शेषः, प्रमाणमात्री प्रयाममात्री रज्जुं उभयतः पाशो आद्यन्तयोः पाशयुक्ता, मध्ये लक्षणं निरञ्जनार्थं, अर्धमध्ययोः पूर्वार्धमध्ये अपरार्धमध्ये च लक्षणद्वयं निरञ्जनं² कृत्वा पृष्ठघायां मातव्यभूतलमव्यलेखाया रज्जुमायम्य—प्रसार्य पाशयोर्लक्षणोच्चिति पञ्चशङ्कुन्निहन्ति इतिशब्दश्चायं । उपान्त्ययोः अन्त्यसमीपस्थितयोः शङ्कुवोः पाशो प्रतिमुच्य मध्येन निरञ्जनभूतेन दक्षिणापायम्य, निमित्तं—चिह्नं करोति । निमित्तं दिक्सदशनार्थम् । मध्यमे शङ्को पाशो प्रतिमुच्य, उपर्युपरि निमित्तं तस्योपरिष्ठादासन्नतरं दक्षिणापायम्य, रज्जुं तदन्ते शङ्कुं निष्ठाया, मध्यमाच्छङ्कोः पाशावुन्मुच्य, दक्षिणशङ्कावेकं पाशं प्रतिमुच्य,

1 परिगृह्णीयादित्येवमादीनि

2 चिह्नं

पूर्वस्मिन् शङ्कावितरं पाशं प्रतिमुच्य, निरञ्जनेन दक्षिणमंसं प्रत्याय-
च्छेत् । रज्जुं यथा दक्षिणांसस्संपद्यते तथाऽऽयच्छेत् । एवमेव दक्षिणां
योगिमायच्छेदित्येवमादीनि अनुमुच्य, पूर्वस्मादित्यादीन्युत्तराणि सूत्राणि ।
पञ्चशङ्कुरयं योगस्समचतुरस्रविषयः ॥

Sundararaja (Sutra 11)

चतुरस्रस्येत्यविशेषात् समस्येत्यत्रापि संबध्यते ।^१ अथवा उत्तर-
सूत्रगतं समस्येति पदमत्रापि संबध्यते ।

Sundararaja (Sutra 12)

अनन्तरोक्ता समस्य चतुरस्रस्याक्षयारज्जुः द्विकरणो संज्ञिका । ताव-
तोद्वयोः क्षेत्रयोः करणात् । तस्य ज्ञानोपायमाह—

Sundararaja (Sutra 13)

यथा—द्वादशाङ्गुलस्य प्रमाणस्य तृतीयं चतुरङ्गुलं, तस्य चतुर्थम-
ङ्गुलिः ऋङ्गुलेश्चतुरिदशो भागास्तिलमात्रम् । एव द्वादशाङ्गुलस्या-
क्षयारज्जुस्तिलोनेस्तदशाङ्गुला । तथा अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलस्याक्षय-
यारज्जुः चतुस्तिलोना अष्टषष्ट्यङ्गुलेत्यादि ।

Sundararaja (Sutra 14)

योऽक्षयारज्ज्वाः प्रमाणादतिरिक्तोऽंशः स विशेषसंज्ञः । ‘अर्धे तद्वि-
क्षेपमभ्यस्य’ इत्याद्युदाहरणम् ॥

Sundararaja (Sutra 15 to 21)

अर्धयोर्मध्ये अर्धमध्ये । उपान्त्ययोः—द्वितीयचतुर्थयोश्शङ्खवोः ।
निमित्त—चिह्नम् । स्पष्टभग्यत् । एष योगस्समचतुरस्रविषयः । एव-
मुत्तरतः ॥

इति प्रथमः खण्डः

1. पञ्चानां ।

2. समस्येति चात्रापि संबध्यते । समस्यद्विकरणी ।

अथ द्वितीयः खण्डः

अथापरो योगः ॥ (1)

Kapardi (Sutra 1)

विहरणविशेषः इत्यर्थः ॥

पृष्ठघान्तयोर्मध्ये च शङ्कुं निहत्पार्श्वेऽर्धे तद्विशेषमभ्यस्य लक्षणं कृत्वार्धमागमयेत् ॥ (2)

अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितर लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् ॥ (3)

उन्मुख्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् ॥ (4)

एवमुत्तरी श्रोण्यंसी ॥ (5)

Kapardi (Sutra 2 to 5)

चतुरस्रप्रमाणान्तयोश्शङ्कुं निहत्य तयोर्मध्ये च शङ्कुं निहत्य अर्धे-प्रमाणार्धे, तद्विशेषं, तस्यार्धस्य विशेषं, प्रमाणं¹ तृतीयेन वर्धयेदिति न्यायेन लक्षणं कृत्वा पुनरागमयेत्² प्रक्षिपेत् । अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे शङ्कौ सविशेषं पाशं प्रतिमुच्य³ पूर्वस्मिन् शङ्कौ इतरं पाशं प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणेनापासार्यं शङ्कुं निहन्यात् । स दक्षिणांसः । पूर्वस्माच्छङ्कौः पाशमपरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य तेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् । तेनैवोदगपसार्यं उत्तरां श्रोणिं विपर्यस्योत्तरमसम्⁴ ॥

योगद्वयमिदं समच्चतुरस्रस्य सम्यक् ॥

Karavinda (Sutra 1 to 5)

प्रमाणमात्री रज्जुमित्येव, विहरणोपायो⁵ योग इत्युक्तं, पृष्ठघान्तयोः मध्ये च शङ्कुं निहत्य । व्याख्यानमेतत् । अर्धे⁶ प्रमाणमात्राया रज्ज्वा अर्धे

1. तस्याध्यविशेष प्रमाण ।

3. प्रतिमुच्य मध्यमतक्षणेन ।

5. विहरणपर्यायो ।

2. पुनरर्धमागमयेत् ।

4. तेनैवोदगपसार्यं उत्तरां श्रोणिमायच्छेत् ।

6. अर्धे तद्विशेषमभ्यस्य ।

तद्विशेषमभ्यस्य संयोज्य लक्षणं कृत्वा सूत्रसंविशेषार्धान्ते अर्धं आगमयेत्
शिष्टं यथा प्रमाणं भवति तथाऽऽगमयेत् अयमर्थः—अर्धद्विकरणीमात्रो
केवलार्धमात्रो च एका रज्जुं मोत्वार्धद्विकरणीमात्रे^१ लक्षणं कृत्वा रज्ज्व-
न्तो पाशो कृत्वा मध्यमे शङ्को सविशेषमर्थं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् शङ्को केव-
लमर्थं प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणमसमायच्छेत्—कुर्यात् । उन्मुच्य पूर्वस्मादिति
स्पष्टार्थः । अयमपि योगस्समचतुरस्त्रविषय एव । अर्थे तद्विशेषमिति प्रमा-
णसंविशेषयोः प्रस्तुतत्वात् प्रसङ्गेनोच्यते ।

Sundararaja (Sūtra 1 to 5)

अर्थे—प्रमाणार्धमात्रेः शुल्वे । तद्विशेषं—अर्धस्यैव विशेष अभ्यस्य
तद्विशेषान्ते लक्षणं कृत्वा अभ्यस्यार्धं निविशेषमागमयेत्^२ । यथा—गार्हपत्य-
चितेः पणवत्यङ्गुलाया अन्तयोर्मध्ये^३ च शङ्कून्निहत्य अर्धेऽष्टाचत्वारि-
ंशदङ्गुले तद्विशेषं चतुस्तिलोत्तं विंशत्यङ्गुलमभ्यस्य लक्षणं कृत्वान्यदर्थं
अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलं संयोजयेत् । एव चतुस्तिलोत्तपोडशकोत्तरशत-
ङ्गुलं शुल्बम् । अन्तयोरित्यादि^४ स्पष्टम् ।

प्रमाणं त्रिंशद्विकरण्यायामः ॥ (6)

तस्याक्षण्यारज्जुस्त्रिकरणी ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 6 and 7)

प्रमाण—प्रक्रमादेस्त्रिंशद्भूतस्य । द्विकरणी—पाद्वर्मानो तस्यैव
प्रक्रमादेः । तस्यैवभूतस्य दोर्ध्वचतुरस्त्रस्याक्षण्यारज्जुस्त्रिकरणी—त्रिगुणां
भूमिं करोति तस्य त्रिंशद्भूतस्य । कथं ? प्रमाणमेकं करोति पाद्वर्मानो
द्विकरणी सा द्वौ करोति । तदुभयमक्षण्यारज्जुः करोति । तदुक्तं—

दोर्ध्वस्याक्षण्यारज्जुः^५ । इति—

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥ (8)

विभागस्तु नवधा ॥ (9)

Kapardi (Sūtra 8 and 9)

एतेनैव मार्गेण तृतीयकरणी व्याख्याता । अनयैव त्रिकरण्या तृतीय-

१ मात्र ।

२ अभ्यस्यनिविशेष ।

३ अन्तयोर्मध्ये ।

४ रज्जुं करोति ।

२. अर्धप्रमाणमात्रे ।

४. अन्तयोर्मध्ये ।

करण्यप्यवगन्तुं शक्येत्यर्थः । कथमित्याह—त्रिकरणोक्षेत्रं नाद्या विभज्य
एक भागं शृङ्खीयात् । प्रमाणतृतीयं भवति । त्रिकरण्याः तृतीयं करोति ।
तत्र श्लोकः—

अक्षणारज्जुस्त्रिकुत्प्रोक्ता प्रमाणसविशेषयोः ।

अस्या एव तृतीय तु तृतीयकरणी विदुः ॥

Karavinda (Sutra 6 and 7)

प्रमाणद्विकरण्यक्षयारज्जव उक्ताः । यस्य चतुरस्रस्य प्रमाणं
तिर्यङ्मानी द्विकरणी पाद्वंमानी तस्य चतुरस्रस्याक्षयारज्जुः प्रमाणपा-
द्वंमानो तिर्यङ्मानी क्षेत्रस्य त्रिकरणीभवति ॥

Karavinda (Sutra 8)

त्रिकरणीव्याख्याने तृतीयकरण्यपि व्याख्याता । कथं ? तृतीय त्रिय-
द्विकरणायाम्, तस्याक्षणावारज्जुस्त्वतीत्युत्तरम् ।

Karaviṇḍa (Sūtra 1)

तृतीयकरण्यवगमायाह । तृतीयकरण्यवगमे इयास्तु विशेषः । क्षेत्रस्य नवधा विभागः कार्यः, कस्य क्षेत्रस्य ? प्रमाणक्षेत्रस्य त्रिकरणक्षेत्रस्य वा । अयमर्थः—यस्य क्षेत्रस्य तृतीयकरणी साध्यते तत् क्षेत्र नवधा विभज्य तत्रैकस्य भागस्य पाद्वमानी त्रियङ्मानी कृत्वा तस्यैव भागस्याक्षणयारज्जु पाद्वमानी कृत्वा ताभ्या चतुरस्त्रे कृते तस्याक्षणयारज्जुमादाय तया चतुरस्त्रे कृते तत्क्षेत्रप्रमाण पाद्वमानी त्रियङ्मानी कृतक्षेत्रस्य तृतीय भवति । यद्वा त्रिकरण्या कृते चतुरस्त्रे नवधा विभक्ते तत्रैकस्य भागस्य करणीप्रमाणचतुरस्त्रक्षेत्रस्य तृतीयकरणी भवति । स च विभागः प्रमाणक्षेत्रतृतीयमिति प्रदर्शनम् । एतेन चतुष्करणीचतुर्थकरणीप्रभृतीनामपि । तथाहि—प्रमाण त्रियङ् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुष्वनुष्करणी । तथा प्रमाण त्रियङ् चतुष्करण्यायामस्तस्य क्षणयारज्जु पञ्चकरणी । तथा प्रमाण त्रियङ्पञ्चकरण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुः षट्करणीत्यादि द्रष्टव्यम् । तथाहि—द्विकरणी त्रियङ्मानी त्रिकरण्यायाम तस्याक्षणयारज्जु पञ्चकरणी । त्रियङ्मानी दशकरण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुः पञ्चदशकरणीत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । तथा तुरीय त्रियङ् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुस्तुरीयकरणी । तथा षष्ठम त्रियङ्चतुष्करण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुः षष्ठमकरणीत्यादि द्रष्टव्यम् । त्रिकरणीतृतीयकरण्योस्तीनामप्यादावुपयोगः । ननु दीर्घस्याक्षणयारज्जुरित्यनेन त्रिकरणीतृतीयकरणीप्रभृतयः सिद्धाः । तत्किमर्थं त्रिकरण्यादिकरणीविवारारम्यते । उच्यते—

करणी पार्श्वमानी, तथा दीर्घचतुरस्रमुल्लिखेत् । वृद्धस्याक्षणयारज्जुरुभे समस्यति । उक्तं—दीर्घचतुरस्रस्याक्षणयारज्जुरिति ।

Karavinda (Sutra 10)

तुल्ययोरिति । समासो नाम सममनं मिश्रणं एकीकरण करणी-
तुल्यप्रमाणयोस्समासः । करण्युक्ता चतुरस्रस्याक्षणयारज्जुर्द्विस्तावती
भूमिं करोति समस्येति । उक्तमनुभाषणं वक्ष्यमाणार्थं, इदमत्र परिशिष्यते,
तदिदं वक्ष्यामीति ।

Karavinda (Sutra 11, 12, 13 and 14)

नानाप्रमाणयोभिन्नप्रमाणयोस्समासः करण्युच्यते, ह्यसीयसः अल्पी-
यसश्चतुरस्रस्य करण्या—करणीप्रमाणेन, वर्षीयसः—महतश्चतुरस्रस्य,
वृद्धं—चिह्नमेव देशमुल्लिखेत् वृद्धस्याक्षणयारज्जुरुभे नानाप्रमाणे चतुरस्रे
समस्यति एकीकरोति । एतदुक्तं भवति—नानाप्रमाणे चतुरस्रे समस्य
अल्पीयसश्चतुरस्रस्य करणीप्रमाणेन महतश्चतुरस्रस्य एकस्यां तिर्यङ्मान्या
परिच्छिद्यत्वात् । तत आरम्भोर्ध्वां लेखा यथा परस्यां तिर्यङ्मान्यां तावति
प्रदेशे निपतति तथा लिखेत् । लेखाविभक्तस्याल्पीयसं करणीप्रमाणं
तिर्यङ्मानी । कस्य ? महतः करणीप्रमाणपार्श्वमानीकस्य दीर्घचतुर-
स्रस्याक्षणयारज्जुरुभे नानाप्रमाणे चतुरस्रे समस्यति । चतुरस्र इति
वर्तमाने पुनश्चतुरस्रग्रहणं मण्डलयोरपि चतुरस्रं कृत्वा समसस्त्वेकर
इति ज्ञापयितुं । तदुक्तं—दीर्घस्येत्यादिना । अस्योपयोगो विद्याभ्यासादिषु ।

Sundararaja (Sutra 10)

द्विकरण्या यथा द्विपुरुषेऽग्नौ पुरुषद्विकरण्या द्वयोः पुरुषयोस्समाम
इत्यादि । त्रिकरण्या त्रयाणां पुरुषाणां समासस्याप्येतदुपलक्षणं भवति ।
दीर्घचतुरस्रयोस्तु¹ समासे अयं विशेषः । तिर्यङ्मान्या द्विकरणी तिर्य-
ङ्मानी, पार्श्वमान्याश्च द्विकरणी पार्श्वमानीति² । यथा द्विस्तावायामा-
श्वमेधवेद्या पट्टत्रिशिकायाः पृष्ठचाया द्विकरणी पृष्ठचा । तिर्यङ्मान्योस्त्रि-
शिकाचतुर्विशिकयोः द्विकरण्यो तिर्यङ्मान्यो । एतदेव तत्र प्रकारान्तरेण
वक्ष्यते । प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवतीति । एव दीर्घचतुर-
स्राणां³ समासे तिर्यङ्मान्यास्त्रिकरणी तिर्यङ्मानीति । पार्श्वमान्याश्च
पार्श्वमानी । यथा—त्रिस्तावेऽग्नौ पक्षयोः पुरुषमात्रचाः तिर्यङ्मान्यास्त्रि-
करणी अष्टाधिकशतद्वयाङ्गुला पञ्चनिलोना तिर्यङ्मानी भवति ।

1. दीर्घचतुरस्रयो ।

2. पार्श्वमानी ।

3. एव त्रयाः दीर्घचतुरस्राणा ।

पाश्वर्मान्याश्च षडरस्ते त्रिकरणी पञ्चाशद्विशताङ्गुला विशतितिलोना
पाश्वर्मानो भवति । पुच्छस्य पाश्वर्मान्या एकादशप्रादेशाया त्रिकरणी
अष्टाविंशतिद्विशताङ्गुला सैकविंशतितिला पाश्वर्मानो । एवमन्यत्र ।

Sundararaja (Sutra 11)

उच्यत इति शेष ॥

Sundararaja (Sutra 12 13 and 14)

हृतीयस करणी तिर्यङ्मानी कृत्वा वर्षीयसस्तबन्निन वृध्र
दीर्घचतुरस्रमुल्लिखेत्^१, वर्षीयस करण्येव पाश्वर्मानो । एव कृत्वा दीर्घ-
चतुरस्रस्याक्षयारज्जुस्समस्तयो करणी भवति । तदुक्त 'दीर्घस्याक्षया-
रज्जु' इत्यादिना । यथा पञ्चविंशनी क्रियमाणे द्विपुष्पेण चतुरस्र
वृत्ते चतुष्पुष्पो भवति । तत्र पुष्पमात्रश्चतुरस्र प्रक्षप्त्व्य । तत्र द्विपुष्प-
करणिके चतुरस्रे तादायाम् पुष्पव्यास^२ दीर्घचतुरस्रमुल्लिखेत् ।
तस्याक्षयारज्जुरष्टपष्टिशताङ्गुला^३ सैकादशतिला, सा पञ्चविंशान्ने
करणी भवति ।

चतुरस्राच्चतुरस्र निजिहीपेन् यावन्निजिहीर्षेतस्य करण्या वृद्ध्रमु-
ल्लिखेत् ॥ (15)

Kapardi (Sutra 15)

पूवस्माच्चतुरस्राच्चतुरस्र निजिहीपेन् चतुरस्रप्रमाणेन वृद्ध्रमुल्लिखेत् ।
वृद्ध्रस्य पाश्वर्मानोमक्षयेतरत्पाश्वर्धमुपसहरेत् ॥ (16)

Kapardi (Sutra 16)

सयोजयेत् ।

सा यत्र निपतेत्तदपच्छिन्द्यात् ॥ (17)

Kapardi (Sutra 17)

सा पाश्वर्मानो इतरस्मिन् पाश्वे यत्र निपतति स्पृशति तत्रा
पच्छिन्द्यात् ॥

छिनया निरस्तम् ॥ (18)

Kapardi (Sutra 18)

छिनया निरस्तोऽस्ते^४ तन्निरस्त भवति ।

Karavinda (Sutra 15, 16, 17, and 18)

चतुरस्त्रादिति । इदमपि करणोविधानमेव । महतश्चतुरस्त्रादल्पं चतुरस्त्रं निजिहीषन् विहर्तुमिच्छत् यावत् प्रमाणं चतुरस्त्रमपनेतुमिच्छति तस्याल्पस्य करण्या महतश्चतुरस्त्रस्यैकदेशं यथा छिन्नं भवति तथोल्लिखेत् । एवं कृते छिन्नं निरसितव्यक्षेत्रप्रमाणतियंङ्मानीकं महत्क्षेत्रपाश्वं-मानीकं प्रमाणपाश्वंमानीकं दीर्घचतुरस्त्रं भवति । अस्य क्षेत्रस्य पाश्वंमानीकक्षणेतरत् पाश्वंमुपसहरेत् गमयेत्, सा पाश्वंमान्य-क्षणयोपसहृता यत्रेतरस्याः पाश्वंमान्याः प्रदेशे निपतति तद्वपश्छिन्नात्—पाश्वंमानीकपञ्चिच्छाधिकं त्यजेत्, छिन्नया निरस्तं—छिन्नं पाश्वं-मानीकनिरसितव्यक्षेत्रस्य करणा भवन्ति । तथा पाश्वंमान्या चतुरस्त्रे कृते निरसितव्यक्षेत्रं निरस्तं भवतीत्यर्थः ।

Sundararaja (Sutra 15, 16, 17 and 18)

निर्हीरो—निरसनम् । यथा त्रिविधेऽग्नी क्रियमाणे द्विपुरुषेण चतुरस्त्रे कृते चतुष्पुरुषो भवति । तत्रैकपुरुषत्यागार्थं पुरुषमात्रतियंङ्मान्या वृद्धमुल्लिख्य तस्योत्तरां पाश्वंमानी दक्षिणां प्राचीमितरत्पाश्वं गमयेत् । सा च तत्र द्विपुरुषप्रमाणायां चत्वारिंशच्छतद्वयाङ्गुलप्रमाणायां पञ्च-तिलोने श्रष्टशतद्वये निपतति । ततः पुरस्तात् द्वात्रिंशदङ्गुल पञ्चतिला-श्चापच्छिन्नात्¹ । परिशिष्टया करण्या चतुरस्त्रे कृते पुरुषो निरस्तो भवति ।

उपसंहृताऽक्षणयारज्जुस्ता²चतुष्करणी छिन्ना चेतरा च यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं करोति ॥ (19)

Kapardi (Sutra 19)

यथा स्वयमेव³ दर्शयति—उपसंहृता पूर्वं पाश्वंमानी । इदानीमक्षण-यारज्जुश्चतुरस्त्रस्य सा चतुष्करणी द्विपुरुषात् छिन्ना⁴ पाश्वंमानी इतरा तियंङ्मानी यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं द्विपुरुषाक्षणयारज्जुः करोति । कथमित्याह—

तियंङ्मानी पुरुषं शेषस्त्रीन् ॥ (20)

Kapardi (Sutra 20)

तियंङ्मानी पुरुषं करोति । शेषस्त्वक्षणयारज्जुर्द्वौ । तदुभयं तस्या-

1. पञ्चतिलाधिक चापच्छिन्नात् ।
2. रज्जुः करोति सा चतुष्करणी ।

3. तथा स्वयमेव, यथास्वमेव ।
4. चतुष्करणी छिन्ना ।

क्षणयारज्जुरिति श्रीन्करोति ॥

तदुक्तम् ॥ (21)

Kapardi (Sutra 21)

तच्चाप्युक्तम् ॥

Karavinda (Sutra 19, 20 and 21)

इम प्रकारमुदाहरणमुत्वेन स्पष्टीकरिष्यन्नाह—

उपेति । सर्वतो द्विपुरुषप्रमाणं चतुष्पूरुषं चतुरस्रं विपयीकृतयोदाहरति । एकस्य चतुरस्रस्यावयवभूते दीर्घचतुरस्रे या पार्श्वमान्यक्षणेयोपसहता सा चतुष्कर्णी चतुष्पुरुषकरणीति प्रतिज्ञाता । अस्य तिर्यङ्मानी च पुरुषमाश्रयणीति । अस्य दीर्घचतुरस्रस्य छिन्ना पार्श्वमानी कियत्करणीति न ज्ञाता, संवात्रावगन्तव्या । अत्र पुरुषप्रमाणं तिर्यङ्मानी पृथग्भूतया यत्क्रियते छिन्नया पार्श्वमान्या पृथग्भूतया यत्क्रियते अक्षयारज्जुः तदुभयक्षेत्रकरणीति न्यायतोऽवगता । तत्राक्षयारज्जुफलभूताच्चतुष्पुरुषाच्चतुरश्रादेकप्रमाणं तिर्यङ्मानीफले त्वेनस्मिन्नपनीते त्रयः पुरुषाः परिशिष्यन्ते । छिन्ना तु पार्श्वमानी तेषां करणीति पारिक्षेप्यात् सा त्रिपुरुषकरणीत्यवगन्तव्या । अत इदमुक्तं तिर्यङ्मानी पुरुषकरोति शेषः छिन्ना पार्श्वमानी । श्रीन् पुरुषान् इति पुंलिङ्गनिर्देशः पुरुषाभिप्रायः । पुरुषनिर्देशश्चाग्नौ पुरुषेण विमानं पुरुषाभ्यासापचयौ समासनिर्हायो उदाहरणमिति । अयमर्थः—सर्वतो द्विप्रमाणाच्चतुष्पुरुषाच्चतुरश्रादेक पुरुषमपनीय त्रिपुरुष समचतुरस्रं कर्तुं मिच्छन् तच्चतुरस्रं पुरुषप्रमाणाया रज्ज्वा मध्ये परिच्छिद्य द्विधा कृत्वा तद्वर्त्यैका पार्श्वमानीमपरा पार्श्वमानी प्रत्यक्षयोपगमयित्वा तयोर्व्यत्र सपानः तत्रावस्थितां पार्श्वमानी दृष्ट्वाऽवशिष्टं निरस्य शिष्टया पार्श्वमान्या समचतुरस्रे कृते तच्चतुरस्रं त्रिपुरुषचतुरस्रं भवति । तथा सर्वतश्चतुष्पुरुषाच्चतुरस्राच्चतुरः पुरुषानपनीय द्वादशपुरुष समचतुरस्रं कर्तुं मिच्छद्द्विपुरुषप्रमाणाया तिर्यङ्मानी समचतुरस्रं विभक्त्याधर्यैकां पार्श्वमानीमन्यां प्रतिगमयित्वा तयोस्मन्निपातेऽवस्थिता पार्श्वमानीमवच्छिद्य छेदं निरस्य शिष्टया पार्श्वमान्या चतुरस्रे कृते तत् क्षत्र द्वादशपुरुषसमचतुरस्रं भवति । छिन्नशिष्टा पार्श्वमानी तदकरणी भवति त्र्ययं । एव प्रमाणक्षेत्रे तृतीयद्विकरणीमपनीय तृतीयकरणीं कर्तुं मिच्छन् तृतीये द्विकरण्या वृध्नुस्तिरोदिरयादि कृते तृतीयकरणी भवति । एवमेव सर्वत्र चतुष्करणीचतुर्थ-

करणीप्रभृतयः करण्योऽगन्तव्याः । तदुक्तं 'दीर्घस्याक्षयारज्जुरित्यनेन । अस्योपयोगो द्रोणादिषु ।

Sundararaja (Sūtra 19 20 and 21)

तदेकोदाहरति—

या अक्षयोनमंहता-एकोभूता रज्जुस्ता चतुष्करणी द्विपुरुषा-
पच्छिन्ना पाश्वमानो अवच्छिन्ना पञ्चतिलोनाऽष्टशतद्रयाङ्गुला ।
इतरा-पुरुषमात्री¹ तिर्यङ्मानो च यत्पृथग्भूते² कुक्षस्तदुभय करोति
फलं रज्जुत्वात् । तत्र तिर्यङ्मानो स्पष्टमेव हि पुरुषमात्रं करोति ।
पारिशेष्यात्पाश्वमानो भोव् पुरुषान् करोतीति ज्ञातुं शक्यते । तदुक्तं
'दीर्घस्याक्षयारज्जुः' इत्यादिना ।

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन् तिर्यङ् मान्याऽपच्छिद्य शेषं वि-
भज्योभयत उपदध्यात् ॥ (22)

Kapardi (Sūtra 22)

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं कर्तुं मिच्छन् तिर्यङ्मान्या तिर्यङ्मानो-
प्रमाणेनापच्छिद्य शेषं विभज्य—द्विधा कृत्वा तदुभयतः अग्रतः पाश्वन्त-
दचोपदध्यात्—निग्नपेत् ।

खण्डमागन्तुना संपूरयेत् ॥ (23)

Kapardi (Sūtra 23)

खण्डमागन्तुना³ऽतिरिक्तेन पूरयेत् । पूरयित्वा तदतिरिक्तं त्यजेत् ।

तस्य निर्हारा उक्तः ॥ (24)

Kapardi (Sūtra 24)

तस्य त्यागविधिरुक्तः ।

Karavinda (Sūtra 22, 23 and 24)

दीर्घेति—मन्वंस्तुल्यप्रमाणं समचतुरस्रं एकत्र आध्यामतोऽधिकं
दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं कर्त्तुं तिर्यङ्मान्या तिर्यङ्मानोप्रमाणाया रज्ज्वा
परिमिते प्रदेशे मध्ये दक्षिणोत्तरमपच्छिद्य शेषं पूर्वभागं मध्ये तिर्यक्

1. पाश्वमानो इतरा पुरुषमात्री ।

2. यत् क्षेत्रं पृथग्भूते ।

3. ताग्यामागन्तुना ।

द्विधा विभज्य तयोः पश्चिमं भागं तर्धेवावस्थाप्य पूर्वभागं प्रथमस्योत्तरतः प्राचीनमुपदध्यात् । उत्तरपूर्वभागं सूच्यभूतं सण्डमागन्तुना संपूर्णं सम-चतुरस्रं संपाद्य अधिकागन्तुभूतं सण्डं ततो निहरेत्—निर्गमयेत् । तस्य निर्हार उक्तः 'चतुरस्राच्चतुरस्रं निजिदीपयन्' इति । तस्योपयोगो रथ-चक्रादिषु ।

Sundararaja (Sutra 22, 23 and 24)

तिर्यङ्मानीप्रमाणेन पादरंमानीमपन्दिद्य¹ समचतुरस्रं कृत्वा दोष विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्यात्. यद्योत्तरपूर्वरोणे समचतुरस्रं आगन्तुः सण्डो भविष्यति । तस्य निर्हार उक्तः 'चतुरस्राच्चतुरस्रम्' इति ॥

इति द्वितीयः सण्डः ।

1. पादरंमानीमितराच पुरुषमात्रीमपन्दिद्य । 2. समचतुरस्रः ।

अथ तृतीयः खण्डः

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन् यावच्चिकीर्षेत् तावतो पार्श्व-
मानो कृत्वा यदधिकं स्याद्यथायोगमुपदध्यात् ॥ (1)

Kapadi (Sutra 1)

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं कर्तुं मिच्छन् यावता दीर्घभूतेन प्रयोजन-
तावत्पार्श्वमालिख्य यदधिकं क्षेत्रं तद्यथायोगं यथा तत्क्षेत्रं युज्यते तथा
क्षिपेत् । चतुरस्रं विभज्य समयत प्रउगे विनियोगं, भवकीर्णपक्षी च ।

Karavinda (Sutra 1)

समचतुरस्रं द्विधा कृत्वा तस्यैकस्मिन् भागे भागान्तरस्योपरि परि-
निहिते दीर्घचतुरस्रं भवतीति मन्वानस्तस्य प्रकारमाह—

समेति । तिर्यङ्मान्या अपच्छिद्य शेषं विभजेदित्येव । समचतुरस्रं
दीर्घचतुरस्रं कर्तुं मिच्छन् समचतुरस्रं त्रिभागद्विभागार्धादीनामन्यतमेनैका-
शेन परिमिततिर्यक्प्रमाणं दीर्घचतुरस्रं कर्तुं मिच्छति तावत्या तिर्यङ्मान्या
समचतुरस्रमेकतोऽपच्छिद्य शेषस्य समचतुरस्रकरणीसमा पार्श्वमानी
तावतीमुक्त्या तिर्यङ्मान्या समचतुरस्रं कृत्वा तत्र शेषं विभज्य यदधिकं
स्यात्तद्यथायोगमुपदध्यात् । अधिकस्य यथा विभागे कृते विभागा एवैकशो
वा सर्वा सहस्य वा भागान्तरस्योपरि निधीयमानास्तद्विस्तारं व्याप्यान्वो-
न्यसघटितास्तदीर्घं सपादयन्ति तथा विभज्य सर्वं शेषं भागान्तर-
स्योपरि निदध्यादिति । अयमर्थः—समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन्
क्रियमाणस्य चिकीर्षितविस्तारप्रमाणया तिर्यङ्मान्या समचतुरस्रमेकतो-
ऽपच्छिद्य शिष्टस्य च पार्श्वमानी तावती कृत्वा तदधिकमेकयाऽनेकया वा
विभज्य ते सर्वे भागा दीर्घचतुरस्रं यथा सपादयन्ति तथा सर्वशेषं भागान्तर-
स्योपरि परि निदध्यादिति । अत्राधिकृते शेषशब्दे कर्मवाचिन्यपि सन्नि-
धेस्सामर्थ्याच्च तस्य पष्ठचर्योऽपि प्रतीयते । तावतीमित्यादिशब्दस्य
शेषसंबन्धित्वे सामञ्जस्याद्यावच्चिकीर्षेदित्यपि दीर्घविस्तारविषयस्स्यात् ।
एक एव न्यायो दीर्घस्यापि दीर्घविधावगन्तव्यः ।

तत्र दकोका —

चतुरस्रं सम द्वेधं कृत्वा भागान्तरोपरि ।
क्षिप्ते भागान्तरे दीर्घचतुरस्रं तु तद्भवेत् ।
करिष्यमाणदीर्घस्य त्रिस्तारसमपाश्वकम् ।
विभज्य शेषमधिकं यथायोगं हि तत्त्रिधा ॥
तावती पार्श्वमान्याश्च शेषस्याञ्जस्य भागतः ।
करिष्यमाणदीर्घस्य तिर्यग्दावच्चिकीपितम् ॥

Sundararaja (Sūtra 1)

अयमत्र प्रकार — यावदिच्छं पार्श्वमान्यौ प्राच्यौ वर्धयित्वा उत्तर-
पूर्वां कर्णारज्जुमायच्छेत्, सा दीर्घचतुरस्रमध्यस्थाया समचतुरस्रतिर्यङ्मान्यां
यत्र निपतति ततः¹ उत्तरं हित्वा दक्षिणांशं तिर्यङ्मान्यौ कुर्यात्, तद्दीर्घ-
चतुरस्रं भवति । दीर्घस्य दीर्घकरणेऽप्ययमेव प्रकारः ॥

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यात्कोट्या निपातयेत् ॥ (2)

Kapardi (Sūtra 2)

यच्चतुरस्रं मण्डलं कर्तुं मिच्छेत् । यच्चत्रिदादौ विनियोगः । मध्या-
त्कोट्या निपातयेत्—मध्यमे शङ्को पाशं प्रतिमुच्य कोट्यामायच्छेत् कर्णोना-
ऽऽयच्छेत् । अपसाय² तत्र लक्षणं कृत्वा—

पार्श्वतः परिकृष्यातिशयतृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत् ॥ (3)

Kapardi (Sūtra 3)

तेनैव लक्षणेन पार्श्वतः आकर्षेत् । परिकृष्टं यावच्चतुरस्रमतीत्य
सेते सोऽतिशयः । तस्यातिशयस्य तृतीयेन सह चतुरस्राधेन मण्डलं परिलि-
खेत्— सर्वतो लिखेत् ।

सा नित्या मण्डलम् ॥ (4)

Kapardi (Sūtra 4)

साऽनित्या मण्डलं करोति । अनित्या स्यूता ॥

यावद्धीयते तावदागन्तु³ ॥ (५)

Kapardi (Sūtra 5)

सृष्टिषु यावद्धीयते तावत्पादश्च न गच्छति । एतच्च वचनमासन्नतर-
त्वस्यापनार्थम् ।

Karavinda (Sutra 2, 3, 4 and 5)

समचतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् कर्तुं मिच्छन् तस्य चतुरस्रस्याक्षणयार-
ज्वधं प्रमाणात् किञ्चिदधिकामेकतः पागां रज्जुं मोत्वा तत्ताश चतुरस्रस्य
मध्यमे शङ्को प्रतिमुच्य तामक्षण्याकोट्यां निपात्य तत्र लक्षणं कृत्वा पा-
द्वं प्रदेशादतिरिक्तनक्षणयोरन्तरालं त्रेधा विभज्य अन्ततो द्वौ भागावुत्तम्य
भागेन केन सह हितायां चतुरस्राद्वं प्रमाण्या रज्ज्वा यथा भूमिमण्डलं भवति
तथा परितस्सर्वो लिखेत् । एव कृते सा नित्या मण्डल-चतुरस्रक्षेत्रतुल्यक्षेत्र
भवति । सा नित्या-मा भूमिनित्या, यावत् चतुरस्रे भूमिः मण्डलेऽपि सा
भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-यावद्धीयते तावदागन्तु-यावत्प्रमाणं क्षेत्रं हीयते
हीयमानतया (इति)¹ दृश्यते चतुरस्रभक्तिषु तावन्मण्डलस्य पार्श्वेष्वगागन्तु-
दृश्यते, तस्मान्निन्द्येति । ननु विषयभार्षेण परितः 180° मध्यस्य फलावगति-
रित्यनेन न्यायेन भूमेः नात्यन्ततुल्यता, तदर्थं नित्येति ? उच्यते-यद्यप्य-
नित्या, तथाऽप्यन्येषामुपायान्तर्गणामतिस्थलत्वादस्य चोपायस्यासन्नत्वात्
सम्पदगुणायस्य बहुप्रयत्नसाध्यत्वेन अशक्यत्वाच्चैव वदत आचार्यस्यायमे-
वोपायस्साधुरित्यभिप्रायः । यावदिह हीयते तावदागन्तु इति तयोरल्पवप-
म्भ्यात्तावदेवेति । प्रवृत्तिरोचनार्थमनित्याऽपि नित्येत्प्रवृत्तेत्यशेषः । अथवा या
रज्जुमण्डलं करोति सा रज्जुरिति रज्ज्वभिप्रायोऽपि तच्छब्दः ।

Sundararaja (Sutra 2, 3, 4 and 5)

चतुरस्रमध्ये शङ्कुं निहत्य तस्मिन् रज्जुं प्रतिमुच्य कोट्यामक्षण्यां
निपात्य चिह्नं कृत्वा पद्वं च परिकृष्य तस्मिन् चिह्नं कृत्वा चिह्नयोर-
न्तरालं त्रेधा कृत्वा एकभागसहितेन चतुरस्रार्धेन मण्डलं परिलिखेत्ता-
रज्जुरनित्या मण्डलं करोति यावद्धीयते कोटिषु तावत्प्रमाणं² पार्श्वेष्वग-
च्छति ॥

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदश भागान् कृत्वा द्वावुद्ध-
रेत् ॥ (6)

त्रयोदशावशिष्यन्ते ॥ (7)

सानित्या चतुरस्रम् ॥ (8)

Kapardi (Sutra 6, 7 and 8)

मण्डलं चतुरस्रं कर्तुं मिच्छन् मण्डलस्य विष्कम्भं व्याप्य पञ्चद-
शाधा³ विभज्य द्वौ भागौ त्यजेत् । त्रयोदशभागावशिष्यन्ते । तत्र त्रयोदशभि-

1. इति शब्दोऽयमधिक इति भाति, 2. तावत्प्रायेण,

3. व्यास सम पञ्चदशधा

अर्धद्वविंशतितिलमहिताष्टाविंशतिशतत्रयाङ्गुलकरणीतस्याग्नेर्मण्डलीकृत-
स्य विष्कम्भः चतुस्सप्ततिशतत्रयाङ्गुल उक्तः । तस्यैव मण्डलस्योक्तेन
मार्गेण चतुरस्रोकरणे त्रीणि शतानि चतुर्विंशतिश्चाङ्गुलयोऽधपञ्च-
माश्च तिलाः करणा भवतीति पूर्वोक्तायाः करण्यास्माष्टादशतिलाश्चत-
स्रोऽङ्गुलयो¹ हीयन्ते । तस्मात्सूक्ष्ममिच्छता चतुरस्रस्य मण्डलकरणे सूत्रो-
क्तादतिशयतृतायभागसहिनाद्विष्कम्भाद्घादष्टादशशताशस्त्याज्यः । एव कृते
रथचक्रचिती विष्कम्भः पट्टिलोनेन कसप्ततिशतत्रयाङ्गुल्यो भवति । परणि-
हश्च पञ्चपष्टिशतसहस्राङ्गुल्यः । तस्य मण्डलस्य समपरिणाहस्येत्यादिना
पूर्वोक्तेन आनीत² फलरक्षमण्टी सहस्राणि भवन्ति । मण्डलस्यापि चतुर-
स्रकरणे सूत्रोक्ते विष्कम्भे स्वस्मात् त्रिगुणात् त्रयस्त्रिंशच्छताश युञ्जघात्-
तत्र दलोकाः—

चतुरस्रमण्डलकृती त्यक्तव्योऽष्टादशशतांशः ।

सूत्रोक्ताद्व्यासार्धाद्व्यासार्धं मण्डलस्यैतत् ॥ 1 ॥

चतुरस्रव्यासे वा त्रिशशताश³ समस्यस्य ।

पुनरष्टमं च मृञ्चत्राद्विष्कम्भो मण्डलस्यैपः ॥ 2 ॥

मण्डलचतुरस्रकृती विष्कम्भे सूत्रचोदिते युञ्जघात् ।

त्रिगुणात्स्वकात्त्रयस्त्रिशत्मातिशयान्मण्डलस्यैतत्⁴ ॥ 3 ॥

मण्डलविष्कम्भाद्द्वित्रिशशताशक⁵ परित्यज्य ।

शिष्टान्नवमं जह्याच्चतुरस्रस्यैप विष्कम्भः ॥ 4 ॥

एव कृते हि बह्नावेकशतविधेऽपि वृत्तविष्कम्भे ।

स तिलद्वितयविशेषो न च भवति परस्परविरोधः ॥ 5 ॥

प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ॥ (9)

Kapardi (Sūtra 9)

चतुरस्रं प्रतीयते क्षेत्रमनेनेति प्रमाणं प्रक्रमादि । यत्र प्रमाणेनैव
चोदना तत्र तेनैव चतुरस्रं विधीयत इति प्रत्येतव्यम् । पुरुष दक्षिणे पक्ष
इत्यादिषु च सङ्ख्या विवक्षिता ।

Karavinda (Sūtra 9)

द्विकरणीप्रभृतयः करण्य उक्ताः तासा फलावगमायाह—

1. करण्यास्तार्धाश्चतस्रोऽङ्गुलयो

2. पूर्वोक्तमानीत,

3. वा त्रिशत् त्रिशताश,

4. त्रिगुणाच्छतात् त्रयस्त्रिंशच्छतभागं स विष्कम्भः

5. वा त्रिशत् त्रिशताश

प्रमाणेनेति ।

यत्र प्रमाणेनैकेन विमानं तत्र सर्वतस्तेनैकेन परिमितं चतुरस्रं फलं भवति यथा 'पुरुष दक्षिणे पक्षे, इत्यादि,

Sundararaja (Sutra 9)

चतुरस्राणां फलक्षेनमाह—

प्रमाणमात्रेण दण्डेन प्रमाणमात्रं क्षेत्रं विधीयते—क्रियते ।

आदेशादन्यत्¹ ॥ (10)

Kapardi (Sutra 10)

आदिशतीत्यादेशो विधिः । विधेरन्यद्भवति—यत्र विधीयते तत्रान्य-
दपि भवति तेनैव प्रमाणेन गार्हपत्यचित्युपरवादिपु² ।

Karavinda (Sutra 10)

आदिशतीत्यादेश—उपदेशः । तेनान्यच्चतुरस्रात् प्रागादिफलत्वमव-
गम्यते । अथवा आदिशतीत्यादेशो—गणितशास्त्रम् । ततो विषमादीनां
फलमवगन्तव्यमिति । उक्तं च तत्र सर्वेषां क्षेत्राणां प्रसार्यं पार्श्वफलं तद-
भ्यासे इति, अस्यार्थः— सर्वेषां विषमक्षेत्राणां पार्श्व-पार्श्वमानीतिर्यङ्मा-
न्यो प्रसार्यसपाद्यः । तदभ्यासे—तयोरन्यान्यगुणकाले फलमवगन्तव्यमिति ।
त्रिकं द्विधा प्रच्छिद्यन्न्यतरच्छेदमन्यत्रोपदध्यात् । तत्र सा दीर्घा चतुरस्रा ।
'तथायुक्ता सचक्षते' वक्ष्यमाणेन न्यायेन फलावगमः, दीर्घचतुरस्रस्य पार्श्व-
मानीप्रमाणेन तिर्यङ्मानीप्रमाणमभ्यस्य फलावगमः । वृत्तस्य परिणाहार्धेन
विष्कम्भाधर्ममभ्यस्य फलावगमः । शरार्धप्रमाणेन धनुरर्धमभ्यस्य धनुषः
फलावगमः इत्यादि गणितशास्त्रादवगन्तव्यमिति प्रकृतमनुसरामः ॥

Sundararaja (Sutra 10)

सर्वं चतुस्त्रमेव क्रियते तद्विधानादेव मण्डलादि ।

द्वाभ्यां चत्वारि ॥ (11)

Kapardi (Sutra 11)

द्वाभ्यां प्रक्रमाम्यां चतुरस्रे कृते चत्वारि पुरुषप्रमाणानि भवन्ति ।

1. चतुरस्रमादेशादन्यत्,

(Karavinda and Sundararaja)

2. श्युपरवादि

मण्डलानां चतुरस्रकरणमुक्तम् । चतुरस्राणां मण्डलकरणमिदं नोक्तं
इत्यत्रा रज्ज्वा इयत् क्षेत्र भवतीति । अत इदमुच्यते ।

त्रिभिन्नं ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 12)

त्रिभिः¹ प्रक्रमैः चतुरस्रे कृते नव पुरुषक्षेत्राणि भवन्ति । तथा भूमा-
वाल्लिख्य द्रष्टव्यम् ।

Karavinda (Sūtra 11 and 12)

उपलब्धिः यत्र द्वाभ्यां द्विगुणप्रमाणेन विमानं तत्र सर्वतो द्विप्रमाणे
चतुरस्रे द्विप्रमाणपरिमितानि चत्वारि चतुरस्राणि फलं भवति ।
त्रिप्रमाणे चतुरस्रे त्रिप्रमाणपरिमितानि नव चतुरस्राणि फलम् ।

Sundararāja (Sūtra 11)

द्विप्रमाणेन दण्डेन चत्वारि प्रमाणक्षेत्राणि भवन्ति ।

Sundararāja (Sūtra 12)

स्पष्टम् ।

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावत्स्तावतो वर्गान् करोति ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 13)

यावत्प्रमाणा—यावदायामा रज्जुः तावतो वर्गान्करोति—पङ्क्तीः
करोति—यावत्सख्यायुक्तं प्रमाणां तावत्सख्यायुक्ताः पङ्क्तीः करोति ।
पञ्चमानां पञ्चसंख्यायुक्तान्वगन्करोति² । एव सर्वत्र योजनीयम् ।

तथोपलब्धिः ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 14)

भूमावाल्लिख्य प्रेक्षिते तथैवोपलभ्यते । द्वाभ्या कृते उभयतो लिखिते
चत्वारि शृङ्गाणि भवन्ति, पञ्चभिः कृते पञ्चधा, उभयतो लिखिते
पञ्चविंशतिशृङ्गाणि भवन्ति । एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

Karavinda (Sūtra 13 and 14)

यावन्ति प्रमाणानि यस्या रज्ज्वाः सा रज्जुस्तावत्स्तावत्. प्रमाण-

1 त्रिभिन्नं—(क) नवचतुरस्राणि भवन्ति । तथा

(ख) त्रिभिः कृते नव चतुरस्राणि भवन्ति । तथा

2 पञ्चप्रमाणान् पञ्चसंख्यायुक्तान् करोति ।

संख्यायुक्तान् तावतः—तत्संख्यागुणितान्वर्गान् ममचतुरस्रान् करोति ।
 'वर्गममचतुरस्रः' इति गणितशास्त्रेषु व्यवहारः । तथा चतुष्प्रमाणा रज्जु-
 प्लवुभिर्गुणिताश्चतुरो वर्गान् षोडश करोति । पञ्चप्रमाणा पञ्चभिर्गुणि-
 तान् पञ्च वर्गान् पञ्चविंशति, षट्प्रमाणा एतेनपञ्चाशत अष्टप्रमाणा
 चतुष्पष्टि, नवप्रमाणा एकाशति, दशप्रमाणा शतं, एकादशप्रमाणा एक-
 विशोत्तरशतं, द्वादशप्रमाणा चतुश्चत्वारिंशच्छतमित्यादि द्रष्टव्यम् । प्रमाण-
 माह—उपलब्धिस्तथा—तथोपलभ्यते । उक्तेष्वर्थेषु प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः ।
 तथा द्विप्रमाणं चतुरस्रं द्विधाऽपच्छिद्य चत्वार्युपलभ्यन्ते । त्रिप्रमाणं
 त्रिधाऽपच्छिद्य नव, चतुष्प्रमाणं चतुर्धाऽपच्छिद्य षोडश, एव पञ्च-
 प्रमाणादिष्वपि । तथा दीर्घस्याक्षग्यारज्जुनिस्थादिषु तथातथोपलभ्यन्ते ।
 द्वाभ्यामेकमभ्यस्य फले द्वे उपलभ्येते । त्रिभिर्द्वे अभ्यस्य षट् । चतुर्भिर्द्वे
 अभ्यस्याष्टौ । तथाहि—द्विप्रमाणपाश्वर्मानोक्तमेकप्रमाणतिर्यङ्मानीयकं
 द्विधाऽपच्छिद्य द्वे उपलभ्येते । द्विप्रमाणपाश्वर्मानोक्तं त्रिप्रमाणतिर्यङ्मा-
 नोक्तं प्राग्निधोदक् त्रिधाऽपच्छिद्य षडुपलभ्यन्ते । एवमन्येष्वपि पाश्वर्मा-
 नोक्तप्रमाणमध्यचयोदगवच्छेदः तिर्यङ्मानीप्रमाणसङ्ख्यया प्रागवच्छेद
 इति कृत्वा कलावगमः ।

Sundararaja (Sutra 13 and 14)

चतुर्भिर्षोडश पञ्चभिः पञ्चविंशतिरित्यादि । अत्र प्रमाणम्—

तथोपलब्धिः ।

अध्यर्धपुरुषा रज्जुर्द्वौ सपादौ करोति ॥ (15)

Kapardi (Sutra 15)

अधि—अर्धर्धं यस्यास्ता अध्यर्धा, तथा कृते चतुरस्रे सपादौ द्वौ
 करोति $(1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2} = 2\frac{1}{4})$ एकस्य वर्गः एकः $(12-1)$ तस्मात्प्रतः पाश्वर्त-
 द्वावर्धौ । पूर्वेषा सह द्वौ, अर्धेन यच्चतुरस्रं कृतं कोट्यर्धं सपादम्^१ ।
 तेन सह पादौ द्वौ^२ करोति । एवमेवोत्तरमूर्धं योजयितव्यम् ॥

अर्धतृतीयपुरुषा षट्सपादान्^३ ॥ (16)

अथात्यन्तप्रवेशः ॥ (17)

Kapardi (Sutra 17)

मार्गत्रिंशो विधिः $(\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = 6\frac{1}{4})$.

१. अगदः तेन ।

२. तेन सपादौ द्वौ ।

३. पुरुषात्परात्तम् ।

यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पाद्वर्धयोरुपदधाति ॥ (18)

यच्च तेन चतुरस्रं क्रियते तत्कोट्याम् ॥ (19)

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 18, 19 and 20)

यावता छेदेनाधिकेन परिलिखति तत्पाद्वर्धयोरग्रतश्चोपदधाति । यत्तेन चतुरस्रं क्रियते तत्कोट्या-एव विहितेन यच्चतुरस्रं कोट्या तेनैव सह सख्या बोद्धव्येति । मण्डलपूरणे¹ चैकेनैक भवति । अर्धं चार्धमिति कस्यचिद्भ्रान्तिस्स्यात् अतस्त प्रत्याह²—

प्रमाणस्यार्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते । अस्यैव कारणमाह—

अर्धस्य द्वि प्रमाणायाः पादपूरणत्वात्³ ॥ (21)

तृतीयेन नवमी कला ॥ (22)

Kapardi (Sūtra 21 and 22)

अर्धस्य द्विप्रमाणा पुरुषमात्री⁴ । पादानां पूरणं यतः⁵ । तदुक्तं—
'द्वोभ्यां चत्वारि' इति । तृतीयेन नवमी कला, प्रमाणतृतीयेन नवमी कला—
नवमोऽंश इत्यर्थः । तदप्युक्तं—त्रिभिर्नवेति ।

Karavinda (Sūtra 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 and 22)

इदानीं सच्छेदप्रमाणमुच्यते—अध्यधति ।

अध्यर्धपुरुषप्रमाणेनाध्यर्धपुरुषमभ्यस्य फल द्वौ सपादौ—पादसहितौ द्वौ पुरुषौ करोति । अर्धतृतीयपुरुषा पट् सपादान्, अर्धं तृतीयं येषां ते अर्ध-
तृतीयाः, ते च प्रमाण यस्याः साऽर्धतृतीयपुरुषा सा येनाभ्यस्ताः फल सपा-
दान् पट्पुरुषान् कंरोति । उपलब्धिरपि तथा अध्यर्धपुरुषचतुरस्रस्यार्धेन चैकेन चापच्छेदः प्राक्चोदकच एकमेकेन द्वावर्धौ पादश्च, एवमन्यदपि उभयतः
सच्छेदे सपादगज्ज्मध्यर्धं षोडशांश करोति । चतुरस्रक्षेत्रविवृद्धौ वृद्धक्षेत्र-
परिज्ञानप्रकारमाह—अन्तस्समीप प्रकरणं तदतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तः
अत्यन्तः प्रदेशः विधियंस्य सोऽत्यन्तप्रदेशः—सार्वत्रिक इत्यर्थः । समचतुरस्र-

1. मण्डलद्रुद्विकरणे—A.

2. अतस्तामपाकतुं माह ।

3. (क) अर्धस्य द्विप्रमाणादायामा पादपूरणत्वात् ।

(ख) अर्धस्य द्विप्रमाणायामपादपूरणत्वात् ।

4. द्विप्रमाण पुरुषमात्र ।

5. तदानीयपादानां पूरणं यतः ।

विषयोऽयम् । यावता—यावत्प्रमाणेन, यावताऽधिकेन—यावत्प्रमाणेनाधिकेन । एको यावच्छब्दः प्रमाणमात्रविषयः, अन्यो यावच्छब्द आगन्तु-विषयः । यावता प्रमाणेन यावन्मात्राधिकेनेत्यर्थः । परिलिखति यच्चतुरस्र-करणार्थं परिलिखति तत्र तत् अधिकमागन्तुमूलचतुरस्रक्षेत्रं पार्श्वयोः प्राचो चोदीचो च क्षेत्रमुपदधाति—सयोजयति । यच्च तेनाधिकमात्रेण चतुरस्रं क्रियते तत्क्षेत्रं कोट्या सयोजयति । एतदुक्तं भवति—सर्वत्र समचतुरस्रक्षेत्रविवृद्धौ विवृद्धस्य चतुरस्रस्य च दक्षिणपश्चिमभागे मूल-प्रमाणकृतचतुरस्रं परिकल्प्य तस्य तस्य पूर्वोत्तरपार्श्वयोस्तत्पार्श्वमित-पार्श्वमानीकं प्रमाणाधिकमात्रतिर्यङ्मानिकं क्षेत्रं परिकल्प्य यच्च तेना-धिकमात्रेण एकेनैकं द्वाभ्यां चत्वारि त्रिभिर्नवेत्यादिफलकरणं चतुरस्रं क्रियते तत्क्षेत्रं प्रागुदक्कोट्या परिकल्पयेदिति । एव सर्वत्र समचतुरस्रस्य क्षेत्रवृद्धौ क्षेत्रस्य परिगणनं कुर्यादित्यर्थः ।

अर्धप्रमाणेन—प्रमाणाधेन । पादप्रमाणं—पादोऽत्र चतुर्थो भागः, तत्प्रमाणं विधीयते सपाद्यते प्रमाणाधेमित्तं क्षेत्रं प्रमेयस्य चतुर्थभागो भवति । कुतः ? अर्धस्य द्विप्रमाणायाः पादपूरणत्वात् अर्धस्य द्विप्रमाण-कतया भूमेश्चतुर्भागः पूर्यते ।

तृतीयेन नवमो कला—प्रमाणतृतीयेन क्षेत्रस्य नवमोऽंशः पूर्यते । उपलब्धिस्तथा । एकप्रमाणाया भूमेरधेन प्राक्चोदक्चापच्छेदे कृतेऽर्ध-प्रमाणवृत्ता भूमिरेकप्रमाणायाः पादो दृश्यते, तस्या एवं प्राक्चोदक्चापच्छेदे प्रमाणतृतीयमिता भूमिरेकप्रमाणाया नवमांशो दृश्यते । तथा चतुर्थेन षोडश कला, पञ्चमेन पञ्चविंशतिकला, षष्ठेन पट्त्रिंशोऽंशः पूर्यते । एवमन्यान्यपि छेदफलानि द्रष्टव्यानि ॥

Sundararaja (Sutra 15 and 16)

अथ सच्छेदानां फलमाह—

एवं अर्धचतुर्थपुरुषा द्वादश सपादान्, अर्धपञ्चमपुरुषा विशति सपादानित्यादि । सपादपुरुषा मध्यर्धे षोडशभागं चेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

Sundararaja (Sutra 17, 18 and 19)

सार्धत्रिकोऽत्र विधिः—इत्स्नं चतुरस्रं यथेयितुमिच्छन् यावता प्रमाणेन यथेयितुमिच्छति तत्पुरस्तादुत्तरतश्चोपदधाति । अधिकप्रमाणेन पञ्चचतुरस्रं क्रियते तदुत्तरपूर्वस्यां कोट्याम् । इदानीं सच्छेदानां फलमाह—

Sundararaja (Sutra 20, 21 and 22)

द्विप्रमाणाया रज्ज्वाः अर्धस्य प्रमाणमात्रस्य पादपूरणत्वात् ।
द्विप्रमाणाया रज्ज्वाः फल चत्वारि । तस्य पाद एकम्, तस्य पूरणत्वादि-
त्यर्थः ॥

कलाभागस्त्रिप्रमाणायास्तत्तृतीयस्य नवमपूरणत्वादिति गम्यमान-
त्वान्नोक्तम् । चतुर्थेन षोडश, पञ्चमेन पञ्चविंशतिरित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति तृतीयः खण्डः

इति प्रथमः पटलः

द्वितीयः पटलः

अथ चतुर्थः खण्डः

पूर्वमविशेषेण मानमुक्तम्, ग्रन्थेयानायाम इयान्विस्तर एव च विहृतं व्यभिचि । विशेषविधानार्थमाह—

आग्न्याधेयिके विहारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले विज्ञायते ॥ (1)

Kapardi (Sutra 1)

गार्हपत्याहवनीययोरन्तराल यथा स्यान्नाहवनीयदक्षिणाग्नयो दक्षिणाग्निगार्हपत्ययोर्वा मा भूदित्येवमयं गार्हपत्याहवनीयग्रहणम् । विज्ञायते—धूयने । श्रुतिर्वक्ष्यमाणा ।

अष्टासु प्रक्रमेषु बाह्यणोऽग्निमावधीत ॥ (2)

एकादशसु राजन्यः ॥ (3)

द्वादशसु वैश्यः ॥ (4)

चतुर्विंशत्यामपरिचिते¹ यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते ॥ (5)

Kapardi (Sutra 2 3, 4 and 5)

प्रक्रमेण प्रमाणं वक्ष्यति । अष्टौ प्रक्रमानतीत्य गार्हपत्यादाहवनीय प्रतिष्ठापयति । एवमेकादशसु राजन्यस्य । वैश्यस्य द्वादशसु । चतुर्विंशत्या वा परिमिते वा यावता चक्षुषा मन्यते । तस्मान्नातिदूरमाधेयः इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । यावता वेति सर्वेषां विधिविकल्पेन । इयतान्तरालेन विहारसंपत्तिर्भवतीति मननम् । अतिदूरप्रतिषेधो व्यवयपरिहारार्थः । यदतिदूरमाधीयते तदा श्वादयो व्यवेष्टुः ।

Karavinda (Sutra 1, 2 3, 4 and 5)

उक्तस्यामान्यतो विहाराः । इदानीं दर्शपूर्णमासादियु विशेष-

1. अपरिमिते (वा) ।

विवक्षया प्रथमभूताग्नघाघेयविहारयागविधिरुच्यते । अग्नय आधीयन्तेऽस्मिन् कर्मणोति तदग्नघाघेय । तदुभव आग्नघाघेयिक् । विह्रियन्तेऽस्मिन् अग्नय इति विहार, देवयजनेदश, तमधिवृत्य । गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले—गार्हपत्याहवनीयशब्दाभ्या तत्तदायतने लक्षणा अन्तरालश्रुतिसामर्थ्यात्, अन्तराले अन्तराल प्रस्तुत्य विज्ञायते श्रूयते । सर्वत्र विज्ञायत इत्यस्यायमेवार्थः । गार्हपत्याहवनीयग्रहणात्, तयोरेवान्तराले । श्रुतिरेव पठ्यते—

अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतैकादशसु राजन्यो द्वादशसु वश्यः चतुर्विंशत्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाघेय इति ॥ सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । प्रक्रमं वक्ष्यति द्विपदस्त्रिपदो वेति । अष्टप्रक्रमादयोऽन्तरालविशेषणम् । अष्टासु प्रक्रमेष्वन्तराले इत्यादि । अपरिमितसंख्याया तच्चतुर्विंशते परतः । तदानन्तर्यात्, अपरिमितप्रमाणात् भूय, इति कात्यायन । यावता वा चक्षुषा मन्यते तावता प्रमाणेन चक्षुषा गृहीतेन मन्यते यथा इयाद्वचतुर्विंशति प्रक्रम इति चक्षुषा मान । यद्यपि चतुर्विंशते परत एव पठ्यते तथाऽपि द्वादशसु विक्रमेष्वित्यारभ्य य द्वादशसु विक्रमेषु इत्यादितैत्तिरीयकश्रुत्यनुरोधादष्टप्रक्रमादीनामपि सर्वेषां ब्राह्मण, तेन इयानष्टप्रक्रम इयानेकदश इयान्द्वादशप्रक्रम इति सभवति । तस्माच्चतुर्विंशतेरदूरमतिदूरेनाघेय । अग्नेनापरिमितवचनप्राप्ताऽतिदूरता निषिध्यते । चतुर्विंशतिविधानादेवेत प्रागतिदूरा योगाः । चतुर्विंशत्यादिविचिचतुष्टय सर्वेषां ब्राह्मणादीनामविशेषेण भवति । द्वादशसु विक्रमेष्वित्यपि सर्वेषामविशेषेण लभ्यते ॥

Sundararaja (Sutra 1, 2 3 and 4)

गार्हपत्यस्य पुरस्तादेतेषु प्रक्रमेष्वग्नीतेष्विति¹ विज्ञायते अयं सार्वणिक्² श्रुतिः ।

Sundararaja (Sutra 5)

अपरिमित 'प्रमाणाद्भूय' इति कल्पान्तरम् । चक्षुषा मयन इति दण्डादिमानिषेध³ । इयानष्टी⁴ प्रक्रमा, इयानेकादश इयान् द्वादशेति चक्षुषा यावन्त देश मन्यन्ते तस्मान्नातिदूरं तस्यावधेस्समीप आघेय । एतन्मव प्रयोगकाल एवोक्तमनूयते ।

1 प्रक्रमेष्विति ।

2 सार्वणिक् ।

3 दण्डादीना प्रतिषेधः ।

4 (क) इयानष्टप्रक्रमा इयानेकादशप्रक्रमा, इय द्वादशप्रक्रमा इति ।

5 (ख) द्वादशप्रक्रमेति ।

दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्नेवि-
ज्ञायते ॥ (6)

Kapardi (Sūtra 6)

दक्षिणतः पुरस्तात् दक्षिणाप्राक्कोणे वितृतीयदेशे—ईषदूनतृतीय-
देशे—कस्य वितृतीयदेशः—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालस्य नेदीयसि
आसन्नतृतीयदेशे पार्श्वदित्यर्थः । तत्र दक्षिणाग्नेरायतनमिति श्रूयते ।

Karavinda (Sūtra 6)

दक्षिणतः पुरस्तात् दक्षिणाप्राक्कोणदेशे तस्य गार्हपत्यस्य नेदीयसि
सन्निवृष्टे तस्यैव वितृतीयदेशे विशब्दो हीनवचनः किञ्चिद्धीनतृतीयदेशा-
न्तराले दक्षिणाग्नेरायतनं श्रूयते ॥

Sundararaja (Sūtra 6)

दक्षिणाग्नेयायतनविधानार्थमाह ।

वितृतीयदेशे विकलतृतीयदेशे ईषदूनतृतीयदेश इत्यर्थः । गार्हपत्यस्य
दक्षिणतः पुरस्तात्तस्यैव^१ नेदीयसि वितृतीयदेशे दक्षिणाग्नेरायतनमिति ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा सविभज्य षष्ठं सप्त
मं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य समं त्रयं विभज्यापरस्मिन्तृतीये लक्षणे
पृथ्या गार्हपत्याहवनीययोरन्तरे नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायस्य निमित्तं
करोति ॥ (7)

सदक्षिणाग्नेरायतनम् ॥ (8)

अतितामर्ष्यात् ॥ (9)

Kapardi (Sūtra 7, 8 and 9)

अस्याश्चतुरेयमेवायं इति । तेन गार्हपत्याहवनीययोरन्तराल, त्रिप्रथम-
विस्तारायामानि¹ त्रीणि चतुरस्त्राणि कृत्वाऽपरस्मिन् चतुरस्त्रे उत्तरस्या
श्रोण्या गार्हपत्य दक्षिणेंसे दक्षिणाग्नघायतन पूर्वस्मिन् चतुरस्त्रे, उत्तरेंस
आहवनीयमित्येवमादयो निरस्ता भवन्ति । सर्वत्राग्नघायतनानि चतुर-
स्त्राणि मण्डलानि वा । इह तु मण्डल गार्हपत्यमर्धमण्डलाकारमन्वाहार्य-
पचन । चतुरस्त्रमाहवनीयमिति स्मरन्ति मण्डलचतुरस्त्रयोरुक्तो विधि ।
इदानीं दक्षिणाग्ने धनुराकार उच्यते³—पिशोलद्विकरण्या चतुरस्त्र कृत्वा
पूर्वोक्तेन विधानेन मण्डलं कुर्यात् । तस्य मण्डलस्य विष्कम्भचतुर्भागे
दक्षिणाग्ने पूर्वंनिहताच्छङ्कोरुदगपसायं शङ्कु निहत्य तस्मिन्पाश
प्रतिमुच्य विष्कम्भाधेन मण्डल परिलिख्योत्तरमर्धं त्यजेत् । तत्र श्लोको
भवत —

दक्षिणाग्नेर्हताच्छङ्कोरुदकच्छङ्कुदंशाङ्गुले ।
एकादशतिलैरुने कार्यस्य धनुषा सम ॥
तस्मिन्पाश प्रतिमुच्य विशत्यायतया लिखेत् ।
ऊनया तु द्वाविंशतितिलैरर्धं त्यजेदुदक् ॥

इति ।

Karavinda (Sūtra 7 8 and 9)

एतस्य विहरणमाह—

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमष्टप्रक्रमादिव पञ्चधा षोढा वा सभुज्य
गुणयित्वा षष्ठ सप्तम वा भागमागन्तुमुपसमस्य पञ्चधा गुणने षष्ठ षोढा
गुणने सप्तमभागमुपसमस्य सयोज्यागन्तुना सह त्रघ त्रघा विभज्यापर-
स्मिन् तृतीये गार्हपत्यसन्निहिते तृतीये लक्षण निरञ्जन कृत्वा गार्हपत्याहव-
नीययोरन्तो नियम्य रज्ज्वन्तो पाशौ गार्हपत्यस्य पूर्वशङ्को पश्चिम पाश-
माहवनीयस्य पश्चिमशङ्को पूर्वं पाश प्रतिमुच्य लक्षणन दक्षिणापायस्य
निमित्तं चिह्नं तत्र कुर्यात् । तस्मिन् धनुराकृतेदक्षिणाग्नेमध्यम, विशेषा
श्रवणात् । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमशङ्कवोरन्तो नियम्येति केचित् ।
श्रतिसामर्थ्यात् । दक्षिणत पुरस्तात् इत्यादि श्रुतिबलादित्यर्थः । अत्र
पञ्चधापक्षे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालस्य दक्षिणाग्नघायतनमध्योपक्रा-
न्तादक्षिणोत्तरलम्बात् पश्चिमो भाग एकत्रिंशदङ्गुलय त्रिभागेनसप्त-
तिलाश्च । पूर्वभागोऽष्टाविंशतिरङ्गुलय त्रिभागाधिकसप्तविंश-
तितिलाश्च । लम्बक षट्त्रिंशदङ्गुलय पादोनषोडशतिलाश्च । षडधापक्षे
द्वात्रिंशदङ्गुलय सार्धसप्तविंशतितिलाश्च पूर्वभाग । लम्बकर्त्तिशद-

1 तृतीय प्रक्रमे विस्तारायामानि ।

2 उत्तरस्या आहवनीयमित्ये ।

3 दक्षिणाग्ने प्रयोग उच्यते ।

त्येतिहासिकास्तर्वाणि चायतनानि क्षेत्रतस्तुन्यानीत्याहुः । तत्रोक्तो मडल-
विधिः आहवनीयस्याक्षयारज्ज्वा चतुरस्रं विहृत्य विधानेन मडलं कृत्वा
उत्तरार्धं जह्यात्तद्दक्षिणाग्न्यायतनम् ॥

यजमानमात्रो प्राच्यपरिमिता वा ॥ (10)

यथासन्नानि हवींषि सभवेदेवं तिरश्चीप्राञ्ची ॥ (11)

वेद्यं सावुन्नयति ॥ (12)

प्रतीची श्रोणी ॥ (13)

पुरस्तादहीयसो पश्चात्प्रथीयसो मध्ये सन्नततरा ॥ (14)

एवमिव हि योपेति दाशिक्या वेदेर्विज्ञायते ॥ (15)

Kapardi (Sutra 10, 11, 12, 13, 14 and 15)

यजमानमात्रोत्यादि दाशिक्यावेदेश्च्युतिः । अस्याः श्रुतेरर्थं विमान-
विधिर्नैव व्याचष्टे ।

Karavirda (Sutra 10, 11, 12, 13, 14 and 15)

आयतनविहरणानन्तरं प्रकृतिभूतयोर्दशपूर्णमामयोर्विहरणमुच्यते ।

यजमानमात्रोति । यजमानमात्रो पणवत्यङ्गुला प्राक्त्वेनापरि-
मिता । तदधिका प्राची प्राङ्मुखा, सभवो व्याप्तिः, यथा हवींषि परस्पर-
संवन्धेन आसन्नानि भवन्ति तथा तिरश्ची त्रिपङ्कमानो स्यात् आया-
मस्य त्रिभागोना पश्चात्तिरश्ची । 'प्रायामस्यार्धेन पुरस्तात्तिरश्चो' इति
बोधायनः । पशुवन्धे च तथा दृश्यते, अरतिभिर्वा चतुर्भिः पश्चात्
पङ्क्तिं प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति, विकृतिषु बहुहविष्पु बहुविस्तारा, अल्प-
हविष्पु प्रकृतिवत् । प्राञ्ची वेद्यं सावुन्नयति प्राक्त्वेन पूर्वान्तमतोतावमो
कुर्यात् प्रतीची श्रोणी तथा पृथक्त्वेन श्रोण्याकुर्यात् अहीयसो-तन्वी प्रथी-
यसो-विस्तोर्णा सन्नततरा अतिशयेन तनुः, एवमिव हि योपेति । एवमिव
हीति शब्दो निपातममुदाय प्रसिद्धवचनः । यथा-एवमिव हि पशुः, एवमिव
ह्यन्नमद्यत इति । एतदेव हि योपा सादृश्यमस्याः । यन्मध्ये कृशत्वं पृथ्व-
सत्वं पृथुतरश्रोणीत्व च । एतत् 'चतुश्शिखण्डा युवतिस्सुपेशा' इति मन्त्रव-
र्णाञ्च लभ्येत, दाशिक्या वेदेः दशपूर्णमामयोस्साधारणाऽपि वेदिः दश
पूर्वद्युष्टयतया दाशिकीत्युच्यते । यद्वा—दशपूर्णमामयोरेकशेषं कृत्वा
निर्देशः ।

Sundararaja (Sutra 10, 11, 12, 13, 14, and 15)

यजमानमात्रो चतुररतिः पञ्चारतिर्वा यथाऽसन्नानि हवींषि सभ-

वेत् सगृह्णीयात् । एव तिरश्ची अधोलक्षण तिर्यंगित्यर्थं । उन्नयति दीर्घं नयति । प्रतीची प्रतीच्या योपासादृश्यं च 'चतुर्विंशखण्डा' इति मन्त्रवर्णात् दाशिक्या - दर्शपूर्णमासिक्या ।

अपरेणाह्वीनीय यजमानमात्रो ॥ (16)

दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य तावतीं रज्जुमायस्य मध्ये लक्षणं कृत्वा दक्षिणयोश्चोण्यसयोरन्तरं नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायस्य निमित्तं करोति ॥

(17)

निमित्ते रज्जु नियम्यान्तो समस्येत् ॥ (18)

दक्षिणापायश्चोणेर्दक्षिणमसमालिखेत् ॥ (19)

एवमुत्तरतः ॥ (20)

तिर्यङ्मानीं द्विगुणा तथा कृत्वा पश्चात्पुरस्ताच्चोपलिखेत् ॥ (21)

विमिताया पुरस्तात् पार्श्वमान्या उपसहरेत् ॥ (22)

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (23)

kapardi (Sutra 16 17 18 19 20 21, 22, and 23)

अपरेणाह्वीनीय एकरज्ज्वादिभिर्दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य सपाद्य यजमानमात्रो पार्श्वमानी यथा सन्नानि हवीषि संभवेत् परस्परासंघटितानि तिष्ठन्ति तथा तिर्यङ्मानी । तस्यास्त्रिभागेन वा¹ तिरश्चीति बोधायनीये सुत्रान्तरे प्रतिपादितम् । तावतीं रज्जुमयस्य उभयतः पाशो कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा दक्षिणयोश्चोण्यसयोरन्तरो नियम्य पाशी प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायस्य निमित्तं शङ्कुं निहृत्य तस्मिन् शङ्को रज्जु संयोज्य अन्तो समस्य पाशाबुन्मुच्य तेन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणा श्रोणिमारम्य यावद्दक्षिणासमालिखेत् । एवमुत्तरपार्श्वमालिखेत् । एतत्सन्नतत्वं वेदे । तिर्यङ्मान्याप्येव² कुर्यात् तिर्यङ्मानीप्रमाणा रज्जुमयस्य मध्ये लक्षणं कृत्वा श्रोण्योरन्ते पाशी प्रतिमुच्य पार्श्वदिपसायं³ तत्र शङ्कुं निहृत्य तत्र रज्जु प्रवध्यान्तो समस्य दक्षिणा श्रोणिमारम्य यावदुत्तरा श्रोणी तावदालिमेत् । एव पुरस्तादपि करोति । एवमुन्नयन आर्पणसौ । एवप्रचारा हि योषा । हिंसन्ती रूपप्रमिदो । प्राविद्धरास्त्री एवमेवेत्यर्थः । विमितायामेव चतुरस्रमापादिताया पुरस्तात्पार्श्वमान्याबुपसहरेत्, सङ्कोचयेत् । श्रुतिमामर्थ्यात् - 'पुरस्तादह्वीनी' इति येषां श्रुतिः तस्यासंगमर्थ्यात् । इतरथा योपासादृश्यमपि न स्यात् ॥

1 त्रिभागानां वा ।

2 तिर्यङ्मान्यामप्येव ।

3 प्रतिमुच्य मण्डपेन परचारात् ।

Karavinda (Sutra 16, 17, 18, 19 and 20)

एताद्विहरणेन व्याचष्टे अपरेशेति । अपरेणाहवनीय आहवनीयस्य पश्चात्समीपे । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यपि महदन्तरालतयाऽप्याहवनीयसमीप एव वेदि । केचिद्विस्तारद्विगुणायाम दीर्घमिच्छन्ति । उक्तप्रमाण दीर्घचतुर-
स्त्रमाहवनीयमपरेण विहृत्य श्रोण्यमेपु शङ्कुनिहृत्य यावदायाम तावती रज्जुमध्यस्य आयामद्विगुणां प्रकारेण कृत्वा मध्ये लक्षण निरञ्जन कृत्वा दक्षिणयोश्चोण्यसयोरन्तरी नियम्य निरञ्जनेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहृत्य तस्मिन् रज्जुं प्रतिमुच्य पाशावेकीकृत्य श्रोण्या आरभ्य यावदस वृत्तमार्गेणालिखेत् । उत्तरपार्श्वे उत्तरतोऽपायम्य एवमेव कुर्यात् ॥

Karavinda (Sutra 21)

तिर्यङ्मानीमिति । पूर्वा तिर्यङ्मानी पूर्ववद्विगुणा कृत्वा पुरतो-
ऽपायम्य दक्षिणस्मादसात् प्रक्रम्य उत्तरमसमालिखेत्, पश्चिमया तिर्यङ्मा-
न्या पश्चादप्येवमेव कुर्यात्, वेदिप्राचीमिता रज्जु गार्हपत्याहवनीययोरन्त-
रालमित्युक्तप्रकारेण वेद्या दक्षिणोत्तरमायम्य पूर्ववद्विगुणतृतीयेदेशे लक्षण
कुर्यात् उदग्बहिर्वेदेऽन्तरत उत्तरार्धे लक्षण च कृत्वा वेद्या पश्चादप्येवमेव
वितृतीये लक्षण कुर्यात्, गार्हपत्याहवनीययोर्मध्य—मध्यदेशे तत्र लक्षण
कुर्यात् ॥

Karavinda (Sutra 22 and 23)

विमितायामिति । विमिताया चतुरस्त्रीकृतमात्राया लेखाकरणात् ,
प्रागेव पार्श्वमान्यौ पुरस्तात्पुरत उपसहारेत्—समीचयेत् ।

Sundararaja (Sutra 16 17, 18 19 20 21 22, and 23)

तस्या विहरणमाह—

निमित्ते रज्जु रज्जुमध्य नियम्य¹ प्रतिमुच्य दक्षिणायं दक्षिणस्या
श्रोणोरारभ्य दक्षिणमस प्रत्यालिखेत् । तिर्यङ्मान्योरपि मध्ये लक्षण कृत्वा
श्रोण्योरसयोश्चान्तो नियम्य पश्चात्पुरस्ताच्चापायम्येत्यादि² द्रष्टव्यम् ।
एतदेव श्रोण्यसयोरन्तर्गमनम् । विमिताया चतुरस्त्रीकृताया मनमनात्पूर्वमेव
विञ्चिदुपसहरेत्, 'पुरस्तादहीयमी' इति श्रुतिमामर्ष्यात् ।

अथ धोघायन —

'यजमानमात्री प्राची, तस्या एवार्धं पुरस्तात्तिरस्त्री, त्रिभागोना
पश्चात्तिरस्त्री त्रिद्वारदानि' इति ॥
इति चतुर्थं खण्ड

1. रज्जु मध्ये नियम्य ।

2. पुरस्ताच्च पाश नियम्य ।

अथ पञ्चमः खण्डः

त्रिशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची भवति ॥ (1)

पट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशति पुरस्तात्तिरश्चीति सौमिक्या वेदेर्विज्ञा-
यते ॥ (2)

पट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य अपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षण
पञ्चदशसु लक्षणं पृष्ठध्वान्तयोरन्तो नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य
शङ्कु निहन्ति ॥ (3)

एवमुत्तरतश्चोणी ॥ (4)

विपर्यस्तयासौ पञ्चदशकेनैवापायम्य द्वादशके शङ्कु निहन्ति ॥

(5)

एवमुत्तरत ॥ (6)

तावसौ ॥ (7)

Kapardi (Sutra 1 2 3 4 5 6 and 7)

पदानोत्पत्त्यस्मदीया श्रुति । त्रिशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्चीति ।
तियङ्मानो भवति । पट्त्रिंशत्पृष्ठघा प्राची चतुर्विंशति पुरस्तात् तियं-
ङ्मानो भवतीति सौमिक्या वेदे सामे श्रुति । पट्त्रिंशिकाया रज्ज्वा
अष्टादशोपसमस्य प्रधिष्वान्तयो पाशी कृत्वाऽपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षण
पञ्चदशसु लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा पृष्ठध्वान्तयो प्राग्वशस्य मध्यमाल्ला-
साटिकात्तीन्प्राचं प्रक्रमान् प्रक्रम्य शङ्कु निहत्य तस्माच्च पुरस्तात्
पट्त्रिंशत्प्रक्रमे शङ्कु निहत्य तयो पाशो प्रतिमुच्य पञ्चदशकेन दक्षिणा-
पायम्य शङ्कु निहन्त्यात् । सा दक्षिणा श्रोणी । एवमुत्तरतोऽपसाय शङ्कु
निहन्त्यात् । मोतरा श्रोणी । विपर्यस्तयासौ । पञ्चदशकेनैवापायम्य
द्वादशके शङ्कु निहन्त्येवमुत्तरतस्त्रावसौ । शङ्को पाशादुमुच्य पूर्वपाश-
मपरस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् । अपर पूर्वस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् । स विपर्यसि । विपर्यं-
स्तया—एव कृत्वा रज्ज्वाऽसौ मातङ्ग्यो । तत्र निरञ्जनं दक्षिणाऽप-
साय द्वादशके शङ्कु निहन्त्यात् । तन्नेवोदगपसायं द्वादशके शङ्कु ।
तावसौ । महावेद्या मानं त्रिमिर्यमिदमुच्यते । यावत्ता सिद्धमेव ? अनेव-
रज्जुविहरणविवदयोक्तमिति केचित्परिहरन्ति । आयाम वेत्यस्मिन् पक्षे
द्वादशके लक्षणम् । पञ्चदशके लक्षणे च सप्तविंशतो निरञ्जनमिति

लक्षणबाहुल्यप्रतिपादनार्थमित्यपरे । समचतुरस्राणां दीर्घचतुरस्राणा च विहरणमुक्तम् । इह तु दीर्घविषमचतुरस्रस्येऽन्ये ।

तदेकरज्ज्वा विहरणम् ॥ (8)

त्रिकचतुष्कयोः पञ्चिकाऽङ्गणया रज्जुः ॥ (9)

ताभिस्त्रिरम्य स्ताभिरंसी ॥ (10)

चतुरम्यस्ताभिश्चोणी ॥ (11)

Kapardi (Sutra 8, 9, 10, and 11)

यस्य चतुरस्रस्य त्रिका तिर्यङ्मानी चतुष्का पाश्वमानो तस्या अङ्गणया रज्जुः पञ्चिका । ताभिरंसी मातव्यौ । त्रिकं त्रिरभ्यासयुक्तं द्वादश भवन्ति । चतुष्कं (पोडश पञ्चिका) विंशतिः । यूपावटीयाच्छ्रद्धोः पश्चात् पोडशसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पञ्चिकां साम्यास प्रतिमुच्य यूपावटीये साम्यासं त्रिक प्रतिमुच्यसावायच्छेत् । चतुरम्यस्ताभिश्चोणी । ताभिरेव चतुरम्यासयुक्ताभिः श्रोणी मानव्यौ¹ । विशेषु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्¹ पञ्चिकां साम्यासं पञ्चविंशति प्रतिमुच्य प्रथम-निहते शकौ त्रिक साम्यास पञ्चदशिकां प्रतिमुच्य ताभिश्चोणी विहरेत् ॥

Karavinda (Sutra 1 and 2)

दर्शपूर्णमासवेदिविहरणानन्तरं प्रकृतौ सौम्यवेदिविमानमुच्यते ।

त्रिशदिति ॥ त्रिशत्पदानि पश्चात्तिरश्चो भवतीति तैत्तिरीयकश्रुतिः । त्रिशत्प्रक्रमेति शास्त्रान्तरीया, अनो विकल्पः, यद्यपि कर्मोपदेशः प्रक्रम-शब्देन प्राग्वशस्य मध्यमालालाटिकात्त्रीन् प्राचः प्रक्रमानिति तत्रापि श्रुत्योर्वैकल्पिकत्वेन प्रदर्शनायः प्रक्रमशब्दः । तत्र प्रक्रम्यत इति प्रक्रमशब्दः । पश्चात्तिरश्चो पश्चात्तिर्यङ्मानी प्राची आयामः पुरस्तात्तिरश्चो तिर्यङ्मानी विपानमुच्यते ॥

Karavinda (Sutra 3, 4, 5, 6 and 7)

पट्त्रिशिकायामिति ॥ पट्त्रिशिका पट्त्रिशत्प्रमाणा रज्जुः, तस्यामष्टादशोपममस्य सयोज्यापरस्मात् पश्चिमादन्तादारम्य द्वादशसु लक्षणगमार्थं, पञ्चदशसु लक्षण श्रोण्यर्थं, प्राग्वशस्य मध्यमालालाटिका-त्त्रीन् प्राचः प्रक्रमानतीत्य ततः पुरस्तात् पट्त्रिशत्प्रमाणां प्राची सेवामा-तिमेत् सा पृष्ठया तदन्यथोशङ्कुं निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य पञ्च-दशिनेन लक्षणैः दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणी,

1. मातव्यौ । पोडशसु यत्पञ्चकुलस्य तस्मिन् ।

एवमुत्तरतोऽप्यायम्य शङ्कुः, सोत्तरा श्रोणी, विषयंस्तयांसी विषयंस्तपा-
शयांऽशी मातव्यौ । पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुः, दक्षिणतः
उत्तरतश्च तावसौ । ननु 'तदर्थमभ्यस्यापरस्मिन्' इत्यनेनैव विहरणेना-
स्मिन्विहरणे सिद्धे किमर्थमिह पुनर्वचनम्, उच्यते—सङ्ख्यधा-
पूर्वाङ्गमार्थमिति केचित्परिहरन्ति, अनेकरज्जुविवक्षया इत्यन्ये, आयामा-
म्यासेषु द्वादशसु लक्षण पञ्चदशसु लक्षण सप्तविंशत्यादौ निरञ्जन-
मिति लक्षणाबाहुल्यप्रतिपादनार्थमित्यपरे । दीर्घचतुरस्त्राणां च तत्र विहरण-
मुक्तं । इह तु विषमदीर्घचतुरस्त्रस्येत्यपरे ॥

Karavinda (Sutra 8)

तदिति ॥ एका चासी रज्जुश्चेत्येकरज्जुः, एकमेव रज्ज्वा श्रोण्यं-
सानां विहरणं एकरज्जुविहरणं । द्विशङ्कुना त्रिशङ्कुना पञ्चशङ्कुना
वा योगेन यद्विहरणमुक्तं तदिदमित्युक्तमनुभापते अनेकरज्जुविहित्तया ॥

Karavinda (Sutra 9)

त्रिकेति ॥ त्रिका त्रिप्रमाणा चतुष्का चतुष्प्रमाणा पञ्चिका पञ्च-
प्रमाणा । त्रिकचतुष्प्रयोरिति आयामाम्यामप्राप्तमनूद्यते, तदभ्यासेन श्रोण्यं-
सविधानार्थं एवमुत्तरेष्वभ्यासेषु ॥

Karavinda (Sutra 10)

ताभिः पृथक्पृथक्त्रिरभ्यस्ताभः त्रिरपरि निक्षेप्ताभिः, त्रिकात्
त्रिरभ्यस्तात् द्वादश, चतुष्कात्त्रिरभ्यस्तात् षोडश, पञ्चकात्त्रिरभ्यस्तात्
विंशतिः, ताभिरसौ मातव्यौ ॥

Karavinda (Sutra 11)

केन पदेन विकल्प्यन्ते । तथा वक्ष्यति—‘पदे युगेऽरन्नी’ इत्यादि । एतान्येव चतुर्विधानि पदानि द्विगुणानि त्रिगुणानि च प्रक्रमाः । ते च सप्तविधाः । तत्र साग्निचित्ये सोमे पदेविमानं न लभ्यते अग्निधेनासम्भवात् । एव सप्तविधेऽग्नी विशत्यङ्गुलस्य निवृत्तिर्व्याख्याता,¹ अग्निचित्ये² तु सर्वेषामेव पदप्रक्रमाणामिच्छया विकल्प इति केचित् । अन्ये पुनरेवं व्यवस्थामिच्छन्ति—पदेऽश्रुविधेर्विशत्यङ्गुलेन वा प्रक्रमेण मानमग्निचित्ये । एकविधाग्नी विशत्यङ्गुलेन, द्विविधादिषु पञ्चविधपर्यन्तेषु चतुर्विशत्यङ्गुलेन, पड्विधादिषु द्वादशविधपर्यन्तेषु विशत्यङ्गुलेन लौकिकेन वा द्विपदेन, त्रयोदशविधादिषु पट्त्रिंशदङ्गुलेनेत्यादि । सर्वेषामपि पक्षे अग्नयः पञ्चत्वारिंशदङ्गुलेन प्रक्रमेण सम्भवन्ति । तत्राग्नयनुगुणा वेदेर्विबुद्धिः कर्तव्या । यूपैकादशिन्यां न्यायस्य³ प्रदर्शितत्वात् । यथा—पञ्चाशद्विधेऽग्नी पट्पञ्चाशदङ्गुलो दण्डः प्रक्रमस्यानोयः, एकशतविधे अशत्यङ्गुल इत्यादि ।

अथास्या वेदेर्विहरणमाह—

Sundararaja (Sutra 3, 4, 5, 6 7 and 8)

यावदायम प्रमाणमित्युक्तस्य मानस्याय प्रपञ्चः ।

अथास्या एव वेदेरनेकरज्ज्वा विहरणमाह—

Sundararaja (Sutra 9, 10 and 11)

त्रिकचतुष्कयोस्तिर्यक्पाश्वर्मान्योः अग्न्यस्ताभिः उपक्षिप्त्वाभिः यथा—त्रिका त्रिरम्यस्ता द्वादशिका, चतुष्का त्रिरम्यस्ता⁴ षोडशिका पञ्चिका, त्रिरम्यस्ता विशतिका । एताभिस्तिस्त्रिरम्यस्ताभिरसौ मातव्यौ । एताभिरेव चतुरम्यस्ताभिः पञ्चदशिकया विशिकया च⁵ श्रोणी मातव्ये । द्विरम्यस्ताभिरप्येताभिरसौ मातुं शक्येते । सर्वत्र द्वादशिकाऽसयोः । तिर्यङ्मानो पञ्चदशिका । श्रोण्योरितरा पृष्ठथाया पाश्वर्मानो एव पड्भीरज्जुभिर्विहरणम् । एवमुत्तरत्र ॥

द्वादशिकापञ्चिकयोस्त्रयोदशिकाऽङ्गणपारज्जुः ॥ (12)

ताभिरंसौ ॥ (13)

द्विरम्यस्ताभिश्श्रोणी⁶ ॥ (14)

1. विशत्यङ्गुलस्य बुद्धिः व्याख्याता ।

2. अग्निचित्ये तु ।

3. यूपैकादशिन्या तस्य ।

4. त्रिरम्यस्ताभिः ।

5. पञ्चदशिकया पञ्चविधिकया च ।

6. त्रिरम्यस्ताभिश्श्रोणी ।

Kapardi (Sūtra 12, 13 and 14)

यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात्पञ्चसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये पञ्चिकां द्वादशिकां च प्रतिमुच्य ताभिरसौ मातव्यौ । द्विरभ्यस्ताभिश्चोणी । यूपावटीये त्रयोदशिकां साभ्यासां प्रतिमुच्य साभ्यासां द्वादशिकां च प्रथमनिहते पञ्चिकां च साभ्यासाम्, ताभिः श्रोणी मातव्यौ ।

Karavinda (Sūtra 12)

स्पष्टार्थमिदम् ॥

Saravinda (Sūtra 13, and 14)

यूपावटीयशङ्कोः पश्चात् पञ्चदशसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् त्रयोदशिका प्रतिमुच्य यूपावटीये द्वादशिकां प्रतिमुच्य ताभ्यामसौ । तथा प्रथमनिहतशङ्को द्विरभ्यस्ता पञ्चिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये द्विरभ्यस्ता त्रयोदशिका प्रतिमुच्य ताभ्यां श्रोण्यौ । अर्धभ्यासप्राप्तमिदमायामचतुर्गुणाभ्यासप्राप्त वा ॥

Sundararaja (Sūtra 12, 13 and 14)

द्विरभ्यस्ताभिः षड्विंशिकादिभिः¹ ।

पञ्चदशिकाऽष्टिकयोः सप्तदशिकाऽष्टण्या रज्जुः ॥ (15)

ताभिश्चोणी ॥ (16)

Kapardi (Sūtra 15 and 16)

प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तादष्टसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् सप्तदशिकामष्टिकां च प्रतिमुच्य प्रथमनिहते पञ्चदशिकाम् । ताभिः श्रोणी ॥

द्वादशिका पञ्चात्रिंशिकयोस्तत्त्रिंशिकाऽष्टण्या रज्जुः ॥ (17)

ताभिरसौ (18)

Kapardi (Sūtra 17 and 18)

प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तादष्टमे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् सप्तत्रिंशिकां पञ्चात्रिंशिकां च प्रतिमुच्य यूपावटीये द्वादशिकाम् । ताभिरसौ मातव्यौ ॥

एतावन्ति श्रेयानि यैद्विविहरणानि भवन्ति ॥ (19)

1. षट्त्रिंशिकादिभिः ।

Kapardi (Sutra 19)

एतावन्त्येव शुद्धमूलानि ज्ञातुं शक्यानि वेदिविहरणानि भवन्ति । अन्ये शुद्धमूलाः कल्पयितुमशक्याः । तस्मादेतावन्तीत्यवधार्यन्ते—

Karavinda (Sutra 15 and 16)

प्रथमनिहतशङ्को पञ्चदशिका, ततः पुरस्तादष्टासु सप्तदशिका, ताम्यां श्रोण्यौ । आयामत्रिगुणाम्यासप्राप्तमिदं आयामतृतीयद्विकाम्यासप्राप्तं वा ॥

Karavinda (Sutra 17 and 18)

द्वादशिकेति । इदमपि गतार्थम् । यूपावटीये द्वादशिका, प्रथमनिहतशङ्कोः पुरस्तात्प्रक्रममात्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् सप्तत्रिशिका, ताम्यामंसी, पञ्चमद्वयाभ्यासप्राप्तमिदं, पञ्चगुणाम्यासप्राप्तं वा ।

Karavinda (Sutra 19)

एतावन्तीति ॥ शुद्धमूलतया ज्ञातुं शक्यानि एतावन्त्येवेत्यवधारणा । एतावन्त्युक्तानि, अन्यान्यपि उन्नेयानि, सच्छेदाभिः रज्जुभिर्निह्रासवृद्धिभ्यां च वेदिविहरणानि भवन्त्येव, यद्यपि इदं विहरणमेकरज्ज्वाद्विशयोगेनैव व्याख्यतम्, तथा त्रिशङ्कुपञ्चशङ्कुभ्यामपि निह्रासवृद्धिभ्यां यथायोगं विहृतं व्यः, इतरथा तयोर्विधानस्यादृष्टार्थत्वरूपनाप्रसङ्गात्, अतो निदर्शनमेतत् सर्वविहरणानाम् ।

Sundararaja (Sutra 15, 16, 17, 18 and 19)

अथ चतुर्थं विहरणमाह । छेदरहितान्येतावन्ति । सच्छेदान्यन्यान्यपि^१ बहूनि सन्ति यथा—

अर्धद्वादशिकाधं चतुर्विकयोरधं त्रयोदशिकाऽऽणयारज्जुः, ताभिरसी । पचदशिकासपादेकादशिकयोः पादोनैकान्तविशिकाऽऽणयारज्जुः, ताभिश्चोणी इत्यादि ।

अष्टाविंशत्पूतं पदसहस्रं महावेदिः ॥ (20)

Kapardi (Sutra 20)

नवशतानि द्विसप्ततिश्च (972) पदक्रमाणि^२ प्रक्रमप्रमाणानि^३

१. छेदरहितान्येव भवन्ति । सच्छेदानि त्वन्यान्यपि ।

२. पदप्रमाणानि ।

वा चतुरस्राणि महावेदेः । महद्ग्रहणं किमर्थम् ? पदपरिमितायां महावेद्यां सदीहविधानादीनामपि पदेनैव मानार्थः, प्रक्रममिनायामरतिप्रक्रमेरेव नवास्ति तिर्यङ्मानोत्तरतिमानसदसो विहितम् । नवारति तिर्यगिति¹ नियतप्रमाणविधानात् अरतिनैव विधानमनुमीयते । तथा हविर्धानस्य अचरतिविस्तारं नवारत्नचायाममित्यनुमीयते । तत्स्थ पदेन तयो-
मनि लभ्यते इत्युच्यते, चत्वारिंशदविकानि पञ्चशताङ्गुलप्रमाणानि पद-
विमिताया वेदेरायाम्, पद पञ्चदशाङ्गुलमिति वचनात् । सदसः पञ्चात् पञ्चचत्वारिंशदङ्गुल पोडशाधिक शतद्वय सदोहविर्धानयोर्मध्य पञ्चचत्वारि-
शत्सचरः । हविर्धानस्य पोडशाधिक शतद्वयम् । अवशिष्टमष्टादशाङ्गु-
लम् । तस्मादुत्तरवेदिसदोहविर्धानाना अन्तर्वेद्यसम्भवात् वृद्धिः कल्पनीया ।
अरत्नेर्वा ह्यास कल्पनीय । तदुभयमचोदित भवति । अतो येन वेदिमिता
तेनैव तेषा मानाय महद्ग्रहणं स्थितम् ।

Karavinda (Sūtra 20)

द्विस्तन्नि. नवशतानि च पदपरिमितानि क्षेत्राणि महावेदिः, प्रक्रममानेऽप्येवम् । पदग्रहणं किमर्थं, उच्यते - पदग्रहणमहद्ग्रहणाभ्यामेतत् ज्ञायते - वेद्या पदेन माने सदोहविर्धानयोरपि पदेन मानं नारतिभिः, उत्तरवेदिश्च युगमात्री न सर्वतो दशपदेति प्रक्रममिताया वेद्यामरतिविहित-
योस्सदोहविर्धानयोस्सर्वतो दशपदाया उत्तरवेदेऽस्मात्सम्भवात् पदेनैव सदोह-
विर्धानयोर्विमान युगमात्रोत्तरवेदिरिति सिद्धम् । सख्यानप्रयोजनम् वोद-
त्तृतीये यजत इत्यादिषु ।

Sundararaja (Sūtra 20)

पदग्रहणं प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् ।

दक्षिणस्मादन्ताद् द्वादशसु² दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपातयेत् ॥ (21)

छेद विपर्यस्योत्तरत उपदध्यात् ॥ (22)

सा दीर्घा चतुरस्रा ॥ (23)

तथा युक्ता संचक्षीत ॥ (24)

Karavinda (Sūtra 21, 22, 23 and 24)

दक्षिणस्मादन्तादारभ्य द्वादशस्वेव श्रोण्यां निपातयेत् । श्रोणि पदानि श्रोणिदेशे, सिष्टानि विपर्यस्योत्तरस्मिन्नसि मनसा स्थापयेत् । एवं कृते सप्त-

विंशतिविस्तारा षट्त्रिंशदायता दीर्घचतुरस्त्रा¹ भवति¹ । तथाभूता¹ वेदि सप्तविंशति षट्त्रिंशत्या गुणिते सति अष्टाविंशत्यूनपदसहस्र भवति ।

सौमिषयावेदेवितृतीयदेशे यजेतेति सौत्रामण्या वेदेविज्ञायते ॥ (25)

Kapardi (Sutra 25)

वेदितृतीये यजेतेति दाशिकाशासनवयो² रसभवात्मौमिक लभ्यते । अतस्सौमिकया इत्युक्तम् ।

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥ (26)

त्रिकरणी वा ॥ (27)

Kapardi (Sutra 26 and 27)

तृतीयकरणी प्रक्रमस्थाना, स्थानान्ताद्विभाषेति छप्रत्यय । तृतीयकरणी प्रक्रम कृत्वा षट्त्रिंशिकायामित्यादिना विहरेत् । तृतीयकरण्या वक्ष्यमाणेन विधिना ।

अष्टिकादशिकेति तिर्यङ्मान्यौ³ ॥ (28)

द्वादशिका पृष्ठ्या ॥ (29)

Kapardi (Sutra 28 and 29)

अष्टिका पुरस्तात्तिर्यङ्मानी । द्वादशिका पृष्ठ्या । द्वादशसु पङ्क्तुसमस्यापरस्मादन्तात्पञ्चसु लक्षण चतुर्षु लक्षण कृत्वा पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य पञ्चकेन⁴ दक्षिणा पसार्य शङ्कु निहन्त्यात् । एवमुत्तरस्तने श्रोणी । विपर्यस्तयासौ । पञ्चकेन दक्षिणापायम्य चतुर्षु शङ्कु निहन्त्यात् । एवमुत्तरतस्तावयो भवतः ।

श्रीणि चतुर्विंशानि पदशतानि सौत्रामणिकी वेदिः ॥ (31)

Kapardi (Sutra 30)

दक्षिणास्मादसादारभ्य चतुर्ष्वेव दक्षिणास्या श्रोण्या निपात्य शेष⁵

1. चतुरस्त्राभवति तथा भूताया गणयेत्, 2 पाशुकयो,

3 (क) अष्टिकादशिकेति,

(ख) अष्टिका दशिकेति । तिर्यङ्मान्यौ । अष्टिका पुरस्तात् तिर्यङ्मानी । द्वादशिका पृष्ठ्या ।

4. नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य पञ्चकेन 5 क्षेत्र

विपपस्येत्यादि पूर्ववत्¹ । द्वादशपदविस्तारा द्वारशपदायामा भवति एव न च क्षीत ॥

द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यद्वये विज्ञायते ॥ (31)

Kapard (Sūtra 31)

कस्य द्विस्तावा? सोमिकया प्रकृतत्वात्प्रकृतित्वाच्च ।

Karavinda (Sūtra 22 23 and 24)

क्षेत्रतृतीयग्रहण न प्रमाणमिति तृतीयग्रहणमिति कथं सख्यात इत्यत आह—

वेद्या दक्षिणस्मादसादारम्य द्वादशसु दक्षिणस्या ओष्णा वेत्ता निपातयेद्वज्जु वा ता निपातय तद्वद्विहित्यात् । लेलाया बहिर्भूत छेद विपर्येस्य—विपर्यास कृत्वा इतरत—इतरस्मात् पार्श्वे स्थापयेदेव सप्तविंशततिविस्तारा पट्त्रिंशदायता दीघचतुरस्रा वेदिर्भवति, तथा युक्ता समा भूता गणयेत् । एतेन विपमचतुरस्राणां सख्यानप्रकारो वेदितव्यः ।

Karavinda (Sūtra 25)

मुत्रामदेवत्या सोत्रामणी, तस्या वेदितृतीये यजेत इति श्रूयते । वेद्यास्तृतीयो देश वेदितृतीयदेश, न कस्या, सोमिकया किमोर्वर्णशालीनां सक्तूवाढरूपरिमितानामिति वत् ॥

Karavinda (Sūtra 26 27 28 and 29)

प्रक्रमतृतीयकरणो व्याख्याता प्रक्रमस्थानीया भवति । 'स्थानान्तर्दिभाषा' इत्यादिना स्वार्थे छपत्ययः । तथा पट्त्रिंशतिकायामित्यादिना सोमिकवद्विमानत्रिकरणो चोक्ता, षष्टिकादशिके त्रिषंङ्मान्या द्वादशिका पृष्ठया तत्पक्षे षष्टप्रमाणा पुरस्तात् त्रियन् दशप्रमाणा पश्चात्त्रिषंङ् द्वादशायामा द्वादशिकाया पट्पममस्य चतसृषु पञ्चसु सप्तसु पञ्चसु ओष्णा चतसृष्वसौ । वेदितृतीयत्व क्षेत्रत इत्याह—

Karaviloda (Sutra 31)

प्रकृतत्वात् प्रकृतित्वाच्च गोमिवया एव द्विस्तावा—द्विगुणा वेदिर-
श्वमेधे भवति, पशुगणसबन्धाद्यूपाना चोदकप्राप्तरथाक्षमाश्रान्तरालता
प्रत्यक्षविहितद्विस्ताववचनात् बाध्यते । अतोऽत्र यथा सभवान्तराला एव
एकविंशतियूपाः । त्रिस्तावान्नात्वा त्रिपदक्रमः द्विस्तावा । यूनैकादशिनो पक्षे
वेदिविवृद्धिभवतीत्येव ।

Sundararaja (Sutra 21, 22 23 and 24)

सङ्ख्यानोपायमाह—

दक्षिणस्मादंमादारम्भापरान्ते पृष्ठधाया दक्षिणतो द्वादशसु रज्जुं
निपातयेत् । तद्दक्षिणनश्येद् दोषं त्रिकोणं मनसा¹ विपर्ययस्य उत्तरपार्श्वं
उपदध्यात्, मा पट्त्रिंशत्प्राचिका सप्तविंशतिव्यासा दीर्घचतुरस्रा भवति,
तथाभूता गणयेत् । सप्तविंशतिपट्त्रिंशतोस्तवर्गे कृते² नव शतानि द्विस-
प्ततिश्च भवन्ति ।

Sundararaja (Sutra 25 and 26)

प्रक्रमग्रहण पदस्याप्युपलक्षणम्, एवं पदशतानीति पदग्रहण³ प्रक्रम-
स्थोपलक्षणमिति शेषः ॥

Sundararaja (Sutra 27, 28 and 29)

दशाङ्गुलपदस्य त्रिकरणी सप्तदशाङ्गुलयः एकादश तिलाश्च अं
17 ति 11 द्वादशाङ्गुलस्य विंशत्यङ्गुलस्य सप्तविंशशतितिलाश्च अं 20
ति 27 पञ्चदशाङ्गुलस्य तिलोनपट्त्रिंशतिरङ्गुलयः । एव प्रक्रमाणांमपि
द्रष्टव्यम् ॥

Sundararaja (Sutra 30)

काठकाग्नीनामप्येषा ।

Sundararaja (Sutra 31) No comment,

इति पञ्चमः खण्डः

1. त्रिकोणमञ्जसा.
(ख) त्रिंशतो विपर्ययः,

2. (क) संवर्गेण कृते
3. ग्रहणम् ॥ (त्रिकरण्या)

Karavinda (Sutra 1)

द्विस्तावाया वेद्या अश्वमेधे प्रक्रमस्य द्विकरिणी प्रक्रमस्याने भवति प्रमाणद्विकरण्या विहरेत् ।

Karavinda (Sutra 2, 3, and 4)

पद पञ्चदशाङ्गुलं द्विपद त्रिशदङ्गुलं, त्रिपद पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलम् द्विपदे त्रिपदे च प्रक्रमव्यवहारादुभयमिह ग्राह्यम् । अथवा प्रक्रमः पदविक्षेपवाची, पदादयोऽन मानसाधनभूता गृह्यन्ते । अतो न विक्षेपमात्रेण प्रयोजनम् । किन्तु तत्सबन्धिना केनचिद्द्रव्येण, अतो विक्षेपफलभूत संयोगविभागाभ्यामुपलक्षितदेशान्तरालपरिमितरज्ज्वादिना प्रयोजनम्, गच्छन् हि सर्वो जनः एक पद विक्षिप्य निदधाति, तत्र निर्विकार सगच्छन् समः पुरुषः स्थितनिधीयमानयोः पदयोरन्तराल यथा पदपरिमित भवति तथा गच्छति, अतो विक्षिप्तेन पदेन पदद्वय व्याप्नोति द्विपदः प्रक्रमः, स्थितमपि पद तत्सहकारीति ताभ्या पदनयव्याप्तेस्त्रिपदश्च भवति । प्रक्रमे याथाकामो—काम इच्छा, तदनतिक्रमो यथाकामम्, तस्य भावः यथाकाम्यम्, याथाकाम्यमेव याथाकामो—यथेष्टमित्यर्थः, विविच शेत् इति विशयः, उभयत्र प्रयोगो दृश्यत इत्यर्थः । ननु प्रक्रमेपुर्वंप्रम्यमपि दृश्यते, यथा चतुरो विष्णुकमान् प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं ज्याय समिति । नाय दोषः तस्य वचनस्योत्तरोत्तर ज्यायस्त्वविविपरत्वात्, प्रक्रमे गृह्यमाणे द्विपदमेव त्रिपदमेव वा गृह्णीयात्, न मिश्रयेदित्यर्थः, चतुरो विष्णुकमानित्यत्र वाचनिकत्वात् क्रमवैपम्यस्य न क्रमवपम्यानुयोगः । अतो विशेषितप्रक्रमविधौ द्वित्रिपदप्रक्रमयोरेवान्यतर गृह्णीयान्न मिश्रयेदित्यर्थः । पदादिभूते वक्ष्यमाण पदविकल्पनिवन्धनः प्रक्रमयोरपि विकल्पो भवतीत्येव ।

Karavinda (Sutra 5 and 6)

यजमानाध्वयं प्रसिद्धी, हि शब्दो हेतो, चेष्टन्त इति चेष्टा. कर्माणि । अयमर्थः—पदादयो यजमानस्म ग्राह्या. स्वामित्वात्, कृतः यथाकामित्वात्, तस्य अध्वर्योर्वा । वाशब्दो विकल्पाथः । यस्मादेपोऽध्वयुश्चेष्टानौ कर्ता भवति तस्मादस्य पदादयो ग्राह्या. चेष्टाकृतत्वात्, यजमानस्य प्राप्त्यर्थं वचनमध्वर्योस्तु वाचकवाचनार्थमतो विकल्पः ।

Sundararaja (Sutra 1, 2, 3 and 4)

शब्दार्थस्य—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशयित्व—अनेकवृत्तित्वम् । इदं—प्रक्रमे याथाकाम्य शब्दार्थस्य विशयित्वादुक्तमित्यर्थः । 'द्विपदः प्रक्रमः' इति बोधायनः । 'त्रिपदः प्रक्रमः' इति कात्यायनः । उभयमप्याचार्यस्यानुमतमिति विशायते ।

Sundararaja (Sutra 5)

पदेनाङ्गुलिभिर्वा प्रक्रमो ग्राह्यः स्वामित्वात् ।

कारणमाह —

Sundararaja (Sutra 6) No comment

रथमात्रो निरुद्धपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति विज्ञायते ॥ (7)

Kapardi (Sutra 7)

रथप्रमाणा निरुद्धपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति श्रुतिः ।

तस्य ङल्वाहू रथाक्षमात्रो पश्चात्तिर्यग् ॥ (8)

ईषया प्राची ॥ (9)

विषययुगेन पुरस्तात् ॥ (10)

Kapardi (Sutra 8 9 and 10)

खलुशब्दोऽनङ्कारे । तत्र तस्मिन्नर्थे रथप्रमाणविदो रथकारा
आहुः¹ । रथाक्षमात्रो पश्चात् त्रियगीषया प्राची, विषययुगेन पुरस्तात्, रथा-
क्षमात्रो पश्चात्तिर्यङ्मानो । रथग्रहणं शकटनिवृत्त्ययम् । ईषामात्रो पृष्ठया ।
विषययुगेन—व्याप्तं पन्था युगेन तद्विषययुगम् । अग्न्यन्तरं युगछिद्रयोस्त-
रालम् । तत्प्रमाणं पुरस्तात्तिर्यङ्मानो ।

यायता वा बाह्ये छिद्रे ॥ (11)

Kapardi (Sutra 11)

यायता प्रमाणेन युगस्य बाह्ये छिद्रे भवतः तावद्वा पुरस्तात्तिर्य-
ङ्मानो वेदे ।

Karavinda (Sutra 7 8 9, 10 and 11)

रथमात्रो—रथप्रमाणा निरुद्धपशुबन्धस्य वेदिरिति श्रुतिः । श्रुत्युक्त-
मभियुक्तोक्तया दर्शयति ।

खलुशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । तत्राहुरभियुक्ता—रथाक्षमात्रो रथ-
प्रमाणा पश्चात्तिर्यङ्तिर्यङ्गो ईषया संमिता प्राची । व्याप्तं पन्था येन स
विषयः पारम्पर्य इत्यर्थः । विषयस्य युगो विषययुगः । तेन संमिता पुरस्ता-
त्तिर्यङ्गो । अथवा यायता या बाह्ये छिद्रे यायता प्रमाणेन गृहीते बाह्ये
छिद्रे भवतः तायता या पुरस्तात्तिर्यङ्गः ।

1. आहुः । रथाक्षमात्रो पश्चात्तिर्यङ्मानो

Sundararaja (Sutra 7, 8, 9, 10 and 11)

इत्याहुराचार्याः—पञ्चात्तिर्यङ्मानो रषादमात्रो, ईषामात्रो प्राची, विषययुगमात्रो पुरस्तात्तिर्यङ्मानो । विगतः पन्था यस्माद्युगात् तद्विषय-युगम् । बाह्यच्छिद्रसहित पङ्शीत्यङ्गुल युगम्¹ । यावता वा बाह्ये च्छिद्रे बाह्यच्छिद्रयोरन्तरालमशीत्युङ्गुलम् ।

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (12)

पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धाक्षेणाधयुगेन श्रोण्यंस्तान्निहंरेत् ॥ (13)

Kapardi Sutra 12 and 13)

तदेकरज्जुरिति किं सौमिकी गृह्यते ग्राहोऽस्वित्प्रयमसौमिकी गृह्यते ? पञ्चदशिकेनेति दर्शनात्, तत्र हि पञ्चदशिके लक्षणम्, नेतरत्र । ईषामात्रो ईषा पट्त्रिंशद्धा विभज्य एतद्भाग प्रक्रमस्यानीय कृत्वा सौमिकवत्पञ्चदशिकेनापायम्य अर्धाक्षेण श्रोणी मिनुयात् । अर्धयुगेनासौ मिनुयादिति केचित् । अपरे पुनः प्रथमाभेकरज्जुं गृह्णन्ति । यदि सौमिकी गृह्यते अष्टकल्पना प्राप्नोति कथं पञ्चदशिकेनेति चेत्, लक्षणया 'पट्त्रिंशिकायाम यत्पञ्चदशक तदपि पङ्भागो नमेव । तस्मात्पञ्चदशिकेनेति पङ्भागो ना लक्षयितुं न शक्यते । तेनाष्टकल्पना भवति । नन्वन्यत्रापि लक्षणा ? सा तु लौकिकी, किं च साधारणत्वाच्च सर्वेका रज्जुस्साधारणी । तस्माच्च सर्व ग्राह्या । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । अर्धाक्षे अर्धयुगे च लक्षणं कृत्वा पङ्भागोनेनापायम्य अर्धाक्षे श्रोणी । अर्धयुगे त्वसौ ।

Karavinda (Sutra 12, and 13)

एतद्विहरणमेकरज्जुविहरणेन व्याख्यातम् । एकरज्जुरिति द्वित्रि-पञ्चशङ्कुरज्ज्वादीना ग्रहण, इतरथा उत्तमयोर्विधानस्यादृष्टार्थत्वकल्पना-प्रसङ्गादिति सौमिक्या व्याख्यातम् । तथा पञ्चदशिकेनेति पङ्भागोने कृतलक्षणस्य ग्रहणम् । तच्च निरजनमात्रप्रदर्शनम् । इतरथा अदृष्टार्थ-त्वप्रसङ्गादिति तत्रैवोक्तम्, तत्रानेकरज्जुभिरिहापि विहरणमुक्तम्, तदिहाप्यविरोधान् गृह्यते एव । ईषामात्रा पट्त्रिंशद्भाग प्रक्रम कृत्वा तेनैव विहरेत् ।

Sundararaja (Sutra 12 and 13)

'पट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य' इत्यादिना एकरज्ज्वा तन्मान-

मुक्तम् । ईपायाप्पट्टिंशो भागः पंचाङ्गुलमर्वाष्टमतिलाश्च¹ प्रक्रमस्थाने द्रष्टव्यम् । यद्वा एकरज्जुशब्देन यावदायामभिनि विहरणमभिप्रेतम् । अत्र पक्षे पचदशितेनेति लक्षणया पङ्भागोऽनततीयमेवोच्यते² । सोमे तत्पच-दशप्रक्रममभूदिति³ । एवमुत्तरत्रापि बाह्यच्छिद्रान्तरालपक्षे⁴ तदर्धेनासनि-हंरणम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 14)

अयशब्दस्समुच्चये । एवं चोदाहरन्ति रथप्रमाणविदो रथकाराः—

अष्टाशीतिशतमीपा ॥ (15)

तिर्यगक्षरचतुश्शतम् ॥ (16)

पङ्शीतिपुगं च ॥ (17)

अस्य रथद्वारण उच्यते ॥ (18)

इति रथपरिमाणम् ॥ (19)

Kapardi (Sūtra 15, 16, 17, 18 and 19)

एव रथपरिमाणं सर्वतो मानमुदाहरन्ति—ब्रुवते । सामर्थ्यमिदं-पंचाङ्गुलिगृह्यते । रथेपाप्रमाणं⁵ अष्टांशं त्युत्तरमङ्गुलशतम् । तिर्यगक्षरचतुश्शतम् । अक्षप्रमाणं चतुरङ्गुलं शतम् । युगस्य प्रमाणं पङ्शीतिः । एवलक्षणो यो रथस्य चारणः, चरत्यनेनेति चारणः । चरण एव चारणः । चारणग्रहणं क्रीडादिरयनिवृत्त्यर्थम् । अथवा अयशब्दस्य स्थाने यस्य-शब्दमध्याहृत्य योजनीयम् । वरुणव्यत्यासेन वा ।

अरतिभिर्वा ॥ (20)

चतुर्भिः पदचातु ॥ (21)

षट्भिः प्राची ॥ (22)

त्रिभिः पुरस्तात् ॥ (23)

तदेष्ट रज्ज्वोक्तम् ॥ (24)

पञ्चदशितेनेति यापायस्य द्वान्यामध्वर्येनेति और्ध्वसान्निहं

(25)

1. पञ्चाङ्गुलमष्टाष्टमिति ।

2. प्रथमं भागमिति ।

3. रथेना प्रमाणमेतत् सप्तमी ।

2. शीघ्रमेव लक्षणमुच्यते ।

4. बाह्यच्छिद्रपक्षे ।

Kapardi (Sutra 21, 22, 23, 24, and 25)

अरतिभिर्वा मातव्यमिति शेषः । चतुर्भिः पश्चात्तियंङ्मानो ।
पठ्भिः प्राची पृष्ठया । त्रिभिः पुरस्तात्तियंङ्मानो । तदेकरज्ज्वोक्त-
मित्यादि—गतमेतत् ।

यजमानमात्री चतुस्त्रिभुवतीति पंतृषया वेदेविज्ञायते ॥ (26)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (27)

पञ्चदशिकेनैवापायोम्यार्धेन ततश्चोष्यंसाग्निहंरेत् ॥ (28)

Kapardi (Sutra 26, 27, and 28)

पंतृषया वेदे. श्रुतिः—यया दिक्षु स्रक्तयो भवन्ति तया मातव्या ।
तदेकरज्ज्वेति गतायंम् ।

Karavinda ((Sutra 15, 16, 17, 18 and 19)

वेश्याविगमस्य बहुविद्यान्तराश्रयत्वात् । तक्षशास्त्रे गार्ग्यागस्त्या-
दिभिरङ्गुलिसङ्ख्ययोक्त रथपरिमाणश्लोकमुदाहरति¹—

अथापिशब्दो ममुच्चये, उदाहरन्ति मुनय अष्टाशीतिश्च शतं
चाष्टाशीतिशन, चत्वारि च शतं च चतुश्शतम्, पट्चाशीतिश्च पडशीति,
आधोधनपुण्यजेनचारणादिभेदेन रथस्यानेकविधानामुप्यस्य तैरुक्त अष्टा-
शीतिशतमित्यादि, अस्यायं—अस्य बहुविद्यस्य मध्ये यस्य ईषा अष्टा-
शीतिशनमङ्गुलय, चतुर्गुणिक गतमक्ष, युगं च पडशीति, एवविधो रथ-
श्चारण उच्यत इति । एव रथपरिमाणमुदाहरन्ति मुनयः ।

ननु अक्षस्य त्रियंङ्मानोत्वमुक्तम्, युगेपयो का प्राची का तिरश्चीति
न ज्ञायते । उच्यते—अक्षस्य त्रियंङ्मन्त्रविधानादेवयुगेपयोरपि या द्वाधोयसो
सा प्राची, या ह्रसीयसो सा तिरश्चीति सामर्थ्यादीनां प्राचीनि गम्यत
इति गम्यन्ते । त्रिद्वान्तरालपक्षं पौडसाङ्गुलहीना पुरस्तात्तिरश्चो ।

Karavinda (Sutra 20, 21, 22 and 23)

(अरतिभिर्वा पुरस्तात्) गतम् ।

Karavinda (Sutra 24 and 25)

इदमपि गतम् । अत्रारत्नावरतिद्वये च लक्षणम् ।

Karavinda (Sutra 26, 27 and 28)

1. श्लोकमुपनिबध्नात्माचार्यं, अङ्गुलप्रमाणं च तन्नोक्तमिह स्मरिष्यते ।

पितृणांमित्र वेदि—नैतृको महापितृयज्ञवेदि. । चोदकप्राप्तेऽपि यजमानमात्रे पुनर्वचने विस्वारस्यापि तथात्वा (य) त् । (आयाम) प्रतिदिश सक्तय. महादिशु कोणा 'सर्वा ह्यनुदिश' ¹ इति दर्शनात्, अत्र प्रयोग—अग्रेणान्वाहायनवन किञ्चिद-तस्मिन्वरमवशिष्य तस्य पुरस्ताद्य-जमानमात्र द्विकरणाय चतुरस्र सपाद्य तस्य करणामध्येषु यथा सक्तयो भवेयुः, तथा पचदशिकेनेत्यादिना विहृत्यार्येन तत्र तस्य यजमानमात्रस्या-र्घेन श्रोण्यसान्निर्हरेत्तन्निर्हारे निहर्हामो विवृद्धिवैत्युक्तयोनिहर्हसि, महा-वेद्यां पञ्चदशिकेनैवायाम्य द्वादशिके शङ्कुनिहन्तीति विवृद्धिः, पुनर-स्मिन् पचदशिकेनैवायाम्य अर्घयजमानमात्र शङ्कु निहन्त्यात् दक्षिणा प्राची वेदिः ॥

Sundararaja (Sutra 14 15 16, 17, 18 and 19)

अङ्गुल्यस्मस्येया । अङ्गुलिश्चोर्ध्वबाहो पुरुषस्य विंशतिशततमो भाग इति वक्षते । 'पचारति' पुरुष, चतुर्विंश'पङ्गुलयोऽरति. इति । सा च चतुस्त्रिंशत्तिलेत्याचक्षते । यथोक्त बोधायनेन—

"अङ्गुलिप्रमाणं चतुर्दशाण्व चतुस्त्रिंशत्तिरा पृथुमक्षिप्टा इत्यपरम्" इति चतुरधिकं शतं चतुश्शतं युगमिति विषययुगमुच्यते प्रस्तु-तत्वात् । अन्त्यत्तु² युगं शताङ्गुलिमिति तत्तदास्त्रविदः । पणवत्यङ्गुल-मित्याचार्यपादोयाः । यथाऽऽहुः—

चतुर्हन्तो घनुदण्डो घनुधन्वन्तर युगम् ।

इति । 'हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलय' इति च ।

Sundararaja (Sutra 20 21, 22 and 23)

पशुबन्धवेरीत्येते³ ।

द्वार्या श्रोणी । अर्घ्यर्चनामी ।

Sundararaja (Sutra 26)

पचारति. ।

Sundararaja (Sutra 27, and 28)

तत्र इति पठ्यतातमि । दक्षिणाप्राची पृच्छया । महादिशु श्रोच्यमा । अत्र स्पृश्यायमाह आत्मायन —

1 गर्भमिमांसादिति तिर ।

2 मये तु ।

3 (८) चतुर्विंशतिरेवम् ।

(९) चतुर्विंशतिरेवम् ।

‘पैतृक्यां द्विपुरुषं चतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्कुवस्ससमाधिः’ इति । तत्र प्रकारः—पुरुषमात्रद्विकरण्या दशतिलोनया सप्ततिशताङ्गुल्या समचतुरस्रं कृत्वा करणीनां मध्येषु शङ्कुनिहत्य दशारत्नघो रज्ज्वोः पाशान्¹ पूर्वापरयोः प्रतिमुख्य तयोर्मध्ये दक्षिणोत्तरयोनियम्य बहिस्स्पन्दमपच्छिन्नात् । एतां चतुररत्नोमपि केचिदिच्छन्ति । तत्र आज्यं² पुरोडाशा आसादयितुं न शक्यन्ते ।

‘दशपदोत्तरा वेदिर्भवंतीति सोमे विज्ञायते ॥ (29)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (30)

पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्घ्येन ततश्चोष्ण्यंस्तान्निहरेत् ॥ (31)

Kapardi (Sutra 29, 30 and 31)

पदग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । प्रक्रममितायां महावेद्यां दशपदोत्तरवेदिः सर्वतो दशपदा, ‘प्रमाणेन प्रमाणं विधीयत’ इति वचनात् । श्रेष्ठतो वा दशपदा । तदा एकपदविस्तारं त्रिपदायामं दीर्घचतुरस्रं कृत्वा तस्याक्षया रज्जुं गृहीत्वा चतुरस्रं कुर्यात् । प्रक्रमेऽप्येकप्रक्रमविस्तारं त्रिप्रक्रमायाम चतुरस्रं विहृत्य तस्याक्षया रज्जुं गृहीत्वा चतुरस्रं कुर्यात् । तदेकरज्ज्वोक्तं—प्रघ्नेन ततः—तस्येत्यर्थः पठघर्षे तसिल् ।

तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते ॥ (32)

Kapardi (Sutra 32)

युगेनोक्तप्रमाणेन यजमानस्य वा पदैः । यजमानग्रहणादध्वर्योर्न रुम्यते । यजमानग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति केचित् । तस्मादेव वचनादुत्तरवेदिषु गमात्रो लभ्यते । सोमे पदमानायां महावेद्यां उत्तरवेदिं युगेन वा पदैर्वा विमाय शौल्बेन मानेन पश्चाच्छम्यया³ मानमदृष्टार्थं कर्तव्यम् । शम्यया परिमिमीत इत्येतद्वचनमदृष्टार्थं न प्रमाणविविधं इत्युक्तं भवति ।

Karavinda (Sutra 29),

महावेद्या प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तात्पञ्चविंशतिषु शङ्कुं निहत्य तत्पुरस्ताद्दशसु शङ्कुं निहत्य पञ्चदशिकेनेत्यादिना विहरेत् ॥

Karavinda (Sutra 30 and 31)

ततोऽर्घ्येन पञ्चपदेनेत्यर्थः । ‘सर्वतो दशपदा’ इति शतपथब्राह्मणे

1. दशारत्निरज्ज्वाः पाशौ ।

2. केचिदिच्छन्ति । तन्न, आज्यं ।

3. शौल्बेन पश्चाच्छम्यया ।

श्रूयते 'प्रमाणेन प्रमाण विधीयते चतुरस्रमिति तदनुरूपक्षेत्रतो दशपद इति कात्यायन । अस्मिन् पक्षे पदविस्तार त्रिपदायाम दीर्घचतुरस्र विहृत्य तस्याक्षण्यारज्जुप्रमाणोत्तरवेदि । अस्मिन्नपि पक्षे एतत्क्ष-
रण्यर्धेन श्रोण्यसाना विहरणम् ॥

Karavinda (Sutra 32)

तामुत्तरवेदि युगप्रमाणेन । तदुक्त¹ 'पडशीतिर्युगम्' इति । तेन वा यजमानस्य वा पदेविमाय पश्चाददृष्टार्थं शम्यया सर्वतो मिमीते । शम्याप्रमाणं चोक्तं सूत्रान्तरे 'षट्त्रिंशच्छम्या' इति पशुबन्धे त्वन्यस्याभावात् परिमाणार्थमेव शम्याविधानम् । मानेवास्यै सेति लिङ्गाच्च । अस्मादेव वचनात् सौमिकयुत्तरवेदियुगमात्र्यपि लभ्यते (भवति) ॥

Sundararaja (Sutra 29 30 and 31)

दशपदा—सर्वत । क्षेत्रतश्चतुपदा ।

Sundararaja (Sutra 32)

युगमपि दशपदाया एव मानसाधनं वेणुवत् । केचित् तस्य अन्य² प्रमाणमाहुः, तद्विवारणीयं सूरिभिः । यजमानग्रहणं श्रद्धयुर्निवृत्त्यथम् । शम्यया परिमाणमदृष्टार्थम् ।

पदे युगेऽरत्नाविधिति शम्याया च मानार्थेषु यथाकामो ॥ (33)

शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (34)

Kapardī (Sutra 33 and 34)

पदादिषु मानार्थेषु यथाकामो—यथेच्छा तथा गृह्णीयात् । किमुक्तं भवति ॥

अणवश्चतुर्दश	तिल
चतुस्त्रिंशत्तिला	अङ्गुल (पृथुतस्संस्पृष्टा इत्यपरम्)
द्वादशाङ्गुल	प्रादेश
त्रयोदशाङ्गुल	वितस्ति
पचदशाङ्गुल	पदम्
चतुर्विंशत्पञ्चगुलम्	अरत्ति.
द्वात्रिंशदङ्गुलम्	जानु

1 युगप्रमाणमुक्तं पशुबन्धविधाने ।

2 पञ्चपादायामेव मानं वेणुवत् । केचित् स्वतन्त्रम् ।

षट्त्रिंशदङ्गुला	शम्या
षडशीत्यङ्गुल	युगम्
चतुश्शत	अक्ष.
विंशत्युत्तर शत	पुरुष.

इत्येवमादिगुल्वान्तरोक्तलक्षणमानार्थेषु प्रमाणावयवा गृह्येरन् । लक्षणे वर्गेण^१ विमाय तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् । पञ्चदशाङ्गुल पदमपि भवति । यजमानपदमपि । तत्रान्यतरद्ग्राह्यमित्याधाने । इयद्द्वादशविक्रामा इति । तत्र स्वसर्विति अपरसर्विति लोकप्रसिद्धिं शास्त्रप्रसिद्धिं वा गृह्णीयादित्यर्थः ।

विमितायां पुरस्तात्पाश्वर्मान्या उपसंहरेत् ॥ (35)

अतिसामर्थ्यात् ॥ (36)

Kapardi (Sutra 35 and 36)

एव चतुरस्रे आपादिते पाश्वर्मान्या पुरस्तादुपसंहरेत्, अतिसामर्थ्यात्—“चतुश्शतखण्डे युवती कनीने” इति युवतिसादृश्यानुवाद सामर्थ्यम् ॥

Karavinda (Sutra 33 and 34)

पदे युगेऽरत्नावियति प्रादेशे प्रक्रमे शम्याया चेति हिरण्यकेशिशुल्वे बोधायनीयशुल्वे च । अयाङ्गुलोप्रमाणं चतुर्दशाणव चतुस्त्रिंशत्तिला पृथुसश्चिष्टा इत्यपरम् । दशाङ्गुल क्षुद्रपदम् । द्वादश प्रादेशः । पृथोत्तर-युगे त्रयोदशिके प्रक्रमे च (पञ्च) दश । अष्टाशोतिशतमोपा । षडशीत्यु-गम् । द्वात्रिंशज्जानुः षट्त्रिंशच्छम्या, बाहुद्विपद प्रकाम, द्वौ प्रादेशाव-रत्निरिति । तथा पचारत्नि पुरुषश्चतुररत्निर्याम इति च । तत्रैव इत्यत्रे जुहोति, इत्यत्रे हरति, इत्यन्त गृह्णाति, इत्यन्त करोति, इयद्भ-वतीत्यादि ब्राह्मणव्याख्यानावसर एवाचार्येण जानुदध्नादिभि परिमा-णैर्व्याख्यात । तत्र पदादिषु मानसाधनतया निर्दिष्टेषु याथाकामी स्याद्य-थेच्छा तथा कुर्यादित्यर्थः । शब्दार्थस्य विशयित्वादिति गतम् । अयमर्थः — पदादिषु यजमानस्याध्वर्योर्विज्वयवभूताङ्गुलल्या परिकल्पितानि अणुति-लपरिकल्पिताङ्गुल्या परिकल्पितानि वा पदादीनि गृह्णीयात् । पदादि-

‘पट्त्रिंशच्छ्रम्या’ इति बोधायनः, लौकिकी तृतीया । एषु मानेषु^१ याया-
काम्यं भवति, शब्दार्थस्यानेकत्र वृत्तः ।

Sundararaja (Sūtra 35 and 36)

अहीयसी^२ पुरस्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वं प्रागेवोक्तम् ॥

इति पष्ठः खण्डः

---

1. एषु मानेषु १

2. अहीयसी ।

अथ सप्तमः खण्डः

नवारत्नितिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सदसो विज्ञायते ॥ (1)

अष्टादशेत्येकेषाम् ॥ (2)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (3)

पञ्चदशिकेनैवापाग्रम्याधंपञ्चमेश्रोण्यंसान्निहरेत् ॥¹ (4)

Kapardi (Sutra 1 2 3 and 4)

नवारत्नितिर्यक्सप्तविंशतिरुदगी पाश्वर्मानो ।
एव मन्तव्यमिति सदसश्च्युति² । पदेन प्रक्रमेण वा मातव्यम् । करण-
मुक्तम्³ । प्रथमनिहताच्छङ्कोर्दक्षिणात् प्रक्रमे शङ्कु निहत्य तस्मिन् पाश
प्रतिमुच्य तस्य पुरस्तादर्धाष्टमे पृष्ठधाया दक्षिणात् प्रक्रमशङ्कु । तत्स-
दमो मध्यमोदुम्बरीस्थानम् । प्रथमनिहताच्छङ्को पृष्ठधायामेव पुरस्ता-
दर्धाष्टमे शङ्कु निहत्य तस्मिन् पाश प्रतिमुच्योपयुं परि शङ्कुमुदगपसा-
र्याधंचतुर्दशे नवमु वा शङ्कु निहन्यात्³ । पृष्ठधाया यदशङ्कु तस्मिन्
प्रतिमुच्योपयुं पर्योदुम्बरीस्थानीय दक्षिणापसार्याधंपञ्चदशे दशसु वा शङ्कु
निहन्यात् । सदस³ आयाम । तस्मिन्नायामे तदधमभ्यस्य यथाभूत्र
विहरेत् । सप्तविंशतावधंचतुर्दशमभ्यस्य दक्षिणस्मादसादेवादशसु पदेपु
निरञ्जनमधंपञ्चमे लक्षण श्रोण्यसाधमप्टादशसु वा नव प्रक्षिप्यार्धा-
ष्टमे निरञ्जनमधंपञ्चमलक्षण श्रोण्यसाधमायामयोरन्तो नियम्य निर-
ञ्जनम् । तेन पदवादपसार्याधंपञ्चमे शङ्कु । पुरस्तादपसार्याधंपचमे
शङ्कु । ते श्रोणी । सदस विपर्यस्यासौ । प्राग्भवमान हविर्धानम्⁴ ।
प्राग्नीध्रमान चाननाचार्येण नोक्तम् । अतदगुल्बान्तरोक्त ग्राह्य वैदृत-
त्वात्⁵ । सदस पुरस्तात्तिपु प्रक्रमेपु दशप्रक्रमयिस्तार द्वादशायाम⁶ हवि-
र्धानं विनुयात् । एकरज्ज्वा पचशङ्कुना त्रिशङ्कुना⁷ वा हविर्धानस्य

1 पञ्चमयो श्रोण्यसाधितिहरेत् ।

2 मातव्यमिति तदगच्छ्युति । करणमुक्तम् ।

3 तिप्पाम् । तदग आयाम ।

4 हविर्धानं पञ्चमार्तम् ।

5 पाश आगितत्वात् ।

6 द्वादशायाम—A ।

7 B कोणे नास्ति ।

पाश्चात्यमध्यमशङ्कौ पाशं प्रतिमुच्योदगपसार्यं द्वादशप्रक्रमे¹ शङ्कुः । तदाग्नीध्रायतनम् । तथा रज्ज्वा दक्षिणाऽपसार्यं द्वादशसु मार्जालीयम् । पृष्ठघाया सदसः पौरस्त्यशङ्कौ पाशं प्रतिमुच्योदगपसार्यं पादोर्नकादशसु शङ्कुं निहत्य तस्माच्चोत्तरतः पट्सु शङ्कुः । ताभ्यां च पुरस्तात् पट्सु प्रक्रमेण शङ्कुं निहन्यात् । एव पचशङ्कुना² वा समचतुर्गुणं³ मिनुयात् । अष्टप्रक्रमविस्तारं द्वादशायाम प्राग्वशं⁴ मिनुयात् । द्वादशविस्तारं षोडशायामित्यन्ये ।

Karavinda (Sūtra 1 and 2)

तिर्यङ्माना नवारत्निः प्राग्भवति उदक्सप्तविंशतिरायतं । अष्टादशायतमित्येकेषा शाखिनाम् ।

Karavinda (Sūtra 3 and 4)

पदविमिताया वेद्यां सदोहविधानयोरपि पदेनेव मानमित्युक्तं, प्रक्रममाने त्वरत्निविमानमेव,³ हविर्धानस्यापरिमितं वेति⁴ कर्मोपदेश उक्तः, अपरिमित सप्तविंशतेः परं सदोविमानमुच्यते, महावेदेः पश्चात्तिरश्चयाः पृष्ठघाया दक्षिणतो दशपदेष्वारम्य यावत्पुरस्तात् तिरश्चयाः तावती लेखामालिखेत्, रज्जुं वा पातयेत्, एवं पृष्ठया उत्तरतोऽपि अष्टासु पदेषु पश्चिमान्तादारम्य तयोरेव लेखयोः पूर्वपश्चिमेपु दक्षिणत आरम्य यावदुत्तरं उदोची लेखामालिखेत्, सा सदसः पृष्ठया भवति । अष्टादशिकाया नवोपसमस्यार्धपचमेप्वर्धाष्टमेपु लक्षणं कृत्वा पृष्ठघान्तयोरित्यादिना विहृत्यार्धपचमेपु शङ्कुनिहन्यात्सदो भवति ।* हविर्धानाग्नीध्रप्राग्वंशप्रमाणानीहाचार्यणानुपदिष्टान्यपि शुल्बान्तरोपदिष्टानि ग्राह्याणि । हविर्धानं दशायाम⁵, दशविस्तारमाग्नीध्र⁶, षडायामविस्तारमर्धमन्तर्वेद्यं⁷ वहिर्वेदिर्भवति । प्राग्वंशषोडशायामो द्वादशविस्तारः । द्वादशायामो नवविस्तारो वा । प्रथमनिहनात् शङ्कौः पुरस्तात्पचदशसु⁸ शङ्कुः, तत्पुरस्तात् नवायामविस्तारं हविर्धानं दशपदं वा तद्विशङ्कुप्रभृतीनामन्यतमे न⁸ कुर्यात् ॥

1. दशप्रक्रमे ।

2. त्रिशङ्कुना ।

3. तयो. अरत्निविमानमेव ।

4. वेदि ।

5. द्वादशायाम ।

6. म्नीधीयम् ।

7. पदान्यतीत्य ।

8. तद्विष्कभप्रभृतिनायमन्यतमेन ।

* पदविमाने महावेद्या- सप्तविंशतिरायतं द्वादशपद एव सदस आयाम. ॥पा॥

Sundararaja (Sūtra 1 and 2)

उदगायतमित्येव । न चारत्तिरेव प्राची । तत्र विंशतिचतुर्विंशत्यङ्गु-
लप्रक्रमेण अष्टादशारत्तिः^१ । उत्तरेषु ऋतुषु सप्तविंशत्यरत्तिः । देशस्तु
प्रयोगकल्प^२ एवोक्तः, 'अपरस्माद्वेद्यंसात्' इत्यादिना^३ ।

Sundararaja (Sūtra 3 and 4)

उदीची—पृष्ठया ।

प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तराला भवन्तीत्युपरवाणां विज्ञायते ॥ (5)

अरत्तिमात्रं चतुरस्रं विद्वत् सक्तिषु शङ्कून्निहत्यार्धप्रादेशेन तं तं
परिलिखेत् ॥ (6)

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 5, 6 and 7)

उपरवमानमपि निगदय्याख्यातम् । अरत्तीति गतार्थम् ।

Karavinda (Sūtra 5)

अभिपयकाले प्रावभिरेषामुपरि ७ (५) वन्त इत्युपरवाः । उपराः—
प्रावविशेषाः, तेन तद्वन्त इति वा उपरवा भवद्विशेषाः ।

Karavinda (Sūtra 6 and 7)

दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणस्यां श्रेण्यां द्विशङ्कुवादनामन्यनी-
मेनारत्तिप्रमाणं चतुरस्रं विद्वत् कोशेषु शङ्कून् निहत्यार्धप्रादेशेन कर्म-
देन रज्ज्वा वा तान् शङ्कून् परितो लिखेत् । एव प्रादेशमुखा अन्योन्यतः
प्रादेशान्तराला भवन्ति । एषा श्रुतिरेवमर्थवती भवति । पदमानेन वेदिः ॥

अथ देवजनदेशविमानभागा उच्यन्ते—पदमाने एवपञ्चाशत् प्राचीं
त्रिंशत्तरदशीं देवयजमानयोग्या भूमिं कृत्वा तन्मध्ये तदायामा देवयजन-
योग्या भूमिं कृत्वा तन्मध्ये तदायामा प्राचीं निशामानिष्य रज्जुं प्रसार्य
तदन्तयोः शङ्कू निगम्य प्राग्वशप्रभृति तदनुसृत्य तत्रैव गाने कुर्यात्, पदमा-
दन्ते प्राग्वश पोदनायाम् द्वादशाविस्तार द्वादशायाम नवविस्तार वा निर्माय
तस्य माताटिक्तानीन् प्राच इत्यादि शयादि तत्रैव तच्छङ्कूरोरारम्भं त्रिपदा
बहिर्वेदिस्तदन्ते शङ्कूः, ततस्तत्पूरस्नात् पदनिगम्यद्वावेदिः प्राचीं, विनाप-

१. प्रत्येक काले अष्टादशारत्तिः ।

२. प्रयोगकाल ।

३. वेद्यनादिभ्यादिना ।

४. श्रुत्यङ्कून् शङ्कूनिगम्यद्वावेदिः प्राची ।

श्चात् तिरश्ची, चतुर्विंशति पुरस्तात्तिरश्ची¹ एव महावेदि विमाय पश्चि-
मात्ते त्रिपदस्सचर, तत्पुरस्तात्प्राक्त्वेन नवपदमुदक्त्वेनाष्टादशपद सद,
दक्षिणोत्तरमष्टादशायाम तन्मध्ये पृष्ठधाया दक्षिणत पदमात्रे भवति ।²
तदोदुवरीस्थान, सदम पूर्वार्धे पुरस्तादर्थं पदमात्र सचरमवशिष्य तत्प-
श्चात्पृष्ठ्याया होत्रीयमित्यादयो धिष्ण्या अरत्तिमात्रा पिशीलमात्रा वा ।
तेषां च तस्य तस्योत्तरत विसर्धितसचर सदस पुरस्तात् त्रिपदस्मचर ।
तत्पुरस्तात् नवायामविस्तार हविर्धान, त्र्यरत्तिविस्तार नवायाममिति
मध्यम मध्यमे छद्विपि तूष्णीमितरे ऋविपि इति दर्शनात् । 'दशायामवि-
स्तार हविर्धानम्' इति बोधायन । यूपवर्तीयाच्छङ्को पश्चात्पदमानस्स-
चर । तत्पश्चाद्युगमात्रोत्तरवेदि । उत्तरवेदिहविर्धानयोरन्तरालमन्तर्वेदि ।
पृष्ठ्याया दक्षिणतो दक्षिणहविर्धान, उत्तरत उत्तर हविर्धान, दक्षिणहविर्धा-
नस्यदक्षिणश्रोण्यामुपरवा, हविर्धानस्य पश्चादाग्नीध्रस्य (दाग्नीध्रीयश्च)
बाहुसम पृष्ठधाया दक्षिणतो द्वादशसु मार्जालीय³ । तथैव तस्या एवोदक्
द्वादशस्वाग्नीध्रीय, मर्वधिष्ण्या पिशीलमात्रा सदसोऽमादुत्तरत पादोन-
त्रिपदे पदोननवपदे च शङ्कू । आग्नीध्रमण्टपस्य ते श्रोणी । हविर्धान
पश्चिमान्तादारभ्य प्राक्त्रिपदेषु पृष्ठधाया उत्तरत । पादोनैकादशसु पादो
नसप्तदशसु शङ्कू तावाग्नीध्रमण्टपस्यासौ । पङ्क्तिशिकाया पश्चात् पृष्ठ-
धाया पूर्वान्ते अधमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदि । त्रिपदविष्णुमस्त्रिपदपरीणाहो
यूपवट इति बोधायन । उत्तरस्माद्वेद्यसादुदक्प्रक्रमे चात्वाल उत्तरवेदिस-
मित, चात्वालमध्ये वेद्यसतुल्य । अर्धान्ते चात्वालात् पश्चाद्द्वादशसु तद्-
बहिर्वेद्युत्तर वेद्य सोत्करयोर्मध्ये उत्तरत षोडशसु शामित्रधिष्ण्य । एतत्प-
दमाने । प्रक्रममाने तु मधोहविर्धानयोररत्तिमानमग्नेरुत्तरवेदेर्वा पश्चात्त्रीन्
प्रतीच प्रक्रमानतीत्य तिर्यग्हविर्धान नवारत्नीत्यादि यावत् । सभवा
यामविस्तार सद । धिष्ण्या पिशीलमात्रा प्रक्रमेणैव सर्वमान पट्त्रिंशद-
ङ्गुलपरिमिता उत्तरवेदिन्तु दशपदा युगमात्री वा तत्स्थानेऽग्निर्वा ।
अन्यत्सर्वं प्रक्रमकृत । यूपैकादशिनीपक्ष दशरथाक्षामेकादशो (परी) परवा
रज्जु मोत्वा तस्याश्चतुर्विंशेन भागेन वेदि विमिमीते । प्रक्रमस्थानीया
भवतीत्युक्त (क्त प्राच्येकादशिन्या) मेकादशिन्या । प्राच्येकादशिनीपक्षे
अधपष्ठानि पदान्यसौ यूपार्धं वदे पुरस्तात् पदार्धमात्रमसमपच्छिद्य तत्पु-
रस्तात् प्राञ्च निदध्यादिति बोधायन । एकादशैकादशिनीपक्षे अधपष्ठानि

1 न पश्चिमशकोदक्षिणत पञ्चदशसु दक्षिणा श्रोणी उत्तरतश्च पञ्चदशसु-
उत्तराश्रोणी । पुरस्थाच्छङ्कोदक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशस्वसौ ॥ पा ॥

2 तत्रायामविस्तारयोर्मध्ये औदुवरीस्थान औदुवर्षा दक्षिणत उत्तरतश्च नवायाम ।
तत पृष्ठ्याया दक्षिणतोऽष्टापद च भवति ॥ पा ॥

भ्रन्तिमे द्वादशस्वसौ चात्वालोऽसादुदयक्रमे ।
 पुर. पश्चात्सदोधानात्यजेत्प्रक्रमपञ्चकम् ॥¹ (9)
 दक्षिणे तु हविषनि पश्चात्त्रोन् प्रक्रमास्त्यजेत् ।
 पाश्वर्द्वये प्रक्रमौ द्वौ अङ्गुलद्वयसंयुतो ॥ (10)
 अरत्निमात्र मध्ये चोपरवाणा तु लक्षणम् ।
 एवमेव विमान स्यात्पदेरपि चतुर्विधं ॥ (11)
 पद पञ्चमसंयुक्त धिष्ण्यविष्कम्भ इष्यते ।
 शम्भ्यामात्रस्तु चात्वालो² व्यक्त बोधायनोऽब्रवीत् ।
 अन्ययाऽग्नी विरोधस्स्यात् मान चान्यन् विद्यते (12)

व्यायाममात्रो भवतीति गार्हपत्यचितेविज्ञाप्यते ॥ (8)

चतुरस्रेत्येकेषाम् ॥ (9)

परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥ (10)

Kapardi (Sutra 8 9 and 10)

चतुररत्निर्व्यायाम । तत्प्रमाण गार्हपत्यचिते । चतुरस्रा गार्हप-
 त्यचितिरित्येकेषा शाखिना मतम् । परिमण्डला गार्हपत्यचितिरित्येकेषा
 श्रुति ॥

करणं व्यायामस्य तृतीयायामं सप्तमव्यासं कारयेत् ॥ (11)

Kapardi (Sutra 11)

चतुरस्राया करणमुच्यते । व्यायामतृतीया पाश्वर्मानि व्यायामसप्तमी
 तिर्यङ्मानी । एव करण कारयेत् । कुर्यादिति वक्तव्ये कारयेदिति वचना-
 दन्यस्तक्षादिभि प्रवीणैर्नध्वर्युसोत्यवगम्यते । क्रियन्तेऽनेनेष्टका इति करण
 दारुमयम् ।

ताएकविंशतिर्भवन्ति ॥ (12)

Kapardi (Sutra 12)

तेन करणेन कृता इष्टका एकविंशति तस्या गार्हपत्यचितौ भव-
 न्तीति शेष ।

Karavinda (Sutra 8)

व्यायामश्चतुररत्नि ॥

Karavinda (Sūtra 9 and 10)

एकेषा शालितामुभयमपि भवति ।

Karavinda (Sūtra 11 and 12)

क्रियन्त्येऽनेनेष्टका इति करणम्, तच्च दाहमय लोहमय वा ।
द्वात्रिंशदङ्गुल आयाम, त्रयोदशाङ्गुलयश्चतुर्विंशतिनिलाश्च व्यास । उत्से-
धश्च जानो पञ्चमभाग । एकविंशतिरिति सङ्ख्यामपत्ति ब्रूते । पञ्च-
चितीकमिन्द्रादिषु समुदायसख्यावगत्यर्थम् ॥

Sundararaja (Sūtra 8)

अथाग्निचित्याया—

चतुरस्तिव्यायामः ।

Sundararaja (Sūtra 9 and 10)

तत्र चतुरस्यायाम्—

Sundararaja (Sūtra 11 and 12)

तृतीय द्वात्रिंशदङ्गुलम् । सप्तमं दशतिलोर्न चतुर्दशाङ्गुलम् । ता
एकविंशतिर्भवन्त्येकैकस्मिन् प्रस्तारे ।

प्रागायामाः प्रथमे प्रस्तारे ॥ (13)

अपरस्मिन्नुदगायामाः ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 13 and 14)

प्रागायामाः—प्रागायताः प्रथमे प्रस्तारे । उदगायामाः—उदगायताः
द्वितीये प्रस्तारे । एवमुपहिते भेदो¹ न भवति । अनेन ज्ञायते सर्वत्र भेदो
वर्जनीय इति । शब्देनैवोक्त भगवता बोधायनेन “सर्वत्र भेदो वर्जनीयः”
इति । अथरोत्तरयोः पाद्वंसस्थान² भेद इत्युपदिशन्तीति । अनेनाचार्ये-
णोक्तमेतत् ‘व्यत्यास चिनुयात्’ इति ।

Karavinda (Sūtra 13)

उपधीयमाने प्रागायामा म्यु ।

Karavinda (Sūtra 14)

अपरस्मिन् द्वितीये तु उदगायता भवेयुः भेदाभावात् । उक्तं च
बोधायनेन ‘सर्वत्र भेदान्वर्जयेत्’ इति ।

Sundararaja (Sūtra 13, and 14)

इष्टका उपयेयाः ।

मण्डलायां मृदो देहं कृत्वा मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन सहमण्डलं¹ परिलिखेत् ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 15)

यदि मण्डला गाहंपत्यचितिः मृदो मृत्तिकाया 'ह' इति निपातः अत्रेत्येतस्मिन्नर्थे । उल्लेखनं कृत्वेति देहविम्ब इलक्षणीकृत्य तन्मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन मण्डलं परिलिखेत् । तद्वचायाममात्रं मण्डलं भवति । केचिदत्र सहशब्दश्रवणादतिशयतृतीयेनेति वर्णयन्ति । क्षेत्रसमत्वाय तदनीप्सितमिहाचार्यस्य अर्धव्यायामेनेति वदतः । यदीप्सितमभविष्यत् मृदो देहं कृत्वा मण्डलं कुर्यादित्येवावश्यम् । उक्तं [त्वादेशादन्यदिति । तावती भूमिमिति वक्ष्यति च । कथं सहेत्युच्यते ? यो मण्डलं चिकीर्षेत् स एव कृत्वाऽर्धव्यायामेन परिलिखेत् । ह इति निपातः । एवमध्याहृत्य योजनीयम् । अथवा श्रुतिरेवेयमेवभूता ।

तस्मिन्चतुरस्त्रमवध्याद्यावत्सम्भवेत् ॥ (16)

तन्नवधा व्यवलिख्य त्रैधमेकैकं प्रधिकं विभजेत् ॥ (17)

Kapardi (Sūtras 16 and 17)

तस्मिन्निति मण्डलं परामृश्यते । तस्मिन्मण्डले चतुरस्त्रं यावच्छेते तावच्चतुरस्त्रं लिखेत् । समपरिणाहं चतुर्धा विभज्य² अवान्तरदिक्षु लक्षणं कृत्वा तेषु सक्तयो यथा भवन्ति तथा चतुरस्त्रमालिखेत् । दिक्षु चत्वारि धनुस्समा³ । तच्चतुरस्त्रं नवधा व्यवलिख्य एकस्य प्रमाणेन समचतुरस्त्रं करणं कारयेत् । त्रैधमेकैकं प्रधिकं विभजेत् । गमनाय प्रधीयत इति प्रधिकम् । तच्च पार्श्वधनुः । तत्प्रतिकृतित्वात् प्रधिकमित्युच्यते । एकैकं प्रधिकं त्रिधा कृत्वा करणानि कारयेत् । चतुर्भिस्त्रिलैङ्गनाष्टचङ्गुलाश्चतुरस्त्रप्रमाणम् । मण्डलमध्ये तस्य तृतीयेनैकं करणं प्रधिकमध्यं द्वाविंशतित्रयोदशभिः कारयेत् । त्रिंशदङ्गुलं त्वेकं तक्षयेत्⁴ । यथा धनुराकारं यथा ज्याफलकयोर्मध्ये तिलोनमङ्गुलं भवति तथोन त्रिभिस्त्रयोदशाङ्गु-

1 निहत्यार्धव्यायामेन मण्डलं ।

2 चतुर्धा सम्भुज्य ।

3 धनूः पि भवन्ति ।

4 कोशे न दृश्यते ।

लमेक¹ करण अरतिमात्र तिलाभ्यामेक सप्तविंशत्यङ्गुलमष्टभिस्तिल-
रूनमेक तक्षत् । पूर्वमङ्गुलद्वय अग्निफलकाभ्या सह मध्ये यथा भवति तथा
तृतीयेन ररणेन विषयस्यान्यमेवमिष्टका कारयेत् ।

उपाधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान्प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ॥ (18)

Kapardi (Sutra 18)

उपाधानवाले प्रथमे प्रस्तारे अवान्तरदेशान् कोणदेशान् प्रति चतुर-
स्रस्य स्रक्तीस्सम्पादयेत् सयोजयेत् । चतुरस्रे नार्धेष्टकादशरते² । चतुरस्रे
नवष्टकादशरते । प्रधिकेषु द्वादश । नवसु द्वादशसु च एकविंशतिर्भवन्ति³ ।

मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे ॥ (19)

Kapardi (Sutra 19)

द्वितीये प्रस्तारे मध्यानि चतुरस्रे मध्यानि अवा-न्तरदेशा प्रति सम्पा-
दयेत् ।

व्यत्यास चिनुयाद्यावत् प्रस्ताराश्चिकीर्षेत् ॥ (20)

Kapardi (Sutra 20)

यावत् प्रस्ताराङ्कर्तुं मिच्छेत् तावद्व्यत्यास चिनुयात् । य प्रथमस्त
तृतीय । पञ्चमश्च यो द्वितीयस्त चतुर्थ ।

पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्ण्याना विज्ञायते ॥ (21)

चतुरस्रा इत्येकेषाम् ॥ (22)

परिमण्डला इत्येकेषाम् ॥ (23)

मृदो⁴ देहान्कृत्वा ॥ (24)

Kapardi (Sutra 22 and 23)

बाह्योरन्तराल पिशीलमिति केचित् । मुष्टिकृतोऽरति पिशीलमि-
त्यन्ये । प्रादेश पिशीलमित्यपरे । चतुरस्रा धिष्ण्या इत्येकेषा श्रुति । परि-
मण्डला इत्येकेषाम् ।

1 भवति तयेनर त्रिभिस्त्रयोदशाङ्गुलमेक ।

2 नवष्टकादशरते ।

3 नव द्वादश एकविंशतिर्भवन्ति ।

4 मृदोऽन्तर्गता मृदो ।

यान्नीधीयं नवधा व्यवलिख्य एकस्यास्स्थानेऽश्मानमुपदध्यात् ॥
(25)

यथासंख्यमितरा व्यवलिख्य यथायोगमुपदध्यात् ॥ (26)

Kapardi (Sutras 24, 25 and 26)

मृदो देहानिति प्रदर्शनं तस्मिन् चतुरस्रमित्यादे । अश्मनवमा इति सिद्धेऽप्येकस्याः स्थान इति यच्चन द्रव्येष्टकानामवटेपूषधानस्य ज्ञापनार्थम् । व्यक्तमुक्तं बोधायनेन । लोकवाधानि द्रव्याण्यवटेपूषधेयानि । यथायोगमुपदध्यात् अग्निकल्पे यावत्सङ्ख्याका धिग्विण्या माप्नाताः तावत्सङ्ख्याकानि तान्यवलिरूप करणानि कृत्वा यथायोग यथा युज्यते तथोपदध्यात् ॥

Karavinda (Sutra 15)

मण्डलाया गाहेपत्यचित्या करण बहुप्रयाससाध्यमिति प्रकारान्तरे-
णोष्टकासम्पत्तिं ब्रूते ।

ममे शुची ववविद्भूतले व्यायाममात्राधिक विस्तार जानुपञ्चमोर्ध्व-
प्रमाण ससर्जनीयद्रव्यैस्ससृष्टायाः सप्रकृष्टायाः मृदो विम्ब कृत्वा तन्मध्ये
व्यायामचतुरस्रक्षेत्र मण्डल कृत्वा तन्मध्ये सङ्कु निखाय अर्धव्यायामेन
सह अतिशयतृतीयेन सह मण्डल परिलिखेत् ॥

Karavinda (Sutra 16)

तस्मिन्मण्डले यावत् प्रमाण चतुरस्र कर्तुं शक्य तावल्लिखेत्, एव
कृते मण्डलमध्ये समचतुरस्र एव, तदराश्वेषु चत्वारि धनुराकाशाणि
भवन्ति, तानि प्रथम इत्युच्यन्ते । प्रधिर्नाम रथचक्रावयव । प्रधीयते प्रधाव्यते
वाञ्जेनेति प्रधिः । नत्सारूप्यात् मण्डलावयवा अपि प्रथम इत्युच्यन्ते ॥

Karavinda (Sutra 17)

तच्चतुरस्र नवधा विभजेत् । निभागावलेखनेन नवधा विभज्य
प्रति त्वेकं त्रय विभजेत् । चतुरस्र नवेष्टन चत्वारि प्रथम निधा विभक्ता
द्वादशमाध्य १ एव विंशतिरिष्टा । मण्डलमध्ये चतुरस्रकरणोऽयं प्रयोगः ।
मण्डलमध्ये प्राच्युदीची सम्पाद्य मण्डललेखायाः परीणाह चतुर्धा संभुज्य
सभोगेषु तत्र लक्षणानि कृत्वा लक्षणाल्लक्षणं लिखेत् । एव कृते मण्डलमध्ये
चतुरस्र भवति । तत्र विष्टम्भार्धं चतुःपञ्चदशाङ्गुलयोऽर्धं विंशतित-
लाश्व मध्यचतुरस्रकरणो । (सप्त) सप्ततिरङ्गुलयोऽष्टतितलाश्च तस्यास्य

तृतीयो भाग । पञ्चविंशतिरङ्गुल्य पञ्चविंशतितिलाश्च करणानि
कुर्यात् तान्युच्यन्ते—मर्वत पञ्चविंशतितिलसहित पञ्चविंशत्यङ्गुलमेक
करण प्रथिपु । त्रीणि करणानि । प्रथिमध्याश्चतुर्भि । तस्य पार्श्वे चतु-
र्दशाङ्गुलय सप्तसप्तदश तिलाश्च । पृष्ठ पञ्चविंशतितिलसहित पञ्च-
विंशत्यङ्गुलमुखम् । एकोनत्रिंशदङ्गुल (पादोर्निशदङ्गुल) त विष्कम्भा-
र्धप्रमाणया रज्ज्वा कर्कटेन वा विलिख्य तक्षयेत् । प्रध्यन्त्योस्तदेवपार्श्वं
पृष्ठं च । मुखं तु पट्निशदङ्गुल, दक्षिणस्य दक्षिण पार्श्वं सव्यस्योत्तरम् ।
एतान्येव चतुर्णां प्रथीना करणानि । एव चतुष्करणी मण्डलचिति ॥

Karavinda (Sūtra 18 and 19)

मण्डलायामुपधानकाले प्रथमप्रस्तारे चतुरस्रस्य स्रक्ती कोटी अवा-
न्तरदेशान् कोणदिश प्रति सयोजयेत् । द्वितीये प्रस्तारे चतुरस्रस्य मध्यानि
अवान्तरदेशान् प्रति सयोजयेत् । एव भेदो न स्यात् । भेदो नाम प्रस्तारा-
न्वयगतानामिष्टकानां प्रान्तेषु साम्यं, तत्सर्वत्र परिहरणीयमिति तत्र
तत्र व्याख्यानवचनात्¹ ज्ञायते । वचनमप्यस्ति सर्वत्र भेदान्वर्जयेदिति ॥

Karavinda (Sūtra 20)

व्यत्यस्य व्यत्यस्येत्यर्थः । प्रस्तारा इष्टवाससघातविशेषाः । ते पञ्च-
चितीक चिन्वीतेति विहिता यावन्तस्स्यु तावन्तो व्यत्यस्य व्यत्यस्य चिनुया-
दिति अस्मादेवावधारणात् ज्ञायते, अग्निधर्मा इष्टकायतनोर्ध्वं प्रमाणादयोऽत्र
प्राप्नुवन्तीनि प्रस्तारिषु प्रथमनृतीयपञ्चमास्समा । द्वितीयचतुर्थी समी² ।
ननु कथं सम्पद्यते अतिशयतृतीयेनेति । उच्यते—सह शब्दसामर्थ्याच्चतु-
रस्यस्य मण्डलकरणे अतिशयतृतीयस्य करणीशेषत्वविधानाच्चातिशय-
तृतीयेन सह विष्कम्भार्धेन मण्डलकरणम् । एतस्या एव गार्हपत्यचिते
चतुरस्रमण्डलतया प्राप्ते क्षेपस्य साम्यमभिमतमिति चतुरस्रमण्डलकरणान्या-
योऽनुसर्तव्यः । चतुरस्रपूर्वकत्व चास्य मण्डलकरणस्य दृश्यते । ततोऽपि स
एवानुसर्तव्यः³ ।

1 स्यात्प्रागवचनात्

2 'त्रिषु प्रथमवत्तृतीये । द्वितीयपदेव द्वितीयः । एकस्मिन् प्रथमपदेव इत्यधिक
शोभातरे ।

3 'तु चतुरस्रपूर्वके मण्डले अतिशयतृतीयस्य करणीशेषस्य न मण्डलभाजकरणे,
मैव क्षेप, तेषां चतुरस्रस्य मण्डलस्य चोभयमिह सिष्टम् तेषां मण्डलस्य चतुरस्र-
पूर्वकमिति चतुरस्रस्यैव प्रथमोपादानादवधारयते । मण्डलस्य चतुरस्रपूर्वकस्य
प्रथोत्तम चतुरस्रमण्डलस्योऽत्र तत्राभ्यमेव, नाग्यदृष्टये' इत्यधिक शोभातरे ।

केचित्तु सहेति द्विपदं कृत्वा सार्धव्यायामेन सम्बन्धयन्ति । तेषामनयोः पदयोः प्रयोजनविशेषान्नेव पश्यामः । तस्मात्सूक्तमतिशयतृतीयेन सहेति ॥

Karavinda (Sūtra 21)

त्रिपद पिशील, मुस्टीकृतोरत्नि. पिशीलमित्येके । बाह्योरन्तराल पिशीलमिति बोधायनः । धिष्ण्या अग्नय. 'अग्नयो वा अथ धिष्ण्या.' इतिदर्शनात्, तच्छब्देन तदाशतानि लक्ष्यन्ते । अग्नीनामायतनभुव. पिशीलमात्राणि भवन्ति । अपवादाभावे आकारभेदेऽपि क्षेत्रस्य साम्यं भवत्येव ॥

Karavinda (Sūtra 22 and 23)

गतमेतत् । अत्र साग्नित्ये ऋती विशेषमाह ।

Karavinda (Sūtra 24 and 25)

मृदो देहान् कृत्वा मृत्सम्बन्धिनो देहानुपचयान् बिम्बानि कृत्वा आग्नीध्रीयमेक नवधा प्राक्तुर्वेनोदवत्वेन च त्रिधा व्यवलिख्य मध्यस्थमेकमेकेनाश्मना उपदध्यात्¹ । अन्यास्तत्प्रमाणाभिरिष्टकाभिरितरान् होत्रीयादीनामृदो देहान् यथासङ्ख्यं यस्य यस्य धिष्ण्याग्ने या या सङ्ख्यया द्वादश षोडश एकविंशति चतुर्विंशतिमित्याद्या तया सख्यया त त व्यवलिख्य यथायोगं यत्र देशे याया इष्टका युज्यते तत्र तत्र ता ता इष्टकामुपदध्यात् । द्वादश षोडश एकविंशति चतुर्विंशति वा होत्रीये, एकादश ब्राह्मणाच्छमीये, षट् भार्जलीये अष्टावष्टावन्येषु धिष्ण्यायेपूपदधातीति विज्ञायते इति । अन्यधिष्ण्याः प्रशास्त्रीयपोत्रीयनेष्ट्रीयाच्छावाकीयचात्वालशामित्रावभृथा । करणानि वा कृत्वेष्टका कुर्यात् । चतुरस्रपक्षे सर्वतः प्रादेशा होत्रीयस्य, द्वादशे प्रादेशे द्वे नवाङ्गुले द्वे षोडशपक्षे सर्वतो नवशानि, एकविंशतिपक्षे नवके² द्वे सप्ताङ्गुलयः सप्ततिलाश्च³ द्वे, तदेक सर्वतः सप्ततिलास्सप्ताङ्गुलयः⁴ एक, अत्र चतुरस्रमेकतः पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् प्रथमेन चतुर्धा विभजेत् । द्वितीयेनैक पञ्चधा । चतुर्विंशतिपक्षेऽप्येव एव करणे । तत्र पूर्ववत् पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् सप्ततिलमप्ताङ्गुलेन⁵ पञ्चधा विभजेत् । इतरेणैक चतुर्धा । ब्राह्मणाच्छमीयस्याष्टो होत्रीये द्वादशः, तिस्र

1. सन्मध्यस्थमेक भागमषोडश उपधानकाले तत्स्थाने तत्प्रमाणमस्मानमुपदध्यात् ।

2. नवाङ्गुले

3. पञ्चविंशतिलाश्च

4. पञ्चतिलास्सप्ताङ्गुलयः

5. पञ्चतिलसप्ताङ्गुलेन

आग्नीध्रीया, मार्जालीयस्यैकत प्रादेशा, ग्रन्थतोऽध्यधीः पट् । अन्येषा
पोत्रीयादीना आग्नीध्रीयेष्टका पञ्चमार्जालीये अष्टमे द्वे । मण्डल्पक्षे करण-
बाहुल्यप्रसङ्गाद्यवलेखनमेवोच्यते । आग्नीध्रीयस्य प्राक्चोदक्व त्रेधा
विभाग । होत्रीयस्य द्वादशपक्षे एकतस्त्रिधा विभागोऽन्यतश्चतुर्धा । षोडश
पक्षे सर्वतश्चतुर्धा । एकविंशतिपक्षे त्वेकत पञ्चधा कृत्वा चतुरो भागा-
श्चतुर्धा विभज्य पञ्चम पञ्चधा विभजत् । चतुर्विंशतिपक्षे त्वेकत पञ्चधा
विभज्य चतुरो भागान् पञ्चधा कृत्वाऽन्य भाग चतुर्धा विभजेत् ।
एकादशपक्षे त्वेकतश्चतुर्धा विभज्य त्रीन् त्रैवा कृत्वा ग्रन्थ द्विधा विभजेत् ।
षट्पक्षे त्वेकतस्त्रिधा कृत्वाऽन्यतो द्विधा विभजेत् । अष्टपक्षे चैकतस्त्रिधा
विभज्य द्वौ भागौ त्रिधा कृत्वाऽन्य द्विधा कुर्यात् । धिष्ण्यानामेकचित्तीकृत्वात्
सुकरत्वाच्चैप एव प्रकारो वरमित्याचार्यो¹ मन्यते । तत्र श्लोका ।

व्यायाममात्रे चित्येऽनौ करण दारव भवेत् ।
लोह वा तच्चतुर्भिस्स्यात्² फलकाभिस्तदुच्यते ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलायाममङ्गुल्यस्स्युस्त्रयोदश ।
चतुर्विंशतितिलविस्तार³ करणो⁴ भवेत् ॥
मण्डलात्मनि तत्र स्यात्करण च चतुर्विधम् ।
मध्यमेक⁵ पृथो त्रीणि तान्युच्यन्ते यथाक्रमम् ॥
सपञ्चविंशतितिला अङ्गुल्य पञ्चविंशति ।
सर्वत करण त्वेक मध्येऽने (ते) नेष्टकाकृति ॥
प्रधिपु त्रीणि तानि स्यु प्रध्यन्ते करण⁶ त्रिभि ।
फलकै प्रति (धि) मन्थीय चतुर्भि करण भवेत् ॥
पृष्ठ पञ्चतिलोपेता अङ्गुल्य पञ्चविंशति ।
पार्श्वे चतुर्दशाङ्गुल्य तिलमुत्तदशान्विता ॥
सपादोनतिलस्त्रि (त्रि) शदेकोनत्रिंशदङ्गुलम् ।
मुख स्यात्प्रधिमध्मीयकरणस्यान्तयोरपि⁷ ॥
पृष्ठपार्श्वेषु तत्रेमे मुख पट्त्रिंशदङ्गुलम् ।
अन्तयोर्ध्वं यस्य स्यात्पार्श्वं नान्यस्य तत्र तत् ॥
करणाना मुर्यान्यत्र विट्स्त्रिभार्धप्रमाणाया ।
आलिख्य तक्षयेद्रज्ज्वा कर्कटेनापवा लिखेत् ॥

1 प्रकार इत्याचार्यो ।

3 विहार ।

5 मध्यमेक ।

7 करण स्यात्तयोरपि

2 सर्वतश्च । फलकैस्तदिहो ।

4 करणो ।

6 प्रधमन्तकरणे ।

षट्त्रिंशदङ्गुलायामा धिष्ण्यास्सर्वतस्समा ।
 तत्रतत्र यथासङ्ख्यमुच्यन्ते करणान्यथ ॥
 प्रादेशमेकतो यस्मादन्यतोऽष्टादशाङ्गुलम् ।
 मार्जालीयेनेन कृता धिष्ण्ये षट्स्युरिष्टका ।-
 प्रादेशस्सर्वतो यस्मादाग्नीघ्रीये तु तत्कृता ।
 द्वादशाङ्गुलमेकत्र यस्यान्यत्र नवाङ्गुलम् ।
 हात्रीये द्वादशोपेता तत्कृता द्वादशेष्टका ।
 नवाङ्गुल सर्वतस्स्याद्वोत्रीय¹ तेन षोडश ॥
 तिलपञ्चमसयुक्तास्सप्ताङ्गुलय एकत ।
 नवाङ्गुल चान्यतस्स्यात्करण त्वेकविंशतो (की) ॥
 तिलसप्त (पञ्च) कसयुक्ता अङ्गुल्यस्सप्त सर्वत ।
 इदमत्रैकविशे स्याच्चतुर्विंशेऽप्युभे इमे ॥
 प्रथमे चैकविशे स्यु षोडशान्येन पञ्चकम् ।
 चतुर्विंशे द्वितीयेन विंशतिस्त्वन्यदन्यत ॥
 या प्रादेशे (श) नवाङ्गुल्यस्त्वष्टी तास्तिष्ठ एव च ।
 प्रादेशाब्राह्मणः च्छसिधिधिष्ण्ये त्वेकयुग्दश ॥
 प्रादोशाष्पट्पदाध्यध्वं चे त्यष्टके विधि ।
 पोत्रियादो यथायोगमुपघान तु सर्वत ॥
 एकचित्थाधिष्ण्याना भेदस्यानवकाशत ।
 वंपभ्येणव सङ्ख्ययाना करणानेकता भ (वे)यात् ॥
 व्यवलिख्य यथासङ्ख्यमुपदध्यादिहेष्टका ।
 यथायोगमिति त्वेवमाचार्यो मण्डलेऽब्रवीत् ॥
 अधिकाशेन कर्णस्य हृते कर्णयुगे भुवा ।
 हृते फलेन (फलोने) हीनाया युजो वा यद्भुवो दरम् ॥
 नस्य वर्गोऽस्य कर्णस्य वर्गात्तु परिशोधिते ।
 परिशिष्टस्य मूल तु लम्बक तद्विदो विदु ॥
 वेदिप्राचीमिता रज्जुमन्तरालोत्तश्च दृता ।
 दक्षिणोत्तरमायम्य वेदे पूर्वापरार्धयो ॥
 वि (द्वि) तृतीयो तु विज्ञेया प्रागुद्वि स्तकर (त्तरम्) ।
 मध्यदेशोत्रमध्य तु बह्वे प्राच्यप्रतीच्ययो
 लक्षणोन निमित्तार्थं (द्वि) विकृतीये त्वपायते ।
 पश्चिमे चोत्तरत्रापि निमित्त स्यादपायते ॥
 विषयस्य तु पूर्वत्र निमित्ते दक्षिणोत्तरे ।

कृत्वा विष्कम्भं तुर्ये स्यादुभयस्यापि^१ लक्षणम् ॥
 तयोर्लक्षणयोर्लेखा रज्जु वा प्राङ्निपातयेत् ।
 लेखाया दक्षिण ग्राह्य मण्डलार्थं त्यजेदुदक् ॥
 परिणाहे चतुर्था पट्सभुग्ने भुग्नलाञ्छने^२ ।
 अङ्कादङ्कगता रेखा चतुरस्रस्य साधिका ॥
 विष्कम्भार्धयवर्गस्य द्विगुणस्यैव^३ मूलतः ।
 मण्डले चतुरस्रस्य करणी परिमृत्पना (कल्पिता) ।
 यद्वा विष्कम्भमूलार्धं (वर्गार्धं) मलेन करणीकृतिः ।
 मण्डले चतुरस्रस्य यावत्संभवजन्मनः ॥
 लक्षणायावस्थिता रज्जुं यावत्संभवजन्मनः ।
 चतुरस्रस्य विष्कम्भ मण्डलस्य वदन्ति हि ।
 विष्कम्भस्यान्तरा वर्गे विष्कम्भार्धस्य वर्गेन
 शोधिते परिशिष्टस्य भूत स्यादुदलक्षणम् ॥
 विष्कम्भस्यादुदलग्रस्तचापज्यार्धस्य वर्गके ।
 पूर्वज्यादलवर्गे तु विष्कम्भार्धस्य वर्गेन ॥
 शोधिते परिशिष्टस्य मूल तद्वनुपशिरः ।
 सज्यावर्गज्यङ्गुल्योऽपि वर्गश्चापस्य वर्गकः ॥
 गराहतस्तु कोदण्डो दलितो धनुषः फलम् ॥
 विष्कम्भ आत्मद्विगुणेन (ऽपि) योज्यः
 स चात्मत्रिणेन स पञ्चमास्याम् ।
 सपञ्चविनेन च तो समेनी
 प्यासेन संपा परिणाहवल्गुनि ।
 नेमिद्विरेकादशधात्र कार्यं
 स्तङ्गाय एवञ्च तथा द्विधा च ।
 ध्यामन्स्वराशा परिधेः सगृहं सगु
 भागाशनुयैव न मन्मेन ॥

चतुरस्र¹ सविशेषेण सविष्कम्भाधेन चतुस्तिलोनेनाष्टपष्टधङ्गुलेनावद-
ध्यात् । चतुरस्रं नवधा कृत्वा प्रधिकं त्रेधा विभजेत् । प्रधिरेव प्रधिकः ।
प्रधिश्चक्रपर्यन्तः । अथवा करणारेवेष्टकाः कुर्यात् । त्रीणि करणानि—सम-
चतुरस्रं प्रधिमध्यं प्रध्यन्तमिति । अत्र समचतुरस्रं द्वाविंशत्यङ्गुलं संकविश-
तितिलम् । प्रधिमध्यस्य पार्श्वमात्रायाः प्रमाणमेतदेव । त्रियङ्मात्राया दश-
तिलोन्नयोदशाङ्गुले एक पार्श्वं फलकं घनुराकारं तक्षत् । यथा ऋङ्गुलिः
द्वादशतिलाश्च शरप्रमाणं भवति । प्रध्यन्तं तु प्रमाणम्² । तस्यापि चतुरस्र-
चदेक पार्श्वं, त्रयोदशाङ्गुलं दशतिलोन्नमपरं, पञ्चविंशकं तिलद्वयोनमपरं³,
तद्वनुरिखं तक्षेत्, यथा ऋङ्गुलिः सप्तविंशतिश्च तिलाश्च शरी भवति ॥

Sundararaja (Sūtra 18-19 and 20)

मण्डलचतुरस्रयोस्साधारणमिदं भेदपरिहाराय, अनेनैव, ज्ञायते सर्वत्र
भेदो वर्जनीय इति । तथाच बोधायनः—

भेदान् वर्जयेदधरोत्तरयोः पार्श्वसंधानं भेद इत्याचक्षते, तदाद्यन्तेषु न
विद्यते—इति

Sundararaja (Sūtra 21)

पिशीलं पञ्चधा वर्णयन्ति—ब्राह्मणोत्तरालमित्येकम्, कृतमुष्टिम-
रत्नि (कृतमुष्टिररत्निः) द्वितीयम् । अकृतमुष्टिमरत्नि तृतीयं, द्वाविंशदङ्गुलं
चतुर्थं, पञ्चविंशदङ्गुलं पञ्चममिति ।

Sundararaja (Sūtra 22, 23 and 24)

तान् कुर्यादिति शेषः ।

Sundararaja (Sūtra 25 and 26)

इतरान् धिष्णिषान् यथासंख्यं व्यवलिख्य द्वादश षोडशेत्यादि होत्रीये,
एकादश ब्राह्मणाच्छमीये, षण्मार्जालीये, अष्टावष्टावन्त्येष्टिति । तेषां च
यथासंभव विभागा इति केचिदाहुः । समचतुरस्राणां धिष्णिषानां समचतुरस्रा
एवेष्टकाः कार्ये चतुरस्रमादेशादन्यदिति । तत्रारत्नीविष्कम्भाणां धिष्णि-
षानामिष्टका वष्टाङ्गुला आग्नीध्रीयस्य । होत्रीयस्य द्वादशकस्य मध्ये
चतस्रश्चतुरङ्गुलाः । परितोऽष्टावष्टाङ्गुला । षोडशिके पञ्चङ्गुलास्सर्वाः ।

1. चतुरस्राधेन ।

2. प्रध्यन्तं तु त्रिकोणम् ।

3. पञ्चविंशतिकं षष्टाविंशति तिलद्वयोनमपरं ।

एकविंशकस्य मध्ये नव चतुरङ्गुला, परितो द्वादश षडङ्गुला । चतुर्विंशकस्य कोणेऽष्टाङ्गुला,¹ शेषो विंशतिचतुरङ्गुला । ब्राह्मणाच्छसीये सप्त षडङ्गुला, चतस्रो नवाङ्गुला । मार्जालीये पञ्चाष्टाङ्गुला एका षोडशाङ्गुला । अष्टकानामेकाऽष्टादशाङ्गुला, सप्त षडङ्गुला । अन्ये त्वाहु — यथासह्यमितरानिति वचनात् सर्वा इष्टकास्तुल्यक्षत्रा एव । तत्र समचतुर-
स्त्राणामेव वर्तुं मशक्यत्वाद्दीर्घचतुरस्त्रा अपि क्रियेरन्निति । तन्मतेऽप्याग्नीध्री-
यस्य पूर्ववत् । होत्रीयस्य द्वादशकस्येष्टका अष्टाङ्गुलायामा षडङ्गुलव्या-
सा । षोडशकस्य पूर्ववदेव । एकविंशकस्य तु अष्टाङ्गुलायामा भरतिनस
(प्त) मव्यासा । (चतुर्विंशकस्य षडङ्गुलायामाश्चतुरङ्गुलव्यासा । मार्जाली-
यस्य प्रादेशायामा अष्टाङ्गुलि यासा । अष्टकानांप्रादेशायामाषडङ्गु-
लव्यासा) ब्राह्मणाच्छसीयस्य द्वे करणे अष्टाङ्गुलायाम साष्टादशतिलप-
डङ्गुलव्यासमेक करणम् । तेन तिस्र इष्टकाषडङ्गुलव्यासा² भवन्ति ।
नवतिलोननवाङ्गुलायामपरम् । तेन अष्टाविष्टका । अन्येषु पिशीलमा-
त्रेष्वेतदनुसारेणेष्टका द्रष्टव्या ॥

अथ परिमण्डलानां पट्विंशदङ्गुलविष्कम्भानां आग्नीध्रीयस्य मध्ये प्रादेशव्यास परिमण्डलमश्मान निधाय परिनोऽष्टाविष्टकास्तासां करणं पाश्वे द्वादशाङ्गुले, चतुर्दशाङ्गुलमष्टतिलोनेमेव तिर्यक्फलक, तदनुरिव तक्षेत्, यथा अष्टगुलि द्वादश तिलाश्च शरो भवति । सविंशतितिल चतुर-
ङ्गुलमन्यतिर्यक्फलक, तच्च धनुरिव तक्षत्, अन्तर्वक् तु भवति यथा पञ्चदशतिलाश्चर । एवमिष्टका अन्येषां धिष्ठितयानां त्रीणि करणानि । सर्वेषां च द्वे द्वे फलके अष्टादशाङ्गुले । होत्रीयस्य द्वादशकस्य तृतीय फलक नवाङ्गुल सैकादशतिल, तदनुरिव तक्षत् यथैकविंशतितिलाश्चर एव षोडशकादीनां च द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणाच्छसीयस्य तृतीय फलक दशाङ्गुल सपञ्चदशतिल³, तदनुरिव तक्षत् पञ्चविंशतितिलाश्चर,⁴ मष्टतिलमिति-
क्वचित् । मार्जालीयस्य तृतीयमप्यष्टादशाङ्गुल, तदधधनुरिव⁵ तक्षेत्, द्व्यङ्गुल चतुर्दशतिलाश्चर । अष्टकानां तृतीयफलक चतुर्दशाङ्गुलमष्ट-
तिलोन तदनुरिव तक्षेत् अष्टगुलिद्वादशतिलाश्च शर । अन्येषां च पिशी-
लानामेनदनुसारेण द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति सप्तम खण्ड ॥

इति द्वितीय पटस ॥

1 चतुर्विंशके मध्ये चतस्रोऽष्टाङ्गुला

2 षडङ्गुलव्यास भवतिनोन ।

3 तिस्रशर । मार्जाली ।

4 मपञ्चतिल ।

5 साङ्गुल धनुरिव

तृतीयः पटलः

अथ अष्टमः खण्डः

भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते इति विज्ञायते ॥ (1)

वयसां वा एष प्रतिमया चीयत इत्याकृतिचोदनात् ॥ (2)

प्रत्यक्षविधानाद्वा ॥ (3)

यावदात्मनानेन ॥ (4)

वेणुना चतुरस्रे आत्मनि पुरुषानवमिमीते ॥ (5)

Kapardi (Sutra 1, 2 3, 4 and 5)

उक्तानि हविर्यज्ञाना विहरणानि । सौमिकानि च साग्निचिन्त्यस्य
क्रतोरग्निक्षेत्रमानमिष्टकाना करणानि उपधानविधिश्च नोक्त । तद्वक्तु-
काम प्रस्तौति—

प्रस्तावमात्रमनया श्रुत्या क्रियते न कलविधान । विधिविभक्तेर-
भावात् । नित्योऽग्निरुत्तरवेदिवत् । अग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निः
इति नित्यवचनात् ॥ यदि प्रस्तावोऽनया श्रुत्या स्वीक्रियते गार्हपत्यघिते
पूर्वमेव प्रस्तावो न कर्तव्य । सत्यमेतत् । इह प्रस्ताववचनस्येदं प्रयोजनम्—
वक्ष्यमाणानि धर्माणि महान्नेरेव यथा स्पुरिति । कानि पुनस्तानि? जानुद-
घ्नादयो महान्नेरेवेति कात्यायनीये शुल्बे महान्नेरेवैते धर्मा इति स्पष्टमु-
क्तम् । किं चास्येहाग्निशब्देन¹ निरूपपदेन चोदिता धर्मा यथा स्पुरिति ।
यथा—‘त वा एत यजमान एव चिन्वीत’ इति यजमानो महान्नेरेव कर्ता न गा-
र्हपत्यादेः । गार्हपत्यधिष्ण्यानामध्वर्युरेव कर्ता । पश्चाद्विधातव्याना धिष्णि-
याना पूर्वं विधानस्यैतत्प्रयोजनम् । योऽग्नेश्चेता स भवत्येव । यद्यपि बहवो
भ्रातृव्या इति क्रियतेऽनया श्रुत्या । वयसा पक्षिणा एषोऽग्नि प्रतिमया
प्रकृत्या चेतव्य इति आकृतेस्त्वरूपस्य विधानं क्रियते । स चोत्पत्तता ध्याय-

1 किं चास्येवाग्निशब्देन ।

येत्यर्थं इति बोधायनेनोक्तम् । वैशब्दो निश्चये । अभावप्याचार्यो वक्ष्यति
 'वक्त्रपुच्छो व्यस्तपक्ष' इति । तस्माच्छयेनचिदेव प्रथम । श्रुत्वान्तरे चोक्त
 'श्येनचिदग्नीना प्रथमोऽग्नि' इति । यदि श्येनो नित्य कथं स्वर्गकाम इति ?
 यूपद्रव्यवत् । यथा चादिर स्वर्गकामस्येति खादिरस्य नित्यत्व काम्यत्व च ।
 प्रत्यक्षविधानाद्यावदाग्रायेन । वाशब्द पक्षव्यावृत्तौ । तेन नैपाऽकृतिचोदना
 नापि श्येत प्रकृति । कुत ? प्रत्यक्षविधानात् । प्रत्यक्षमेवात्र विधीयते ।
 पक्षीभवतीत्यारभ्य पक्षपुच्छानामपि प्रमाणं विहितम् । तेन विरोधात् ।
 ननूक्तमाकृतिचोदनति, नैपा चोदना, नापि विधि, विधिविभक्तेरभावात् ।
 चीयन इति निर्दिश्यते न चिनुयाच्चेतव्यमिति वा । विध्यन्तरशेषभूत-
 त्वाच्च पश्यामी न विधायिकेति । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ङग्निश्चेतव्या
 3 उत्ताना 3 इत्यारभ्य प्राचीनमुत्तान पुरुषशीर्षमुपदधाति' इति पुरुषशिर-
 स उपधानं विधीयते । तस्य शेषभूतमिदं न विधायकम् । श्येनचिदग्नीना
 प्रथम इति पिठकश्येनमधिकृत्यैतदुक्तं पुरुषमानपक्षपुच्छस्य समाख्या श्येन
 इति । तस्माद्विरोधः । यावदाग्नीना तावदेव सारूप्यं । पक्षपुच्छवत्तथा
 सारूप्यं गृहीत्वा वयश्शब्दो वर्तते । तस्मात्पुरुषमात्रपक्षपुच्छवाननिरिति
 तामेव प्रकृतिं निर्दिश्य अन्ये आकृतिविशेषा वक्रपक्षादयः काम्या इति
 सिद्धम् । वक्ष्यति 'काम्या गुणविकारा' इति । वेणुना चतुरस्र आत्मनि
 पुरुषानवमिमीते—अग्निरूपे उत्तलक्षणेन वेणुना मिमीते—मिमीतेति स्पष्टि-
 लार्धं क्षेत्रं वक्ष्यमाणेन मार्गेण सर्वतो द्विपुरुष आत्मा द्वाभ्यां चत्वारोति
 वचनाच्चत्वारि च पुरुषक्षेत्राण्यात्मनि—

पुरुष दक्षिणे पक्षे पुरुष पुच्छे पुरुषमुत्तरे ॥ (6)

Kapardi (Sūtra 6)

पुरुषमेक दक्षिणे पक्षे पुरुष पुच्छे पुरुषमुत्तरे—एव त्रीणि चतुर-
 ऋणि पुरुषप्रमाणानि, आत्मना सह³ मन्त पुरुषक्षेत्राणि ॥

अरत्निना दक्षिणतो दक्षिण पक्षं वर्धयति ॥ (7)

एवमुत्तरत उत्तरम् ॥ (8)

Kapardi (Sūtra 7 and 8)

अरत्निप्रमाणेन दक्षिणतः दक्षिण पक्षं वर्धयति—दीर्घं वराणि
 उत्तरतश्चोत्तर पक्षम्⁴ ॥

1 प्रकृति०—B ।

2 वक्रपक्षा०—A ।

3 चतुरस्राणि आत्मना सह । पुरुष—B ।

4 दक्षवर्धनमित्यादिः ।

Kapardi (Sutra 9)

प्रादेशेन वितस्तथा वा पश्चात्पुच्छम् ॥ (9)

द्वादशाङ्गुलेन त्रयोदशाङ्गुलेन वा पश्चात्पुच्छं¹ वधयेदिति शेषः ।
एवमर्घाष्टमानि पुरुषक्षेत्राणि भवन्ति ।

Karavinda (Sutra 1)

अग्निघाथेयप्रभृति भोमान्नाना केनलविद्वारा उक्ता । इदानीं साम्नि-
वित्येषु ऋतुषु विहारविशेषविधित्मयाऽग्नेश्चयनविधायिका श्रुति पठति ॥

भवतिस्ममृद्धयर्थे । स्वग्लुवेश्वरो निपातसमुदायो वाक्यालङ्कारादौ
वर्तते । 'रम इव ग्लुवं'² तत् योऽग्निं चिनुते—अग्निं चयनेन मस्करोति स
ममृद्धो भवतीति विज्ञायते³ ॥ 'ननु मन्त्रस्य विधे स्तावकृतयार्थवादोय ।
चिनुत इति वर्तमाननिर्देशः । गतः यथमेया अग्निसत्कारभूतस्य चयनस्य
विधायिका श्रुति कल्प्यते । सत्यं, तैत्तिरीयके अस्या एव श्रुतेर्मुह्यत्वादप्रा-
प्त्यर्थत्वेनानुवादत्वात् न भवाच्चयननाम्यैषा विधायिका श्रुति कल्प्यते ।
अत्रामसब्रह्मान्नित्येति च । ननु चयनवद्भवत्यर्थोऽपि विधेयः । न विधेयः,
कुत, चयनस्याग्निसत्कारत्वेन तत्फलानुवादासम्भावात् ॥

Karavinda (Sutra 2)

वयासि—यक्षिण श्येनादयः । प्रतिमा—प्रतिकृतिरमादृश्यमाकृति-
रूपचोदयतीति चोदना विधायिका श्रुति । एषोऽग्निर्यथा श्येनाकृतिर्भवति⁶
तथा चेतव्य इत्यर्थः । श्रुत्वान्तरे च—श्येनचिदग्नीनां प्रथमोऽग्निरित्युक्तं ।
वक्ष्यन्ति च श्येनं प्रकृत्य वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवतीति । तस्माद्वक्रपक्षादि-
विशिष्टश्येनोऽग्निं प्रकृतिस्त्वेन कारं । न नित्यः । यूपप्रकृतिभूतत्वादिरा-
दिवत् स्वर्गकामस्यापि भविष्यति ।

Karavinda (Sutra 3 and 4)

वाशब्द पक्षव्यावृत्तौ । नेतदस्ति वयसा वा एष प्रतिमा चोदत
इति एषा⁶ श्येनाद्याकृतिविशेषचोदनेति । कुत, प्रत्यक्षविधानात् । यत्र पक्षो

1 उत्तरेण वा (?), उत्तरतश्चोत्तर पक्षम् ।

2 ब्रह्मवर्चसमित्यादिषु ।

3 गतः ।

4 ननु प्रकुर्वन्नेह्यपक्रामन् इत्यादि । प्रकुर्वन् हीत्यादि ।

5 श्येनसदृशाकृतिः ।

6 अग्नेः ।

भवतीत्यादिना वाक्येन व्यायाममात्रपक्षपुच्छवदाकृति प्रत्यक्षमेवाग्नेविधीयते । अतः वयसा वा एष प्रतिमया चीयत इति वयस्सादृश्यमात्रमभिधाति, नैषा श्येनाकृतिचोदना भवितुमर्हति । किञ्च चीयत इति वर्तमानार्थनिर्देशादस्य वाक्यस्य पुरुषशीर्षोपधानविधिवाक्यशेषत्वाच्च नैषा विधायिका । यच्चोक्तं शुल्बान्तरे—‘श्येनचिदग्नीना प्रथमोऽग्निरित्युक्तमिति’ नाय दोषः । तत्र हि व्यायाममात्रपक्षपुच्छोऽग्निरित्यपि श्येन इत्युच्यते । तस्मादात्मनेन वेदेन व्यायाममात्रपक्षपुच्छवत्ताया यावत्सादृश्यं विहितं तावदेव सपादयितव्यं । तस्मात्पुरुषमात्रपक्षपुच्छवानग्निं प्रकृतिर्नित्यश्चेति स्थितम् । अस्याग्नेस्त्वरूपमाह ।

Karavinda (Sūtra 5 6 7 8 and 9)

वक्ष्यमाणप्रकारेण वेद्युनाऽऽत्मनि चतुर पुरुषानवमिमीते अवमानमपि विमानमेव । इयति शक्ष्यामीति¹ त्वा अवमाय यजन्त इति दर्शनात् । सर्वतो द्विपुरुष आत्मा ताभ्या² चत्वारि पुरुषक्षेत्राण्यत्मा । एव पक्षयो पुच्छे च पुरुषसंमितानि त्रीणि । एव सप्त पुरुषक्षेत्राणि अरतिना दक्षिणतो दक्षिण पक्षं प्रवर्धयति दक्षिणतो—दीर्घं कुर्यात् । एवमुत्तरत उत्तरमपि पक्षमुत्तरतो पक्षं दीर्घं कुर्यात् । प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छ । प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छ । प्रादेशोऽङ्गुष्ठप्रदक्षिणीभ्या परिमितं वितस्तिरङ्गुष्ठवनिष्ठि-वाभ्या तयोरेत्यरेण पुच्छं प्रतीचीनं वर्धयेत् । एवमर्धाष्टमानि पुरुषक्षेत्रा-
न्यग्ने क्षेत्रं भवति ।

Sundararaja (Sūtra 1 and 2)

वेदेविमानं सीमिकया क्रमेद्विद्वादशाङ्गुलैः ।
आदित्रिसप्तसु द्वित्रिचन्द्रद्वियुगभूमिषु ॥ 1 ॥
भूत्रिभूदिशरंकेषु शङ्खुवो दश पञ्च च ।
सप्तद्विद्वारतिरतिपञ्चोनाष्टत्रिंशदरतिना ॥ 2 ॥
विमानरज्जुश्चिह्नं स्यात्तस्मास्तप्तदशस्वय³ ।
पारो वार्यो तयोर्मध्ये प्रक्रमे द्वादश स्मृता ॥ 3 ॥
षट्त्रिंशिका वा रज्जुस्स्याद्विमाने द्वायष्टलक्षणा ।
श्रोणी पञ्चदशम्वार गदोऽनन्तस्तुर्ययो ॥ 4 ॥
दशस्वष्टमु तद्वोणास्तुतीयऽरतिमात्रका ।
षिण्या प्रादेशान्तराला आग्नीम तु तुरीयके ॥ 5 ॥

1 वक्ष्यामीति ।

2 इभ्याम् ।

3 विमानरज्जुश्चिह्नं स्यात्तस्मास्तप्तदशस्वयम् ।

रुद्रेषु सप्तदशसु शङ्कु पादोन्तिष्विह ।
 कार्यो हि पञ्चमेऽङ्केषु मार्जालाग्नीध्रधिष्ण्यौ ॥ 6 ॥
 सप्तमे प्राग्वदाग्नीध्र घान सार्धंचतुष्ठये ।
 उत्तरो दशमे शङ्को मनुपूतरत क्रमे ॥ 7 ॥
 ऊवध्यगोहृत्तननस्थानमेवादशे पुन ।
 हविधनि प्राग्वदत्र पाशयोर्व्यत्ययोऽधिक ॥ 8 ॥
 षोडशस्वधहीनेषु शामित्रो द्वादशे भवेत् ।
 शङ्कुवोरुत्तरवेदिस्तरघाद्वयोस्सार्धं उपान्त्ययो ॥ 9 ॥
 अन्तिमे द्वादशस्वमो चात्वालोऽप्तादुक्क्रमे¹ ।
 पशुव धोऽस्तु चात्वालस्सोमेऽपीत्यवधार्यते ॥ 10 ॥
 मागान्तरमनुक्तं वैव व्याख्यात इति कीर्तनात् ।
 शम्यामात्रस्तु सर्वत्र व्यक्त बोधायनोऽब्रवीत् ॥ 11 ॥
 अथयाऽग्नौ विरोधस्स्यान्मान चान्यत्र विद्यते ।
 उत्तरैऽसे महावेद्यामास्ताव परिकीर्तित ॥ 12 ॥
 दक्षिणे तु हविधनि पश्चात्तनीन् प्रकमास्त्यजेत् ।
 पादोनद्वितय पाश्वेऽरतनी तारवास्स्मृता ॥ 13 ॥
 अर्घप्रदेशतस्तेषा भ्रमरा कोणशङ्कुषु ।
 अग्नेऽणोपरवारत्यक्त्वा पादोनप्रक्रमत्रयम् ॥ 14 ॥
 शम्यामात्रदचतुस्त्रक्ति स्तरश्लिष्टस्तु² सञ्चर ।
 औदुम्बरसदोमध्ये³ पृष्ठघा दक्षिणन क्रमे ॥ 15 ॥

प्रतिमया वयसा उत्पतता छायाया । तथा च बोधायन —
 'वयसामुत्पतता छायायेत्यर्थ'

इति । अनेन श्येनचित्तिनित्येति ज्ञायते । मन्त्रवर्णाश्च भवन्ति,
 सुपर्णोऽसि गरुडमान् इत्यादीनि । लिङ्गानि च पुच्छान्छिरोऽधिकृपति
 शिरसि पक्षयोरित्यादीनि । न हि चतुरस्रे शिरोस्ति ।

Sundararaja (Sūtra 3)

पक्षीभवति व्याममनो पक्षो च पुच्छ च भवतीत्यादि प्रत्यसविधा-
 नाद्वा आकृति प्रत्येतव्या । अनेन चतुरस्रोऽग्निविधीयते । स च सर्वाग्नीनां
 प्रकृतिरिति । तमेव तावदाह—

1 चत्वारोऽप्तादुक्क्रमे ।

2 स्तर शिष्टस्तु ।

3 औदुम्बरो सदोमध्ये ।

Sundaraaja (Sūtra 4 5 and 6)

यावदात्मनानेन यथासमात्मनातेन पुरुषमात्रेण वक्ष्यमाणेन पञ्चार-
तिना । एष केवलसप्तविधाग्नेर्मानमुक्त, पक्षान्तरमाह—

वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला । यथोक्त मात्यायनेन—

‘पञ्चारत्निर्दशवितस्तिविंशतिशताङ्गुलय पुरुष’

इति । वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलित्वेन नैघण्टुका । प्रादेशेनेत्यस्य व्याख्यानं वित-
स्त्येति । प्रादेशशब्दार्थस्य विशयित्वात् वितस्तिरेवान् प्रादेशशब्देन ग्राह्या,
ननु प्रसारिते अङ्गुलप्रदेशिन्यावित्यर्थः । अथवा वाजमनेयके ‘वितस्त्या
पुच्छ’ इति श्रुतत्वाद्वितस्तिशब्दस्यैव प्रसिद्धतरेण प्रादेशशब्देन व्याख्यानम् ।
वाशब्दो वाक्यार्थोऽवमन्वध्यते । तेन सर्वमिदं विरूप्यते । तथाहि—पुच्छवृ-
द्धेस्नावद्धैकल्पिकत्वमवगतम्, तैत्तिरीयके प्रवृद्धेरनुवतत्वात् । व्यनक्ति च
कात्यायनस्तथा पुच्छं विसन्त्येच्छन् इति । पक्षवृद्धेरपि वैकल्पिकत्वम्,
‘अरत्तिना पक्षो द्राघीयार्गोऽसौ भवत’ इत्युक्तत्वा इति द्राघीयस्त्वमुक्तत्वा
‘न्याममात्रो पक्षो च पुच्छं च भवति’ इति पुरुषमात्रस्यैव निगमनात् ।
स्पष्टयति चैतद्व्योपायन —

पुरुषमात्रेण वेणुना सपक्षपुच्छमरत्तिना वा पक्षो ।

द्राघीयार्गोऽसौ भवत ।

इति । केचित्तु वितस्तिं त्रयोदशाङ्गुला मन्वाना द्वादशाङ्गुलेन
प्रादेशेन विरूपयन्त पक्षपुच्छानामरत्तिनादिप्रवृद्धिं नित्यामाहुः । तेषाम-
ष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तम्य तत्सप्तमा विभज्य विधासप्तमकरणीमि-
त्यादि न मगच्छते । तत्त्रयोदशाङ्गुलवितस्त्यभ्युपगमे पुच्छे विंशतिश-
ताङ्गुलमात्रं क्षेत्रमुपधातुं न शक्यते । तत्र कश्चिदाह—पुरीषेण पूर्यता-
मिति, तत्सूत्रकारो न महत । यदाह—प्रयोनरत्त्वात् पुरीषस्य’ इति ‘यत्पच्य-
मानानां प्रतिहृसेन, इति च । किञ्च पुरीषेण चैतद्वत्स्य न्यूनस्य पूर्तिः,
विमिति महता ग्रन्थेन द्रष्टव्याप्रमाणार्धमधुना प्रयत्यते’ । तस्मान्न विवि-
देन त्रयोदशाङ्गुला वितस्तिरिति । ग्रन्थे मन्वन्ते—द्वादशाङ्गुलयोरेव
वितस्तिप्रादेशयोः आमिक्षापयस्योरिव विधिभेदाच्छब्दभेदः । तयोश्च
परस्परविकल्प इति । तेषामपि पूर्वोक्ताऽनगतिः स्पष्टेय । ब्राह्मणविरो-
धश्च । तैत्तिरीयके हि पुच्छस्य प्रवृद्धिः प्रातिरुत्वेनापि नोक्ता । तस्मादर-

1. द्रष्टव्याकरणानि विधास्यन्ते । तस्मादरत्तिप्रादेशेन वृद्धेः प्रातिरुत्तमेव ।

2. वितस्त्येच्छन् ।

तिप्रदेशानां पाक्षित्वमेव¹ ज्यायो मन्यामहे । किञ्च यदेवेष्टाकानामष्टा-
ङ्गुलानां² पञ्चमं वरणं तदप्यस्मिन्नर्थे लिङ्गं कथम् ? तत्र हि प्रथमतृतीय-
करणभ्यामवेव उपधाने शक्ये ग्रन्थानि त्रीणि करणानि भेदपरिहारा-
र्थानि । तत्र पञ्चमेन विनाऽप्युपधानं सुकरम् । अरत्नघादिप्रवृद्धौ नित्याया
तत्प्रकारश्च दर्शितो भगवता बोधायनेन—

‘उपधाने पूर्वापरयोः पक्षपाश्वर्ययोः ।’

इत्यादि । अन्यश्च प्रकारः—आत्मनि पुरस्तात् दशार्धेष्टका । उद-
गायता पञ्चदश³ । पक्षाग्रयोर्मध्ये तिस्रस्तिस्रः प्राच्यः । पुच्छपाश्वर्ययोः पञ्च-
पञ्च । पुच्छाग्रकोणयोर्द्वे प्रादेशमाज्योः । ताम्यामध्यर्धेऽष्टके⁴ उदीच्यौ ।
पक्षाग्रकोशेष्वेकैका अन्यर्था उदगायता । अप्यययोश्च पञ्चपञ्च यथासूत्रम् ।
पुच्छाग्रमध्ये द्वे प्राच्यौ । शेषे पञ्चम्यः । एष द्विशतं प्रस्तारः । अपरस्मिंस्तु
पक्षपाश्वर्योऽप्यष्टपडर्धेष्टका उदीच्यः । आत्मनि दक्षिणत उत्तरतश्च पट् पट्
प्राच्यः । श्रोण्यसेषु द्वे द्वे अर्धर्धे उदीच्यौ पुच्छाप्यये पञ्च प्रागायता आत्मा
नभरत्निनोपेता । शेषे पञ्चम्यः । पुच्छाग्रेषु मध्यमामुद्धृत्य द्वे अर्धेऽष्टके
उदीच्यौ । एष द्विशतं प्रस्तारः । एवं चतुर्भिः करणैरुपधाने सिद्धे यत्पञ्चम
करणं तदरत्नप्रदेशाभावेऽपि भेदपरिहारेण द्विशतपूरणार्थम् । निरूपणीय
चेत्तत्सर्वं सूरिभिरित्युपरम्यते ॥

एकविधः प्रथमोऽग्निः ॥ (10)

द्विविधो द्वितीयः ॥ (11)

त्रिविधस्तृतीयः ॥ (12)

त एवमेवोचन्त्येकशतविधात् ॥ (13)

Kapardi (Sutra 10, 11, 12, and 13,)

एव पुरपो यस्मिन्निति एकविधः, एतदुरपादेकोत्तरं चिन्वीतेति
प्रथमातिव्रमे कारणभावादिति प्रथम एतदुरपविधा इष्टका अस्मिन्विधी-
यन्ते इति अग्निक्षेत्रम् । ‘आतश्चोपमर्गे’ इत्यङ् । एकाचासी विधा चर-
विधा पुरप इत्यर्थः । अधिवृत्तात्वात् पुरपस्य । एव सर्वत्र लोचनीयम् । उच-
न्ति गच्छन्ति आ एतन्नविधात् । अभिविधावाङ् ।

तदु ह्येवं सप्तविधमेव चिन्वीत ॥ (14)

सप्तविधो घावः प्राट्तोऽग्निः ॥ (15)

1 प्राग्नेयं तृष्टं पाक्षित्वमेव ।

2 दशार्धेष्टकानामष्टाङ्गुलानां ।

3 उदगायता पञ्चदश ।

4 ताम्यामध्यर्धेऽष्टके ।

तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति विज्ञायते ॥ (16)

Kapardi (Sūtra 14 15 and 16)

निपातसमूह पक्षव्यावृत्तौ । एकविधादयो न चेतव्या इति । वावेत्यवधारणे । सप्तविध एव प्राकृतोऽग्नि-प्रकृतिरित्यर्थः । स्वार्थं एव तद्धित । सप्तविधादूर्ध्वं एकोत्तरानिति वाजसनेयिना श्रुतिः । सप्तार्धं एव प्रथमप्रकृतिश्च पुरुषमात्रेणेत्यारभ्य सप्तार्धस्य विधानादुपधानविधौ दक्षिणे पक्षे उपदधातीति श्रूयते । तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति एकपुरुषाधिका परमिति द्वितीये प्रयोगे अर्धनवम तृतीयेऽर्धदशममित्येव द्रष्टव्यम् ।

Karavinda (Sūtra 10 11 12 13 14, 15 and 16)

सप्तविधस्य प्रकृतित्वमाशङ्क्य तेनैव प्रकृतित्वं प्रतिपादयितुमाह-विधायते मीयत इति विधा अग्निविमान, पुरुषमात्रेण वेणुना पुरुषक्षेत्राणि एकैकशोऽत्र मीयन्त इति विधाशब्दः पुरुषक्षेत्रवाची । एका विधा यस्याग्नेः स एकविधः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रथम एकविधस्स एव प्रकृतिः, इतरे विकृतयः, ते चाग्नय एवमेकपुरुषवृद्ध्या उच्यन्ति अधिका भवन्ति-वर्धन्त इत्यर्थः । आ एकशतविधात् । आङ्गनाभिविधौ । कथं विधाशब्दस्य विमानपर्यायत्वम्, उच्यते—विदधानि करोतीत्यर्थः । करणीव्यापारेण विमानेन करोति तत्रतत्र दृश्यते । अतो विधाविमानयोः पर्यायत्वम् । तस्मादेकविधः प्रथमः । स एकविधः प्रकृतिश्च । द्विविधादयस्तद्विकारा इति । तदुर्ध्वं सप्तविधमेव चिन्वीत—तदुर्ध्वा इति निपातसमुदायः पक्षव्यावृत्तौ । नैतदस्यैकविधः प्रथम इति । किं ? तस्मिन् सप्तविधमेव प्रथमं चिन्वीतेति । कुत ? सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः । वाव इत्यवधारणे । एष वाव सर्वतो राजा इत्यादौ दशनात् । प्रकृतिरेव प्राकृतः स्वार्थं तद्धितम्, तस्मात्सप्तविध एव प्रकृतिभूतोऽग्निः । तस्मात् सप्तविध एव प्रथमं चेतव्यं नैकविधं तस्मिन्नेव पक्षपुच्छाद्यङ्गानामुपदेशादित्यभिप्रायः सप्तविध इत्यधीष्टम् एवोच्यते । यावानग्निस्सारति तन्निप्रादशस्तप्तविधस्स पश्यत इति वक्ष्यमाणत्वात् । नत ऊर्ध्वं ततस्तप्तविधादूर्ध्वमेकोत्तरानकेनाधिकानाग्नौ चिन्वीतेति श्रुतिः । अग्निर्वैलोकनं वाजसनेयकमिति । तस्माद्द्वितीयाद्याहारेण सप्तविधमेव चिन्वीतेत्येतदपि लभ्यते । एकोत्तरपक्षोऽष्टविधादौ द्वितीयेऽर्धनवम तृतीयेऽर्धदशम इत्येवमेकोत्तरविधश्च एकशतविधात् द्रष्टव्यम् ।

Sundararaja (Sūtra 10 11 12 and 13)

विधोपन इति विधा—पुरुषमात्रं क्षेत्रम् । प्रथमाहारे एकविधः । एष द्विविधादिः । एकशततम आहारे एकशतपुण्यः ।

Sundararaja (Sūtra 14 15 and 16)

पक्षान्तरमाह—प्रकृतिरेव प्राकृत प्रज्ञाद्यण । सप्तविदाधूधमेको-
त्तरानेकशतविधात् । सर्वत्रारत्तिप्रादेशानां न वृद्धिः, विधानामेव वृद्धि-
वचनात् । 'एकविंशे पुरुषाभ्यासो नारत्तिप्रादेशानाम्' इति लिङ्गाच्च ।
व्यक्तोक्तमेतद्विधायनेन—अर्धाष्टमा. पुरुषा प्रथमोऽग्नि अर्धनवमा
द्वितीयोऽर्धदशमास्तृतीय' इत्यादि । यस्त्वेकविधादिक्रमेणाहरते तस्य
सप्तविधादिष्वपरत्तिप्रादेशानामभावः, एकोत्तरत्वविरोधात् सारत्ति
प्रादेशे सप्तविध आहृते उत्तरेऽपि नारत्तिप्रादेशाः ।

एकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ (17)

सप्तविधवाक्यशेषत्वात् ॥ (18)

श्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥ (19)

Kapardi (Sūtra 17 18 and 19)

वाजमनेयिकमिति अग्निविनल्पविधानात् विकल्प सप्तार्धमपि द्वितीये
विहारे चिन्वीतेत्येतदपि लभ्यते ।

इतश्च पश्याम सप्तार्धविध एव चेतव्य इति । यस्मादेकविधप्र-
भृतीनां षड्विधपयन्तानां न पक्षपुच्छानि भवन्ति । किमुक्तं भवति ? यत्
पक्षपुच्छानि न भवन्ति तेषु न शेरत इत्यर्थः । कुत इत्याह—सत्तेति । सप्त-
विधमग्निं प्रकृत्य विधीयन्त इत्यर्थः । रथन्तर दक्षिणे पक्षे उपदधाति वृह-
दुत्तरपक्ष इत्येवमादयो न विद्युज्यन्ते । तस्मान्न चेतव्या एकविधादयः ।
सप्तविध एव चेतव्यः । तेष्वेव पक्षपुच्छानि किमिति¹ न क्रियेरन्नित्यत
आह—श्रुतीति । विरोधो—विप्रतिषेधः । यद्येकविधस्य पक्षपुच्छात्मना
विभागः क्रियते, पक्षपुच्छात्मना व्यायाममात्रता हीयते । अथ दोषो न
भवेदिति व्यायाममात्रता पक्षपुच्छात्मना गृह्यते, तदैकविधत्व हीयते ।
तस्माद्विरोधः । अतश्च विरोधान्न कर्तव्या एकविधादयः षड्विधायन्ताः ।
कथमष्टविधादया मातव्या इत्यत आह—

अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तम्यस्तत्सप्तधा विभज्य प्रतिपुष्टमा-
वेशयेत् ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 20)

अष्टविधप्रभृतीनां एकशतविधपयन्तानां यदन्यत्सप्तम्य सप्तार्धम्य
तत्सप्तमा सप्तार्धवा यदन्यत्सप्तार्धम्य प्रक्षेप्तव्यमासीत् तत्सप्तार्धधा

1 पक्षपुच्छानि सप्तविधवाक्यशेषत्वात् सप्तविधमग्निं प्रकृत्य किमिति ।

विभज्य—सप्तार्धेभ्य इति कुत¹ एतल्लभ्यते ? सप्तविध इत्युक्तेऽर्धाष्टम एव गृह्यते । अरतिप्रादेशानां तदन्तर्गतत्वात् । वक्ष्यति सप्तविध इति । अष्टविध एक प्रक्षेप्तव्य नवविधे द्वौ । दशविधे त्रय इत्येव द्रष्टव्यमेकशतविधात्² पुरुषात् । पुरुष मन्तार्धधा विभक्त कृत्वा प्रतिपुरुषमेको भाग क्षेप्तव्य । मन्तस्वर्धपञ्चारतिप्रादेशेषु³ पुरुषे त्रिशत्पञ्चदशभागीया । अर्धपुरुषे पञ्चदश । एवमेवस्मिन्पुरुषक्षेत्रे द्वे शते पञ्चविंशतिश्चि पञ्चदशभागीयाश्शरते । अष्टविधे ता प्रक्षेप्तव्या । एकस्मिन्पुरुषक्षेत्रे त्रिशत्पञ्चदशभागीया । तामु प्रक्षिप्तासु पञ्चपञ्चाशदधिकशतद्वयमापद्यते । षोडशानां वर्गं षट्पञ्चाशदधिकम् । तच्चतुरस्त्राच्चतुरस्त्रमित्यनेन न्यायेन एकस्मिन्पञ्चदशभागीयाक्षेत्रेऽपनीते या रज्जु सा पुरुषस्थानीया । तस्या पञ्चमो भागोऽरतिस्थानीय । तेन मानेन कृते सर्वपुरुषक्षेत्रे लिप्त भवति । एव नवविधादिपु द्रष्टव्यम् ।

Kapardi (Sūtra 21 and 22)

आकृतिविकारस्याभ्युत्तत्वात्⁴ ॥ (21)

पुरुषमात्रेण विमिमीते, वेणुना विमिमीते, इति विज्ञायते ॥ (22)

यदि पुरुषक्षेत्रमेव न क्षिप्यते, विक्रियेताकृति । न विद्यते श्रुतियं-स्यास्सा अश्रुति । आकृतिविकारस्य श्रुतेरभावात् इत्यर्थः । पुरुषमात्रेणेति द्रव्यमपेक्षते । वेणुनेति च मात्रामपेक्षते । तयोर्नष्टाश्चदन्धराथवत्सवन्ध । पुरुषमात्रेण वेणुना मिनोति ।

यायान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावदन्तराले वेणोश्चिद्रे करोति मध्ये तृतीयम् ॥ (23)

Kapardi (Sūtra 23)

यजमानग्रहणादध्वर्युप्रमाणो वेणुर्न गृह्यते । छिद्रयोरन्तराल यजमानमात्र यथा भवति तथा चिद्रे करोति⁵ । तयोर्मध्ये वेणोश्चिद्रेमेक करोतीति शेषः ।

1 कृत ।

2 इत्येव द्रष्टव्यमेकशतविधात् ।

3 सप्तविधे सप्तस्वर्धपञ्चारतिप्रादेशेषु ।

4 आकृतिविशेषस्याभ्युत्त (ति) त्वात् ।

5 करोति । मध्ये तृतीयम्, तयोर्मध्ये ।

अपरेण युगावतदेशमनुपृष्ठ्य वेणुं निधाय छिद्रेषु शकून्निहत्य
उन्मुच्यापरान्वा दक्षिणा प्रावपरिलिखेदान्तात् ॥ (24)

Kapardi (Sutra 24)

सञ्च म्य पश्चादनुपृष्ठ्य पृष्ठ्या यथा तथा वेणुं निधाय त्रिषु
छिद्रेषु शङ्कुं निहत्य अपरान्वा शङ्कुभ्यामुन्मुच्य दक्षिणाप्राक् सव्य
परिलिखेदान्तात् अग्निक्षेत्रात् ।

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक् परिलिखेदा-
न्तात् ॥ (25)

Kapardi (Sutra 25)

पूर्वस्म च्छङ्को प्रनिमुच्यापरस्मिन् प्रतिमुच्य दक्षिणाप्रत्यक्परि-
लिखेदान्तात् ।

Karavinda (Sutra 17)

सप्तविद्योऽग्निं प्रकृतिं, अन्येऽग्नयो विकृतय इत्युक्तम्, तत्रैकविधा-
दीना पण्णा विशेषमाह—

न भवेयु । कुन ? सप्तविद्यत्रायशेषत्वाच्छ्रुतिविप्रतिषेधाच्च ।
पक्षोभवतीत्यादिपुच्छविधायकवाक्यस्य सप्तविद्यप्रकरणपाठात्तच्छेषत्वा-
वगते । किञ्चैकविधे पक्षादिविभागकरण व्यायाममानताहानि व्यायाम-
मात्रपक्षादिनरणैकविधताहानिरिति व्यायाममानपक्षपुच्छैकविधत्वविधा-
यकयो श्रुत्योविरोधान्नैकविधादीना पक्षादयो भवेयु । तेषां करणोपधाना-
दीनां एकविधप्रभृतीनामित्यत्र वक्ष्यति । ननु सपक्षपुच्छेषु विद्याभ्यासेऽपचये
च विसप्तमकरणी पुरुषस्थानीया कृत्वा विहरेदित्यष्टविधाष्टपचयमते
एकविधादी अपचयेऽपि सप्तधा विभाग दर्शयति । तत्रैकपुच्छविभागार्थं ।
इतरथा अपचयविषयेऽपचयस्य दृष्टाव्यत्वप्रसङ्गात् । तेनैकविधानामपि भव-
तीति गम्यते । तदर्थं तेषां तानि न भवन्ताति । उच्यते—एकविध प्रथमो-
ऽग्निः, तदुहवै सप्तविधमेव चिन्धीतेत्येवमाद्योविहृद्धार्याभिवायिन्योदश्रुत्योस्त-
मुच्चयाभावाद्विकल्प एवावकल्पते । तस्मादेकविधो वा प्रथम सप्तविधो वा
प्रथमः । तत्र यदेकविध प्रथम प्रकृतिश्च, तदा द्वितीयाद्याहारेषु एकोत्तरा
एव द्विविधादय प्रयाक्तव्या । प्रकृतिभूतैकविधे पक्षपुच्छानामनाम्नानादे-
कविधादीना पण्णा पक्षपुच्छानि न भवन्ति । सप्तविधे तु विद्यन्ते एव ।
एवमष्टविधादीना तद्विकारत्वात्तपु च विद्यन्ते एव । यदा सप्तविध प्रकृति
इतरे तद्विकारा तदकविधादयोऽप्यष्टविधवत् सपक्षपुच्छा एव भवेयु, एव

विधापचयोक्त. सप्तविधविभागोऽर्थवान् भविष्यति, तत्रातिराप्रवद्विकृते-
रपि कदाचित् प्रथमतोऽनुष्ठानं एकविधस्य लभ्यत एव । अस्मिन्नपि पक्षे
एकोत्तरनियमोऽस्त्येव । यदेकविध. प्रकृतिः प्रथममाहारः, तदाऽसावपक्ष-
पुच्छः । द्वितीयादिष्वाहारेषु द्विविधादयो यावत्सप्तविधमपक्षपुच्छा एव ।
सप्तविधादयस्सप्तपक्षपुच्छा एव । यद्वैकविध विकृतिः प्रथमाहारः, तदाऽसौ
सप्तपक्षपुच्छः । द्वितीयादिष्वाहारेषु द्विविधादयस्सर्वे सप्तपक्षपुच्छा एव । यदा
सप्तविधः प्रकृतिर्वा विकृतिर्वा प्रथमः, तदा तत ऊर्ध्वमष्टविधादयस्सप्त-
विधा एव । तस्मादेकविधादीनां पण्यमपक्षपुच्छत्व सप्तपक्षपुच्छत्वमुभय-
मप्यस्त्येवेति सर्वमुपपन्नम् । अष्टविधादिष्वेकोत्तरेषु कथमतिरिक्तस्य
विभाग इत्यत आह—

Karavinda (Sutra 20)

अस्यार्थः—अष्टविधादिष्वर्धाष्टमेभ्यो यदन्यदधिकमागन्तु तत्सप्तधा
सप्तार्धधा विभज्य प्रतिपुरुष—पुरुषे पुरुषे भागमेकंकमावेशयेत् । अर्धमर्थं
यावानग्निस्तारदिनप्रादेशस्तप्तविध इति निङ्गात्, कुतः ? आकृतिविकार-
स्याभूतत्वात्—श्रुतेरभावात् प्रमाणाभावादित्यथ । तत्रकस्मिन् पुरुषक्षेत्रे
पञ्चविंशतिर्द्वे सते च पञ्चदशभागीयाश्चोक्ते, आसा त्रिंशत्त्रिंशत्पञ्चदश-
भागीयाः पुरुषेपुरुषे पक्षेष्टव्या । अर्धे पञ्चदश, अयमर्थः—पक्षेष्टव्य
पञ्चदशधा विभज्य तस्य द्विभागसहित, पुरुष य करोति आकृतेरविकार-
त्वाय सा तस्य पुरुषस्य करणी ग्राह्या । तावान्वेण भवतीत्यर्थः ।

इदानीं विमानमुच्यते —

Karavinda (Sutra 22)

श्रुतिद्वयमिदम् । शत्रेणा श्रुतिद्वयव्यापेक्षणी, अथा परिमाणा-
पेक्षाणां । तयो नष्टाश्चदधरयवत्सप्रयोगः । पुरुषमात्रेण वेणुनेत्यर्थः ।
यावान्—यत्परिमाणो यजमान ऊर्ध्वभूतवाहुः तत्परिमाणं यथा छिद्रयो-
रन्तराल भवति तथा वेणुछिद्रे कुर्यात् । पञ्चारदिनः पुरुष इति वक्ष्यति ।
स चतुर्दशतुरः । यूपायतस्य पश्चात् मञ्चमवनिध्यानुपृष्टम पृष्ठभागा
वेणु निधाय छिद्रेषु शङ्कु निहत्यापराभ्या शङ्कुभ्यां वेणुमुन्मुच्यापर-
स्मिन् छिद्रे शीले प्रतीक्ष्य पूर्वस्मिन् शङ्को प्रतिमुख्य तेनैवापरशङ्कुमूला-
दारभ्य दक्षिणाप्रागान्तात् परिनिर्गत् । अन्तरसाधारण्येऽपिोऽन्तः-
वेणुनाऽऽम्भ्या रेणा यावद्दिगन्तराभिमुखो भवति तावत्परिनिर्गद्येतिवचः ।
उपमुञ्च पूर्वमाध्यशङ्कोपरस्मिन् शङ्को प्रतिमुख्य दक्षिणा प्रतारूपेण
परिनिर्गत् ।

Sundararaja (Sutra 17, 18 and 19)

श्रुतिविप्रतिषेधो व्याममात्रो पक्षो च पुच्छ च भवतीति । चतुरस्र-
विषय चतत् । श्येनचिदादयस्तु सपक्षपुच्छा एव भवन्ति, तदाकृतेरेव विधेय-
त्वात् ।

Sundararaja (Sutra 20)

यदधिक सप्तम्य. पुरुषक्षेत्राङ्गुलयश्च चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि
शतानि 14400 । तासप्तम्योऽधिकं पुरुषं हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्ध
पुरुषक्षेत्राङ्गुलिषु संयोजयेत् । तास्तत्र पुरुषक्षेत्राङ्गुलयो ज्ञेयाः । यथा
अष्टविधे पुरुषक्षेत्राङ्गुलय. चतुर्दश सहस्राणि चत्वारि शतानि च सप्तम्यो-
ऽधिकैर्नैकेन पुरुषेण हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्ध द्व सहस्र सप्तपञ्चाशच्चाङ्गु-
लयः पञ्चतिलयुक्ताः । एताः पुरुषाङ्गुलिषु संयोजयेत् । तास्तत्र पुरुषक्षे-
त्राङ्गुलय. षोडशसहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तपञ्चाशच्चाङ्गुलय-
पञ्चतिलाधिका 16457-ति 5 अस्य मूल अष्टाविंशतिशतमङ्गुलय,
दशतिलाधिरा. 128 ति 10 । एतत्पुरुषस्थानीयस्य वेणो प्रमाणमिति
हेतो वक्ष्यते । विधासप्तमकरणी पुरुषस्थानीया कृत्वा विहरेदिति । एव
नवविधे पुरुषाङ्गुलीः 14400 द्वाभ्यां हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्ध चत्वारि
सहस्राणि शत चतुर्दशाङ्गुलय दशतिलाधिरा । तद्युक्ता पुरुषाङ्गुलय.
अष्टादश सहस्राणि पञ्च शतानि चतुर्दश दशतिलाधिका.¹ 18514 ति 10
तस्य मूल पट्त्रिंशच्छतमङ्गुलयो द्वौ तिलौ 136-ति 2 एव नवविधे पुरुष-
प्रमाणम् । एवमेव दशविधादिषु द्रष्टव्यम् ।

अन्यः प्रकारः—यावन्नोऽनेः पुरुषा तत्संख्यया पुरुषाङ्गुलीर्ह-
त्वा सप्तभिर्विभज्य लब्ध पुरुषाङ्गुलय. पूर्वोक्ता एव षोडशसहस्राणि
चत्वारि शतानि सप्तपञ्चाशच्च पञ्चतिलाधिकाः 16457-ति 5 । एव
नवविधादिषु एकस्मिन्चाङ्गुलिक्षेत्रे तिलाप्यपञ्चाशत् शत सहस्र च
1156 एवमरत्तिनप्रादेशरहितानां सपक्षपुच्छाग्नीनां पुरुषावेशः, पुरुषवेणुश्च ।
अत्र चतुरस्रान्ने प्रस्तावादेके विधाग्नीनां चतुरस्राणां अपक्षपुच्छत्वादष्टवि-
धप्रभृतीनामित्युक्तम् । यदा तु श्येनचिदादिविधेः स्तब्धरत्नत्वात् वयसा वा एष
प्रतिमया नायते, इत्याकृतिविधानाच्च श्येनाद्याकारत्वेन सपक्षपुच्छत्वमेकवि-
धादीनाम् । तदा यन्मूलं सप्तम्यस्तसप्तधा विभज्य प्रतिपुरुष जहादिति
द्रष्टव्यम् । तत्र व्यक्त² एव विभागप्रकारः । तथा सति एकविधश्येनचिति द्वे

महस्ते सप्तपञ्चाशच्च पञ्चनिलगुक्ता पुरपाङ्गुलयः 2057-ति5 । तन्मूल
पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलयो द्वादश तिलाश्च । पुरुषद्विविधे तु पुरपाङ्गुल्यद्व-
त्वारि सहस्राणि यतः चतुर्दश च त्रिंशत्तिसप्तगुक्ता¹ । पुरुषवेणुस्तु चतुस्ति-
लाधिकाश्चतुष्पष्टिङ्गुलयः । एव त्रिविधादिषु द्रष्टव्यम् । यो यत्रान्नो
पुरुषस्यानीयः तत्र तस्य विंशतिनमो भागो विहरणे इष्टकाया चाङ्गुलि-
कल्प्या । तिलाश्च तस्याश्चतुर्तिनता । नत्र दशोक्ता —

व्योमानाशाद्विधवेदैः षडभीष्टं पुरुषैर्हतात् ।²
हरेत मष्टभिर्भागं तन्मूलं पुरुषो भवेत् ॥ 1 ॥
चतुरस्रस्येनचितो प्रादेशाग्निहीनयो ।
तत्रतत्राङ्गुलिः कल्प्या विंशतयाश्च ॥ 2 ॥

मारुतिप्रादेशे तु बोधाग्नेनोक्तो विभागः —

‘यदन्यत्प्रकृतेस्तत्पञ्चदशभागान् कृत्वा विवाया वित्राया द्वौ द्वौ भागौ
ममस्येत्, ताभिर्घाष्टमाभिर्गतिं चिनुयात्’ ॥

इत्यादि । तत्र प्रचारः — अर्वाष्टमेष्वाग्निः पुरुषं पुरपाङ्गुली-
श्चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि च शतानि हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगु-
णीकृत्य पुरपाङ्गुलीषु मयोजयेत् । तन्मूलं पुरपाङ्गुलयः । यथा ग्रधेनवमे
पुरुषेषु पुरपाङ्गुलीरेव हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं नत्र शतानि पष्टि-
श्चाङ्गुलयः, ता द्विगुणा पुरपाङ्गुलीषु मयोज्य दृष्टा पुरपाङ्गुल्यः षोड-
शसहस्राणि त्रीणि शतानि विंशतिश्च 16320, तन्मूलं³ तत्र पुरुषप्रमाणं
पादोनाष्टविंशतिशतमङ्गुलयः । एवमधेदशपुरषे अष्टादश सहस्राणि द्वे शते
चत्वारिंशच्च पुरुषक्षत्राङ्गुलयः । पुरुषवेणुश्च पञ्चविंशच्छत्राङ्गुलयः
निलद्वयाधिका इत्यादि द्रष्टव्यम् । ये त्वपक्षमुच्छा प्रउगविदादयः तेष्वग्नि-
प्रादेशैर्युक्तेषु वियुक्तेषु चंबमेव पुरुषमानोयः तस्य विंशतिशतनमभागमङ्गुलि-
प्रकल्प्य विहरणे मिष्टयाश्च । यथा प्रउगचिति—14400 एकविधे एक
सहस्रं चतुश्चत्वारिंशच्छत्राङ्गुलयः⁴ पतुतिलोना पुरुषः, तस्य विंशतिश-
तनमो भागः तत्राङ्गुलिस्त्यदि । तत्र दशोक्ता—

स्वाकाशश्रुतिवेदंकात् पुरुषं द्विगुणं हंतात् ।
हरेत त्रिभिर्भागं तन्मूलं पुरुषो भवेत् ॥१॥
चतुरस्रस्येनचितो प्रादेशारत्नियुक्तयो ।
प्रउगादिषु चैव स्यात्पुरुषाङ्गुलकल्पितये ॥२॥

ये त्वरत्निप्रादेशवृद्धिं नित्यामाहू तेपामेतत्सूत्रे बोधायनेनोक्तेऽर्थे
वलेशेन योजयितव्यं स्यात्—मप्यभ्यर्च्यमास्य इति, एव मप्यविधा अर्घा
ष्टमविधेति, एवमुत्तरं विधाप्यष्टमकरणी विधाष्टमकरणीमिति । अत्राधि-
शान्ता पुरुषाणां प्रतिपुरुषमावेशनमुक्तम् । तत्र हेतुमाह—

Sundararaja (Sutra 21)

प्रकृत्या अन्याकृतेर्विकारस्य श्रुत्यभावात् । यदि त्वधिका पुरुषा
क्वचिदेवैकस्मिन् ^१ प्रदेशे आत्मनि पक्षे वा निधीयेरन् ^२ । प्रकृतिर्ह्यन्या-
कृतिर्विक्रियते ।

Sundararaja (Sutra 22)

पुरुषमात्रेण—यावान् पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावता वेणुनाऽग्निं ^३ विमिमो-
तइति श्रुतिद्वयस्यार्थः ।

Sundararaja (Sutra 23)

वाह्यच्छिद्राभ्या वहिस्मोर्यार्थमुपाह्रियते छिद्रयोश्च वाह्यार्थः ।

Sundararaja (Sutra 24)

अपरेण यूपपाददेश सञ्चरमवशिष्यैव वेणुनिधानम् । ^१ आन्तादर्वा-
क्वक्षुनिमिताच्चतुरस्रपूर्वान्तादुन्मुख्य ^४ पूर्वस्मादपरस्मिन् प्रातिमुख्य दक्षिणा
प्रत्यक्परिलिखेदास्तात् ।

इति अष्टमः खण्डः

१ क्वचिदेवैकस्मिन् ।

२ पक्षे पुच्छे वा निधीयेरन्, तदा ।

३ पुरुषमात्रेण वेणुनाऽग्निं ।

४ आन्तात्पूर्वाच्छिद्राभिर्निमिताच्चतुरस्रपूर्वान्तादिति यावदुन्मुख्य ।

अथ नवमः खण्डः

उन्मुच्य वेणु मध्यमे शङ्खावन्त्यं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपयुं परिलेखासमरं दक्षिणा वेणु निधायान्त्ये छिद्रे शङ्कु निहत्य तस्मिन्मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कु निहन्ति ॥ (1)

Kapardi (Sutra 1)

दक्षिणे शङ्खी अन्यतर वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपयुं परिलेखासम्भेद दक्षिणाग्र वेणु निधाय अन्त्ये छिद्रे शङ्कु निहत्य तस्मिन् शङ्खी मध्यम वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तरयोरन्तरे¹ छिद्रे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोर्लेखान्तयोरेव शङ्कु निहन्ति ।

स पुरुषश्चतुरस्र ॥ (2)

Kapardi (Sutra 2)

स चतुरस्र पुरुष ॥

एव प्रदक्षिण चतुर आत्मनि पुरुषावयमिमीते ॥ (3)

Kapardi (Sutra 3)

एव चत्वारि पुरुषक्षेत्राणि आत्मनि यथा भवन्ति तथा प्रदक्षिण मितुयात् ।

पुरुष दक्षिणे पक्षे ॥ (4)

पुरुष पुरुषे ॥ (5)

पुरुषमुत्तरे ॥ (6)

Kapardi (Sutra 4 5 and 6)

दक्षिणे पक्षे—दक्षिणे पार्श्वे । मध्यमपु त्रिषु वेणु प्रतिमुच्य अपराभ्यामित्यादि पूर्ववच्चतुरस्रे पुरुष । एवमुत्तरपक्ष उत्तरपार्श्वे, मध्यमेऽप्येव त्रिषु प्रतिमुच्य उत्तरम् । पुरुषे तु पाश्चात्यमध्यमशङ्खी मध्यम वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य त्रियंवेणु निधाय छिद्रयोश्शङ्कु निहत्योन्मुच्योत्तराभ्यां प्रसक्त्य

१ लेखान्तयोरितरे ।

परिलिखेत् । दक्षिणस्मादुन्मुच्योत्तरस्मिन् पुरुषमात्रे शङ्को प्रतिमुच्यन्त्य
 चिह्नशङ्कुप्रभृति प्रदक्षिण परिलिखेत् । उन्मुच्य वेणु मध्यमे प्रतिमुच्य
 उपरि परि लेखासम्भेद पश्चाद्वेणु निधाय अन्त्य इत्यादि समान¹ तत्पु-
 च्छम् ।

अरत्तिना दक्षिणतो दक्षिणम् ॥ (7)

इत्युक्तम् ॥ (8)

Kapardi (Sūtra 7 and 8)

एव विमितस्य दक्षिणपक्षस्य दक्षिणत उत्तरस्योत्तरत अरत्तिना
 बध्नेत् पक्षयोस्तिर्यङ्मानी सारत्तिपुरुषमात्रा पश्च्वमानी च पुरुषमात्र,
 एव पुच्छस्य पश्चादपि प्रादेशेन वितस्त्या वा बध्नेत् तत्तत्सु पार्श्वमानी
 स प्रादेश पुरुष, पुरुषमात्रे तिर्यङ्मानी ॥

पृष्ठघातो वा पुरुषमात्रस्याक्षण्या वेणु निधाय पूर्वस्मिन्नितरम् ॥

(9)

ताभ्या दक्षिणमस निर्हरेत् ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 9 and 10)

सञ्चरमवशिष्य शङ्कु निहत्य तस्मात् पश्चात् पु प त्रे शङ्कु
 निहत्य तस्मिन् पुरुषचतुरस्रस्याक्षण्यासम² वेणु निधाय प्रतिमुच्य वा
 पूर्वस्मिन्³ शङ्को इतर पुरुषमात्र वेणु निधाय प्रतिमुच्य ताभ्या दक्षिणमस
 निहरेत् ।

विपर्यस्य श्रोणी ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 11)

अपरस्मिन् शङ्को पुरुषमात्र प्रतिमुच्य दक्षिणा श्रोणि उदगपसार्यो-
 त्तरामेव श्रोणि विहरेत् ।

पूर्ववदुत्तरमसम् ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 12)

गतमेतत् ।

1 इत्यादि पूर्ववत् ।

2 पुरुष चतुरस्राक्षण्या सम पृष्ठघातो वा ।

3 प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् ।

Karavinda (Sutra 1, 2 3 4 5 6 7, 8 and 9)

अपरस्मादुन्मुच्य वेणु मध्यमे शङ्कावन्य वेणोश्छिद्र प्रतिमुच्य उपर्युपरिलेखासमर दक्षिणा वेणु निधाय । लेखासमर —लेखायास्सपात । तस्योपरिष्ठात् सन्निकृष्टा निधायान्त्यछिद्रे शङ्कून्निहत्य तस्मिन् मध्यमे वेणोश्छिद्र प्रतिमुच्य लेखान्त्योरितरे छिद्रे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कु निहन्ति, स चतुरस्र पुरुषसन्नो भवति, एवं प्रदक्षिण चतुर पुरुषानात्मनि कुर्यात् । पश्चिमे शङ्कावेव वेणोश्छिद्र प्रतिमुच्य पश्चादनुपृष्ठञ्च निधाय पश्चिमयोरपि छिद्रयोरपि शङ्कु निधाय पूर्ववद्वितीय पुरुष कुर्यादेवमुत्तर-तोऽपि उत्तराप्रत्यगुत्तराप्राक्चालिष्य पुरुषद्वय विमिष्टे । अपरेण यपा-चटदेगं सञ्चरमवशिष्य पृष्ठघाया शङ्कु निहत्य तस्मिन् वेणोश्छिद्र प्रति-मुच्य पृष्ठघाया वेणु निपात्य छिद्रयोर्द्वौ शङ्कु । पश्चिमे शङ्को वेणो छिद्र प्रतिमुच्य पृष्ठघायामेव पश्चान्निपात्य द्वौ शङ्कु । एव पञ्च शङ्कुव । मध्य-मपूर्वयोश्शङ्को प्रतिमुच्य उल्लिख्य पूर्ववत्पुनपद्वय कुर्यात् । [दक्षिणत उपान्त्ययो छिद्र प्रतिमुच्य उल्लिख्य दक्षिणपक्षे पुरुष उत्तरत उपान्त्ययो प्रतिमुच्य उत्तरपक्षे पुरुष] पुच्छे तु पश्चिम शङ्को वेणोमध्यमछिद्र प्रति-मुच्य दक्षिणोत्तर वेणु निधाय छिद्रयोश्शङ्कु निहत्य तयोश्छिद्र प्रतिमुच्य पश्चिमोत्तर पश्चिमदक्षिण चानिरय पुरुष कुर्यात् । एव वृत्त्वा आरत्निना दक्षिणतो दक्षिण पक्ष प्रवर्धयति । उत्तरमपि पक्षमुत्तरतोऽरत्निनैव प्रादेशेन विवस्त्या वा पश्चात् पच्छ प्रवर्धयति ॥

Sundararaja (Sutra 4)

दक्षिणात्याना पञ्चाना शङ्कुना मध्यमेषु त्रिषु वेणु प्रतिमुच्य
अपराभ्यामित्यादि ।

Sundararaja (Sutra 5)

पाश्चात्याना त्रयाणा दक्षिणयोरन्त्ये छिद्रे प्रतिमुच्य मध्यमे छिद्रे
शङ्कु निहन्त्यात् । एवमुत्तरयोरेव ग्धिताना पञ्चाना मध्ये मध्यमेषु त्रिषु
वेणु प्रतिमुच्योत्तराभ्यामित्यादि¹ द्रष्टव्यम् ।

Sundararaja Sutra 6)

दक्षिणपक्षवत् ।

Sundararaja (Sutra 7 and 8)

वेणो पञ्चम लक्षणं कृत्वा तेन पक्षो प्रवधयेत्, एव दशमे लक्षणं
कृत्वा । पुच्छं प्रकारान्तरमाह—

Sundararaja (Sutra 9 10 11 and 12)

द्रावत्र वेणू उभयतश्छिद्रौ पुरुषमात्रस्तविशेषश्च । पृष्ठघायां पुरुषा-
न्तरालान् त्रीन् शङ्कुन्निहत्य मध्यमे सविशेष प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितर
तयोरन्त्ये छिद्रे यत्र सप्ततस्म दक्षिणास ।

विषयस्य पुरुषमात्र पाश्चात्ये प्रतिमुच्य श्रोणी पूर्ववदुत्तरांस । एव
पक्षपुच्छेष्वपि । सविशेषो वेणुस्मृतिशतमङ्गुलयो दशनिलोना ।

रज्ज्वा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विमिमौते ॥ (13)

Kapardi (Sutra 13)

रज्ज्वा वाऽन्यतरया विमायोत्तरवेदिद्वेष्टेणाना पश्चाद्विमिमौते बह-
व्दार्थम् ।

स पक्षपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विधा सप्तमकरणीं पुरुषस्था-
नीया कृत्वा विहरत् ॥ (14)

Kapardi (Sutra 14)

विधाभ्यामेष्टविधप्रभृतय । विधापचये एकविधादय । तेष्वेकवि-
धादिषु विधामत्तमकरणी येन वेणुना विमिमौते तदर्घाष्टम भवति ।

1 त्रिषु नियञ्च वेणु प्रतिमुच्योन्मुच्य उत्तराभ्यामित्यादि ।

स पुरुषस्थानीय । एव चतुरस्र कृत्वा पूर्ववद्विभज्य विहरेत् । सपक्षपुच्छे-
 प्विति वचनमेकविधानार्थम्¹ । एतेष्वेकविधादिषु श्येनादिषु क्रियमाणेषु
 यद्येकविधा तत्पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ समस्य चतुरस्र कृत्वा तस्य
 मानेन वेणुना गृह्णीयात् । स पुरुषस्थानीय । एव सर्वत्र । यावद्विध तत्क्षेत्र
 समचतुरस्र² कृत्वा तस्य प्रमाणं गृह्णीयात् यथा चत्वारि सहस्राण्यशीतितिला
 (4080) पुरुष । तेषां वर्गं - एका कोटि पट्षष्टिर्नियुतानि चत्वार्यन्युतानि
 पट्सहस्राणि चत्वारि शतानि (16646400) यद्यष्टविधं अष्टभिर्गुणयित्वा
 पूर्वार्धं सयोज्य पञ्चदशलब्धं द्विगुणिकृत्य मूलं गृह्णीयात् । स तस्य पुरुषो
 भवति । अपचये त्वर्धसयोगो नास्ति । अरत्रिप्रादेशाभावात् । अत्यत्सर्वमप-
 चयेन तुल्यम् । अर्धतिलेन वा ऊनाधिके चयेन वा दोषो न भवति विशेषा-
 दर्शनात् । तत्र श्लोक —

भाकाशवस्वम्बरवेद (4080) वर्गं

मिष्टप्रवृद्धं तिथिभिर्विभक्तम् ।

लब्धस्य वृद्धस्य यमेन मूल³

वृद्धौ क्षये तत्पुरुषस्य मानम् ॥

सदा भवेत्मापचयेच वृद्धौ

॥

इति

नन्वेकविधादयं श्येनादयो वक्त्रपक्षपुच्छा कर्तव्या इति प्रतिपा-
 दितम् । तस्मात्किं महता प्रयत्नेन हेतूना दर्शनेन ? सत्यमेनत्¹ । कर्तव्या
 एकविधादयं इति कृत्वा वचचित्तेषु² यद्येकविधादयं कर्तव्या तदा कर्तव्य-
 यतपोपादीयन्ते । तदा श्येनादयं आशुनिविकरा पुरुषात्मका सन्त तद्विक-
 त्याधिशयेरन् । यथा पुरुषमाश्रया विवृत्य पक्षपुच्छानां सप्ताधैर्विधे श्येना-
 दयं प्रवर्तन्ते एव पुरुषं विवृत्य एकविधादिषु निविशेरन् । तत्र यदा मपक्ष-
 पुच्छत्वमेकविधादीनां तदायं विधिरिति अष्टविधप्रभृतीनामपि मार्गान्तरेण
 विधानाददोषः । मपक्षपुच्छेऽपि विधानात् । प्रजगादिष्वेकविधादयो न
 सन्ति । अष्टविधादयस्त्वेति केचित् । वक्ष्यन्ति च यावानग्निम्सारतिप्रादेशः
 इति । अपरे पुनरेकविधादिषु न सन्ति नापचयेऽपि वर्णयन्ति । सारति-
 प्रादेश इति वचनात् ॥

Karavinda (Sūtra 13)

यथा एकरज्ज्वादीनामन्यतमया रज्वाऽग्निं विमाम पश्चाददृष्टार्थं

1 वचनमेकविधानार्थम्

2 अनेन पूर्ववद्विभज्य समचतुरस्रम् ।

3 यमेन मूलं तदा भरणायपचयः ।

4 इत्यादिभिर्ना पक्षैः ।

वेणुना विमिमीते । उत्तरवेदिभ्यायेन यथोत्तरवेदियुगेनयजमानस्य वा
पदैविमाय शम्यया परिमोते ग्रहृष्टार्थं, एवमत्रापि रज्ज्वा विमाय
वेणुना मानमदृष्टार्थं स्यात्, तथोत्तरवेदिविकारत्वाद्गने, रज्ज्वा विमाय
वणुना शम्यया चादृष्टार्थं विमान भवेदिति ॥

Karavinda (Sutra 14)

सपक्षपुच्छेषु प्रउगादिव्यतिरिक्तेष्वग्निष्वम्यासेऽष्टविधादावपचये
चैकविधादौ विधाविधानं करणीनामुच्यते विधासप्तमकरणी पुरुषस्थानीया
कृत्वा विहरेत् । यावत्योऽग्नेर्विधास्मन्ति तासां मत्तमं या करोति सा विधा
सप्तमकरणी ता पुरुषस्थानीया कृत्वा तयाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेदिति ।
अयमर्थः — यद्येकविधोऽग्निः, तमेव विधं पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ समस्य
समचतुरस्रं कृत्वा तस्य प्रमाणं पुरुषस्थाने कृत्वा अनेनात्मपक्षपुच्छानि
विहरेदिति । एवमेव द्विविधादिषु कुर्यात् । चत्वारि सहस्राण्यशीतिश्च
तिला^१ पुरुषः । तेषां वगैका कोटिः पट्प्रयुतानि पण्ययुतानि चत्वार्य-
युतानि पट्महस्राणि चत्वारि शतानि (१६६४६४००) यद्यष्टविधं पुरुष-
वर्गमष्टभिर्गुणित्वा पूर्वैराश्वर्धेन च संयोज्य तत्पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं
द्विगुणीकृत्य मूले गृहीते स तस्य पुरुषो भवति । अपचये त्वरन्ति प्रादेशाना-
मभावात् नार्धसंयोगः ॥ इतरदुपचयवत् । नन्वेकविधप्रभृतीनां न पक्ष-
पुच्छानि भवन्तीत्युक्तं । सत्यमुक्तम् । तद्व्यायाममात्ररूपत्वेन^२ एकविधादौ
न घटत इत्येवमर्थमिदमिति तत्रैव व्याख्यातम् । एकविधप्रकृतित्वप्रतिपाद-
नाय च । तस्मान्नात्यन्तनिषेधः, एकविधप्रभृतीनामपि पक्षपुच्छानि
भवन्त्येव ॥

अत्र श्लोकमुदाहरन्ति—

आकाशवस्वम्बरवेदवर्गं

मिष्टप्रवृद्धं तिथिर्भविष्यत्कृतम् ।

तस्य प्रवृद्धस्य यमेन मूलं

सम्भावयेत्सापचये च वृद्धौ ॥

इति—

Sundararāja (Sutra 13)

अस्मिन् पक्षे शम्यमानवददृष्टार्थं वेणुमानम् । यथाष्टविधादीना-
मेकविधादीना च विहरणमाह ॥

१ सहस्राण्यशीतिसप्तमकरणीतिला ।

१. तद्व्यायाममात्ररूपत्वेन ।

Sundararaja (Sutra 14)

सपक्षपुच्छः अग्नयः चतुरस्रश्चेनकङ्कुचिदलजचितश्च । तत्राष्टविधा-
दिषु विधानामभ्यासः । एकविधादिष्वपचयः । विधाना (एकीभूताना)
समस्ताना सप्तमस्य करणी विधासप्तमकरणी । चीयमानस्याग्नैर्योऽश
तस्य करणी पुरुषस्थानीया । सा चाष्टविधप्रभृतीनामित्यत्रैव प्रदर्शिता^१ ।
अत्रापि मारत्तिप्रादेशपक्षे विधार्थाष्टमकरणीमिति द्रष्टव्यम् । अपचय-
वचनं श्येनचिदाद्यर्थम् । चतुरस्राणामेकविधादीनामपक्षपुच्छत्वात् । पूर्वत्र
पुरुषावेशनमुक्तं इदानीं तस्य विहरणमुच्यते इत्यतो न पुनरुक्तिः । यद्वा
पूर्वसूनमष्टविधादिविषयं चतुरस्रविषयं च । इदमेकविधादीनां श्येनादीनां
च साधारणमित्यस्ति विशेषः । इदं चानेन ज्ञायते—श्येनचिदादयो गुण-
विकारास्सप्तविधादिवदेकविधादिष्वपि भवन्ति । अत एव साधारणत्वा-
च्छाखान्तरीये सारत्तिप्रादेशपक्षेऽपि भवन्ति । शाखान्तरीयत्वं च तस्य
पूर्वमेवोक्तम् । अत एव तस्य पक्षस्य यत्नमाध्यत्वात् तत्रैवोपधानप्रकारः
वक्ष्यते—यावानग्निस्सारत्तिप्रादेश इत्यादि ।

करणानीष्टकानाम् ॥ (15)

पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत् ॥ (16)

Kapardi (Sutra 15 and 16)

इष्टकानां करणानि वक्ष्याम इति शेषः । पुरुषस्य पञ्चमेन
भरत्तिना कारयेत् ।

तासामेवंकतोऽध्यर्धास्तद् द्वितीयम् ॥ (17)

पुरुषस्य पञ्चमो भाग एकतः प्रादेश एकतः तत्तृतीयम् ॥ (18)

Kapardi (Sutra 17 and 18)

तासामेवेष्टकानां (कतिपया) एकतोऽध्यर्धा अर्धेनाधिकास्तासां करणं तृतीयं
त्रिप्रादेशां पार्श्वमानी भरत्तिमात्रा त्रियङ्मानी द्वितीयस्य करणस्य ।
भरत्ति पार्श्वमानी । प्रादेशस्त्रियङ्मानी तत्तृतीयकरणम् ।

सर्वतः प्रादेशस्तच्चतुर्थम् ॥ (19)

समचतुरस्रा पञ्चदशभागीयास्तत्पञ्चमम् ॥ (20)

Kapardi (Sutra 17 and 18)

अष्टाङ्गुलं कारिवास्तत्पञ्चमं^२ करणम् । समचतुरस्रा इति

१ अपञ्चिता ।

२ अष्टाङ्गुला गार्वाक्यम् ।

किमर्थमिह सङ्ग्रहणम् ? यस्मिन्नङ्गी समचतुरस्रा एवेष्टकाः तत्राप्राप्ता प्रवेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । वक्ष्यति च 'अष्टकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान' इति । अष्टकपञ्चदशभागीययोरेकविपयत्वम् ।

Karavinda (Sutra 15 and 16)

इदानीमिष्टकानां करणान्मुच्यन्ते—पारिभाषिकः पुरुषः पञ्चारत्निः । तस्य पञ्चमेनारत्नि । पञ्चमेनेति जातावेकवचनम् । पञ्चमं-रित्यर्थः । कारयेत्कुशलं । तैररत्निभिश्चतुर्भिः प्रथमं करणम् ।

Karavinda (Sutra 17)

तासां पञ्चमकृतानामेष्टकानां या एकतः—एकस्मिन् भागेऽध्यर्था-रत्नयामा। तासां करणं यत्तद्वितीयं कारयेत् । तासांमेवेति सर्वत्र संबध्यते ॥

Karavinda (Sutra 18)

यासामेकस्मिन् पाद्वे चतुर्विंशत्यङ्गुलयः एकतो द्वादशाङ्गुलय-स्तासां यत्करणं तत्तृतीयम् ।

Karavinda (Sutra 19)

यासां सर्वतः प्रादेशः प्रमाणं तासां यत्करणं तच्चतुर्थम् । सर्वतो ग्रहणं प्रादेशग्रहणेन सर्वतः प्रादेशस्यापि क्वचिद्ग्रहणं सूचयति ।

Karavinda (Sutra 20)

पुरुषस्य पञ्चदशभागोऽष्टाङ्गुलयः । तेन परिमिता. पञ्चदश-भागीया इष्टकाः ईदृशास्तमचतुरस्राः, तासां यत्करणं तत्पञ्चमम् । सम-चतुरस्रग्रहणादेव पञ्चदशभागीयानां कार्येणकादयः प्राप्ता । तत्र प्रागु-क्तपश्चिमेषु चतुरस्रत्वनियमो नास्तीति ज्ञायते । द्वितीयादिव्यवहारः किमर्थः ? अदृष्टार्थमेव । तथोपधानादिषु दशनात् ।

Sundararaja (Sutra 15 and 16)

अथैव विमितस्याग्नेरिष्टकाकरणान्याह—
एकमिदं करणं अरत्निमात्रं समचतुरस्रम् ।

Sundararaja (Sutra 17)

पट्त्रिंशत्वा पाद्वंमानी, तिर्यङ्मानी चतुर्विंशिकेव ।

Sundararaja (Sutra 18)

एवमर्धेष्टकाः ।

Sundararaja (Sutra 19 and 20)

अष्टाङ्गुलाः ।

ऊर्ध्वप्रमाणमिष्टकानां जानोः पञ्चमेन कारयेत् ॥ (21)

Kapardi (Sutra 21)

उत्सेधप्रमाणमिष्टकानां जानुप्रमाणपञ्चमम् । द्वात्रिंशदङ्गुलं जानुः । तस्य पञ्चमभागेन त्रयोदशतिलाधिकषडङ्गुलेन कारयेत् । महान्नेरिष्टकानामेवैतन्महान्ने. करणानि विधाय विधानात् ।

अर्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां च¹ ॥ (22)

Kapardi (Sutra 20)

जानुपञ्चमार्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां चोत्सेधं सप्ततिलाधिकाङ्गुलत्रयोत्सेधेन कारयेत् ॥

यत्पच्यमानानां प्रतिहृसीत पुरीषेण तत्सम्पूरयेत् ॥ (23)

अनियतपरिमाणत्वात्पुरीषस्य ॥ (24)

Kapardi (Sutra 21 and 22)

पच्यमानानामिष्टकानामुत्सेधतश्च परिमाणतश्च प्रतिहृसीतो भवेत्तत्पुरीषेण पूरयेत् । कुत इत्याह—अनियतपरिमाणत्वात्पुरीषस्य—नियतपरिमाणा इष्टकाः अनियतपरिमाण पुरीषम् । इयदेतत्पुरीषं प्रक्षेप्तव्यमिति नियमाभावात् तेनैव पूरयितव्यम् ।

Karavinda (Sutra 19)

सर्वांसामिष्टकानामूर्ध्वप्रमाणमुत्सेधं जानुपञ्चमेन कारयेत् । अष्टाङ्गुल्यधिकारे द्वात्रिंशज्जानुरिति बोधायनः । तस्य पञ्चमं षडङ्गुलयः अर्धंचतुर्दशस्तिलाश्च । तेन सम्मितमिष्टकानामूर्ध्वप्रमाणं भवति । जानुदध्ने चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः, पञ्च चित्तयो भवन्तीति श्रुत्योक्तमावेगादूर्ध्वप्रमाणे समं स्यादश्रुतत्वादिति जानुपञ्चमा इष्टका भवेयुः । जानुद्विगुणा नाभिः । जानुत्रिगुणमास्यम् । जानुदध्ने सहस्रा इष्टका नाभिदध्ने द्विमाहस्रा द्विप्रस्ताराश्च । आस्यदध्ने त्रिमाहस्रा त्रिप्रस्ताराश्च । तत्र सर्वत्र विशेषाश्रयणात् जानुपञ्चममेवोर्ध्वप्रमाणमिष्टकानाम् । इष्टकानां कारयेदिति इहानुवर्तमाने पुनरपि तयोर्ग्रहणं गार्हपत्यधिष्णार्थे इष्टकानामपि जानुपञ्चमत्वाय ।

¹ पञ्चचूडानां च ।

Karavinda (Sūtra 20, 21 and 22)

अर्घेन पञ्चचार्येण कारयेदित्येव । नाकसदश्चूडोपधानमन्त्रविशेषा ।
तं रूपयेयाः । पञ्चपञ्चेष्टका जानुपञ्चमस्यार्घेन कार्या उत्तरा 'नाक-
सद्भय उपदधाति' । इत्येकस्मिन् प्रस्तारे तासामुत्तराधरभावदर्शनात् ।
इष्टकाभिरेव जानुदध्नादिसम्पादनात्, पुरीषोपधानमिष्टका समीकरणार्थं
चितेवृद्धयर्थं च ।

करणपरिवलुप्तानां इष्टकानां पाकवशात् प्रतिह्लास — क्षय उप-
जायते । तत्पुरीषेण पूरयेत्, अनेनेष्टका न दुष्यन्ति अदर्जनीयत्वात्, तस्य
'मित्रता पचेति' लिगात्, वातातपाभ्यामपि शोषणं पाक एव । अत एव
पाकवशाद्धीनमिष्टकायामविस्तारोभयमुपधानकाले पुरीषेण पूरयेत् । कुत ?
अनियतपरिमाणत्वात् पुरीषस्य । न ह्येतावत् पुरीष प्रक्षेपणीयमिति
नियमः । तस्मात्पाकवशाद्धीनस्य पुरीषेण पूरणमेव । जलाद्रा मृतं पुरीषं ।
तेनेष्टकानां ह्लासं पूरयेत् ।

Sundararaja (Sūtra 19)

'त्रिंशदङ्गुलं जानुः, इत्याग्निवेश्यः । तस्य पञ्चमं पडङ्गुलम्,
पडङ्गुलोत्सेधा, इत्येव कात्यायनः ।

Sundararaja (Sūtra 20)

अथङ्गुलेन ।

Sundararaja (Sūtra 21 and 22)

शुष्यमाणानां सर्वेषामेतदुपलक्षणम् । यच्छोषाकाम्या प्रतिह्लासेत'
इत्येव बोधायनः ॥

इति नवमः खण्डः

अथ दशमः खण्डः

उपधानेऽध्यर्धा दश पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति¹ ॥ (1)

दश पश्चात्प्राचीः ॥ (2)

Kapardi (Sutra 1 and 2)

आत्मनि पुरस्ताद्भागे षट्त्रिंशदङ्गुलायामेन कारिताद्यर्धाः प्रतीचीः प्रत्यगायताः दशोपदधाति । आत्मन्येव पश्चाद्भागे ता एवेष्टकाः तत्सङ्ख्याकाः प्राचीः—प्रागायताः² ।

पञ्चपञ्च पक्षप्रयोः ॥ (3)

पक्षाप्यययोश्च विशयाः ॥ (4)

तासामर्धेष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति ॥ (5)

Kapardi (Sutra 3, 4 and 5)

पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोर्दक्षिणायताः उदगायताश्च । विशयाश्च पञ्च चोदगायताः दक्षिणायताश्च । इष्टकाशब्देन पञ्चभागीया एव गृह्यन्ते नाध्यर्धा 'विपरीता अप्यया' इति लिङ्गात् ।

पञ्चपञ्च पुच्छपाश्वयोर्दक्षिणाः उदीचीश्च ॥ (6)

पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (7)

Kapardi (Sutra 6 and 7)

पञ्चपञ्चाध्यर्धा दक्षिणायता उदगायताश्च यथा समीपे प्रादेशमात्रमवशिष्यते तथोपधेयाः ।

Karayinda (Sutra 1 and 2)

उपधानकाले द्वितीयकरणोत्पन्ना इष्टकाः आत्मनि पूर्वान्ते दशोपदध्यात् । प्रतीचीः प्रत्यगायता उदीचीरिति । ता एव दश पश्चात् प्राचीः आत्मनि पश्चिमान्ते प्रागायताः ता एव ।

1. प्रतीचीरुपदधाति,

In the place of the three lines, only

प्रतीचीः—प्रत्यगायताः प्राचीः—प्रागायताः ।

Karavinda (Sutra 3 and 4)

ता एव प्राच्यो रीत्यो । पक्षाप्ययोश्च विशया । पक्षाप्यय —
पक्षमूल विविधमात्मनि पक्ष च शेरत इति विशया ।

तासा कियदात्मनि कियत्पक्ष इत्याह—

Karavinda (Sutra 5)

तासा विशयानामर्धष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति । आत्मानमरत्निना
प्रादेशेन पक्षमित्यर्थ । प्राच्यो रीत्यो ॥

Karavinda (Sutra 6)

पुच्छपाश्वर्यो पञ्चपञ्च उत्तरा दक्षिणामुखा दक्षिणा उत्तरामुखा
प्राच्यो रीत्यो । उत्तरसूत्रे भेदाभावाय पुच्छाग्रप्रादेशस्यापृथग्गीतिता प्रति-
पादयिष्यते । अत एता अग्रप्रभृत्युपधेया ॥

Sundararaja (Sutra 1 to 6)

प्रतीची प्रत्यगायता । उदोचीरिति आत्मन्येव
एता उदगायता, अन्यथा पञ्चानामसम्भवात् ।

पक्ष आत्मनि च शेरत इति विशया ।

अरत्निमात्रा ज्ञात्मनि ।

प्रादेश पुरस्तादवशिष्य ।

पञ्चदशभागीयाभि सख्या पूरयेत् ॥ (8)

Kapardi (Sutra 7 and 8)

पुच्छे प्रादेशमुपधाय आत्मसमीपे यदवशिष्टं तत्प्रादेशमात्रार्धेष्टकाद्वय
मध्ये अभित प्रादेशा पट् । पट्सु वितस्त्या च वधनमुक्तं कथं प्रादेशमात्र-
मुपधायेति ? उच्यते—यद्यपि वितस्त्या वधनमुक्तं, तथापि करणांतरस्य
विधानात् प्रादेशक्षत्रमेवेष्टकामिश्चेत्^०पमिति यदङ्गुलिमात्रं परिगृहीत¹
तत्पूरोपरं पूरयितव्यम् । अनुमेवार्थं प्रदशयितुं प्रादेशमुपधायेत्युक्तम् ।
सर्वमग्निमिति—पञ्चाशदध्वर्वा सूत्रोक्ता पुच्छेऽध्वर्वाद्वय प्रादेशाप्यद्
इतरत्सर्वमग्निक्षत्र ? प्रथमकरणासम्पादिताभि प्रच्छादयेत् । दशोत्तर
शत पञ्चमभागीयाश्शेरते । पूर्वाभिस्सहाष्टपष्टध्विकं शतम् । पञ्चदशेति
—एकस्मिन्पञ्चमभागीयाक्षत्रे नव पञ्चदशभागीयाश्शेरते । चतस्र
पञ्चमभागीया नवधा विभज्य^२ यत्र क्वापि पञ्चदशभागीया क्षप्तव्या

तत्रापि मन्त्रोपधानसौकर्यार्थं प्रादेश उच्यते¹ । पात्मनि द्वितीयरीत्या मध्ये द्वयमुपहायाष्टादश² । अष्टम्या च रीत्या अष्टादश । एव द्विशतः प्रस्तारः ॥

Karavinda (Sūtra 7)

पुच्छे यत्पुरपाधिक प्रादेशक्षेत्रं तदुपधाय सवमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् । पुच्छाग्रप्रभृतिः प्रच्छादयेत् । अयमाशयः—धात्मवत् पुच्छे च पुरस्तात्प्रभृतिः पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छाद्यमानेऽग्रे प्रादेशमवशिष्यते । अस्मिन् योगाभिरिष्टकाभिरुपहिते पुच्छे च दृश्यो भेदा भवन्तीति मत्वा धाचार्यं तत्परिहारायाग्रमारभ्य पुच्छे प्रादेशोपधानपूर्वकं प्रच्छादयेदिति । यद्वा—प्रादेशं पुच्छ उपधाय—पुच्छे मयोज्यं यथा प्रादेशं पुच्छात् पृथग्गीति न भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । यद्वा प्रादेशं पुच्छ उपधाय पुच्छे निधाय—स्थापयित्वा 'तामा पद्मधा उपधामेतिवत् । यद्वाऽगगतं प्रादेशं पुच्छमूले निदध्यात् । भेद विपर्ययेतरत उपदध्यादिति । तदयमर्थः—यावता वचनव्यक्तिः सर्वथा भेदाभावात् पुच्छाग्रं पुच्छात् पृथग्गीति न कुर्यात् इति तात्पर्यार्थः इति । सर्वेषु पक्षेषु अतिरिक्तं प्रादेशं पुच्छमूलेऽनुपहितमवशिष्यते । तदभितः प्रादेशाभिरर्धेष्टकाभिरुपदध्यात् । किञ्च उपरितनप्रस्तारे 'यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षी तथा पुच्छमिति' वचनात् पुच्छमूलेऽतिदेशप्राप्तानामध्यधानां विपरीत्या वक्ष्यति—विपरीता अप्यथा' इति । तच्चैवमुपधाने समञ्जसं स्यात् । इतरथा विरुद्धार्थमनर्थं च स्यात् । तस्मात्

पुच्छे प्रादेशमुपधायेत्यस्य भागस्यायमेवार्थः ग्राह्यः । ननु कथं सर्वस्याग्नेः पञ्चदशभागीयाभिः प्रच्छादनम् ? उच्यते—अत्रोपहितानामिष्टकानामवाधेन सर्वस्मिन्नग्नौ पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छाद्यमाने तदेकदेशे तासामसम्भवे सत्याख्यातानामर्थं ब्रूयतां शक्तिः सहकारिणी न हि वचनशक्तेनाप्यशङ्कनीयार्थदशक्यो विधातुमिति चतुरस्याभिः प्रच्छादयितुमशक्यत्वात् प्रथमप्रतीतसर्वशब्दानुरोधेन जघन्यं पञ्चमभागीयाशब्दो बाहुल्याभिरप्रायो वर्णनीयः । तेन तत्तत्सहकारिणीभिरनृत्याभिः सम्भवन्तीभिरपि प्रच्छादनं कार्यमित्येवमर्थः प्रादेशानामनं प्राप्तिः । एष न्यायस्तत्राङ्गीकरणीयः । तत्रत्याभिरनुरक्ताभिरपि प्रच्छादने किं वाऽर्धेष्टका करणेनोत्पन्ना न कुत्रचिद्विनिमुक्ताः । तस्यामुपदेशबलादेव अत्र सङ्ख्यापूरणे प्रच्छादने च ययायोग विनियोगः कार्यः । किञ्च—यच्चतुरस्रं त्रयस्रं वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः प्रादेशेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेदिति परिभाषा वक्ष्यति । तथा चात्र समुपधानं स्यात् । अत्रात्मनि सन्ध्यन्तराले चत्वारिंशत् पञ्चम-

भागीयान्तामां पुरस्ताद्दश पश्चाच्च दश । पक्षयोर्विशतिः पुच्छे दश । ता एता दशोत्तरशतं पञ्चमभागीयाः, पञ्चाशदर्धाश्चतस्रोऽर्धाः द्वौ प्रादेशाविति पट्पष्टिः शतं चेष्टताः । 'साहस्यं' चिन्वीत प्रथमं चिन्वानं' इत्यादि-भिर्वाक्यैः प्रत्यग्नीष्टकानां माहस्तादयस्सङ्ख्या विधास्यन्ते । ताश्च प्रतिचिति प्रतिप्रस्तारं च भिद्यन्त इति च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । सा सहस्रसङ्ख्या कथमत्र सम्पाद्येत्याह ॥

Karavinda (Sutra 8)

पञ्चदशभागीयाभिरष्टाङ्गुलाभिस्सङ्ख्यायां पूरयेत् । का सङ्ख्यायात्र पूर्यते ? किं समुदायगता ? उत प्रस्तारगता अवशिेषात् ? न समुदायगता आनन्तर्यात्, प्रतिप्रस्तारं शतद्वयनिधमाच्च, प्रस्तारगतैव सङ्ख्याया तत्र पूर्यते, अस्य वचनस्य सामर्थ्यादिवसीयते सङ्ख्यापूरण उपधानाय प्रच्छादिकामु कासाचिदुद्धरणं प्रचालनं वा यथायोग न्याय्यमिति । अत्र प्रस्तारशतद्वयमप्युक्तये चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पाद्या । सा च प्रच्छादितामु काश्चिदुद्धृत्य योगेष्टकोपधानेन भवति । तत्रैकस्मिन् पञ्चमभागीयाक्षेत्रे नवपञ्चदशभागीयाश्चेत इति । तत्रतत्रोपधाने देशानियमे तदुद्धरणेन तामामुपधाने कार्ये मन्त्रोपधानसौख्याय उद्धरणोपधानदेशनियम उच्यते । तत्रात्मनि प्राच्यो दश रीतयः, तत्र मध्यमरीत्यो द्वितीये उद्धृत्य तत्र अष्टादश पञ्चदशभागीया आवपेत् । तयोरेव रीत्योरुपागते उद्धृत्याष्टादश आवपेत् । पुच्छे चतस्र प्राच्यो रीत्य, तत्र मध्यमयारन्त उद्धृत्य चतस्रोऽर्धेष्टका उदीचीरुपदध्यात् । एव द्विशत प्रस्तार पूर्यते । अत्रैके पुच्छाग्रे दश प्रादेशानुपधाय पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयन्ति, तेषा च विपरीतवचनानर्थक्यप्रसङ्गो भेदप्रसङ्गश्च भवतीति तथा नोपधेया । किञ्च—यदि पुच्छाग्रे प्रादेशानामुपधानमपीष्टमभविष्यत्तर्हि पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षाग्रयोः पञ्चदश पुच्छाग्र इति च स्पष्टतरं पुच्छाग्र इत्येवावश्यम् । न चैवमुक्तं । तस्मादुक्तविध एवोपधानक्रम इति स्थितम् ॥

Sundararaja (Sutra 7 and 8)

पुच्छादवशिष्ट प्रादेशक्षेत्र याभिरिष्टकाभिर्भेदपरिहारेणोपधातु शक्यते ताभिरुपदध्यात् । तत्र पार्श्वयोर्द्वे प्रादशमात्रयो मध्ये चतस्रोऽर्धेष्टका उदगायता । एतदेव प्रादेशकरणस्य प्रयोजनम् । अतः प्रादेशभावेन क्रियते । शिष्टाग्नी पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादिते पट्पष्टिशतमिष्टका भवन्ति । अरतिप्रादेशरहिते पञ्चाशच्छत इष्टका भवन्ति । तत्र आत्मन्युदीच्यो नव रीतयः । तत्र आत्मनि मध्यमाया मध्यमाश्चतस्र उद्धृत्य पट्त्रिंश-

दण्डाङ्गुला निधेया । अरतिप्रादशाभावे पङ्कट्य चतु पञ्चाशन्निधेया ।
उभयत्रापि पुच्छाग्रे द्वे पञ्चम्यावुद्धृत्य चतस्रोऽर्धष्टका उपवेया उद-
गायता । एव द्विशत प्रस्तार ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दश दक्षिणत उदीचीरात्मन्युपदधाति ॥

(9)

दशोत्तरतो दक्षिणाः ॥ (10)

Kapardi (Sutra 9 and 10)

आत्मनि दक्षिणत उदीचीरुदगायता दशाध्यर्धा उपदधाति आत्म-
न्येवोत्तरत¹ दशाध्यर्धा दक्षिणायता ।

यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छम् ॥ (11)

यथा पुच्छं तथा पक्षौ ॥ (12)

विपरीता अप्यये ॥ (13)

Kapardi (Sutra 11 12 and 13)

पुच्छाग्रे पश्चादध्यर्धा प्रागायता । दक्षिणे पक्षे पश्चात् पञ्च
प्रागायता । पुरस्ताच्च पञ्च । पट्प्रत्यगायता । उत्तरपक्षे चैव प्रागा-
यता प्रत्यगायताश्च । पुच्छाप्ययेऽध्यर्धा पञ्च प्रागायता प्रत्यगायताश्च :
पुच्छाप्ययेऽध्यर्धा पञ्च प्रागायता ७ । तासामर्धष्टकामात्रा आत्मनि
भवन्ति । एव विपरीता अप्यये । नामा पुरस्तात्पञ्चार्धष्टका उदीच्य ।

सर्वमग्नि पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (14)

पञ्चदशभागीयाभिस्तस्या पूरयेत् ॥ (15)

Kapardi Sutra 14 and 15)

गनमेतत् । पूर्ववद्द्विशत प्रस्तार ।

Karavinda (Sutra 9 and 10)

द्वितीये प्रस्तारेऽध्यर्धा आत्मनो दक्षिणे भाग दशोपदध्यादुत्तरे
दश ॥

Karavinda (Sutra 11 and 12)

प्रथमप्रस्तारे यथा पश्चाद्युपहिती तथा पुच्छे । यथा पुच्छमुपहिती तथा

1. अप्पमपक्ष दशोत्तरत, ७ प्रत्यगायताश्च । + प्रागायता (अपिपरीता)
गुणकान्तर ।

पक्षयो । एतदुक्तं भवति—पुच्छाग्रे पुच्छाग्रमन्धो पञ्च पञ्चाध्यर्धा उप-
धेया । पक्षयोस्तु पार्श्वयो. अध्यर्धा उपधेया, तत्र विशेषमाह—

Karavinda (Sutra 13)

पुच्छाप्यये पक्षाप्ययवदिदेशप्राप्तानामध्यर्धाना आत्मनि अरति-
मात्रत्वं पुच्छेऽर्घोष्टनामात्रत्वं च प्राप्नोतीत्यन आह । अत्र विपरीता भवे-
युरर्घोष्टका मात्राण्यात्मनि भवेयुररतिमात्राणि पुच्छ इत्यर्थं । अस्य च
भेदाभावः प्रयोजनमिति पूर्वस्मिन्नेव प्रस्ताव उक्त ।

Karavinda (Sutra 14)

अत्र पुरस्तात् प्रभू-यात्मनि प्रच्यद्यमाने पुच्छाप्ययविशयाना पुरत
पुरुषमात्रे प्रादेशोऽत्रशिष्यने । तत्र पञ्चमभागीयानामसम्भवात् भेदाभावाय
पञ्चार्घोष्टका उदीच्य उपधेया, तामामुपधाने हेतुरुक्त । अत्रात्मन्यध्यर्धाना
मध्ये पञ्चपट्टि पञ्चमभागीया पञ्च चार्धा, पक्षयोर्द्वादश द्वादश
पञ्चमभागीया, पुच्छे पञ्चदश ता एता चतुर्दशत पञ्चमभागीया.,
पञ्चचार्धा, चतु पञ्चाशदध्यर्धा । ता एता त्रिपट्टिश्शत च, अत्र सप्त-
त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पाद्या ॥

Karavinda (Sutra 15)

अत्र पक्षयोरात्मनि पुच्छे चतस्र पञ्चमभागीया उद्धृत्य पट्त्रिंशत
पञ्चदशभागीया उपदध्यात् । आत्मनि पूर्वस्या रीत्या मध्ये पञ्चोद्धृत्य
दशार्घोष्टका उदीचीरुपदध्यादेव द्विशत प्रस्तार ॥

Sundararaja (Sutra 9, 10 and 11)

अत्राप्यययो पञ्चपञ्चाध्यर्धा । पार्श्वेषु पञ्चपञ्चाध्यर्धा.,
अरतिवृद्धौ पट्पडिति द्रष्टव्यम् । पुच्छाप्यये या उपधीयन्ते तासामर्घोष्टका-
मात्राण्यात्मनि भवन्ति । पुच्छेऽरतिमात्राणि । एतच्च प्रादेशवृद्धौ । इतरथा
अर्घोष्टकामात्राण्येव पुच्छे ।

Sundararaja (Sutra 14 and 15)

पूर्ववदात्मनि मध्ये चतस्रपड्वोद्धृत्य एकैकस्य स्थाने नवनवाष्टा-
ङ्गुला । मारतिप्रादेशपक्ष पुच्छाप्ययस्याम्भ प्राक्पञ्चार्घोष्टका उदगायता
उपधेया । आत्मनि पूर्वरीत्या मध्यमा पञ्चोद्धृत्य दशार्घोष्टका उदगायता
उपदध्यात् । एव द्विशत । अरतिप्रादेशाभावे तु चतु.पञ्चाशता पञ्च-

दशभागीयाभि द्वयून द्विशत भवति । पुच्छपाश्वयोरेवैकैका पञ्चमीमपोह्य
चतस्रोऽर्घ्यष्टका प्रागायता । एव द्विशत ।

व्यत्यास चिनुयाद्यावतः प्रस्ताराश्चिकीर्षेत् ॥ (16)

Kapardi (Sutra 16)

गतमेतत् ।

पञ्चचित्तपो भवन्ति ॥ (17)

पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहतीति पुरीषान्ता चिति ॥ (18)

अर्यान्तरत्वात्पुरीषस्य ॥ (19)

Kapardi (Sutra 17 18 and 19)

इष्टकामन्वानार्थं पुरीषम् । तस्मात्तदन्ना चिनि । तदर्थंत्वात्तद्ग्रहणं
गृह्यते ।

जानुदघ्नीं साहस्र चिन्वीत प्रथम चिन्वान ॥ (20)

Kapardi (Sutra 20)

य प्रथम चिनोति स जानुदघ्नी चिनुयात् सहस्रसहस्रचायुत च ।
महाग्निमेवाधिकृत्य विधानान्न शानामुलीयधिष्णीयाना सहस्रसहस्रजाया-
मन्तर्भाव । नापि जानुदघ्नीता ॥

नाभिदघ्नीं द्विपाहस्र द्वितीयम् ॥ (21)

आस्यदघ्नीं त्रिपाहस्र तृतीयम् ॥ (22)

उत्तरमुत्तर ज्यायास्तम् ॥ (23)

Kapardi (Sutra 21 22 and 23)

नाभिप्रमाणमुत्सेधत द्विपाहस्र द्वितीय चिन्वान । आस्यप्रमाणं
तृतीय चिन्वान । त्रिपाहस्र च आस्यदघ्नमित्यस्मदीया श्रुतिः ।

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति विज्ञायते ॥ (24)

Kapardi (Sutra 24)

उत्तरमुत्तरमाहारमाहरेत् । ज्यायान् विधाम्यासेन । महानुत्सेधत ।
बृहत्परिमाणतः । अपरिमितं महत्तादिभ्यः । 'स्वर्गकाम' इति वचनादग्नि-
कन्वे 'वाग्निनेयिकमिति' वचनाच्च विकल्पः ।

Karavinda (Sutra 16)

गत ।

ननु व्यत्यासो नाम यस्मिन् प्रस्तारे यत्र यादृशानामुपधानं कृतं तदनन्तरे प्रस्तारे तत्रान्यादृशानामुपधानं तादृशानामेवान्वयो दीर्घाणाम् । नच भेदाभावः प्रयोजनम्, स चेहाचार्यप्रवृत्त्यैव सिद्धः, तत्किमर्थमिदमुच्यते व्यत्यासं चिनुयादिति ? उच्यते—अन्यप्रस्तारद्वये सूत्रकारस्य व्यत्यासोपधानविधेरुपयुं परि प्रस्तारेष्वनियमाशङ्का मन्दधिया न भवेदिति व्यत्यासवचनम् । किञ्च मन्त्रोपधानोत्तरमपि प्रामादिकभेददर्शने तत्परिजिहीर्षया लोकवदुपहितानामेव प्रचालनादिप्राप्तौ 'स इन्द्र इष्टकामावृहत् । ते वा कौर्यन्तेति' श्लोकादौपधानायां श्लवोपधानसमय एव श्लवकुशलनियतदेशानामबाधेन भेदाभावः परिहरणीय इत्येवमर्थं व्यत्यासवचनम् ।

Karavinda (Sutra 17, 18 and 19)

जलाद्रा मृत् पुरीषम् । अभ्यूहनमुपलेपः । उपधायोपधाय ता ता चितिं जलाद्रा मृदोपलिम्पेत । द्वाभ्यां वाक्याभ्यामेका चितिः पुरीषोपधानपर्यन्ता ज्ञेया । न केवलेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वात् पुरीषस्य अर्थः—प्रयोजनः । अन्तरा—भेदः । प्रयोजनान्यत्वादित्यर्थः । चितीनामन्यत्प्रयोजनं पुरीषाणां चान्यत् । चितीनां प्रयोजनभूतात् जानुदघ्नवदुत्सेधकरणादन्यत् प्रयोजनं पुरीषस्य । तच्चष्टकानां शोषपाकागतह्यामपूरणं परस्परसंश्लेषश्च¹ । अत एव चानियतपरिमाणं पुरीषम् । न च एतावद्भिः पुरीषैर्ह्यसपरिहारं परस्परसंश्लेषश्च भवतीति प्रमाणमस्ति । तस्मादनियतप्रमाणं पुरीषम् । अत उक्तं पुरीषाणां चित्तिरिति । तथाच श्रूयते—'पुरीषेणाभ्यूहति । तस्मान्मासेनास्थिं चञ्चन्मिति' । अयमर्थः—यथा शरीरावयवभूतान्यस्थीनि मासेंश्छन्नाग्न्यैव शरीरकार्यं प्रभवन्ति । एवमवयवभूतेष्टकासर्वतः पुरीषेऽश्वन्ता एवाग्निकार्यं प्रभवन्ति । तस्मादभ्यूहनपर्यन्ता चितिः । किञ्च यदि पुरीषोपधानं स्वार्थं तदा जानुदघ्नचत्तिरिक्तप्रमाणताग्न्ये स्यात् । अत उक्तमेव प्रयोजनम् । अनेन 'दश सम्पद्यन्ते द्वादश सम्पद्यन्ते' इति चार्थवाददर्शनेन चित्तिपुरीषयोर्भिन्नार्थताशङ्का माभूदिति एकार्थता प्रतिपादिता ।

Karavinda (Sutra 20 21 22, 23 and 24)

अत्र जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानं इत्याद्या उत्सेधविधायिका स्तिस्त्रश्रुतयः । तथा 'सहस्रं चिन्वीते' त्याद्या अग्नेरिष्टकासहस्रविधा-

यिनास्तिस्रस्तुतय । जानुदघ्न जनुप्रमाण, नाभिदघ्न नाभिप्रमाणं
 घास्यदघ्नमास्यप्रमाणम् । माहस्र सहस्रमङ्गुलघा परिमित । द्विपाहस्र
 द्वाभ्या सहस्राभ्या परिमितम् । त्रिपाहस्र त्रिभिस्तहस्रं परिमितम् । उत्से-
 धविषय तत्सम्पादनापेक्षा । मङ्गुलघाविषय नदाश्रयापेक्षा । तेषा यथा-
 क्रम नष्टाद्वदग्धरथवत् परस्परापेक्षया मेलनेन पठिता । ज्यायासमुत्कृष्ट-
 मंदनादित्थं उत्कृष्टश्च मयजंतीये, महातमुत्सेधत, वृहन्त परिमाणत,
 अपरिमित मङ्गुलघात उक्त । मङ्गुलघादिनामपरिमित परिमितात् परि-
 माणात् भूय प्रमाण माहस्र नास्त्र प्रमाणमिति कात्यायन । स्वर्गसामस्य
 तु विशेषत । अकामस्य तु नित्य एव । स्वर्गसामस्येत्युक्ते ^१ अग्निकल्पे
 वाक्त्रमनयिकमिनि' वचनाच्च द्विपाहस्यादीना विवृत्प । ग्रावदघ्नमिति
 ननिरीयके श्रूयत । उभयमप्येकार्थमेव । इष्टवात्सेधवरणान्नराविधानात् ।
 १मान हि निगोत्रोवमिति ग्राहणदशंताच्च । (किञ्च ग्रीवास्यया पर्याय-
 त्वशनाच्च) । किञ्च ग्रावास्वयो पर्यायत्व नाते न दृश्यते—दशास्यो
 दशधोत्र इति । नन्माच्छ्रुत्योरवायना ।

विज्ञायते च 'न ज्यायास चित्वा कनीयास चिन्वीते' ति ॥ (28)

Karavinda (Sūtra 25, 26 27 and 28)

निगदव्याख्यातमेतत् । चतुर्थेति—इष्टवापरिमाणमिह त्रिपाह-
समित्युच्यते । त्रिपाहसमेव नियत । यदीद नोच्येत अनीकवदावृत्तिस्स्यात् ।
अन्यस्याविधानात् । अमुमेवार्थं दर्शयितुं श्रुतिं दर्शयति—विज्ञायत इति ।
ज्यायास—द्विपाहसं त्रिपाहसं वा चित्वा कनीयास—साहसं न चितुया-
दिति प्रतिषेध । तथाऽऽर्गष्टममर्धनवम वा चित्वा एकविधानार्धविधपर्यन्ता
न चेत्तथा ।

Karavinda (Sūtra 25 and 26)

उत्मेधाधिक्यं च प्रस्तारानेकत्वे न भवतीत्याह—

द्विपाहसोऽग्नी द्विप्रस्तारा चितयो भवेयुः । त्रिपाहसं त्रिप्रस्तारा ।
प्रतिप्रस्तारं तूष्णीं तूष्णीं पुरोषाम्बूहनम् । 'तासु पुरोषाम्बूहतीति'
दर्शनात् । अन्ये च चितिधर्मा ।

Karavinda (Sūtra 27)

आहारेषु—प्रयोगेषु । चतुर्थप्रभृतिषु प्रयोगेष्वनन्तरोक्तं त्रिपाहसं
नित्यं, न न्यूनाधिकमित्यर्थः । नन्वनन्तराथदेव त्रिपाहसं चतुर्थप्रभृतिषु
नित्यं भविष्यति किमर्थमिदमुच्यते ? उच्यते यदीदं नोच्यते, तर्हि अनीक-
वदावृत्तिं प्रसज्येत । यद्वा द्वितीयतृतीयनिमित्ता विवृद्धिरिति चतुर्थादिषु
साहसमेव वा प्रसज्येत । अत इदमुच्यते—'नित्यमिष्टकापरिमाणमिति' ।
अमुमेवार्थं श्रुत्या प्रययति—

Karavinda (Sūtra 28)

ज्यासांसमधिकप्रमाणं कनीयासमल्पप्रमाणम् । द्विपाहसं त्रिपाहसं
वा कृत्वा न साहसं चिन्वीति । तत्रिपाहसमेव 'चिन्वीते' ॥ तत्र श्लोको—

यदत्र पुच्छे प्रादेशमुपधायेति सूत्रितम् ।
तदभेदाय पुच्छाग्रे पृथग्भीतिनिषेधकम् ॥
अग्नस्य रीतिभेदे स्युबह्वथ पुच्छे भिदा यत ।
अतः पुच्छादनारम्भे पुच्छाग्रप्रभृतिर्भवेत् ॥
तथोपधाने तन्मूले यत्क्षेत्रमतिरिच्यते ।
चतुर्भिरर्थे प्रादेशसहितैश्छादयेत्तत् १ ॥

अप्यये विपरीतोक्तिरेवमर्थवती भवेत् ।
 प्रादेशमात्रा नाग्रे स्युस्तथा बहुभिधा यतः ।
 द्यादने विनियुक्तानां सामर्थ्यं नास्ति यत्र तु ।
 तत्रान्याभिस्समर्थाभिस्तत्रत्याभिश्छदिर्भवेत् ॥
 प्रच्छादयेति वचन सर्वाग्निविषयं यतः ।
 अतः पञ्चमभागीया पाणिवाहुल्यहेतुका ॥
 व्यत्यासेनोपधानस्य व्यत्यासवचनस्य च ।
 पुनः क्रिया तत्र तत्र भेदाभावेकहेतुका ॥
 व्यत्यासे लोकतस्सिद्धे तत्रासौ यतते यतः ।
 तेनेष्टका मात्रभेदोऽप्यमृष्य इति गम्यते ॥
 सङ्ख्यचामात्रमनूद्येह पूरणं विदधाति यत् ।
 तेन मन्यामहे साम्यं सर्वप्रस्तारगोचरम् ॥
 न्यूने तु पूरयेदुक्तैः साम्यस्यायतनस्थितेः ।
 अतिरेके क्रमाभावात् प्रस्तारास्सर्वतस्तमा ॥

Sundararaja (Sūtras 25 and 26)

प्रतिप्रस्तारं सधानार्थं पुरीषं भवति । चित्पन्ते मन्त्रतः ।

Sundararaja (Sūtra 27)

नित्यमुत्तरं त्रिपाहसमेव—

Sundararaja (Sūtra 28)

सर्वत्राग्निषु दक्षिणोत्तरे पार्श्वे सदृशे एवोपधेये । तथा पाश्चात्यपौर-
 स्त्ये । यदेवमाह—‘पञ्चधा दक्ष पुरस्ताद्दक्ष पश्चात् अष्टावष्टौ पादेष्टा पश्चा-
 योऽस्तस्य अस्तस्य पश्चाद्रीयाः इत्यादि । तदाह बोधायनः—‘पशुधर्मा ह वा अग्नि-
 र्यथा ये पशोर्दक्षिणोपामरुन्ता यदक्षिणं तदुत्तरेषामुत्तरम्, इत्यादि । एतच्च
 न निगम्ये, यदाह—‘द्वितीयचतुर्थयोश्चाप्युत्तरतः, प्रतिगृहीतामेकैर्वा त्रि-
 षष्ट्यः, एका पञ्चममीम्’ इति च । द्विगता एव सर्वे प्रस्ताराः । प्रतिप्रस्तारं
 गम्यापूरणवचनात् रयचक्रे द्विगतयोरेव प्रस्तारयोर्वचनात् एव द्विगतः
 प्रस्तार इति श्येनचिनि वचनाच्च । अतश्चोडा नाश्वददशकोट्य
 मग्नेयाः । बोधायनस्तदाह—‘पञ्चम्यां वा चिनी गम्यापूतिद्विगताः
 प्रस्ताराः । पञ्चाचोडाभिर्नाश्वददशमानगरुणा प्रनीयान्’ इति ॥

इति दशमः पटलः

इति तृतीयः पटलः ॥

चतुर्थः पटलः

अथ एकादशः खण्डः

चतुरस्त्राभिरग्निं चितुत इति विज्ञायते ॥ (1)

समचतुरस्त्राः ॥ (2)

अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ॥ (3)

Kapardi (Sūtra 1, 2 and 3)

अस्याश्चतुर्यस्तेत्यन्ते—किं समानानां चतुरस्त्राणां चाविशेषग्रहणं ग्राहोस्वित् समानानामेवेति ? कुतः ? विशेषाग्रहणात् । न कश्चिद्विशेषः श्रूयते । तस्मादविशेषेणेति प्राप्ते उच्यते—समचतुरस्त्रा एव ग्राह्याः । कुतः अनुपपदत्वाच्छब्दस्य । यत्रोपपदं न श्रूयते दोषो विषम इति वा तत्र समचतुरस्त्राणामेव मुख्यत्वात् मुख्येर्ध्वं प्रथमं प्रत्ययो भवति; यतः प्रतीयते तस्यार्थो भवति । इतरत्र गौणः । तस्मात्समचतुरस्त्राभिरैवोपाधातव्यः । नाध्यर्धाभिरिति स्थितम् ।

पादमाश्रयो भवन्त्यरत्निमाश्रयो भवन्त्यूर्ध्वस्थिमाश्रयो भवन्त्यणुकमाश्रयो भवन्तीति विज्ञायते ॥ (4)

Kapardi (Sūtra 4)

चतस्र एताश्चतुर्थाः । तास्त्वयमेव व्याचष्टे—

चतुर्भागीयमणुकम् ॥ (5)

पञ्चमभागीयारत्निः ॥ (6)

तथोर्वस्थि ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 5, 6 and 7)

अणुकशब्दः पुरुषचतुर्थस्य वाचकः । अरत्निः पञ्चमस्य । तथा—तेनैव प्रकारेण ऊर्वस्थि पठस्य । पञ्चभागीया इति श्रुत्वान्तरे ।

पादेष्टका पादमात्री ॥ (8)

तत्र यथाकामो शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (9)

Kapardi (Sutra 7 and 8)

चतुर्भागीय पाद इति सज्ञा विहिता शास्त्रान्तरे । पादशब्देन प्रमाणचतुर्भागो गृह्यते क्षेत्रचतुर्भागश्च । पाद प्रमाणमस्या पादमात्री । पादशब्दस्य सबन्धशब्दत्वात् पुरुषचतुर्भागोऽपि गृह्यते अणूकादिचतुर्भागश्च सन्निहितत्वात् । तेषां पादेष्टकाभिरित्युक्ते पुरुषचतुर्भागा अणूकादिचतुर्भागाश्च प्रतीयन्ते । कुत ? शब्दार्थस्य विष(श)यित्वात् । वक्ष्यति च— अणूका पञ्चदशभागीयानां स्थान इति । सङ्खचापूरणोऽणूकानां प्रवेश दर्शयति । ऊर्वस्थचरत्नयो एकार्थत्व केचिदिच्छन्ति । ते पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्खचापूरणं कुर्वते । तेषां दर्शने प्रस्तारा न युज्यन्ते । सहस्रसङ्खचा तु पूर्यते प्रतिप्रस्तारमिति वचनमनर्थकमापद्येत । ये प्रस्तारा ते द्विशता इति वचनानि न युज्यन्ते¹ । तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो ग्राह्यः । सर्ववचनानामर्थवत्त्वाय ।

Karavinda (Sutra 1)

चतुर्कोणाभिरिष्टकाभिरग्निं चिनुते । कीदृश्यो ग्राह्या इत्यत आह—

Karavinda (Sutra 2 and 3)

ता इष्टका अदीर्घविषमा समचतुरस्ता ग्राह्या । कुत ? अनुपपदत्वाच्छब्दस्य । न ह्यत्रोपपद श्रूयत दीर्घाभिरिष्टकाभिरिष्टकाभिर्वेति । अत्र 'सम स्यादश्रुतत्वादिति' न्यायेन समा एव स्युः । पूर्वस्मिन्नग्नी दीर्घाश्च सन्ति । अतो विधिभेदाद्वा² विकल्प पूर्वोणाग्निना । नित्यश्चाकामश्रुते । अग्निवत्पस्यैव श्रवणं प्रदर्शनार्थम् । आसा श्रुत्यैव दर्शयन्नाह—

Karavinda (Sutra 4)

एतादृशतसश्श्रुतय इष्टकानां प्रमाणं विदधति । सम्भवाच्च तासां समुच्चयः । पादमात्रघ्न — पादप्रमाणा । पादशब्दश्चरगचतुर्थमागादी यतते । इह चतुर्भागीवाची । स चतुर्भागीऽणूकादीनां³ ग्राह्य इत्युत्तरमूत्र

1 यथानां न युज्यन्ते । 2 विधिभेदात् ।

3 अणूकानां ।

प्रतिपादयिष्यते । पादप्रमाणाः पादमात्रच । अरत्निः सन्नितिः करः । स च पुरुषस्य पञ्चमभागः । वक्ष्यति च पञ्चारत्निः पुरुषः चतुर्विंशत्यङ्गुलयोरत्निरिति । तत्प्रमाणा अरत्निमात्रच । उर्वस्थि—उर्वोरस्थि । अणूकं पृष्ठवंशः । ता ऊर्वस्थिजान्वस्थिनान्मयोर्नणूकस्येत्यत्र व्याख्यानात् । पुरुषस्य पष्ठो भागः—उर्वस्थि । चतुर्थो भागोऽणूकः । एतच्च उत्तरसूत्रे स्पष्टं वक्ष्यति । तत्प्रमाणा ऊर्वस्थिमात्रच । अणूकामात्रचश्च ।

आ(ता)सामेवाधिकप्रमाणवशेन सज्ञाविशेषविधानार्थमाह—

Karavinda (Sutra 5, 6 7 and 8)

अणूकारत्नचूवंस्थिशब्दैः तन्मात्रच इष्टका गृह्यन्ते । उपसंहारे पादमात्रोष्टकैति दर्शनात् । सज्ञासु स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्चा । किञ्चाणूकादिशब्दैरपीष्टकानां व्यवहारा दृश्यन्ते । 'अणूकाः पञ्चदशभागीयाना स्थाने सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागोयास्सपादा ता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगः पयुःपदध्यात्' इत्यादिषु अणूकमात्रो चतुर्भागीया तत्सज्ञा भवतीत्यर्थः । पञ्चमभागोयारत्निः—अरत्निमात्रो पञ्चमभागोयाख्या । तयोर्वस्थि—उर्वस्थिमात्रो पङ्मागीयाख्या । पादेष्टका—पादमात्रो । ननु कथमेतल्लभ्यते पङ्मागीयोर्वस्थीति ? तथेति प्रकारातिदेशात् । कथमतिदेशः ? यथा अरत्निमात्रोऽङ्गुलसंख्या सन्निकर्षेण स्वपूर्वोक्तारत्निमात्रोप्रमा(णे)णान्यूनान्तरपरिमाणवचनसज्ञा स्यादिति तथोर्वस्थिमात्रचपि सङ्ख्या तत्सन्निकर्षेण स्वपूर्वोक्तारत्निमात्रो प्रमाणान्यूनान्तरपरिमाणवचनसज्ञा स्यादिति । किञ्च पङ्मागीयोर्वस्थीति वक्तव्ये तथेत्ययमतिदेशः । प्रकृतपुरुषावयवप्रमाणप्रकारसमाप्तिसूचनार्थः । तेनोर्वस्थिघनानामेवावयवप्रमाणपरिमाणत्वं न पादमात्रोणामिति ज्ञायते । अतस्त्ववाक्यमन्निहितत्वात् 'उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टका' चतुर्भागीयाना पक्षाग्रयोनिदध्यात् । सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागोयास्सपादा ता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगः पयुःपदध्यात्' इति दर्शनाच्च । अणूकादोना पादा इह पादत्वेन गृह्यन्ते न चरणादयः । किञ्च श्रुतिदृष्टमपहायाणूकादीना व्युत्क्रमेण पाठोर्वपर्ये पूर्वस्य प्रमाणाधिक्यज्ञापनार्थः । तेनोर्वस्थिप्रमाणानामरत्निमात्रोभ्यो न्यूनप्रमाणत्वं पादमात्रोणामणूकारत्नचूवंस्थिमात्रोभ्यो न्यूनप्रमाणत्वं च ज्ञापितं भवति । एतच्च सर्वमुक्तं भगवता बोधायनेन—'समचतुरस्ताभिरर्गिनं' चिनुत 'इत्युपक्रम्य तस्येष्टका' कारयेत् । पुरुषस्य चतुर्थेन पञ्चमेन पष्ठेन दशमेन च' इति वदता । अतोऽणूकादिपादा इह पादत्वेन गृह्यन्ते । ते च तेषामर्थेन ग्राह्याः । अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयत इति न्यायात् । अतः

पञ्चदशाङ्गुलान्गुलापादा द्वादशाङ्गुलारत्निपादा दशाङ्गुला ऊर्वस्य-
पादा । तेनेह पङ्क्तिरा इष्टका । तादृशं करणं कार्या । नन्वणूकादि
शब्देरासा परिमाणज्ञाने व्यवहारे च निन्दे किमर्थं महत्य सज्ञा क्रियन्ते ?
उच्यते-श्रोतानामणूकादिशब्दानां पुरुषचतुर्भागीदिमात्रपरिमाणपरत्वज्ञाप-
नेन तस्य तस्य पुरुषस्य चतुर्भागादिपरिमाणरिष्टकनिर्माणार्थम् । तथाहि-
लोके द्विविधा पुरुषा समाश्च विषमाश्च । तत्र समास्सामुद्रोयाशेषलक्षणो
पेता । कतिपर्यवेहिनीना विषमा । समानामणूकादयः । तदपेक्षया नियत-
परिमाणत्वा-मुख्यतया गृहीता । इत्येषा तु गर्भाधानादिकालस्थितप्राकृता-
दृष्टादिवशेन न्यूनाधिकवक्राद्यनेकरूपाङ्गनयाऽणूकादिषु चतुर्भागादिनियम-
व्यभिचारात्तत्प्रमाणैरुत्पादितानामिष्टकानां उपधानकाले तत्सङ्ख्यधाकानां
तासां तत्र तत्रोपधाने ताभिस्त्राभिस्तद्देशपूरणं न्यूनाभिर्वा पूरणम् ।
भिन्नज्ञानीयानां तत्रत्यानां तत्र तत्र सङ्घट्टनमित्येवमादयो महान्तो दोषा-
स्तत्र सम्भविष्यन्तीति । अतश्च त्रिगताणूकादिशब्दैस्तद्वपम्यपरिहाराय
पुरुषचतुर्भागादयो लक्ष्यन्त इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनायान्वयार्था महत्यस्तज्ञा
क्रियत । तनायमर्थस्तस्मात्-ऊं ब्रवाहो पुरुषस्य प्रमाणं गृहीत्वा तस्य चतुर्थेन
पञ्चमेन पठेन वा तेषां अर्धेष्टकां कारयेदिति । अत्र केचिदूर्ध्वस्थिरत्नचोरे-
वार्थतामिच्छन्ति । तेषां मतेऽग्निकल्पे तथोवस्थिशब्दस्यारत्तिशब्दस्य वा
पृथगुपदानं पुनरुपदानं श्रुतिदर्शनं च सूत्रकारस्य प्रमादकृतमेवावतिष्ठते ।

Karavinda (Sutra 9)

गतम् । अथमय-चतुर्भागादयः पुरुषचतुर्भागादिरिमिता स्युः । पुरुष-
कल्पनानुरूपास्स्युरिति चतुर्भागीयास्त्रिशदङ्गुला पञ्चभागीयाश्चतुर्वि-
शत्यङ्गुला पङ्क्तिभागीया विशत्यङ्गुला । तासां पादास्तदयमिता पञ्च-
दशद्वादशाङ्गुलाश्चेति ।

Sundararaja (Sutra 1 2 and 3)

अयेतमेव चतुरस्त प्रकारान्नरेणोपधातुमाह—

अनुपपदत्व दोषादिभिरिति विशेषणमात्र ।

Sundararaja (Sutra 4)

एषां पादादीनां प्रमाणमाह—

Sundararaja (Sutra 5)

पुरुषस्य चतुर्भागीया त्रिगदङ्गुला अणूमानादनुपपत् ।

Sundararaja (Sutra 6)

चतुर्विंशत्यङ्गुला ।

Sundararaja (Sutra 7)

तथा तेनैव मार्गेणोर्वस्थि ज्ञातव्यं, तच्च षड्भागीय विंशत्यङ्गुलम् ।
केचिदूर्वस्थीत्यपि पञ्चमभागीयामेवाहुः, तदयुक्तम् । 'कुस्मिमात्रोऽरति-
प्रादेश ऊर्वस्थीति' भेदेन निर्देशात् । 'इष्टकाः करोति प्रादेशमात्रघोऽरति'
मात्रघ ऊर्वस्थिमात्रघ' इति प्रयोगकल्पे पृथग्वचनात् तदूर्वस्थीत्यादिवच-
नाच्च । व्यक्तोक्तस्वाच्च बोधायनेन—'तस्येष्टकाः कारयेत् पुरुषस्य
चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन दशमेन' इति ।

Sundararaja (Sutar 8)

पादश्चाविशेषादणूकादीना च सर्वासा च भवति ।

Sundararaja (Sutra 9)

लोके पादशब्दश्चतुर्भागवचन. प्रसिद्धः । क्वचिदेकदेशमात्रे । 'कुच पाद
प्रकीर्तित' इति 'ऋच पादग्रहण' इति ऋक्षु च । वेदे त्वेकदेशमात्रे दृश्यते—
'त्रिपदा गायत्री पञ्चपदा पङ्क्तिः सप्तपदा शक्वरी' इति । इह तदुभय
ग्राह्यं । शब्दार्थस्योभयत्र वृत्ते । अत्र च पादशब्दार्थनिरूपणं क्रियते एक-
विधार्थम् । अस्मिन्स्त्वानो चतुर्भागवचनेऽपि पादे न कश्चिद्व्योप ये तु पङ्-
भागीयान्नेच्छन्ति तेषामेवोपयोगः, अणूकारतिनपादत्वेन दशाङ्गुलाष्टा-
ङ्गुलानां ग्राह्यत्वात् ।

(10) उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षाग्रयोनिदध्यात् ॥

सन्ध्योश्च तद्वदात्मानं षडङ्गुलावेताः ॥ 11)

Kapardi (Sutra 10 and 11)

उपधानकाप्ते अष्टावष्टौ चतुर्भागीयानां पादेष्टकाः पक्षाग्रयोरुपदध्यात् ।
अष्टावष्टाविति विज्ञया । आत्मानं षडङ्गुलमात्रमवेता अवगता व्याप्ता
इति यावत् । नवाङ्गुलमात्रं पक्षयोः ।

श्रोण्यंतेषु चाष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ (12)

Kapardi (Sutra 12)

श्रोण्यसयोश्चतस्रश्चतस्र । ता पादा । प्राचीश्श्रोण्यो । अमघो प्रतोची ^१ । एव चतुर्भागीयपादा षष्टाचत्वारिंशत् ।

सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्तपादा ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 13)

पक्षसन्ध्योरन्तराले पञ्चमभागीया पादसहिता । मध्ये पादा । दश प्रतोची । तासा दक्षिणन पञ्चविंशति पञ्चमभागीया । उत्तरतो विंशति । एव सन्ध्यन्तराले पञ्चपञ्चाशदिष्टका उपधेया ।

पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं चतुर्भागीयाभि ^२ प्रच्छादयेत् ॥ (14)

Karadi (Sūtra 14)

प्रादेशशब्देन किं क्षेत्रमभिधीयत ? पुच्छे यत्प्रादेशमिति ? अथवा इष्टका प्रादेशेन कारिता ? यदि क्षेत्रमभिधीयेन प्रादेशपङ्क्तिरेवोपधातव्या ^३ स्यात् । तथा सति भिद्यताग्निः । इतरस्मिन्पक्षे यथा न भिद्यत तथा प्रादेशेष्टका भवेयुः । प्रादेशमिति जातावेकवचनम् । प्रादेशेष्टकाभिस्तद्वाणूकान् न शेरते । शेरते तु पञ्चमभागीयास्ताभिस्सह । अतश्चतस्रश्चतस्र श्रोण्यो पादेष्टकास्त्रयोदश पञ्चमभागीया । पूर्वार्धेष्टकावणूका । एवमेकोनत्रिंशत्पुच्छे । अपरे पुनरेव वणयन्ति — यस्य वित्तस्या वधनं कृतं तत्रापि चतुरस्रयूतिसामर्थ्यात् प्रादेश एवेष्टकाभिश्चाप्यत इति । एवमर्थं प्रादेशग्रहणमिति । तस्मिन्नपि पक्षे उक्त उपधानकम् । सवमिति द्वात्रिंशत् । षष्टाविंशतिरात्मन्युक्ता । पुच्छपूर्वार्धेष्टटी ।

पादेष्टकाभिस्सह्या पूरयेत् ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 15)

पञ्चदशभागीयाभिस्सहस्रया पूरयेत् । आत्मनि द्वितीयायां रीत्या मध्यमा चतुर्भागीया मध्यम द्विशत प्रस्तारः ॥

Kapardi (Sūtra 9 10 11 and 12)

उपधातवाने पञ्चदशाद्गुला षष्टावष्टौ पञ्चाशदानिदध्यात् । पञ्चात्मनध्यादत्र तद्वात्मनि षट्द्वगुलावता । पञ्चात्मसन्ध्योश्चाष्टावष्टौ । ताण्डद्गुलादत्येनात्मनि प्रविष्टाश्चाप्यसप्तौ च । चकारेण तद्द्वित्यादृष्य सामर्थ्याद्विमाभावः । श्राप्यमेतु पतस्रश्चतस्रः । विशेष

१ प्राची याश्चतस्रे प्रतोची, २ पञ्चमभागीयाभिः ।

३ प्रादेशेष्टका प्रादेशपङ्क्तिरेवापपातव्याः ।

माह—अष्टावष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च । श्रोण्योः प्राचो. अंययोः प्रतीचीः । ननु अष्टावष्टाविति वीक्षया प्राप्तानां स्थानचतुष्टयनिर्देशे प्रतिस्थान-मष्टावष्टौ कथं न स्युः ? उच्यते—‘अष्टौ प्राचोः प्रतीचीश्चेति’ वचन-सामर्थ्यात् प्राचीनां प्रतीचीनां चाष्टत्वमवगम्यते न प्रत्येकं चतस्र एवेति । श्रोण्योः प्राच्यो रीत्यावयवयोः प्रतीच्यो । ता एता अष्टाचत्वारिंशत् चतुर्भा-गीयाः पादास्सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः पक्षसन्ध्योर्मध्ये आत्मनि पञ्चमभागीयास्सपादाः सामर्थ्यात् स्वपादस्महिता निदध्यात् । अत्र दक्षिणभागे विशयानामुत्तरतः पञ्चविंशतिः पञ्चमभागीयाः । उत्तरभागे विशयानां दक्षिणतो विंशतिः पञ्चमभागीयाः । मध्ये दश प्रदेशाः । एव-मेतास्सन्ध्यन्तराले पञ्चपञ्चाशदिष्टकाः ॥

Karavinda (Sutra 13)

गतमेतत् । पूर्वाग्नौ पुच्छाग्रप्रदेशे पृथग्गीतित्वे भेदप्रसङ्गेन तत्परि-हारायाम् यतनः । अत्र तु मूलप्रदेशस्य पृथग्गीतित्वे उपरितनप्रस्तारे वक्ष्य-माणविशयपञ्चमभागीयाविवेकभेदः प्रसज्येतेति गम्यते । स चापि परिहाय एव । ततश्चतुर्भागीयाभिरात्मशेषं पक्षशेषं च प्रच्छाद्य पुच्छे तु पूर्वार्धेऽष्टौ चतुर्भागीया उपधाय पश्चार्धे भेदाभावाय पञ्चदश पञ्चमभागीया उपद-ध्यात् । उक्तं चाभियुक्तैः —

अवाधः क्लृप्तदेशानां स्तारे स्तारे च पूरणम् ।

भेदभावोऽपि चाग्नीनामाचार्याणां पगयणाम् ॥

इति । चतुर्भागीयाशब्दो बाहुल्याभिप्रायः । प्रच्छादने प्रच्छादनं शब्दस्यापि पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । अत्र प्रादेशपृथग्गीतित्वे भेदप्रसङ्गान् सर्वान्नेः प्रच्छादनस्य विहितत्वाच्चतुर्भागीयानां चासम्भवादुक्तानामसम्भवे भेदाभावाच्च तत्रतत्रोक्तानामसम्भवे तत्रत्याभिस्मम्भवन्तीभिरन्याभिः प्रच्छादनं कार्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । तत्र दक्षिणे पक्षे पादानां मध्ये षोडश-चतुर्भागीयाः । उत्तरे च ताप्योदग । आत्मनि सन्ध्योरन्तरालस्य पुरतः पुरतः पादानां मध्ये चतुर्दश । ताः पश्चिमतश्च पादानां मध्ये चतुर्दश । अष्टौ पुच्छस्य पूर्वार्धे । अपरार्धे पञ्चदश पञ्चमभागीयाः । सन्ध्यन्तराले पञ्चचत्वारिंशत् पञ्चमभागीयाः । पुच्छे पञ्चदश । एवं षष्टिः । पञ्च-चत्वारिंशत् पञ्चमभागीयाः तत्र षष्टिरणुकाः । षष्टिः पञ्चमभागीया । अष्टाचत्वारिंशदणुकापादाः । दश पञ्चमभागीयाः पादाः । ता एताप्य-दशीतिचतस्रम् ।

अत्र चतुर्दशसङ्ख्या सम्पाद्या । तत्सम्पादनमाह—

Karavinda (Sutra 15)

गतम् । आत्ममध्ये पञ्चम्या रीत्या उपा-त्या चतुर्भागीयामुद्धृत्य नव षड्भागीयान् पादानुपदध्यात् । पुच्छश्रोण्योरेकका पञ्चमभागीया-मुद्धृत्य चतुरस्तत्पादानानुपदध्यात् । एव द्विशत प्रस्तार । आत्मनि प्राच्यो रीतय । पक्षयोदक्षिणोत्तरयो पुच्छे चोदीच्यो रीतय ॥

Sundararaja (Sutra 10)

चतुर्भागीयाना पादेष्टका पञ्चदशाङ्गुला ॥

Sundararaja (Sutra 11)

सन्ध्यो पक्षाप्यययो तद्वत् पक्षाप्रवदष्टावष्टौ ॥
तादृचात्मान षडङ्गुलेन प्राप्ता , नवाङ्गुलेन पक्षौ ॥

Sundararaja (Sutra 12)

एकैकत्र चतस्रश्चतस्र , एव षोडश प्राची प्रतीचीरिति पादा अष्टा-वित्यत्र वीप्तायोर्द्वष्टव्य । अथवा अनेन सूत्रेण श्रोण्यसेष्वष्टावेव विधीयन्ते, 'अन्या अष्टौ पादेष्टकाभिस्सरया पूरयेत्' इत्यनेन । सर्वथा तावत् षोडशचो-पयेया ।

Sundararaja (Sutra 13)

पक्षाप्यययोरन्तराले पञ्चमभागीया पञ्चवत्वारिंशत् । आसा मध्ये दश प्रादेशपात्रघः । पादशब्देन च सन्निहितत्वात् पञ्चमभागीयाना पादा उच्यन्ते । तासा पादेष्टकाना दक्षिणतो विनशति पञ्चमभागीया , उत्तरत पञ्चविंशति , विपरीता वा ॥

Sundararaja (Sutra 14)

पुच्छाग्रे यत्प्रवृद्धं प्रादेशक्षेत्रं तदुपदध्यात् सामर्थ्याद्दशभि प्रादेशं ॥

एव प्रच्छादिते एकोननवतिशत (१८६) इष्टका भवन्ति ।

Sundararaja (Sutra 15)

पुच्छस्यापराधे पादर्वयोश्चतस्रश्चतस्र पञ्चदशाङ्गुला । एव वृते पञ्चोनद्विशत भवति । तत् पुच्छस्य पूर्वार्धे पादर्वयोर्मध्ये तिस्रस्त्रिंश पञ्चभागीया प्राचीरुपदध्यात् । एव द्विशत प्रस्तार ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया विज्ञया ॥ (16)

Kapardi (Sutra 15)

द्वितीये प्रस्तारे¹ पुच्छाप्यये पुच्छात्मसन्धौ विज्ञया उभयस्था पञ्चमभागीया उपवेया ।

ता आत्मनि चतुर्दशभिः पार्दयथायोग उपदध्यात् ॥ (17)

Kapardi (Sutra 17)

तासामेव पादेष्टकाभिः विज्ञयाससृष्टाभिः चतुर्दशभिरुपदध्यात् । आत्मनि यथा युज्यन्ते । इह पञ्चभागीयानां करणमुक्तम् । उपधानं नोक्तम् यथा पूर्वत्रार्धेष्टकानां पुरस्ताच्छोपवेया² पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोस्तिष्ठन्ति-स पञ्चभागीया मध्ये चतस्रः । शिष्टे द्वादश चतुर्भागीयाः ।

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (18)

पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (19)

Kapardi (Sutra 18 and 19)

इह पादेष्टकाशब्देन पुरुषस्य पूरयितव्यस्य चतुर्भागकारिका अणूका गृह्यन्ते । पञ्चमभागीयाश्च कृता उपवेया इत्युच्यन्ते । द्वादश चतुर्भागीया आत्मनि । प्रथमा रीतिः पञ्चमभागीयानाम् । द्वितीया रीतिश्चतुर्भागीयानाम् । षष्ठी प्रादेशानाम् । नवमी चतुर्भागीयानाम् । शिष्टे पञ्चमभागीयाः । एष प्रस्तारो द्विशतः । अत्र केचन याज्ञिकाः अनुपासितगुरुव आचार्याभिप्रायमजानन्त ऊनाद्द्वय (ह्य) धिकप्रस्तारं कुर्वन्ति । अस्य तु सूत्रकारस्य प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति वदतस्तदनभिप्रेतमेव । यद्येवमभिमनमभविष्यत् । सर्वत्र प्रतिप्रस्तारं सङ्ख्यया पूरयेदिति नावश्यम् । उक्तं च, तस्माद्विशतं प्रस्तारं कर्तव्यम् ।

तत्र श्लोक —

अष्टौ श्रोण्यसयोश्च स्युः पादाः सूत्रकृतेरिता ।
तासां मध्ये चतुर्थ्यस्स्युः चतुर्दश चतुर्दश ॥
सन्ध्यन्तराले पञ्चम्य पादैश्च दशभिस्सह ।
तासां मध्ये दश प्रोक्ता प्राच्यस्युः शुक्लकर्मणि ॥

1 "द्वितीये प्रस्तारे" not in some Mss

2. पुरस्तादधस्ताच्छोपवेया ।

अष्टौ पुच्छस्य पूर्वार्धे चतुर्थ्यंशिष्ठ एव तु ।
 द्वितीया नवमी चैव चतुर्थी नाम वात्मनि ॥
 उदीच्य एव नित्यं स्युर्मध्या पञ्चमपादके ।
 कृताभिश्चतुरस्त्राभिरणकोविस्त्र्यग्निभिः ॥
 भस्या एव सपादाभिः प्रस्तारो द्विशतं कृतः ॥
 इति ॥

Karavinda (Sūtra 16)

द्वितीये प्रस्तारे पुच्छाप्यये एव पञ्चपञ्चमभागीया उपधेया ।
 प्रविशेपादात्मपुच्छयोस्समं प्रविष्टा ॥

Karavinda (Sūtra 17)

ता विशयाश्चतुर्दशभिः पादैः प्रकृतत्वात् पञ्चमभागीयानां यथा-
 योगं परितस्सवनं उपदध्यात् । विशयानां पुरस्ताद्दश ।

Karavinda (Sūtra 18)

पक्षयोस्त्रिंशत्त्रिंशत्पञ्चमभागीया पुरस्तात्प्रभृत्यात्मनि प्रच्छाद्य-
 माने उदगायता पञ्चमभागीयानां नव रीतयः । चतुर्दशीयानां पादानां
 दक्षिणतो द्वे पञ्चमभागीये उत्तरतश्च द्वे । पुच्छे तु यथोक्ताभिः प्रच्छाद्य-
 माने बहुभेदप्रसङ्गात् पङ्कभागीया उत्तरान्नां अपि न युक्ता इति पङ्कभागी-
 यास्तिस्रस्तिस्रो विशयानां पश्चात् पुच्छपाश्वर्यो प्रतीचीरुपदधाति 'तासां
 पाश्वर्यं द्वे चतुर्भागीये प्रतीच्यो उपधाय नामा मध्ये तिस्रः पङ्कभागीया
 प्रतीचीरुपदध्यात् । अपरार्धे चाष्टावणूकेष्टमा उपदध्यात् । एवमात्मनि
 विशयाभिः सह एकोनशतं पञ्चमभागीयाश्चतुर्दशप्रादेशां पक्षयोस्त्रिंशत्-
 त्रिंशत् पञ्चमभागीया पुच्छे द्वादश चतुर्भागीया नव पङ्कभागीया । ता एतां
 पङ्कन द्विशतम् । तत्र पट्टसंख्या संप्रदायाः ।

Karavinda (Sūtra 19)

अत्र नवपञ्चमभागीयारीतीनां मध्यम्यामेवा पञ्चमभागीयारीति-
 मुद्गस्य मध्ये विंशतिप्रादेशेष्टका उदीचीरुपदध्यात् । अत्र चतुस्तस्या-
 स्तिरिच्यते । अतिरेके अधिकप्रमाणोपमानेन सहास्रपादपूरणस्यान्याय्य-
 स्वादणूनां पञ्चमभागीयानां स्थानं इति परिभाषमाणोपमानेन सहास्रपा-
 दपूरणस्य न्याय्यत्वाच्च । तत्र प्रादेशरीत्या पूर्वरीतिः यथा नदिरिष्टा
 भवति तथा श्रयाः पूर्वात्तरीतिमुद्गस्य तत्राष्टावणूनां उपदध्यात् । एव
 प्रादेशरीत्या परितस्तिरसो रीती प्रख्याप्य द्वितीया रीतिमुद्गस्याष्टावणूनां

उपदध्यात् । एव द्विशत प्रस्तार । अत्र केचित्—प्रथमे प्रस्तारे पुच्छाग्रं दशप्रादेशानुपधाय पादेष्टवाश्चानाहत्य पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्ख्या पूरयन्ति । भेदमपि सहन्ते । प्रथमेऽपि प्रस्तारे सन्ध्यन्तरालेऽणूकास्तत्पादाश्चोपदधाति । तथोपधाने ऽयोजनं मृग्यम् । केचित्तु प्रच्छादनकाले सङ्ख्यापूरकाणां स्थानमवशिष्य प्रच्छाद्य सख्यापूरका उपदधति । तत्र तु सूत्राञ्जस्यमस्ति वा नवेति चिन्त्यम् ॥

तत्र श्लोका ।

उर्वस्थिशब्दसमुक्ता श्रुतिमुख्यात्र या कृता ।
 आचार्येणव सूत्राणां षड्भागीया कृते तु सा ।
 आख्यातमर्थं चाचार्यैस्तथोर्वस्थीति सूत्रितम् ।
 षड्भागीयापद तद्वदप्यन्यस्सूत्रित परं ।
 हिरण्यकेशिना शुल्बे तथोर्वस्थीति सूत्रितम् ।
 व्याख्यातारोऽपि तत्रैतत् षड्भागीयापरं विदुः ।
 बोधायनश्च भगवान् समे तु चतुरस्रके ।
 तुर्यपञ्चमपण्डंश्च सपादं करणं व्यधात् ।
 उर्वस्थिनामधेयानामुपदेशबलादिह ।
 प्रच्छादितानामाभिस्तद्वाधस्सूत्रकृतेष्यते ।
 अरत्नयोऽप्यणूकाश्च छादने स्युर्विपर्ययात् ।
 पूर्वस्मिन्नपरस्मिच्च प्रस्तारे सभवो न हि ।
 न पञ्चदशभागीया श्रूयते न द्वितीयके ।
 श्रूयन्ते तास्तु पूर्वान्नो न तत्पूर्वं द्वितीयकं ।
 प्रकृतित्वादुदयोरग्नौ नित्यत्वाच्च द्वयोरपि ।
 अतस्तासां द्वितीयेऽग्नौ कथं प्राप्तिर्विमृश्यताम् ।
 किंतु तासां तु एत्कार्यं तत्राणूकास्तु बोधिता ।
 प्रथमाग्नेरतोऽन्यत्र तत्स्थाने स्युरणूकिका ।

ये त्वत्र पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्ख्यापूरणं कुर्वन्ति ते किमुपदेशतो वा प्राप्तं मन्वते ? अतिदेशतो वा ? उभयथापि न युज्यते । द्वयोः प्रकृतित्वात् प्रकृतिविकाराभावाच्च । नन्वणूका पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वचनसामर्थ्यात्तासां प्राप्तिर्भविष्यति ॥ इति चेन्न, पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वचनं तत्कार्यं सख्यापूरणोऽणूकानां प्रापकम् । न तु सख्यापूरणमात्रं तासामप्युपधायकम् । तस्माच्चिन्त्यमिदम् । कथमर्थमिदमाचार्येणोक्तं ? उच्यते—उपधीयमानानामिष्टकानां सख्यायास्स्थाने । न च प्रस्तारे सख्यासम्पत्तौ यदीष्टकाभेदादवयवभेदस्यात् स मर्पणीय इति

मन्यमानेनोक्तम् । तदेतद्वितीयक्ष्येने प्रतिपादयिष्यते । केचित्तु याज्ञिका न्यूनाधिकप्रस्तारमग्नीं कुर्वन्ति समुदाये सख्यासम्पत्तिं मन्यमानाः । तदयुक्तम् । पञ्चदशप्रभृतिभिः प्रस्तारैः सहस्रादिसख्यायां सम्पाद्यमानायां विशेषाश्रवणे 'सम स्यादश्रुतत्वात्' इति प्रस्ताराणां द्विशतत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । रथचक्राग्नौ तस्य करण्या द्वादशेनेत्यादिना द्विशतानामेवोत्पादनाच्च । ननु यत्र यत्र प्रस्तारे पूरयेदिति वचनान्तरमस्ति तत्र प्रस्तारे सख्यापूरणमस्तु । तद्यत्र नास्ति तत्र समुदायसख्या पूरणसख्या इतरथा पूरणवचनस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । उच्यते—न तत्रानर्थक्यप्रसङ्गः । कथं ? तत्र हि न्यायप्राप्त सख्यापूरण तत्साधनत्वेन पञ्चदशभागीयानां विधानात् । यदि सर्वे प्रस्तारा द्विशताः किमथमेव द्विशतः प्रस्तार इत्युच्यते ? सिद्धे सत्यारम्भमाशोद्देशेन सर्वेषां प्रस्ताराणां द्विशतत्वसम्पादनार्थम् । यथैकविधप्रस्तारो द्विशत एवमन्येऽपि सर्वे प्रस्तारा द्विशत-सङ्ख्यायाः कार्याः । पूरणवचनाभावेऽपीति न्यायप्राप्तमेवार्थं अनुवादेन द्रढयितुमयत्नः । तस्मात्सर्वे प्रस्तारा द्विशताः कार्या इति न न्यूनाधिका इति सिद्धं सर्वप्रस्ताराणां द्विशतत्वम् । प्रकृतिभूतस्सप्तविध उक्तः । इदानीं नित्या विकृतय उच्यन्ते—एकविधेति । एकविधादीनां षड्विधपर्यन्तानां पण्णामग्नीनां तस्य तस्याग्ने करणीनां द्वादशभागेन त्रयोदशभागेन च इष्टकाः कारयेत् । अत्रैकविधस्य करणो शतं विंशति (120) भङ्गुलयः । द्विविधस्य एकोनसप्ततिशत भङ्गुलयः चतुर्विंशतितिलाश्च । (169½) त्रिविधस्य द्वे शते सप्ताङ्गुलयः एकोनत्रिंशतितिलाश्च (207½) चतुर्विधस्य द्वे शते चत्वारिंशच्चाङ्गुलयः (240) पञ्चविधस्य द्वे शते षष्टिरङ्गुलयः एकादश तिलाश्च (260½) षड्विधस्य द्वे शते त्रिनवतिरङ्गुलयः एकत्रिंशतितिलाश्च (293½) । एतासां करणीनां सर्वतो द्वादशेनेकं करणम् । सर्वतस्त्रयोदशेनेकं करणम् । तयोः पादेष्टकानां करणचकारादर्धेष्टकानामपि षड्विध नवविध वा करणम् । उपधानमूच्यते—अभितः पादास्तिस्रो रीत्यो द्वादश्यः । ततः पञ्चरीत्यस्त्रयोदश्यः । ततः एका त्रयोदशीपादाः । ततः एका त्रयोदश्यः । ततस्त्रिंशोऽभितः पादा द्वादश्यः इति त्रयोदश रीत्यः । तत्र द्वितीयाया रीत्या द्वादश्या चतुर्थीमष्टमी चेष्टकामुद्धृत्य द्वेऽर्धेष्टके उपदध्यात् । तत्रैव चोपात्ये उद्धृत्य चतस्रोऽर्धेष्टकाः । द्विशत एव प्रस्तारः । द्वितीये प्रस्तारे द्वे रीत्यो त्रयोदश्यः । ततः एका त्रयोदशीपादा । ततः एकाऽभितः पादा त्रयोदश्यः । ततश्चतस्रो रीत्यो द्वादश्यः । ततः एकाऽभितः पादा द्वादश्यः । ततस्त्रिंशो रीत्यस्त्रयोदश्यः इति त्रयोदश रीत्यः । अत्र मध्यमाया वा पङ्क्त्यः पादा उपदध्यात् । प्रस्तारो द्विशतः । अथवा प्रथमप्रस्तारे द्वादशभिः द्वितीयस्त्रयोदशभिस्तयोच्यते । तृत्तनदादनी पद्मे दोषा पादेष्टका अर्धेष्टकाश्च तत्रतत्र प्रथमप्रस्तारे प्राच्य-

स्सप्तदश रीतय । तास्सर्वा द्वादशेष्टका । तासा सर्वासा दक्षिणा अर्धेष्टकाभि । ततस्तिस्त्रो द्वादशीभि । तत एका पादाभि तत एका अर्धाभि । तत एका पादाभिस्ततस्तिस्त्रो द्वादशीभिस्तत एका पादाभिस्तत एका अर्धाभि । तत एका पादाभिस्ततस्तिस्त्रो द्वादशीभि । अन्त्यार्धाभिरेव सप्तदश रीतय । तत्र पञ्चमीपष्ठीसप्तमीना रीतीनामन्त्यास्तिस्र उद्धृत्य एका द्वादशीमुपदध्यात् । अथैकादशीद्वादशीत्रयोदशीनामन्त्या तिस्र उद्धृत्य एकादशीमुपदध्यात् । एव द्विशत । यद्द्वितीय त्रयोदशभिरुदीच्यो रीतयश्चतुर्दश तासा प्रथमार्धाभिर्द्वादशीत्रयोदशीभिरन्त्यार्धाभि ताश्चतुर्दश रीतय । एव द्वादशशतमिष्टका । तत्र पूर्वार्धे त्रयोदशी पदुद्धृत्य चतुर्विंशति पादा उपदध्यात् । एव द्विशत । यदि सर्वे प्रस्तारा द्वादशीभि तदा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रथम प्रस्तारममुपधाय द्वितीयप्रस्तारत एव रीतीरुदीचोरुपदध्यात् । एव द्विशत । यदि सर्वे त्रयोदशीभि तदा द्वितीयप्रस्तारोक्ता रीति प्रथमे प्रस्तारे प्राचीरुपधाय पश्चार्धे त्रयोदशीरुद्धृत्य पादा उपधायापरस्मिन् प्रस्तारे ता उदीचोरुपदध्यात् । एव द्विशत । यद्यकत्र त्रयोदशान्यतो द्वादश तदा प्रागायता इष्टका उदीच्य त्रयोदश रीतय । ताष्वष्टपञ्चाशच्छत च पूर्वस्या रीत्या पञ्चम्या चाष्टावष्टाबुद्धृत्याष्टाविंशति पादा द्व द्वे चार्धे । द्वितीये प्रस्तारे ता एव प्राच्यो रीतय । यत्र दक्षिणत उत्तरतश्चाष्टावष्टाबुद्धृत्य पूर्ववत् पादा अर्धाश्चोपदध्यादेव द्विशत । एवमेव प्रउगादिष्वपि करणानि द्वादशभागीयाभिस्त्रयोदशभागीयाभिर्वा यथायोगमुपधाय पादेष्टकाभिरर्धेष्टकाभिश्च सह्या पूरयेत् । अलमतिप्रसङ्गेन ॥

Sundararaja (Sūtra 16 17 18 and 19)

उभयत्र प्रादेशमात्रमविशेषात् । तत पुरस्ताददश प्रादेशा पार्श्वयोर्द्वौद्वौ ।

आत्मनि विशयाभिस्सह उदीच्यो दश रीतय तासा द्वितीया नवमी चतुर्थीभिरुपदध्यात्, पष्ठी प्रादेशै । आत्मशेषे पञ्चयोश्च पञ्चमभागीया । पुच्छस्यापरार्धे पार्श्वयोर्मध्यतो नव पङ्भागीया प्राच्य । पुच्छशेषे द्वादशा गूका । एव द्विशत प्रस्तार ।

व्यत्यास चिनुयाद्यावत प्रस्ताराश्चकीर्येत् ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 20)

गतमेतत् ।

कृत्वर्थनोपादीयमानानामेकविद्यादीना पक्षपुच्छत्व प्रतिपादितम् । तथा तेषामुपधानविधि कथं भवतीत्युच्यते—

(21) एकविधप्रसृतीना करणीना द्वादशेन त्रयोदशेनेतीष्टका कारयेत् ॥

Kapardi (Sutra 21)

करणाणां द्वादशेन त्रयोदशेन कृतेस्समचतुरस्रं^१ इष्टका कारयेत् ।
सर्वतो द्वादशेनैक करणं सर्वतस्त्रयोदशेन द्वितीयम् ।

पादेष्टकाश्च ॥ (22)

व्यत्यासं चिनुयाद्यावत् प्रस्ताराश्चकीर्षेत् ॥ (23)

Kapardi (Sutra 22 and 23)

पादेष्टकाश्च द्वादशविधास्त्रयोदशविधाश्चाष्टैष्टकाश्चेति^१ शुल्बान्तरम् ।
अस्माकमपि प्रयोगेऽष्टैष्टका कार्या । एकविधादिष्वपि यदि प्रथमप्रस्तारो
द्वादशभिः द्वितीयस्त्रयोदशभिरित्यस्मिन्पादोऽष्टैष्टका कार्या । इतरथा
सङ्ख्या न पूर्यते एव । तत्र श्लोका —

द्विविधे मानिका^२ रज्जुस्सप्तत्या च शतेन च ।
अङ्गुलीनां मिता सा स्यादूनाग्नेर्दशभिस्तिरु^३ ।
त्रिविध मानिका^३ रज्जुरष्टोत्तरशतद्वयम् ।
पङ्क्तिरेव तिलैरूना गणकैः परिकल्पिता ॥
विधस्यापि चतुर्थस्य मानिका रज्जुरुच्यते ।
मिता शतद्वयेनाथ चत्वारिंशाधिकेन च ॥
विधस्य पञ्चमस्येयमष्टपष्टिशतद्वयी ।
एकादशतिलैर्युक्ता मानिका गणका विदुः ॥
चतुर्भिश्च नवत्या च शताभ्या च मिता भवेत् ।
त्रिभिरेव तिलैरूना पङ्क्तिविधस्य विधानिवा ॥

उपवर्ततेऽभित पादास्तिष्ठो रीत्योऽथ द्वादश्य । तत्र पञ्च त्रयो-
दश्य । तत एका त्रयोदशी पादरीति । तत एका त्रयोदशी ततस्तिष्ठोऽभित
पादा रीत्या द्वादश्य । द्वितीयस्या^४ एका चतुर्थी च तन्म्योऽन्योऽष्टमी । एष
प्रस्तारः । अपरस्मिन् प्रास्तारे द्व रीत्यो त्रयोदश्येका त्रयोदशी पादा^५ तत
एकाभिहितपादा त्रयोदशी । तत्रश्चतस्रो द्वादश्य । अथ मध्यमाध्वदिष्टरा
चतुर्भेदाः, एष द्विशत प्रस्तारः ॥

१ द्वादशपादास्त्रयोदशपादाश्चाष्टैष्टकाश्चेति ।

२ ३ मानिका ।

४ द्वितीयायां नित्यमेका त्रयोदशी । द्वादशी च चतुर्थी च । तन्म्योऽन्योऽष्टमी ।

५ त्रयोदश्योदेरादती ।

व्यत्यासमिति—गतमेतत् ॥

एकविधप्रभृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृतीयेनेति योयुज्येत सर्वेषां यथाश्रुतिसंख्या तथोर्ध्वप्रमाणम् ॥ (24)

Kapardi (Sūtra 24)

एकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां सर्वेषां प्रथमाहारे द्वितीयाहारे च यथा सङ्ख्ययाः श्रूयन्ते । किमुक्तं भवति ? यदि प्रथमाहारस्सहस्रसङ्ख्यया जानुदघ्नता च । अथ द्वितीय एते युक्ता एव । ते धर्माः सप्तार्धस्वरूपयुक्ता एवेति । तच्च वचन¹ सप्तार्धप्रकृतित्वज्ञापनार्थम् ॥

Karavinda (Sūtra 20, 21, 22 and 23)

गतं । विकृतिषु पुनर्व्यत्यासे वचन विमर्शम् ? उच्यते—प्रभृती चितीनां प्रस्ताराणां च वैषम्यात् किमय व्यत्यासः प्रस्तारधर्मः चितिधर्म इति कस्याचित्सन्देहस्स्यात् । विभृती तु द्विप्रस्ताराद्विचिती इति प्रस्तारयोर्वैषम्येणायं व्यत्यासः कस्य धर्म इति सन्देहे यावन्तः प्रस्तारास्तावतो व्यत्यस्य चिनुयात् भेदाभावाय । व्यत्यासस्य प्रस्तारधर्मताप्रतिपादनाय पुनर्वचनं व्यत्यासस्य ।

Karavinda (Sūtra 24)

एकविधप्रभृतिषड्विधपर्यन्तानां प्रथमाहारः प्रथमप्रयोगः यो युज्येत भृशं युक्तो भवति । यथाश्रुतिसङ्ख्यया श्रुत्युक्तेन प्रकारेण सङ्ख्यया सहस्रादिः यथा भृश युज्यते तथोर्ध्वप्रमाण जानुदघ्नादि च यो युज्येतेति च सम्बन्धः । एकविधप्रभृतिषड्विधपर्यन्तानां सर्वेषां प्रथमाहारेण द्वितीयाहारेण तृतीयाहारेण 'साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः' इत्याद्याः श्रूयमाणाः साहस्रादिसङ्ख्यया जानुदघ्नादिपरिमाणाश्चेतेषु सम्पाद्यतयोपदिश्यन्ते । एतेन एकविधस्य प्रकृतित्वे द्विविधादीनां तत्प्रकृतित्वे च साहस्रादिसङ्ख्याजानुदघ्नादि परिमाणत्वं सिद्धं भवति । एकविधादयोऽपि नित्या एव अकामसम्बन्धात् । प्रकृतयो विकृतयश्च नित्या अक्ताः । इदानीं काम्याः प्रउगादय उच्यन्ते । काम्या गुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् । नित्यस्य सप्तविधानेविकाराः प्रउगाद्याकृतिविशेषेण गुणेन विकृताः । कुतः ? गुणशास्त्रत्वात् । गुण शास्ति विदधातीतिगुणशास्त्रम् । 'प्रउगचित् चिन्वीत' इति वक्ष्यमाण वाक्य प्रउगस्याग्ने-दचयनमनूद्य तत्र भ्रातृव्यापनोदनफलार्थं प्रउगाद्याकृतिविशेष गुण विधत्ते तस्मात्काम्याः प्रउगादयः । गोदोहनादिवन्नित्यस्याग्नेर्गुणविकाराः न नित्याः नैव प्रकृतय इति ।

Sundararaja (Sutra 23)

'सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्मपादा' इत्यस्यापरा व्याख्या पादशब्देन प्रस्तुता एवाणूकापादा गृह्यन्ते । प्रस्तुताश्च पादा अष्टसख्या इति तथैवेह ग्राह्या । तत्रैवमुपधानम्—प्रथमे प्रस्तारे सन्ध्यन्तराले पार्श्वयोस्त्रिंशदङ्गुल परिशिष्य मध्यमे पञ्चत्रिंशत्पञ्चमभागीया परिशिष्टयोस्त्रिंशदङ्गुलयो पश्चात्पुरस्ताच्च द्व द्वे पञ्चदशाङ्गुले उदीच्यौ, मध्ये तिस्रस्तिस्त्रोऽणूका पञ्चमीभिः पूरयितुमशक्यत्वात्पुच्छस्य पार्श्वयोः पुरतःषट्पट्पञ्चदशाङ्गुला । पुच्छशेषे त्रयोदशाणूका एव कृते षष्णेनद्विशतं भवति । पुच्छमध्येऽणूकामेकामुद्धृत्य दशाङ्गुला नवोपदध्यात् । आत्मनि द्वितीये मध्ये वा मन्त्रोपधानसौकर्यार्थम् । एव द्विशतं प्रस्तार । अपरस्मिन् पुच्छवर्जं यथामूत्रमेवात्मनि प्राच्यो दश रीतयः । तत्र दक्षिणस्या मध्ये पञ्चमी निधाय ततः प्राक्पश्चाच्च द्वे द्वे प्रादेशमाश्रयी । एवमुत्तरस्या पुच्छम्यापरार्धे पार्श्वयोर्मध्ये च तिस्रस्तिस्त्र्यङ्गुला प्राच्य, पुच्छशेषे द्वादशाणूका । येऽप्यङ्गुला नैच्छन्ति तेषामपि पुच्छवर्जमेवोपधानम् । तत्र पुच्छे प्रादेशमुपधामेत्यस्य प्रादेशेष्टकामुपधामेत्येव वर्णयन्ति । अन्यथा भेदप्रसङ्गात् । प्रादेशाश्चतुर्भागीयानिस्सह न शेरत इति सामर्थ्यात्पञ्चमभागीयानामाक्षेपः । तत्रैवमुपधानम्—पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोश्चतस्र पञ्चदशाङ्गुला । मध्ये षड्गुला । अपरार्धे पञ्चदश पञ्चम्यः । पुच्छाग्रे मध्यमा अभितो द्वे उद्धृत्याष्टौ प्रादेशेष्टका उपधेयाः । एवमष्टोनद्विशतं भवति । ततः पूर्ववदेका चतुर्योः पञ्चमी वोद्धृत्य दशाङ्गुला वाऽष्टाङ्गुला वोपदध्यात् । द्विशतं प्रस्तार । द्वितीये प्रस्तारे पुच्छे षोडशाणूका, आत्मन्युत्तरस्या रीत्या चतसृष्य पञ्चमीम्यः प्राक्त्रयोऽष्टाङ्गुला उदीच्य ततः एका पञ्चमी । ततस्तिस्त्रोऽष्टाङ्गुला । ततः एका पञ्चमी । ततस्तिस्त्रोऽष्टाङ्गुला । ततस्तिस्त्र पञ्चम्यः । दक्षिणारीति पूर्ववदेव । द्विशतं प्रस्तार । एव सारस्तिप्रादेशस्योपधानमुक्तमाचार्येण । तद्रहितम्योच्यते—पक्षाप्रयोस्तिस्त्रस्तिस्त्रोऽणूका । तामा पश्चात्पुरस्ताच्च द्व द्वे पञ्चदशाङ्गुले । एवमन्ययोः स्यात्मान प्रादेशो नोपेता पार्श्वयोः षट्पट् प्रादेशाः । पक्षशेषे पञ्चम्यः । सन्ध्यन्तराले चत्वारिंशत्पञ्चमभागीया आत्मशेषे पूर्वोक्तवदेव । पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोः षट् पञ्चदशाङ्गुला, मध्ये षड्गुला अपरार्धे षड्भागीयानि उदीच्यस्तिम्यो रीतयः । तामु पूर्वस्या पार्श्वयोर्द्वे द्वे दशाङ्गुले । पुच्छस्य पूर्वार्धे षड्भागीया अष्टादश । अपरार्धे षट्पट्पञ्चम्यावुद्धृत्य अष्टौ प्रादेशेष्टका उपदध्यात् । आत्मनि पूर्वरीतो मध्ये पञ्चमी निधाय अभितश्चतस्र प्रादेशेष्टका उपदध्यात् । एव द्विशतं प्रस्तार । अथात्रापि षड्भागीयात्मनिष्ठतां पुच्छस्य पार्श्वयोः पुरतःषट्पट् पञ्चदशाङ्गुला । पुच्छशेषे त्रयो-

दशाणूकाः । पञ्चाशयोश्चतस्रश्चतस्रोऽणूकाः । शेष पूर्वोक्तवदेव । एवं कृते चतुरशोतिशतमिष्टका भवन्ति । तत्रात्मनि पृष्ठधान्ते चतुर्थ्यो पञ्चम्याबुद्ध्याष्टादशाङ्गुला अष्टाङ्गुला उपदध्यात् । द्विशत. प्रस्तारः । अन्यस्मिन् प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया इत्यादि यथासूत्रम् । आत्मनः पूर्वेतिः पूर्वोक्तवत् । पुच्छस्य पूर्वार्धेऽष्टावणकाः अपरार्धे पञ्चम्याबुद्ध्याष्टाङ्गुला उपदध्यात् । द्विगन. प्रस्तारः । एवमुपाधनस्यानेकप्रकारा उक्ताः । तत्र युक्ततरः प्रकारो विद्वद्भिरादरणीयः । सर्वेष्वेव प्रकारेषु पुच्छाप्यये पञ्चाप्यये वा अन्यतरत्र विशया इष्टका उपधीयन्त इत्यनुसन्धान-
तव्यम् ॥

Sundararaja (Sutra 21 and 22)

व्यधिकरणपष्ठयो । एकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां या. करण्य. तासां द्वादशेन त्रयोदशेनेति समचतुस्त्रा इष्टका. कारयेत् पादेष्टकाश्च । ताश्चतुर्भागीया नवम्यश्चेति द्विविधा. । तत्र श्लोका —

अङ्गुल्यो विंशतिशत करण्येकविधे भवेत् ।
द्विविधे सप्ततिशत ज्ञेय दशतिलोनितम् ॥
त्रिविधे द्वे शते चाष्टौ चाङ्गुल्यप्पट्टतिलोनिताः ।
चतुर्विधस्य करणी चत्वारिंशच्छतद्वयम् ॥
अष्टपष्टि पञ्चविधे सैकादशतिले शते ।
षड्विधे त्रिशतास्याज्याप्पडङ्गुल्यस्तिलावपि ॥

एकविधस्य तावत् करण्या द्वादशेन दशाङ्गुलेनैक करणम् । तदर्धेन पञ्चाङ्गुलेन द्वितीय पादेष्टकारूपम् । तृतीयेन च सैकादशतिलेन त्र्यङ्गुलेन तृतीयम् । सा नवमीत्युच्यते । एव त्रयोदशेन साष्टतिलेनवाङ्गुलेनैकम् । तदर्धेन तत्पाद्याः । चतुर्दशाङ्गुला सैकविंशतिनिता । तृतीयेन च नवमी त्र्यङ्गुला सतिलत्रया । एव द्विविधादिषु द्रष्टव्यम् ।

Sundararaja (Sutra 23)

तत्र प्रस्तारयोरनुक्तत्वात् द्वादशीत्रयोदशीनामेव सावयवानां प्रस्तारेषु व्यत्यासः । द्वादशीभिस्सावयवाभिरेक प्रस्तार त्रयोदशीभिरपर इति । संकलितोपधानं तु न भवत्यवचनात् एतदतिदिष्टप्रउगचित्यसम्भवाच्च । तत्र प्रथमे प्रस्तारे अग्निमध्ये नवद्वादशीनां नवम्यश्चतुरस्त्रीकृताः । ता परितोऽष्टाविंशतिशत द्वादश्यः । उत्तरास एका-
मुद्धृत्य चत्स. पाद्या । द्विशत प्रस्तारः । अपरस्मिन् त्रयोदशभिः प्रच्छादिते

नवपष्टिशतमिष्टका भवन्ति । अग्निमध्यस्थमुद्धृत्य चतस्रः पाद्याः । प्रतिकीर्णं
चतस्रश्चतस्रः पाद्याः । पृष्ठचायां पश्चात्पुरस्ताच्चैकैकामुद्धृत्य नवनव
नवम्यः । द्विशतः प्रस्तारः ।

Sundararaja (Sutra 24)

एकविवादीनामपि सहस्रादिसङ्ख्या । ऊर्ध्वं प्रमाणं च जानुदघ्नादि-
सप्तविनादिवद्भवत्येव । क्षेत्रापवयेऽपि संख्योर्ध्वं प्रमाणयोर्नापि चय इत्यर्थः ॥

इति एकादशः खण्डः

अथ द्वादशः खण्डः

काम्या गुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् ॥ (1)

Kapardi (Sutra 1)

काम्याः प्रउगादयः गुणेन विकृताः—किमुक्तं भवति ? गुणफला सिद्धिर्नास्ति । कुतः ? गुणशास्त्रत्वात् । शास्तीति शास्त्रम् । गुणोऽत्र शिष्यते नाम्निः । तस्माद्गुणशास्त्रत्वात् गोदोहनादिवद्गुणफलान्येतानि ॥

प्रउगं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ॥ (2)

Kapardi (Sutra 2)

प्रउगः शकटपूर्वभागः । तदाकारं चिन्वीत भ्रातृव्यवान्-यस्य बहवः भ्रातृव्याः स एवं चिन्वीत ।

यावानग्निस्सारस्तिप्रादेशो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरस्रां कृत्वा पूर्वस्याः करण्या भर्षाच्छ्रोणीं प्रत्यालिखेत् ॥ (3)

सा नित्या प्रउगम् ॥ (4)

करणानि चयनमित्येकविधोक्तम् ॥ (5)

Kapardi (Sutra 5)

एतच्च वचनं सप्तार्धस्य प्रकृतित्वज्ञापनार्थम् । पञ्चदशभिरङ्गुलैर्न-
वभिश्च तिलैः अन्तरा¹ चतुः पुरुषा रज्जुः द्विस्तावती करोति । तथा चतुरस्रं
विहृत्य सूत्रोक्तेन मागणं श्रोणीं परिलिखेत् । करणानि च कारयेत् ।
द्वादशेन त्रयोदशेन सपादेन च प्रउगाकारः ॥

प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥ (७)

Kapardi (Sutra 6)

चतुः पुरुषारतिना च पञ्चदशभिरङ्गुलैस्तिलैरेकविंशत्या परिमिता
रज्जुरीपामानी भवति चाक्षयोः प्रमाणम् । तस्या द्वादशेन च त्रयोदशेन च

1. तिलं ऊना अन्तरा चतुष्पुरुषा रज्जुः द्विस्तावतीं भूमिं करोति ।

करणानि च कारयेत् । द्वादश्या प्रथमे प्रस्तारे प्रउगमुख्यः । चतुष्पष्टिः पादेष्टकाः चतस्रश्चतस्रश्चोण्योः । एवं चतुर्विंशोत्तर शत ।¹ चतस्रोऽष्टोत्तरशतश्चोण्योरेव । अन्यस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदश्यः श्रोण्योः पादाश्चत्वारिंशत् द्वाविंशौ अष्टपञ्चाशदधिकशतं त्रयोदश्यः । प्रस्तारो द्विशतः । एवं व्यत्यासं चिनुयात् तत्र श्लोकाः—

एकोनविंशत्यरत्निभिरङ्गुलीभिस्सहाष्टभिः ।
तिलानां पञ्चविंशत्या मिता पश्चाद्विमानिका ॥
एकविंशत्यरत्निभिरङ्गुलीनां त्रिपञ्चकैः ।
तिलानामेकविंशत्या मिता त्वेका विमानिका ॥
कुर्वन्ति प्रउगमग्निमेतास्तिस्सस्तमीकृताः ।
आसामेव ययासूत्रं करणानि प्रकल्पयेत् ॥

Karavinda (Sutra 2)

प्रउगः शकटस्य पूर्वभागः । तदाकृतिमग्निं चिन्वीत । भ्रातृव्यवान्-भ्रातृव्यैश्च भ्रातृव्यमग्निं चिन्वीत । तेन भ्रातृव्यान् प्रणुदत एव ॥

Karavinda (Sutra 3 and 4)

यावानरत्निप्रादेशान्यां सहितस्सप्तविधः तावद्विगुणा समचतुरस्रा भूमिं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्य पूर्वस्याः करणया मध्यादारभ्य श्रोणीं प्रत्यक्षण्या लिखेत् । सप्तार्धविधस्य द्विस्तावती भूमिः पञ्चदशपुरुषाः । तस्याः करणी त्रयः पुरुषाश्चतुरधिकशताङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । तदाऽपरेण यूपावटदेशे सञ्चरन्मवशिष्यानुप्रवृत्त्यं समचतुरस्रं विहृत्य पूर्वस्याः करणया अर्धाच्छ्रोणीं प्रत्यालिखेत् । सा भूमिस्सप्तविधपरिमितप्रउगाकृतिर्भवति ।

Karavinda (Sutra 5 and 6)

अत्र करणी करणीनां द्वादशत्रयोदशकृतानि । ताभिश्चयनं प्रस्तारव्यत्यास इत्येवमाद्येकविधवत् ग्राह्यमित्यर्थः । विशेषस्तु प्रउगा इष्टकाः कारयेत् । करणानि प्रउगाकृतानि भवेयुः । सा द्वादशत्रयोदशभागीयाः पादा अर्धाश्च प्रउगाकारा ग्राह्याः । चत्वारः पुरुषा एकोनचत्वारिंशदङ्गुलयः एकविंशतितिलाश्च प्रउगस्यैषा मात्रा । सा प्रउगस्य पार्श्वमानी । तस्याः द्वादशेन त्रयोदशेन च करणानि कारयेत् । पादा अर्धाश्च द्वादश भागीयानामष्टत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । एषामात्री तन्मुखम् ।

पाश्वमान्यो त्रिउत्वारिंशदङ्गुलयः दशतिलाश्च । अर्धेष्टकानामेका पाश्व-
मानी । सैव अन्या अष्टत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । एकोनविंश-
तिरङ्गुलयोऽर्धत्रयोदशतिलाश्च मुखम् । पादेष्टकानामेकोनविंशतिरङ्गु-
लयः द्वाविंशतितिलाश्च एकं मुखं । पाश्वमान्यावेकविंशतिरङ्गुलयः द्वाविं-
शतितिलाश्च । अथ त्रयोदशभागीयानां तासां पञ्चत्रिंशदङ्गुलयः पञ्च-
विंशतितिलाश्चकं मुखम् । पाश्वमान्यो तिलोनचत्वारिंशदङ्गुलयः । अर्ध-
ष्टकानामपि सैवैका पाश्वमानी । अन्याः पञ्चत्रिंशदङ्गुलयः पञ्च-
विंशतितिलाश्च । सप्तदशाङ्गुलयः एकोनविंशतितिलाश्च तिलाधिशैकं-
मुखम् । पादेष्टकानां मष्टदशाङ्गुलय एकोनविंशतितिलाश्चकं मुखम् । पाश्व-
मान्यो विंशतिरङ्गुलयोऽर्धतिलोनाः । उपधाने प्रथमप्रस्तारे प्रउगमुखे
चतुष्पष्टिः पादेष्टकाः उपदध्यात् । श्रोण्योश्चतस्रश्चतुर्विंशोत्तर घातं द्वादश्यः ।
चतस्रोऽर्धेष्टकाः । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् श्रोण्योर्विंशतिविंशति-
स्त्रयोदशपादाः द्वावर्धावष्टपञ्चाशदधिकशतं त्रयोदश्यः । एष द्विशतः
प्रस्तारः । व्यत्यासश्च कार्यः ॥

Sundararaja (Sutra 1)

काम्याः छन्दश्चित्प्रभृतयोऽनयो नित्यस्य चतुरस्रस्य गुणविकाराः,
तस्यैवान्तेर्गुणभात्रेण विकृतत्वात् गुणफलं स्वफलं च साधयन्ति । यथा
अग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादयः ॥

Sundararaja (Sutra 2)

प्रउग शकटस्य मुखं त्रिकोणं, तद्वच्चोयत इति प्रउगचित् । 'कर्मण्य-
न्नधार्यायाम्' इति विवप् ।

तस्याग्नेर्मानमाह—

Sundararaja (Sutra 3)

सारत्तिप्रदेशस्य सप्तविधस्य करणी त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चा-
ङ्गुलयोऽर्धद्वादशतिलाः । तस्या द्विकरणी पादोनपञ्चपष्टिचतुश्शताङ्गुलयः
द्विस्तावत्याः पञ्चदशपुरुषायाश्चतुरस्त्रीकृताया भूमे करणी । प्रउगस्य पाश्व-
मानी चत्वारः पुरुष एकोनचत्वारिंशदङ्गुलय एकविंशतितिलाश्च । यावा-
नग्निरित्येव सिद्धे सारत्तिप्रदेशग्रहणं तस्य पक्षस्य शाखान्तरीयत्वेन
यत्नसाध्यत्वात् एकविधादिष्वेकशतपर्यन्तेषु केवलेषु सारत्तिप्रदेशेषु च
यथाकामं गुणविकारा भवन्त्येवेति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तत्र पक्षपुच्छरहि-
तानां प्रउगचिदादीनां लाकाशश्रुतिवेदैकामित्यादिना आनीतस्य पुरुषस्य
विंशतिशततमो भागोऽङ्गुलिः कल्प्या । तस्याश्चतुस्त्रिंशो भागस्तिलः ।

Sundararaja (Sutra 4)

नित्या प्रकृत्येव । सा भूमिरेव कृते प्रउग भवति ।

Sundararaja (Sutra 5)

करण द्वादशेन त्रयोदशेनेत्यादिना ।

Sundararaja (Sutra 6)

द्वादश्या पार्श्वे त्रिचत्वारिंशदङ्गुले सपाददशतिलमुक्ते नवतिलोन नवत्रिंशदङ्गुलमपरम् । तेषामर्धे पाद्या । तृतीयेनवम्य । त्रयोदश्यास्तु चत्वारिंशदङ्गुले तिलोने पार्श्वे त्रिपादोनपट्त्रिंशदङ्गुलमपरम् । एतेषामर्धे पाद्या । तृतीयेश्च नवम्य । उपादाने प्रथमे प्रस्तारे चतुश्चत्वारिंशच्छतेन द्वादशीभिरुदोच्यो द्वादश रीतयः । मध्यमरीतिचतुष्टये मध्ये षोडशोद्धृत्य चतुष्पष्टि पाद्या । प्रउगमुख्यामुद्धृत्य नव नवम्य । द्विशत प्रस्तारः । अपरस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदशीभिः नवपष्टिशतेन त्रयोदश रीतयः । तासु दशम्या सप्तेष्टका उद्धृत्य विंशति पाद्या । अष्टादश नवम्यश्च निधेया । एव द्विशतः ।

उभयतः प्रउग चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्याघ्रुदेयं प्रतिजनिष्यमाणानिति विज्ञायते ॥ (7)

Kapardi (Sutra 7)

उभयतश्शकटमेव चिन्वीत यः कामयेतोत्पन्नानुत्पत्स्यमानाश्च शत्रून् बाधेयेति ।

यथा विमुखे शकटे ॥ (8)

तावदेव दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योरर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ (9)

नित्योभयतः प्रउगम् ॥ (10)

प्रउगं चितीक्ती (क्तम्) ॥ (11)

उभयतः प्रउगा इष्टका कारयेत् ॥ (12)

Kapardi (Sutra 8 9 10 11 and 12)

तावदेव सप्तार्धस्य द्विगुणम् । इह तु दीर्घचतुरस्रस्य द्विगुणायामप्रमाणविस्तारः । पुरुषद्वयेन त्रिभिररत्निभिः षोडशभिरङ्गुलं मार्धेकवि-

शत्या तिलैः मितो तिर्यङ्मानी द्विगुणा पाश्वर्मानो । एवं दीर्घचतुरस्रं
विहृत्य तिर्यङ्मानीमध्ये च^१ शङ्कून्निहत्य शङ्कुषु रज्ज्वा वेष्टयित्वा बाह्य-
तस्त्यजेत् । सप्तपण्टिशतत्रयमङ्गुलीनां चतुर्दशभिस्तिर्यङ्माधेमीपाप्रमा-
णम् । भासां द्वादशेन करणानि कारयेत् । प्रउगचितोभयतः प्रउगेष्टकाः
कारयेत् । उभयतः प्रउगाकाराः इष्टकाः पादाश्चोभयतः प्रउगीभूताः । चय-
नविधिः प्रउगे । तत्र श्लोकाः -

त्रिमप्तकंस्तिर्यङ्माधेमी^२ साष्टाविंशतत्रयोम् ।
प्रउगस्योत्तरम्याग्ने तिर्यङ्मानी विदुर्बुधाः ॥
तिर्यङ्द्विगुणितायामे चतुरस्रे हविर्भुजः ।
शङ्कून्निहत्य मध्येषु करणेषु चतुर्ष्वपि ॥
रज्जुं शङ्कुषु सयोज्य श्रोण्योरसान् परित्यजेत् ।
शिष्टं सप्ताधमेव स्याच्छकटे विमुखे यथा ॥
चतुर्दशतिलैर्युक्तं सप्तपण्टिशतत्रयम् ।
प्रउगस्योत्तरस्यैतदीपामात्रं प्रकल्पितम् ॥
ईपाद्वादशभागेन तथा भागोत्तरेण च ॥
उभयतः प्रउगीभूताः सपादाः कारयेदिह^३ ॥

•Karavinda (Sutra 7)

उभयतः प्रउग—उभयतः शकटमुखं । प्रजातान् शत्रून् प्रणुदेयं
जनिष्यमाणांश्च प्रणुदेयं यथा न जायन्ते तथा करवाणीत्यर्थः ।

श्रुतिपदं व्याचष्टे—

•Karavinda (Sutra 8, 9, 10 and 11)

विमुखे—नानामुखे शकटे यथा पृष्ठे सहिते तिष्ठेते तादृगाकारमुभ-
यत्र प्रउग तथा चिन्वीतेत्यर्थः । तावदेव पूर्वोक्तं सारस्तिप्रादेशश्च सप्तविं-
शस्य द्विगुणं दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य तिर्यङ्मानीपाश्वर्मानोना मध्ये शङ्कु-
निहत्य पूर्वस्माच्छङ्कोः दक्षिणं शङ्कुं प्रत्यक्षण्या लिखेद्दक्षिणतः पश्चिम
पश्चिमनः उत्तरमुत्तरतः पूर्वं, एव लिखेदुभयतः प्रउगाकृतिकेत्रं भवति ।
विस्तारद्विगुणायाम दीर्घं पञ्चपुरुषाः सप्तदशाङ्गुलाश्चायाम द्वौ पुरुषा-
वष्टपण्टिरङ्गुलय एकविंशतितिलाश्च तिर्यङ्मानी दीर्घचतुरस्रस्य ॥

1. पाश्वर्मानो मध्ये च;

2. त्रिमप्तकंस्तिर्यङ्माधेमी

3. उभयतः प्रउगीभूताः इष्टकाः कारयेदिह ।

Sundararaja (Sūtra 4)

नित्या प्रकृत्येव । सा भूमिरेवं कृते प्रउग भवति ।

Sundararaja (Sūtra 5)

वरण द्वादशेन त्रयोदशेनेत्यादिना ।

Sundararaja (Sūtra 6)

द्वादश्या पार्श्वे त्रिचत्वारिंशदङ्गुले सपाददशतिलयुक्ते नवतिलोर्न नवत्रिंशदङ्गुलमपरम् । तेषामर्धः पाद्याः । तृतीयैर्नवम्यः । त्रयोदश्यास्तु चत्वारिंशदङ्गुले तिलोने पार्श्वे त्रिपादोनपट्त्रिंशदङ्गुलमपरम् । एतेषामर्धः पाद्याः । तृतीयैश्च नवम्यः । उपादाने प्रथमे प्रस्तारे चतुश्चत्वारिंशच्छतेन द्वादशीभिरुदोच्यो द्वादश रीतयः । मध्यमरीतिचतुष्टये मध्ये षोडशोद्धृत्य चतुष्पष्टिः पाद्याः । प्रउगमुख्यामुद्धृत्य नव नवम्यः । द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदशीभिः नवपष्टिशतेन त्रयोदश रीतयः । तासु दशम्या सप्तेष्टका उद्धृत्य विंशति पाद्याः । अष्टादश नवम्यश्च निधेया । एवं द्विशतः ।

उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्याभ्रुदेय प्रतिजनिष्यमाणानिति विज्ञायते ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 7)

उभयतश्शकटमेव चिन्वीत यः कामयेतोत्पन्नानुत्पत्स्यमानांश्च शत्रुन् बाधेयेति ।

यथा विमुखे शकटे ॥ (8)

तावदेव दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योरर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ (9)

नित्योभयतः प्रउगम् ॥ (10)

प्रउग चितोक्तीः (क्तम्) ॥ (11)

उभयतः प्रउगा द्वष्टकाः कारयेत् ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 8, 9, 10, 11 and 12)

तावदेव मन्त्रार्धस्य द्विगुणम् । इह तु दीर्घचतुरस्रस्य द्विगुणायामप्रमाणविस्तारः । पुरुषद्वयेन त्रिभिररतिभिः षोडशभिरङ्गुलैः मार्धैर्वि-

शत्या तिलैः मिता तिर्यङ्मानी द्विगुणा पार्श्वमानी । एव दीर्घचतुरस्र
विहृत्य तिर्यङ्मानीमध्ये च^१ शङ्कून्निहत्य शङ्कुपुं रज्ज्वा वेष्टयित्वा बाह्य-
तस्त्यजेत् । सप्तपष्टिशतत्रयमङ्गुलीना चतुर्दशभिस्तिलैस्तार्धमीपाप्रमा-
णम् । घासां द्वादशेन करणानि कारयेत् । प्रउगचितोभयतः प्रउगेष्टकाः
कारयेत् । उभयतः प्रउगाकाराः इष्टकाः पादाश्चोभयतः प्रउगीभूताः । चय-
नविधिस्तुः प्रउगे । तत्र श्लोकाः -

त्रिसप्तकस्तिलैर्युक्तं^२ साष्टाविंशशतत्रयोम् ।
प्रउगस्योत्तरस्याग्ने तिर्यङ्मानी विदुर्बुधाः ॥
तिर्यग्द्विगुणितायामे चतुरस्रे हविर्भुजः ।
शङ्कून्निहत्य मध्येषु करणेषु चतुर्ष्वपि ॥
रज्जुं शङ्कुषु सयोज्य श्रोण्योरसान् परित्यजेत् ।
शिष्टं सप्तार्धमेव स्याच्छकटे विमुखे यथा ॥
चतुर्दशतिलैर्युक्तं सप्तपष्टिशतत्रयम् ।
प्रउगस्योत्तरस्यैतदीपामात्रं प्रकल्पितम् ॥
ईपाद्वादशभागेन तथा भागोत्तरेण च ॥
उभयतः प्रउगीभूताः सपादाः कारयेदिह^३ ॥

•Karavinda (Sutra 7)

उभयतः प्रउग—उभयतः शकटमुख । प्रजातान् शत्रून् प्रणुदेय
जनिष्यमाणाश्च प्रणुदेय यथा न जायन्ते तथा करवाणीत्यर्थः ।

श्रुतिपद व्याचष्टे—

Karavinda (Sutra 8, 9, 10 and 11)

विमुखे—नानामुखे शकटे यथा पृष्ठे सहिते तिष्ठेते तादृगाकारमुभ-
यत्र प्रउग तथा चिन्वीतेत्यर्थः । तावदेव पूर्वोक्तं सारतिनप्रादेशश्च सप्तवि-
घस्य द्विगुणं दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य तिर्यङ्मानीपार्श्वमानीना मध्ये शङ्कु
निहत्य पूर्वस्माच्छङ्को. दक्षिण शङ्कुं प्रत्यक्षण्या लिखेद्दक्षिणतः पश्चिम
पश्चिमन उत्तरमुत्तरतः पूर्वं, एव लिखेदुभयतः प्रउगाकृतिक्षेत्रं भवति ।
विस्तारद्विगुणायाम दीर्घं पञ्चपुरुषाः सप्तदशाङ्गुलाश्चायाम द्वौ पुरुषा-
वष्टपष्टिरङ्गुलय एकविंशतितिलाश्च तिर्यङ्मानी दीर्घचतुरस्रस्य ॥

1. पार्श्वमानी मध्ये च,

2. त्रिसप्तकस्तिलैस्तार्ध

3. उभयतः प्रउगीभूता इष्टकाः कारयेदिह ।

Karavinda (Sūtra 12)

करणानि चयनविधिश्च प्रउगवत् । विशेषस्तूभयत प्रउगा-
इष्टका । त्रय पुरुषास्तस्त चाङ्गुलय सप्तदश तिलाश्च एषा प्रमाणम् ।
अस्य द्वादशो भागस्त्रिंशदङ्गुलय पञ्चविंशतितिलाश्च । त्रयोदशो
भागोऽष्टाविंशतिरङ्गुलय त्रिभागेना नव तिलाश्च । शतद्वय अष्टा-
विंशतिरङ्गुलय एकविंशतितिलाश्चोभयत प्रउगस्य तिर्यङ्मानी । तस्या
द्वादशभागेन त्रयोदशभागेन परिमित करण यथा भवति तथा भवेत्
करणम् । अर्धेष्टका द्वादशभागीयाभिस्त्रयोदशभागीयाभिश्च आयामत-
स्तुल्या विस्तारतस्तदर्धविस्तारा । पादेष्टका आयामतो विस्तारतश्चार्धा ।
प्रथमे प्रस्तारे या पादा उपहिता ते द्वितीये तदन्यत्रोपधेया । द्वादश-
भागीयापक्षे चतस्रोऽर्धेष्टका त्रयोदशभागीयापक्षे द्वे ॥

Sundararaja (Sūtra 7 and 8)

विमुखे—विपर्यस्तमुखे प्रावपश्चान्मुखे यथा शकटभागे तादृगे-
पोऽग्निर्भवति ।

Sundararaja (Sūtra 9)

द्विस्तावदग्निक्षेत्रविस्तारद्विगुणायाम दोर्धचतुरस्र विहरेद् । त्रीणि
शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयो द्वाविंशतितिलाश्च¹ तिर्यङ्मानी । द्विगुणा
पार्श्वमानी । एव विहृत्य पूर्वापरयो करणयोर्मध्यात् दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये
निपातयेत् । बहिष्पन्थमपच्छिन्धात् ।

Sundararaja (Sūtra 10 and 11)

एकविधोक्त इष्टकादि ।

Sundararaja (Sūtra 12)

द्वादश्याश्चत्वारि फलकानि त्रिंशदङ्गुलानि सैव विंशतितिलानि ।
एकाङ्गुला सप्तविंशत्यङ्गुला त्रयोदशतिलयुक्ता । द्विगुणाऽन्या । एषामर्धं
पाद्यास्तृतीयैर्नवम्य । त्रयोदश्याश्चत्वारि फलकानि सप्ताष्टाविंशत्यङ्गु-
लानि, इत्येव कर्णरज्जु । एकविधवदेवोपधानम् । रीतयस्तु कोणादि-
मुखा । द्वितीयप्रस्तारे मध्ये विंशति पाद्या, अष्टादश नवम्य । ता अपि
मध्यस्पपाशाना पश्चात्पुस्तान्च निधेया ॥

इति द्वादश सण्ड

अथ त्रयोदशः खण्डः

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्ययानिति विज्ञायते ॥ (1)

यावानग्निस्सारत्तिप्रादेशस्तावती भूमि परिमण्डलां कृत्वा तस्मिन्
चतुरमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ॥ (2)

Kapardi (Sutra 1 and 2)

द्युत्वान्तरे रथचक्रद्वयमुक्तम्; अनेनाचार्येणकमेवोक्तम्; तस्मात्त-
देवोच्यते । यावानग्निस्सारत्तिप्रादेशो द्विस्तावती भूमि परिमण्डलां कृत्वा
उभयतःप्रउगस्य या तिर्यङ्मानी तथा चतुरस्त्रं करण कृत्वा तेनेष्टकाः
कारयेत् । ताश्चतुरस्त्रे चतुश्चत्वारिंशदधिकशतमुपधाय तासां चतुरस्त्रम-
वदध्याद्यावत्सम्भवेत् ।

तस्या करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ (3)

तासां षट् प्रधा उपधाय शेषमष्टधा विभजेत् ॥ (4)

Kapardi (Sutra 3 and 4)

प्रधिकाश्चत्वारः । तेषु प्रधिकेषु षड्विष्टका द्वादशेन कारिताः
उपधाय शेष प्रधिकमष्टधा विभजेत् । अष्टभिस्त्रयस्रदध्यात् । तासां करण
वक्ष्यामः—त्रयस्त्रिंशदङ्गुलमष्टाभिस्त्रिलैरुनमेक¹, एकात्रिंशदङ्गुल द्वादश-
भिस्त्रिलैरुनमेक, अष्टाविंशत्यङ्गुलमेकं अष्टाविंशत्यङ्गुल तिलाभ्या
सहैक, एतैश्चतुर्भिः फलकैः एक करण; तस्य चतुर्यं फलक तक्षेत् * यथा
घनुराकार भवति यथा शरमष्टादशतिलमात्र भवति । तथा एकात्रिंश-
दङ्गुल द्वादशभिस्त्रिलैरुनं, एकात्रिंशत्यङ्गुल एकादशभिस्त्रिलैरुनमेक,
अष्टात्रिंशदङ्गुल त्रिभिस्त्रिलैस्सहैक,* नवत्रिंशदङ्गुल द्वादशतिलैः सहैक,
एतैश्चतुर्भिः द्वितीय करणम् । अस्य चतुर्यं पूर्ववत्तक्षेत् । शरप्रमाण
तिलाभ्या सहैक भवति तथा तक्षेत् । चत्वारिंशदङ्गुलं दशभिस्त्रिलैरुन-
मेक, त्रयस्त्रिंशदङ्गुल दशभिस्त्रिलैरुनमेक, द्वात्रिंशदङ्गुलं तिलेन सहैक.

1. अर्धद्वाविंशतितिलाश्च । 1 मेक फलक-B 2 त्रिचत्वारिंशदङ्गुलम् ।

*The lines "यथा घनुराकार" to त्रिभिस्त्रिलैस्सहैक" do not occur
in some MSS.

द्वात्रिंशदङ्गुलं द्वादशभिस्तिलैस्सहैकं, अष्टाविंशत्यङ्गुलं एकादशभिस्ति-
लैस्सहैकं, पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलं^१ चतुर्भिस्तिलैरुनमेकं, एतैश्चतुर्भिश्च-
तुर्यं^२ करणम् । तस्य चतुर्यं तक्षेत् । पूर्ववच्च प्रमाणद्वयङ्गुलं^३ त्रिभि-
स्तिलैरुनम्—तत्र श्लोकी भवतः—

रज्जुः कृतान्यतः पाशा सप्ताशीतिशताङ्गुला ।
विमान रथचक्रस्य करोत्येषा तु मण्डलम् ।
चतुरधकरणी रज्जुः चतुष्पट्टिगतद्वयी ।
तिलैस्त्रयोदशैर्युक्ता रथचक्रे हविर्भुजि ॥

Karavinda (Sutra 1)

रथचक्रं मण्डलाकार भ्रातृव्यवान् तैर्वाध्यमानः तान् जेतुम् ॥

Karavinda (Sutra 2)

अरतिप्रदेशसहितस्य करणी द्वी पुरुषावष्टाशीतिरङ्गुलयः विष्क-
म्भार्थं एकविंशतितिलाश्च । तस्य मध्ये यावत्सम्भवं चतुरस्रं विहृत्य
विलिख्य ॥

स्योत्तरा । तिर्यङ्मानी चोक्ता । उत्तरपाश्वर्यानी द्विचत्वारिंशदङ्गुल्यः पञ्चविंशतितिलाश्च । मुख चतुस्त्रिंशदङ्गुल्यः दश तिलाश्च । तत्पूर्वं तक्षयेत् । तान्येव विपरीतान्युत्तरार्धे करणानि । एषैवोत्तरार्धे विभाग-कल्पना । तत्र सर्वेषां सैव पश्चात्तिरश्ची । दक्षिणमुत्तरेषा दक्षिण भवति । तान्येव मुखानि । अत्र चतुर्थवत् पञ्चमं । तृतीयवत् षष्ठम् । द्वितीयवत् सप्तमम् । प्रथमवदष्टमम् । एव दक्षिणोत्तरपश्चिमप्रधिषु दक्षिणोत्तर-पश्चिममुखान्येतानि करणानि भवन्ति ॥

Sundararaja (Sutra 1 and 2)

विष्कम्भो मण्डलविधावेव प्रपञ्चितः । मध्ये शङ्कुं निहत्य पञ्चा-शीतशताङ्गुलेन चतुदशतिलयुक्तेन परिमण्डल भ्रमयेत् । तस्य परिणा-हस्तिलन्यूनं पञ्चयष्ट्यधिकशतोत्तरसहस्राङ्गुलम् । तस्य मध्ये विष्क-म्भाधंष्ट्रिकण्या द्विपष्टिशतद्वयाङ्गुल्यः सप्ततिलसहितया समचतुर-स्रमवदध्यात् । चतुरस्रादबहिश्चत्वारः प्रधयः ॥

Sundararaja (Sutra 3)

द्वाविंशत्यङ्गुलेन पञ्चतिलोनेन समचतुरस्रकरणम् । चतुरस्रमध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टवांशोरते ।

Sundararaja (Sutra 4)

प्रथिमध्ये^१ षट् चतुरस्रा उपधाय तस्य प्रधेशेषमष्टधा विभजेत् । उपहितानां पण्णां पाश्वर्योर्द्वे मुखे चतस्र उदीरिताः । तासां चत्वारि करणानि । त्रिकोणमाद्यम् । तस्य तिलत्रययुक्तं षट्त्रिंशत्यङ्गुलमेकं^२ तिर्यक्फलकम् । सार्धसप्ततिलहीनं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलं द्वितीयम् । एका-दशतिलयुक्तद्विचत्वारिंशदङ्गुलं तृतीयम् । करणरूपं तदनुवितं तक्षेत् । यथा षट्त्रिंशत्यङ्गुलिश्शरो भवति । द्वितीयस्य षट्त्रिंशत्यङ्गुलं तिल-त्रययुक्तं तिर्यक्फलकमेकम् । एकादशतिलयुक्तं द्विचत्वारिंशदङ्गुलमपरम् । सप्ततिलोने^३ त्रयस्त्रिंशदङ्गुलमेकं पाश्वर्यम् । षट्त्रिंशकं सविंशतितिल पाश्वर्यान्तरम् । तदनुवितं तक्षेत् । यथा तिलत्रयोनाङ्गुलिश्शरो भवति । तृतीयस्य सार्धत्रिंशत्यङ्गुलमेकं^४ तिर्यक्फलकम् । त्रिंशकं षोडशतिलहीनं द्वितीयम् । सप्ततिलोने^५ त्रयस्त्रिंशकमेकं पाश्वर्यम् । चतुस्त्रिंशत्पाश्वर्यान्तरं,

१. प्रथिमूलमध्ये ।	२. षट्त्रिंशदङ्गुलमेकं, तिलत्रयहीनं ।
३. सार्धसप्ततिलोने ।	४. सार्धतिलषोडशकं ।
५. सार्धसप्ततिलोनेत्रयस्त्रिंशकमेकं ।	

तदनुखि तक्षेत् । पञ्चांशोनाङ्गुलिञ्जरो भवति । चतुर्यस्य त्रिशदङ्गुलं
 षोडशतिलहीनमेकं नियक्कलकम् । मार्धेद्वात्रिंशकं द्वितीयम् । सप्तति-
 लोनत्रयस्त्रिंशमेकं^३ पार्श्वम् । तिलत्रयोनं त्रयस्त्रिंशकं पार्श्वान्नरम्.
 तदनुखि तक्षेत् । पञ्चविंशतितिलास्तस्य शरः । एनान्येव चत्वारि
 करणानि अन्यस्मिन् प्रध्यर्वे विषयसिन् भवन्ति । एवमेव चत्वारः
 प्रधयः ॥

उपधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान्^१ प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ॥ (5)

मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे ॥ (6)

व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तरांश्चिकीर्षेत् ॥ (7)

Kapardi (Sutra 5, 6 and 7)

गतमेतत् । एष एव प्रस्तारो मण्डले दमशाने द्रोणे च ।

द्रोणाचितं चिन्वीतान्नक्राम इति विज्ञायते ॥ (8)

Kapardi (Sutra 6)

अन्नकामस्य द्रोणचिदिति श्रुतिः ।

द्वयानि तु खलु द्रोणानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥ (9)

तत्र ययाकामो शब्दार्थस्य विशदित्वात् ॥ (10)

Kapardi (Sutra 9 and 10)

द्रोणशब्दो जलाधारस्य वतुलाकारस्य वाचकः । दारुमयस्य
 सत्स्रकस्य चतुरस्रस्य च । तत्रैकतरो गृह्यत इत्युच्यते । ययाकामो
 चतुरस्रं परिमण्डलं वा । अगृह्यमाणत्वाद्विशेषस्य चतुरस्रं परिमण्डलं वा
 चिनुयात् । उभयशब्दप्रवृत्तेः ॥

चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ (11)

स चतुरस्रः ॥ (12)

पश्चात् तसदभवेत्यनुसृतत्वादेति विज्ञायते ॥ (13)

Kapardi (Sutra 11, 12 and 13)

वानशब्दः पञ्चव्यावृत्ती । न विकल्पार्थः । नैष मण्डलाकारश्चेतव्यः;
 चतुरस्र एव चेतव्यः । यस्य गुणशास्त्रं 'द्रोणे वा अन्नं भिज्यते' इति ।

1. उपधानेज्वान्तरदेशान् ।

तच्चतुरस्त्रं युज्यते न वर्तुलाकारद्रोणे । अतो गुणसम्बन्धाच्चतुरस्त्रं एव निश्चीयेत । तस्माच्चतुरस्त्रं एव चेतव्यं । पश्चात्पुच्छस्थाने त्सरुर्भवति अनुरूपत्वश्रुते, तथाकारसपादनाय ।

Karavinda (Sūtra 5 6 and 7)

गतम्,

Karavinda (Sūtra 8)

अ नाधार पात्र द्रोणमित्युच्यते । तदाकार चिन्वीत अन्नकाम ।

Karavinda (Sūtra 9)

तुशब्दो भेदे । न प्रउगादिवदेकप्रकाराणि द्रोणानि किन्तु द्विप्रकाराणि चतुरस्त्राणि परिमण्डलानि च । खलुशब्द प्रसिद्धौ ॥

Karavinda (Sūtra 10)

गतम्

उभयत्र द्रोणशब्दप्रयोगादुभयप्रकारी ग्राह्यौ ॥

Karavinda (Sūtra 11 and 12)*

चतुरस्त्राण्येव ग्राह्याणि । कुत ? यस्येदं गुणशास्त्रं स चतुरस्त्रं प्राकृतं चतुरस्त्रं अग्निमनुष्यान्नकामाय द्रोणाकारं विधीयते । अत इदमपि चतुरस्त्रमेव ग्राह्यमित्यथ ॥

Karavinda (Sūtra 13)

आत्मन पश्चात् पुच्छस्थाने त्सरुर्भवति । त्सरुमुष्टिः । प्राङ्मुखोऽवस्थितस्य पुरुषस्य पश्चात् स्थित द्रोणोऽपि पश्चान्मुष्टिर्भविष्यति । एवमिहापीत्यथ ॥

Sundararāja (Sūtra 5 6 7 8 9 10 and 11)

तत्र हेतुमाह —

Sundararāja (Sūtra 11 and 12)

गुणप्रापकस्सचतुरस्त्रः । यस्य—अग्ने ।

According to Sundararāja the two Sūtras are चतुरस्त्रं वा ॥ (11) , (यस्य गुणशास्त्रं, स चतुरस्त्रः ॥ (12)

Sundararaja (Sutra 13)

पश्चात्पर्यस्य स तथोक्तः । असमासो वा । त्परशब्द उभयलिङ्गः ।
'त्सरः पुमान्' इति नैघण्टुकं प्रमादः ।

'दशमत्सर' इति निर्देशान् । अनुसृष्टत्वं द्रोणानुसृष्ट्यम् । एतच्च
मण्डलचतुरस्त्रयोस्ममानम् । तथाह भारद्वाजः—

द्रोणचित् चिन्वोनान्तकामश्चतुरस्त्रं परिमण्डलं वा पश्चात्सर-
भवति । इति । स्पष्टमेवाह कात्यायनः—

'दशमभागो वृत् पश्चात्तुरस्ताद्वा मण्डलेऽप्येवमेव' इति ।

सर्वस्या भूमेर्दशमत्सरः ॥ (14)

तस्य पुच्छेन निर्हार उक्तः ॥ (5)

तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ (16)

अध्यर्थाः पादेष्टकाश्च ॥ (17)

Kapardi (Sutra 14, 15 16 and 17)

द्वादशचतुर्भागीयाक्षेत्र सारस्तिप्रादेशस्य दशमोऽंशः । पष्ट्यङ्गुल-
प्रमाणं निर्यङ्मानो तस्य द्विररणी पादर्वमानी । तस्याक्षण्या रज्ज्वा
कृते चतुरस्त्रे द्वादशचतुर्भागीया क्षेत्रं भवति । यत्सरः प्रमाणम् ।
तयैव त्रिगुणीकृतया द्रोण ।

तस्य पुच्छेन निर्हार उक्त —पुच्छेनैव मानमार्गो व्याख्यात । तस्य
करण्या द्वादशेष्टकाः कारयेत् तस्येति द्रोणः परामृश्यते नत्सरः । स च
त्रिकोणसमदेशेन चतुर्भागीयेनेत्यर्थः । अध्यर्थाः पादेष्टकाश्च अत्र विप्रति-
पन्ना याज्ञिकाः अक्षण्या पादमिच्छन्ति केचित् । केचिद्दीर्घपद-
पादमर्धेष्टका कर्तव्या ताभिर्विना सङ्ख्यापूरणस्याशक्यत्वात् : व्यक्त-
मुक्त शुद्धान्तरे 'अर्धेष्टकाश्चेति । इहापि चकारादर्धेष्टकाश्चेति ।
करणानि च 'वर्द्धितसङ्गुल' तिलोनमेक करण; एकतोऽध्यर्थं द्वितीय;
प्रथमकरणमुपयतोऽक्षण्या चतुर्णां दीर्घ,' तेन पादानां तृतीय करण,
तृतीयेनैव करणेन दीर्घेण वाऽर्धेष्टकानां करणं चतुर्थम् ।

उपपानेऽध्यर्थाः पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपवधाति ॥ (18)

तस्यप्रे धोण्योश्च प्राची ॥ (19)

सर्वमग्निं चतुरस्त्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ (20)

पादेष्टकाभिस्सह्यां पूरयेत् ॥ (21)

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दक्षिणतः उदीचीरात्मन्युपदधात् उत्तरतश्च दक्षिणाः ॥ (22)

त्सरुपाश्वयोर्दक्षिणा उदीचीश्च ॥ (23)

सर्वमग्निं चतुरस्त्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ (24)

पादेष्टकाभिस्सह्यां पूरयेत् ॥ (25)

व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (26)

Kapardi (Sutra 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 and 26)

उपाधाने यथासूत्रमध्यर्धा उपधाय पूर्वार्धे सप्तदशेष्टका अक्षण्या छिन्धात् द्वावर्धौ । यदि दीर्घश्चेत् पादा उत्तरस्यां रीत्या नवेष्टका छिन्धात् यथा प्राची; प्रपादाः यथा दक्षिणस्यामष्टौ तथैव प्राचीरेकाद्विधा । तत्र तथैव पूर्णः प्रस्तारः । अपरस्मिन्प्रस्तारे पश्चादात्मन्यष्टादशेष्टकाः करणे छिन्धात् । द्वे द्वे इष्टके द्विधाकरणेनैव । यदि दीर्घाः पादाः पूर्वस्यां रीत्यां नवेष्टका भिन्धात् । यथा वा उदीच्याश्चोण्या द्वे द्वे त्सरोः पश्चाद्देवाग्रतः पाशमध्येऽर्धाः¹ पादाश्चोदीच्यः । एवं प्रस्तारो द्विशत । तत्र श्लोका भवन्ति—

मितास्त्रिभिस्तिलेरुना चतुर्भिश्च शतेन च ।

द्रोणस्यैषा त्सरोर्मात्रा तस्य त्रिगुणितैव सा ॥

पादा अर्धाश्च भेदास्स्युः करणानि विभावसो ।

द्रोणाख्ये तु श्मशाने च चतुरस्त्रे हविर्भुजि ॥

प्रस्तारे प्रथमे पादा यत्र स्युस्तत्र नीत्तरे ।

द्वावर्धा प्रथमस्तारे चतस्रस्तूत्तरे स्तरे ॥

निधाय चोत्तरे स्तारे अध्यर्धत्वविपूर्वके ।

अध्यर्धा यत्र तत्र स्युः पादा दीर्घा यदि त्वथ ॥

प्राच्यस्स्युः प्रथमे स्तारे उदीच्यस्तूत्तरे स्तरे ।

अभितः पादमध्यर्धा रीतयसप्त चोत्तरे ॥ इति ॥

Karavinda (Sutra 14 and 15)

सर्वस्याग्निक्षेत्रस्य दशमोऽंशः त्सरुः । छान्दसो नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । सारतिनप्रदेशस्य दशमो भागो द्वादशभागीयाक्षेत्रम् । तस्य त्सरोर्निर्हारः

1 तस्याग्रतो वा मध्येऽर्धाः ।

समुदायात् पृथक् करण पुच्छेन पुच्छप्रदेशेन भवेत् । स उक्तो निर्हार
चतुरस्राच्चतुरस्र निजिहीर्षन्निति । चतुरस्रस्यात्मन करणी शतत्रय-
मेकादशाङ्गुल्य षड्विंशतितिलाश्च । त्सरोस्तु अधिक शतमङ्गुलय
एकत्रिंशतितिलाश्च ॥

Karavinda (Sutra 16 and 17)

तस्य द्रोणस्य करणी दशकी षड्विंशतिरङ्गुलय तिलोना ।
द्वादशभागीयानां करणी एकतप्पड्विंशतिरङ्गुलय तिलोना । अन्यत्र
एकोनचत्वारिंशदङ्गुलय मध्यर्धतिलोना द्वितीय करण पादेष्टका
द्वादशभागीयानामेव । चकारादधेष्टकाश्च । ताभिर्विना सडखचापूरणा-
शक्ते उक्तं च शत्वान्तरे पादेष्टका अर्धेष्टकाश्चिति प्रथमकरणमक्षण्या
भिन्द्यात् ॥

सापादेष्टका अथवा द्वादशभागा पार्श्वमानिका । तत्तुरीय ।
तिर्यक्मानिका पादेष्टका ॥

Karavinda (Sutra 18 and 19)

आत्मनि पूर्वभाग द्वादशेष्टका प्रतीचीरूपदधाति । त्सर्वग्रे चतस्र ।
श्रोण्यो प्रत्येक चतस्र । एव चतुर्विंशतिरर्धधर्मा ॥

Karavinda (Sutra 20 and 21)

शिष्टमग्निक्षेत्र द्वादशभागीयाभि प्रच्छादयेत् पुच्छे चतुरिष्टके
द्वे रीत्यो द्वयो पुरस्तात् पुच्छाप्ययविशयरूपंका चतुरिष्टकाश्च । तस्या
पुरस्ताद्दिश्येका । आत्मनि द्वादशेष्टका उदीच्यो नवरीतय । एकविंशति-
शत चतुरस्रा । चतुर्विंशतिरर्धधर्मा । उत्तरस्मिन् पार्श्वे नवचतुरस्रा उद्धृत्य
षट्त्रिंशत दीर्घा पादा प्रतीचीरूपदध्यात् । दक्षिणस्मिन् पार्श्वे च नवोद्धृत्य
षट्त्रिंशत पादा । पूर्वस्या दिशि द्वादशभागीयानामुपान्त्ये उद्धृत्य द्वे द्वे
चाध उपदध्यात् । अक्षण्यापादाश्चत् पूर्वर्धेष्टकादशचतुरस्रा उद्धृत्य
द्विमप्लतिपादा द्वे इष्टके उद्धृत्य द्वे द्वे चार्धे । द्विशत एष प्रस्तार ॥

Karavinda (Sutra 22 and 23)

आत्मनि दक्षिणतो द्वादश । तथैवोत्तरतः । पुच्छपार्श्वयोश्चतस्र-
श्चतस्र । प्राच्यो रीतय द्वात्रिंशत् ॥

Karavinda (Sutra 24 and 25)

पुच्छे चतस्रश्चतुरस्रा आत्मनि द्वादशेष्टका प्राच्यो नवरीतय । ता
द्वादशगतम् । पश्चादात्मनि । दशचतुरस्रा उद्धृत्य द्वात्रिंशतमक्षण्यापादा

उपदध्यात् । षतस्रश्चार्धा दीर्घश्चेत् पादा पूर्वस्या रीत्या नवेष्टका
उद्धृत्य पट्त्रिंशत् पादा उदीच्य उपदध्यात् । पश्चादात्मन्यष्टादश चतुरस्रा
नवपादा उदीचीरुपधाय तासा पुरस्तादभितो द्विपादा सप्तार्धा उपधाय
तामा पुरस्तादष्टादशार्धा उपधाय तासा पुरस्तान्नवपादा उपदध्यात् ।
द्विशत एव प्रस्तार ।

Sundararaja (Sutra 14 and 15)

पुच्छमिवात्मनो बहिर्भूत पश्चान्मिनुमादित्यं तत्र चतुरस्रद्रोण-
चित् द्वादशत्रिंशताङ्गुलेनाष्टतिलोनेन समचतुरस्र तस्य पश्चान्मध्यदेशे
करणो तृतीयेन त्सरसमचतुरस्रम् ।

Sundararaja (Sutra 16)

भात्मकरण्या द्वादशेन पङ्क्तिं तस्यङ्गुलेनैकतिलोनेन समचतुरस्रा ।

Sundararaja (Sutra 17)

तृतीयेन च नवम्य पूर्ववत् ।

Sundararaja (Sutra 18)

द्वादशीभिरुदीची रीति ॥

Sundararaja (Sutra 19)

त्सर्वं चतस्रोऽध्वर्गा, श्रोण्योश्च चतस्रश्चतस्र । एव द्वादश ।

Sundararaja (Sutra 20)

द्वादशीभिरेव प्रच्छादितेऽष्टाचत्वारिंशच्छत भवति ।

Sundararaja (Sutra 21)

आत्मनि प्राच्यो द्वादशरीतय । तत्र दक्षिणस्या पश्चाद्द्वय हित्वा
पूर्वास्तिस्रो नवम्य उदीच्य । ततो द्वादश पाद्या । ततस्तिस्रो नवम्य ।
तत प्राक्पाद्या द्वादश । ततस्तिस्रो नवम्य उदीच्य । तत प्राग्द्वादश्यध्वर्गे ।
एवमेव द्वादशी रीति । एव द्विशत प्रस्तार ॥

Sundararaja (Sutra 22 and 23)

द्वादश द्वादश । दक्षिणेति द्वितीयावहुवचनस्वीकार । त्सरुपाश्वं
योर्दक्षिणा उदीचीश्चतस्रश्चतस्र ।

Sundararaja (Sutra 24)

चतुश्चत्वारिंशच्छत भवति ॥

Sundararaja (Sutra 25)

आत्मन्युदीच्यो द्वादश रीतयः । अत्रापरस्यां दक्षिणाध्यधिया उदत्तिस्रो नवम्यः प्राच्यः । ततोऽष्टो पाद्याः । ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततो द्वादशी ततस्तिस्त्रोः नवम्यः । ततोऽष्टो पाद्याः ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततो-द्वादशी । ततस्तिस्त्रो नवम्यः* । ततोऽध्यर्धा । एवं पूर्वा रीतिः । द्विशतः प्रस्तारः ।

Sundararaja (Sutra 26)

अथ परिमण्डलस्य द्रोणचित्ते. प्रकारो वक्ष्यते ।

पट्सप्ततिशताङ्गुलस्त्रयस्तिलोनो^१ वेणुगुभयतश्छिद्रं । मध्ये शङ्कुं निहत्य तस्मिन् वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य छिद्रान्तरेण परिमण्डलं परिलिखेत् । मध्यशङ्को. पश्चादष्टपण्टिशताङ्गुले सतिलद्वये शङ्कु । तस्य पश्चात्तस्रः । समचतुरस्र तिलद्वयोनचतुश्शताङ्गुलं कुर्यात् । मण्डलमध्यशङ्को पश्चाच्चतुश्शताङ्गुले तिलत्रयोने शङ्कु निहत्य तस्मिन् वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्यान्येन च्छिद्रेण त्सरुणो दक्षिणापरकोणादा-रम्य उत्तरापरकोणादालिखेत्. यथा त्सर्वं प्रध्याकार भवति । मण्डलभ्रमरो त्मरूपूर्वान्तिर्ध्वं यावद्विध्यते तावत्पश्चादागच्छति । ततो मण्डलमध्ये पूर्ववच्चतुरस्रं नवचत्वारिंशद्विशताङ्गुलमष्टतिलोन-मवदध्यात् । तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः एकविंशत्यङ्गुला नवतिलोना. चतुरस्रमध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टाश्शेरते । ततो दीर्घमेक करणम् । तस्य तिलोनपट्विंशत्यङ्गुला तिरश्चो । चतुस्त्रिंशक द्वाविंशतितिल पाश्वर्धम् । ता प्रधिमूलमध्ये चतस्रश्चतस्रो निधेयाः पूर्वापरयो प्रागायता दक्षिणोत्तरयोरुदगायताः । प्रधिशेषेषु सप्तसप्तेष्टकाः । चतसृणा मुखेषु तिस्रः । पाश्वर्धयोर्द्वे इति तासां चत्वारि करणानि । त्रिकोणमाद्य. तस्य पट्तिलोनमष्टाविंशत्यङ्गुलमेक फलकः । पट्त्रिंशकम् सप्ततिलोन द्वितीयम् । अशोनित पट्चत्वारिंशदङ्गुलं तृतीयं कर्णरूपं, तदनुरिव तक्षेत्, यथाऽध्यर्धाङ्गुलिश्शरो भवेत् । द्वितीयस्य पट्तिलो-नमष्टाविंशकमेक तिर्यक्फलकम् । अशोनचतुश्चत्वारिंशदङ्गुल-मग्न्यत् । सप्ततिल पट्त्रिंशकमेक पाश्वर्धम् । साष्टादशतिल नवत्रिंशक

1. पट्सप्ततिशताङ्गुलश्चतुस्तिलोनो ।

* 'ततो द्वादशी, ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततश्चतस्रः पाद्याः । ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततः पाद्याश्चतस्रः । ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततो द्वादशी । ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततोऽष्टो पाद्याः । ततो द्वादशी । ततस्तिस्त्रो नवम्यः ॥ २ ॥

इति ईश्वरलेखामध्यस्थे इदं पाठान्तरं दृश्यते

पार्श्वान्तरम् । तदनुरिव तक्षेत्, यथा स^१ चतुस्तिलाङ्गुलिशरः । तृतीयस्य सतिलं नवकमेकं तिर्यक्फलकमेकम् । सतिलं षोडशाङ्गुलमन्यत् । द्वादशतिलोने पञ्चत्रिंशदङ्गुलमेकं पार्श्वं द्वादशतिलयुक्तं पञ्चत्रिंशकं पार्श्वान्तरम्, तदनुरिव तक्षेत् । त्रिंशत्तिलाशरः । चतुर्थस्य सतिले षोडशिके तिरश्च्यो पार्श्वं च दशतिलोने पञ्चत्रिंशके^२ । एकं पार्श्वं धनुरिव तक्षेत् । एकान्नत्रिंशत्तिलाशरः । एषा इष्टका प्रथिमध्ये स्थाप्या, अभितस्तिस्त्रस्तिस्रः पूर्वोक्ताः क्रमोत्क्रमेण । एवं मण्डलक्षेत्रे अष्टाशीतिशतमिष्टका भवन्ति । ततोऽपरप्रथेमध्यास्तिस्त्र उद्धृत्य त्सर्वे निदध्यात् । त्सरशेषे द्वादश दीर्घेष्टकाः । द्विशतं प्रस्तारः । एवमेवापरः प्रस्तारः । चतुरस्रस्तत्तयस्तु महादिक्षु भवन्ति । त्सरुणस्त्वन्ये द्वे करणे । तत्रैकस्य तिलोने षड्विंशत्यङ्गुले तिर्यक्फलके । चत्वारिंशदङ्गुले त्र्यंशे पार्श्वे । एकाक्षण्यारज्जुस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुला पटुतिलयुक्ता । अन्या त्वेकपञ्चाशदङ्गुला सदशतिला । एकं पार्श्वफलकं धनुरिव तक्षेत् । स चतुस्तिलाङ्गुलिशरः । अन्यदपि पार्श्वमेवमेव । अन्तश्चाप तु भवति यथैवमिष्टकारूपं, एता इष्टकाः त्सरुपार्श्वयोश्चतस्रश्चतस्र उदगायताः । अथान्यत्तिलोने षड्विंशकं समचतुरस्रं तस्यैकं तिर्यक्फलकं धनुरिव तक्षेत् यथा षोडशतिलाशरो भवति । एवमेवान्यत्तिर्यक्फलकं, अन्तश्चावी तु भवति । यथैवमिष्टकाः त्सरुमध्ये एताश्चतस्रः प्रस्तारे द्विशतः ।

व्यत्यासं चिनुमाद्यावतः प्रस्ताराश्चिकीर्षेत् ॥

इति त्रयोदशः खण्डः

1. चतुस्तिलोनाङ्गुलिशरः । 2. एकोनचत्वारिंशदङ्गुले तिलोने पञ्चत्रिंशके ।

अथ चतुर्दशः खण्डः

समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ (1)

समूहन्निवेष्टका¹ उपदधाति ॥ (2)

विश्वं चात्वाला भवन्ति ॥ (3)

तेभ्यः पुरीषमभ्युद्बुहतीति विज्ञायते ॥ (4)

Kapardi (Sutra 1, 2, 3 and 4)

समूह्य इत्युपधानप्रकारविशेषो नाकृतिविशेषः । प्रकृतान्नेवायं विधिः
नाकृतिविकारेषु । अग्निज्ञेत्रस्य परितः इष्टका स्थापयित्वा यथा समूहन-
क्रियते तथोपदधाति सर्वं न उपादायोपदधातीति यावत् । स एवोपधानविधि-
प्रतिदिश चात्वाला भवन्ति बहिर्वेदि । तेभ्यश्चात्वालेभ्यः पुरीषं पासूनभ्यु-
द्बुहतीति श्रुतिः ।

परिचाप्य चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ (5)

Kapardi (Sutra 5)

अयमप्युपधानविधिः ।

मध्यमा स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणः परिचिनोति ॥ (6)

स परिचाप्यः ॥ (7)

Kapardi (Sutra 6 and 7)

तृतीयस्या चितो स्वयमातृणामुपधाय इष्टकागणः प्रदक्षिणं ता-
स्वयमातृणां परितः उपदधाति । स परिचाप्यः ।

उपचाप्य चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ (8)

परिचाप्येनोक्तं ॥ (9)

Kapardi (Sutra 8 and 9)

पूर्ववत्परिचाप्येन व्यत्यासः² ।

¹ समूहन्निवेष्टका

² व्यासपानः ।

Karavinda (Sutra 1)

समूहनमत्र गुणो नाकृतिविशेष । तमेतमग्निं चिन्वीत पशुकाम ।
समूहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह—

Karavinda (Sutra 2)

समूहन्निव उपधान इति परितोऽग्निक्षेत्रमिष्टकास्स्थापयित्वा
समूहन्—सम्पादयन्निव यथा यथा बाह्याभ्यन्तरा इष्टका उन्नता भवेयु
तथा तथोपदध्यात् । अयमर्थ—यथा सर्वमग्निक्षेत्रमन्तरं उन्नत बहिर्निनत
भवति तथा पुरीषेण कृत्वा तत्रिष्टका उपधाय सपुरीषाभि क्षेत्रपूरण
कुर्यादिति ॥

Karavinda (Sutra 3 and 4)

दिक्षु चतसृष्वपि चात्वाला । पुरीषाणां बाहुल्याच्चात्वालबाहुल्य
दिक्ष्वेकैकं चात्वाल शम्यया विमाय काल एव प्रकृतिवदुत्तरवेदिषु यवयति ।
तेभ्य सर्वेभ्य पुरीषाण्यादाय चितिमभ्यूहयेदिति । प्रकृतान्येव विमान-
करणोपधानानि ॥

Karavinda (Sutra 5)

परिचयनमत्र गुण श्रुत्यर्थं व्याचष्टे —

Karavinda (Sutra 6 and 7)

तृतीयस्या चितावाक्रमणादिस्वयमातृणान्तमुपधाय हिरण्येष्टका-
भिर्गणैः प्रदक्षिणैः प्रदक्षिण स्वयमातृण्णा परिचिनुयात् । प्राकृतानां
स्थानानां बाधक परिचयनम् । एष द्विशत ।

Karavinda (Sutra 8 and 9)

उपचयनमपि गुण । उपचयन समीपे चयनम् । तान्येव विमानकर-
णोपधानानि । सर्वं परिचाय्यवत् । अयं भेद—आद्यस्य बहिरारभ्य स्वय-
मातृण्णासमीपे समाप्ति । द्वितीयस्य स्वयमातृण्णासमीप आरभ्य बहि-
रसमाप्ति ।

Sundararaja (Sutra 1 and 2)

अग्निक्षेत्रे परित इष्टकास्स्थापयित्वा समूहन् एकत्र राशीकुर्वन्नि-
बोपदधाति ।

Sundararaja (Sūtra 3, 4, 5, 6 and 7)

स्वयमातृणामुपधायान्यास्सर्वा इष्टकास्स्वयमातृणां परित उप-
दधाति । न तु प्राची प्रतोचोरित्यादयो विशेषा । पूर्वं, पूर्वो गणस्स्वय-
मातृणाममीये । ततश्चतुर्विधो बद्धिरुत्तर । प्रतयोस्ममूह्यपरिचाय्ययो)
प्रकृतिवदेव रूप इष्टकाश्च विशेषावचनात् । अथवा समहस्य परितस्स्थित्वा
समूहने क्रियमाणे मण्डलरूप इष्टकाचयो भवतीत्यर्थनिमण्डलरूपत्वमग्ने-
र्भवति । परिचाय्यस्यापि स्वयमातृणापरिचयन मण्डलरूप एवाग्नावुपपद्यते
इति अर्थादेव मण्डलरूपत्वम् । तथा च बोधायन — समूह्यपरिचाय्यो पूर्वो
रथचक्रिता व्याख्याताविति ।

Sundararaja (Sūtra 8 and 9)

पूर्वस्यैवेद शाखान्तरीय संज्ञान्तरमित्यर्थः ।

श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोकं ऋक्षुयामिति विज्ञा-
यते ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 10)

पितृलोके ऋध्यासमिति यः कामयेत स एव चिनुयात् ।

द्वयानि खलु श्मशानानि चतुरस्त्राणि परिमण्डलानि च ॥ (11)

तत्र यथाकामी शब्दायैस्य विशयित्वात् ॥ (12)

चतुरस्त्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ (13)

स चतुरस्त्रः ॥ (14)

तस्मैवर्जं द्रोणचितोक्तः ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 11, 12, 13 14 and 15)

चतुरस्त्राकाराणि सन्ति श्मशानानि परिमण्डलकाराणि च ।
तत्रेच्छात प्रवृत्ति शब्दस्पोभयप्रवृत्ते । यदि वतुं लाकार रथचक्रवत् ।
चतुरस्त्रं चेति गतमेतत् ॥ यस्य गुणशास्त्रं पितृलोकसम्बद्धं तच्चतुरस्त्रं
श्मशाने न वतुं ले । खाला हि तत्र निक्षिप्यन्ते । येषु पतुमेधिकक्रिया तेषां
पितृणां सम्बन्धः ऋध्या च । तस्माच्चतुरस्त्र एव चेतव्यः, यदि चतुरस्त्रस्तदा
तस्मैवर्जं द्रोणचितोक्तः — तस्मैवर्जं द्रोणचित्येव व्याख्यातम् ॥

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ (16)

Kapardi (Sutra 16)

छन्दोभिरेव यत्रेष्टकाश्चीयन्ते त छन्दश्चित पशुकामश्चिचनुयादित्यस्याः श्रुतेरर्थं श्रुतिद्वयेन व्याचष्टे—

सर्वेछन्दोभिश्चिचनुयादित्येकम् ॥ (17)

प्राकृते रित्यपरम् ॥ (18)

Kapardi (Sutra 17 and 18)

सर्वेछन्दोभिर्दाशतयीभिश्चेतव्य इत्येका श्रुति । प्राकृते.—प्रकृतौ यानि छन्दाणि अग्निमूर्धेत्यादीनि तैरेवेत्यपरा श्रुति ।

Karavinda (Sutra 10)

श्मशानमिव चिन्वीत पितृलोके वृद्धिं कामयमान ।

Karavinda (Sutra 11 and 12)

गत । अन्धचायतनप्रकाररूपाणि द्वयान्यपि श्मशानानि लोके दृश्यन्ते चतुरस्त्राणि परिमण्डलानि च ।

Karavinda (Sutra 13 and 14)

प्रकृतित्वाच्चतुरस्त्रमेव चिन्वीत न मण्डलमिति समाप्त उक्त । श्मशानानि द्रोणचित्तेतिवत् कर्तव्यानि । तस्य वर्जयेदन्यत्सर्वद्रोणवत् विमानानि । द्वादशभागीया अर्धार्धं अर्धा, पादाश्च द्वादशभागीयास्तप्तविशतिरङ्गुलय त्रयोदशतिलाश्च । अर्धार्धं एकतस्तादृशा, अन्यत एकचत्वारिंशदङ्गुलय त्रयश्च तिला, अर्धा पादा एकतो द्वादशभागीयास्तदृशा अन्यतस्तदर्धा । पादा एकतो द्वादशभागीयास्तदृशा अन्यतो नवाङ्गुलय साधिकाश्चत्वारस्तिलाश्च । उपधाने प्रथमप्रस्तारे पुरस्तात् । पश्चाच्चाध्यर्धा चतुरस्त्राभिः प्रच्छादत । पादाभिरर्धाभिश्च सङ्ख्यापूरण । द्वितीये दक्षिणत उत्तरतश्चाध्यर्धाभिश्चतुरस्त्राभिः प्रच्छादनादि पूर्ववत् ।

Karavinda (Sutra 16)

छन्दोभिः अग्निश्चीयते इति छन्दश्चित् एतावानेव विशेषः । अन्यत् सर्वं प्रकृतिरेव ॥

Karavind (Sutra 17)

सर्वदशतयोगतश्छन्दोभिश्चिचनुयात् । तानि सहस्रधा विभज्य तेषामेकैकेन भागेनैकैकामिष्टकामुपदध्यात् । यजुषा स्थाने छन्दाति भवेयुः ।

तत्र यावत्यः यजुष्मत्यः इष्टकाः तावत्यश्छदांसि विभज्य तेषामेकैकेन विभागेनैकैकामिष्टकां यजुष्मतीरुपदध्यात् । लोकम्पृणास्तु पूर्ववदेव । अथवा दशतयोगतेस्सर्वेऽष्टन्दोभिर्गायत्रीभिस्त्रिष्टुब्भिर्जगतीभिरनुष्टुब्भिर्वृहतीभिश्च णिभिः पंक्तिभिरक्षरपक्तिभिर्विपुल्याभिस्त्रैधा विभक्ताभिरतिच्छन्दोभिस्त्रिधा विभक्तैर्सर्वाभिर्द्विपदाभिश्च पुरस्तादारम्य याज्ञसेनीभिरुपदध्यात् ॥

Karavinda (Sutra 18)

प्राकृतं. अग्निकाण्डगतं. अग्निमूर्धेत्यनुवाकस्थैर्गायत्र्यादिभिः न दशतयोभिरित्यपरम् । नास्मात्पर विभज्यत इति सिद्धान्तितम् ।

तत्र श्लोका :—

एकैकवृद्धा एकैकधा ह्यग्नयः क्रमश एकशतम् ।
 पटले तृतीय उदितास्तेषां भेदाश्चतुर्थादौ ॥
 प्रकृतिस्त्वबह्वीनामेकविधा वाच सप्तविधाः ।
 एकविधप्रकृतित्वे तदा पण्णां न पक्षपुच्छानि ॥
 सप्तविधप्रकृतित्वे भवति च तेषां सप्तपुच्छत्वम् ।
 सप्तविधप्रभृतीनां सैव भवेत्प्रकृतिरेकशतविधात् ॥
 करणीनां द्वादशांशैः तैरुक्तांशयुतायुतैः ।
 पृथगुत्पन्नरूपाभिरिष्टकाभिस्त्रिघोषधैः ॥
 त्रैधमेकविधादीनां चातविध्यं सप्तशतः ।

तत्र सर्वाभावात् षोडशेष्टका हीयन्ते । अतोऽग्निमध्ये द्वे उद्धृत्याष्टादश-
नवम्यो निधेयाः । द्विशतः प्रस्तारः । एवमेधापरः । प्राच्युदीच्योस्तु विप-
र्यासः । मण्डले श्मशानचिद्रथचक्रचिता व्याख्यातः ।

Sundararaja (Sutra 16)

छन्दोभिश्चीयत इति छन्दश्चित् । छान्दसः करण उपपदे विवप् ।
ग्रन्थत्र कर्मण्यग्नघास्यायामिति ।

Sundararaja (Sutra 17 and 18)

तत्र सर्वेर्गायत्रघादिभिश्चतुस्तरेः अतिधृतिपर्यन्तैः चतुर्दशभिस्तृ-
तिपर्यन्तैर्वैकविशत्या त्रिवृत्कुभादिविशेषयुक्तैर्दाशतयीभ्य आहृतैश्छन्दोभिः
सर्वा इष्टकाश्चिनुयादित्येकं मतम् । प्राकृतेरग्निपूर्णेत्यनुवाकाधीतैर्याज्ञ-
सेन्यर्थैः पुनः पुनरभ्यस्तैरित्यपरं मतम् । अस्याग्नेः प्रकृतिवदेव रूपं । केचित्तु
वयसां वा एष प्रतिमयेत्यस्मापि नित्यत्वाद्वयस आकारमपीच्छन्ति । यथाह-
बोधायनः—तस्य रूपं श्येनाकृतिर्भवतीति ॥

इति चतुर्दशः खण्डः

इति चतुर्थः पटलः ॥

पंचमः पटलः

अथ पञ्चदशः खण्डः

इयेनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥ (1)

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ (2)

Kapardi (Sutra 1 and 2)

इयेन इव चेतव्यः इयेनचित् तदाकारं चिन्वीत । आकृत्याः फलमाकारसम्पादनं स्वयमेव वक्ष्यति । अष्टजुपक्षः व्यस्तपुच्छोऽसङ्कोचितपुच्छः ।
कथं वक्रता ? —

पश्चात् प्राङ्द्वहति ॥ (3)

पुरस्तात् प्रत्यङ्द्वहति ॥ (4)

एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥ (5)

Kapardi (Sutra 4 and 5)

उन्नयति पुरस्तात्प्रत्यङ्द्वहति । एवमेव वक्राः पक्षा यस्य स वक्रपक्षः । हिशब्दः प्रसिद्धो । एवमिव—एवमेव वयसामुत्पत्ततां मध्ये पक्षनिर्णामो नमन भवतीति श्रुतिः ॥

यावानग्निस्तारत्नप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यते ॥ (6)

प्रादेशं चतुर्यमात्मनश्चतुर्भागीयाश्चाष्टौ, तासां तिस्रश्चरः ॥ (7)

इतरत्पक्षयोर्विभजेत् ॥ (8)

Kapardi (Sutra 6, 7 and 8)

धरतिना प्रादेशेन च वर्धितोऽग्निः प्रावृत्तो यावान् संपद्यते¹ प्रादेश इति पृथ्वीयादिति शेषः । सारत्नप्रादेशाग्नी परप्रादेशं पुच्छे आत्मनि चतुर्यं

1 संपद्यते । तथा प्रादेशे ह्येतात्प्राष्टौ प्रादेश इति ।

पुरुषक्षेत्रं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ शिष्टे पुरुषे ऽष्टौ¹ चतुर्भागीया. क्षेत्रं च गृहीत्वा तासां चतुर्भागीयानां तिस्रश्चतुर्भागीयादिसरसि निघातव्या - इतर-त्सर्वं पक्षयोर्विभज्य क्षिपेत् । पङ्कटगुलमात्रं प्रादेशे । पष्ट्यगुल पुरुषे । चतुर्भागीयासु पञ्चमु पादोन नवदशाङ्गुलम् । एतदेवैककस्मिन् पक्षे क्षिपेत् ।

पञ्चारत्तिः पुरुषः ॥ (9)

चतुररत्ति व्यायाम. ॥ (10)

चतुर्विंशत्यङ्गुलस्योऽरत्तिः ॥ (11)

सदर्थं प्रादेश इति वृत्तिः ॥ (12)

Kapardi (Sutra 9 10 11 and 12)

पञ्चेति—एतत्पुरुषस्य प्रमाणम् । चतुरिति—एतदरत्तिप्रमाणम् । वृत्तिः—एव कल्पना । इतिशब्द. प्रकारे । अनेन मार्गेण कल्पयेदित्यर्थः । तिस्रदङ्गुल चतुर्भागीयम् ।

Karavinda (Sutra 1)

इयेन—पक्षविशेषः । तदाकारमग्निं चिन्वीत स्वर्गकाम । वयसा वा एष प्रतिमा चोयते इति वयोमात्रसदृशः प्राकृतोऽग्निः । अयं तु इयेन-सदृशः । कीदृशः इयेन इत्याह—

Karavinda (Sutra 2 3, 4 and 5)

वक्रो—अनृज यस्य स वक्रपक्षः । व्यस्तं विस्तीर्णं पुच्छं यस्य मूलादारभ्य उपरिपरि विस्तीर्णं सः । पश्चात् प्राङ्गुहतीति उदूहनमुन्नयनं प्रथमपक्षार्धं मूलादारभ्य पश्चात्प्रभृति प्रागुन्नयेत् । पुरस्तात्प्रत्यङ्गुहतीति । द्वयपक्षार्धं मध्यादारभ्य पुरस्तात् प्रभृति प्रत्यगुन्नयेत् । एवमिवहीति निपातसमुदायः प्रसिद्धौ । वयसां मध्ये—इयेनानां पक्षयोर्मध्ये । निर्णाम—निर्णामनं निर्गत्य प्रह्वीभावः । विज्ञायते—भूयते दृश्यते वा । पक्षनिर्णाम इति वचनसामर्थ्यात् पक्षयोर्मध्य इति गम्यते । यद्वा वयसा पक्षिणां मध्ये इयेनानां पक्षयोर्मध्ये निर्णाम दृश्यते—पक्षिणा दृश्यते इति ॥

Karavinda (Sutra 6 7 and 8)

प्राकृतमग्निमात्मपक्षपुच्छशिरस्सु विभजेत् । कान् विभागानित्याह—पुच्छात् प्रादेशक्षेत्रमात्मनश्चतुष्पुरुषादेकपुरुषक्षेत्रम् (ष्टौ) ष्टादशचतु-

भांगीया यावति क्षेत्रे उपधीयन्ते तावच्चात्मक्षेत्रेन सगृह्य तासां चतुर्भांगीयानां तिस्रो (ग्ने) ग्रै शिरः कुर्यात्-अवशिष्टपञ्चदश (विंशति) चतुर्भांगीया पुरुषः प्रादेशश्च प्राकृतयोः अर्धरत्नपुरुषयोः पक्षयोर्विभजेत्-क्षिपेदित्यर्थः । एव सत्यर्धदशमा अस्तनयश्चतुर्भांगीनाङ्गुलिश्चैकैकं पक्षः । अर्धतृतीयपुरुष आत्मा । पुरुषमात्रं पुच्छम् । तिस्रश्चतुर्भांगीयाश्शिरः ॥

Karavinda (Sūtra 9 10 11 and 12)

‘पञ्चारत्निरग्नी पुरुषः । यावान् पुरुष ऊर्ध्वं बाहुस्तावान् भवतीति पुरुषप्रमाणविशेषविधेः । अन्यत्र चतुररत्नः । चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरत्नः । तदर्थं प्रादेशः । स च द्वादशाङ्गुलः । वृत्तिः अचार्यस्य समयः ॥

Sundararaja (Sūtra 1)

तैत्तिरीयके काम्यप्रकरणे पठितोऽप्ययं श्येनचित् नित्य एव स्वर्ग-फलकत्वात् चतुरस्राग्निवत्तस्यापि स्वर्गफलकत्वः । ‘सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते । यदग्निः’ इति लिङ्गानि चान्न प्रागेव दर्शितानि ।

Sundararaja (Sūtra 2 3 4 and 5)

श्रुत्यन्तरमिदं श्येनचिद्वाक्यस्य शेषभूतम् । तत्र वक्ता पक्षमध्ये । व्यासः पुच्छाग्रे । पक्षयोर्वैक्रीकरणप्रकारमपि श्रुतिरेवाह—

पश्चात्प्राङ्दूहति पक्षमध्ये । पुरस्तात्प्रत्युङ्ङुहति पक्षग्राप्यययोः । एवमिव हि वयसा पक्षस्य मध्ये मध्येपक्षः निर्णामो वक्ता । मध्ये-पक्षनिर्णामः—वयसामुत्पतता पक्षमध्ये निर्णामः एवमिव हि दृश्यत इत्यर्थः ।

Sundararaja ((Sūtra 6)

सारत्निप्रादेशश्चतुरस्रोऽग्निर्मावान् सम्पद्यते सावानेवायं श्येनचिद्-भवति । सारत्निप्रादेशग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तमेव ।

Sundararaja (Sūtra 7)

‘आदधीतेति’ शेषः । पुच्छे पुरुषादधिकं प्रादेशमात्मनश्चतुर्यं पुरुष-चतुर्भांगीयाश्चाष्टौ आत्मन एवादधीतः । शिष्ट आत्मा । अर्धतृतीय पुरुषः । पुच्छ पुरुषप्रमाणः (मात्र) मेव ।

तासां तिस्रश्चतुर्भांगीयाः शिरः प्रकल्पयेत् ।

Sundararaja (Sūtra 8)

पुच्छादात्मनश्चात्र शेष द्वेषा विभज्य पक्षयानिदध्यात् । एकैकस्मिन्

पक्षे प्रादेशार्धं पङ्ङुल आत्मचतुर्धादिधं पष्टिरङ्गुलयः । पञ्चानां चतुर्भागीयानां मध्ये पुरपायामे पक्षे न्यस्ते पादोना एकान्त्रिशतिरङ्गुलयः प्राकृतः पक्षः । चतुश्चत्वारिंशदधिकशताङ्गुलयः । एभिः सहित. पादोर्नैकान्त्रिशच्छतद्वयाङ्गुलः सम्पद्यते । तदेतद्वक्ष्यति अर्धदशमा अरत्नय इत्यादि ।

Sundararaja (Sūtra 9, 10 11 and 12)

सार्वत्रिकी चेपा क्लृप्तिः ।

अर्धदशमा अरत्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागीनाः पक्षायामः ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 13)

प्रादेशदशमा अरत्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागीनाः पक्षायामः—पक्षयोरायाम. । प्राकृताः पङ्ङरत्नयः अर्धपुरुषे प्रादेशसहिता रत्निद्वयमष्टादशाङ्गुलाश्चतुर्भागीनाश्च प्रादेशे पङ्ङगुलाः । ता अष्टादशभिस्सहारत्निः सर्वं सम्भूयार्धदशमा अरत्नयोऽङ्गुलाश्च चतुर्भागीनाः । एष पक्षयोरायामः ।

द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशां करोति ॥ (14)

मध्ये लक्षणम् ॥ (15)

पक्षस्यापरयोः कोट्योरन्तो नियम्य लक्षणेन प्राचीनमायच्छेदेन पुरस्तात् ॥ (16)

स निर्णामः¹ ॥ (17)

एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥ (18)

Kapardi (Sūtra 14 15 16 17 and 18)

द्विपुरुषप्रमाणां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा मध्ये रज्जुस्य कृत्वादिति शेषः² । अनेनैव मागणोत्तरस्यापि पक्षस्य नमन व्याख्यातम् । एष पक्षयोर्वन्कतः ॥ ७ ॥

1 सन्नाम (पुरस्तात्सन्नाम) -17th and 18th form one Sūtra

2 After शेष read

दक्षिणस्य पक्षस्यापरयोः कोट्योरपरयोर्न्तो नियम्य पाशां प्रतिमुख्य लक्षणेन प्रागपसार्यं शङ्कू निहन्त्यात् । एव पुरस्तात् पूर्वयोः कोट्योरन्तो नियम्येत्येवमादि । स निर्णामोनमन पक्षयोः ।

आत्मा द्विपुरुषायामोऽर्धं पुरुषव्यासः ॥ (19)

पुच्छेऽर्धं पुरुषव्यासं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् ॥ (20)

तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥ (21)

Kapardi (Sūtra 19, 20 and 21)

द्विपुरुषायाम् आत्मा अर्धं पुरुषव्यासः । एवं दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य पुच्छस्थानेऽर्धं पुरुषा तिर्यङ्मानो पुरुषप्रमाणा पार्श्वमानी भवति यथा तथा यच्छेत्—कुर्यादित्यर्थः । तस्य चतुरस्रस्य दक्षिणपार्श्वेऽन्यं तादृग्विधं चतुरस्रमुत्तरतश्चान्यम्¹ । एवं त्रीणि चतुरस्राणि अर्धं पुरुषव्यासानि ।

तावद्विषया व्यवलिखेत्² ॥ (22)

यथाऽर्धं पुरुषोऽप्यये स्यात्³ ॥ (23)

शिरस्यर्धं पुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धात्तावति दक्षिणयोनिपातयेत्⁴ ॥ (24)

Kapardi (Sūtra 22, 23 and 24)

तो चतुरस्रो यो पार्श्वस्थो । तावद्विषया कर्णेन अवलिखेत्; यथाऽप्यये आत्मपुच्छसन्धौ अर्धं पुरुषमात्रं कृतं पूर्वस्य भवति । प्राच्यमिव दक्षिणं प्राच्यमिवोत्तरम् । एव कृतेऽप्यये अर्धं पुरुषमात्रं भवति । शिरस्स्थानेऽर्धं पुरुषप्रमाणेन चतुरस्रं⁵ कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धादारम्य तावत्येवार्धं मध्ये निपातयेत्—अवलिखेत् । तिस्रः परिसिष्यन्ते इत्युपरितने वक्ष्यति । अत्रापि तिस्रः शिरसीत्युक्तम् ।

1. तादृग्विधं चतुरस्रं एवमुत्तरतश्चान्यम् ।

2-3. ताव + स्यात्

तो चतुरस्रो यो पार्श्वस्थो । तावद्विषया कर्णेनावलिखेत् । यथाऽप्यये आत्मसन्धौ अर्धं पुरुषमात्रं कृतं पूर्वस्य भवति । स्रुचमिव दक्षिणमसमेवमिवोत्तरं । एव कृतेऽप्यये अर्धं पुरुषमात्रं भवति ।

4. शिरस्य + तयेत्

शिरस्स्थानेऽर्धं पुरुषप्रमाणेन चतुरस्रं कृत्वा तस्या करण्या अर्धादारम्य तावत्येवार्धं मध्ये निपातयेत् । “तिस्रः परिसिष्यन्ते” इत्युपरितने वक्ष्यति । तत्रापि तिस्रः शिर इत्युक्तम् ।

5. शिरस्यर्धं पुरुषेण चतुरस्रं ।

Karavinda (Sutra 13)

अपरेण मूपावटदेशं संचरमवशिष्येत्यादि विमाय पक्षाप्येषु शङ्कुं निहत्य दक्षिणोत्तरया रज्ज्वा नवारत्नीन् प्रादेशमङ्गुलं चतुर्भागीनां चायाम् कृत्वा पक्षाग्रेषु शङ्कुं निहन्यात् । एवमेकादशभिरङ्गुलीभिः प्रादेशेन च पुरुषो हीयते । तत्राष्टमाभिरङ्गुलीभिरैका चतुर्भागीया भवति । तदर्धेनार्धद्विपुरुषायामां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा पक्षस्यापरकोटिशङ्कोः प्रतिमुच्य लक्षणेन प्राचीमपसार्य शङ्कुं निहन्यात् । एवं तस्यैव पूर्वयोः कोटयोः प्रतिमुच्य लक्षणेन प्रतीचीमपसार्य तत्र शङ्कुः । एवं कृते पश्चिमपार्श्वमान्याः पुरस्तात् पक्षमध्ये चतुर्विंशत्यङ्गुले सार्धसप्ततिले लक्षणं निपतति पुरतश्चैव । स निर्णामः—निर्णमनं पक्षस्य । अर्धदशमा इत्यादि स निर्णाम इत्यन्तेनोत्तरमपि पक्षं कुर्यात् ॥

Karavinda (Sutra 19)

आत्मानं प्राक्त्वेन द्विपुरुषायाममुदवत्त्वेनाध्यर्धपुरुषमनुपृष्ठ्य मितु-
यात् ।

Karavinda (Sutra 20, 21, 22 and 23)

पुच्छे पुरुषायामानि तदर्धविस्तराणि प्रत्यगायतानि त्रीणि चतुर-
स्त्राणि दक्षिणोत्तराणि विहत्य दक्षिणं चतुरस्त्रं दक्षिणापरकोटिं प्रत्यक्ष-
यालिखेत् । एवमुत्तरापरकोटिं प्रति । एव कृते पुच्छमूलेऽथपुरुषाविस्तारम-
थ ऽध्यर्धपुरुषविस्तारं पुरुषमात्रायाम् चतुरस्त्रं भवति ॥

Karavinda (Sutra 24)

आत्मनः पूर्वकरणीमध्ये पुच्छवदधायामविस्तारं चतुरस्त्रं कृत्वा
तत्पूर्वकरणीमध्याद्दक्षिणोत्तरकरणीमध्ये रेखा निपातयेत्-रेखयोर्बहिस्त्य-
जेत् ॥

Sundararaja (Sutra 13)

व्यासः पुरुषमात्र एव । अथ तस्य निर्णामः—

Sundararaja (Sutra 14, 15, 16, and 17)

कोटयोरप्राप्यययोरेव पुरस्तात्पूर्वयोः कोटयोरन्ती नियम्नं यत्पश्चा-
दपच्छिद्यते तत्पुरतादागच्छति ।

Sundararaja (Sutra 18 and 19)

एवमेवात्मनि त्रयः पुरुषा स्थिताः ।

Sundararaja (Sutra 20, 21, 22 23 and 24)

आत्मनः पुरस्ताच्छिद्धरः ।

इति पञ्चदशः खण्डः ।

अथ षोडशः खण्डः

अप्ययान् प्रति श्रोण्यसानपच्छिन्द्यात् ॥ (1)

Kapardi (Sutra 1)

अप्ययशब्देन पक्षपुच्छशिरसा सन्धिरुक्त । तान्प्रत्यपच्छिन्द्यात्—
श्रोण्यसात्त्यजेत् । शिरसोऽप्ययादारम्य पक्षाप्यय प्रति । एव श्रोण्योरसे च ।
एव द्वे द्वे चतुर्भागीये निरस्ते भवत । वक्ष्यति चत्वारिंशत्परिशिष्यन्तइति ॥

एवमिव हि श्येन ॥ (2)

Kapardi (Sutra 2)

प्रसिद्धः । वक्ष्यति च 'यावदाम्नानसारूप्यम्' इति ।

करण पुरुषस्य पञ्चमायामं पठव्यास कारयेत् ॥ (3)

ययायोगनतम् ॥ (4)

तत्प्रथमम् ॥ (5)

Kapardi (Sutra 3 4 and 5)

पुरुषपञ्चमायाम पुरुषपठव्यास—अरस्तिमात्रो पार्श्वमानो षड्-
भागातिर्यङ्मानो यथा युज्यते तथा नतः, नतशब्देन प्रजम्भनमुच्यते । तथा
प्रजम्भमेत् । एकामक्षणादीर्घा¹ कुर्यात् । यथा युज्यत इति ययायोगः । तत्प्र-
थमं करणम् । प्रथममित्यस्य सज्ञा ।

ते द्वे प्राची सहिते ॥ (6)

तद् द्वितीयम् ॥ (7)

Kapardi (Sutra 5 and 6)

ते द्वे विपर्यस्ते उपसृत्य मध्यमफलके मसृष्टे यथा तिष्ठत तथाविध
करण द्वितीयम् ।

प्रथमस्य षड्भागमष्टभागेन यर्धयेत् ॥ (8)

1 एकामक्षणादीर्घ—B

यथायोगनतम् ॥ (9)

तत् तृतीयम् ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 8 9 10)

प्रथमस्य षड्भागकरणमष्टभागेन वर्धयेद्दीर्घं कुर्यात् । मात्रा ? तमक्षया छिन्द्यात् । छिन्ना यथा युज्यते नमन तथा योग । यथा पक्षनमने ऽप्यर्धं युज्यते तथा नत वक्र तृतीयकरणम् ॥

चतुर्भागीयाऽप्यर्धा ॥ (11)

तस्याश्चतुर्भागीयामात्रमक्षया छिन्द्यात् ॥ (12)

तच्चतुर्थम् ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 11 12, and 13)

चतुर्भागीयाप्यर्धं भूमावालिख्य चतुर्भागीया न त्यजेत् । तयाभूतेष्टका येन करणेन क्रियते तच्चतुर्थं करणम् । पोडशी चतुर्भिरिति वक्ष्यति । तदे तत्करणम् ॥

Karavinda (Sūtra 1 and 2)

अप्ययशब्देनात्मन पक्षपुच्छशिरसा सन्धिहृष्यते । शिरसोऽप्ययादारभ्य आपक्षाप्ययात् पुच्छाप्ययादारभ्य आरक्षाप्ययात् । एवमिवहीति गतम् ॥

Karavinda (Sūtra 3 4 and 5)

पुरुषस्य पञ्चम चतुर्विंशतिरङ्गुलय एकत । अन्यतो विंशतिरङ्गुलय प्रथम करणम् । यथायोगनत भवेत्-उपधाने यथायुज्यते तथा कुर्यात् । नमन-प्रकारश्चोपरि ¹श्येने वक्ष्यते प्रथमादयशब्दा व्यवहारसौकर्याय ॥

Karavinda (Sūtra 6 and 7)

प्रथमकरणे प्रागायते दक्षिणमेकमुत्तरमेकमिति सहिते चतुर्विंशत्य-ङ्गुले पार्श्वमान्यो चत्वारिंशदङ्गुले तिर्यङ्मान्यो । तयोरेकानमनविधिना मध्ये निरुता एकगर्श्वे उन्नता । तद्वितीय करणम् ।

Karavinda (Sūtra 8, 9 and 10)

प्रथमकरणस्य षड्भागो विंशत्यङ्गुलमष्टभागेन पञ्चदशाङ्गु-

लेन यथायोगनतेन वर्धयेत्, यथा षड्भागः पक्षानुरोधी वक्रस्स्यादष्टमभाग
आत्मानुरूप ऋजुर्भवेत्तृतीय करणम् ॥

Karavinda (Sutra 11, 12 and 13)

चतुर्भागीयाऽण्गुल्या । साऽध्यर्धा कार्या । तस्याश्चतुर्भागीयामात्रम-
क्षण्या मात्रमक्षण्या छिन्द्यात् । एतदुक्तं भवति-पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलायाम
त्रिंशदङ्गुलव्यास कृत्वा त्रिंशदङ्गुलमक्षण्या छिन्द्यात् । एवमेका पाश्वर्मानो
पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलयः एका तिर्यङ्मानी त्रिंशदङ्गुलयः एकाऽक्षण्या स्थिता
द्विचत्वारिंशदङ्गुलयः चतुर्दश तिलाः । एतच्चतुर्यं करणम् ॥

Sundararaja (Sutra 1)

पक्षपुच्छशिरोऽप्येभ्यः अन्योन्यं प्रत्यक्षण्या परिच्छिन्द्यात् । एवमा-
त्मनोऽर्धपुरुषो निरस्तो भवति ॥

Sundaraja (Sutra 2, 3, 4 and 5)

चतुर्विंशत्यङ्गुल । पाश्वर्फलकम् । विंशत्यङ्गुलं तिर्यक्फलकम् ।
यथायोगनत यथा युज्यते पक्षे तथा नतम् । तस्यैकाक्षण्याऽर्जुः पञ्च-
त्रिंशिका विंशतितिलयुक्ता । अपरा षड्विंशिका षट् तिलयुक्ता । एव कृते
पक्षायामस्य द्वादशभागः एकात्रिंशतिरङ्गुलयः तिलौ च दृष्टकाव्यासो
भवति । तदेतत्प्रथम करणम् । अरतिप्रदेशरहितप्रकृतिके पक्षायामस्य
त्रिंशदङ्गुलहानि । तदनुगुणं चेष्टकानां नमत भवति । तत्र कर्णौ एकविं-
शकैकात्रिंशकौ तिलत्रययुक्तौ ।

Sundararaja (Sutra 6 and 7)

यथा षड्ध्री भवति यथा सहिते ।

Sundararaja (Sutra 8, 9 and 10)

पञ्चदशाङ्गुलव्यास अरत्नधायाम समकर्णं दीर्घचतुरस्र प्राणायते
भूमौ लिखित्वा प्रथमेन प्राणायतेन युज्ज्यात्तृतीयम् । ऋज्ववस्थिनमेव
प्रथमापेक्षया नतमित्युच्यते यथायोगनतमिति ।

Sundararaja (Sutra 11, 12 and 13)

एका पाश्वर्मानो पञ्चदशाङ्गुला । अन्या पञ्चचत्वारिंशदङ्गुला ।
एका तिर्यङ्मानी त्रिंशदङ्गुला । अन्या द्विचत्वारिंशदङ्गुला सचतुर्दश-
तिला ।

चतुर्भागीयार्धं पञ्चमम् ॥ (14)

Kapardi (Sutra 14)

एकतस्त्रिंशदङ्गुलमन्यतः पञ्चदशाङ्गुलं तत्पञ्चमम् ।
तस्याक्षण्या भेदव्यष्टम् ॥ (15)

Kapardi (Sutra 15)

तस्य पञ्चस्याक्षण्या कर्णेन विभज्यत इति भेदव्यष्टम् ।
पुरुषस्य पञ्चमभागं दशभागव्यास¹ प्रतीचीनमायच्छेत् ॥ (16)
तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥ (17)
तावक्षण्या दक्षिणावरयोः कोटघोरालिखेत् ॥ (18)
तत्सप्तमम् ॥ (19)

Kapardi (Sutra 16 17. 18 and 19)

अरस्तिमात्रायाम प्रादेशव्यास प्रतीचीनं प्रत्यागायतमायच्छेत् । भूमौ
दक्षिणपाद्वर्ज्यं तथाविधमुत्तरतश्चान्यं तथाविधम् । तावक्षण्या कर्णेन
दक्षिणावरयोः कोटघोरारभ्य सूच्यवदालिखेत्² । तत्सप्तमम् ॥

एवमन्यत् ॥ (20)
उत्तरं तत्तरस्याः कोटया लिखेत् ॥ (21)
तदष्टमम् ॥ (22)

Kapardi (Sutra 20, 21 and 22)

एवमेव कृत्वोत्तरं चतुरस्रमुत्तरस्याः कोटया आरभ्य दक्षिणा कोटिं
प्रत्यालिखेत् सूच्यवत्तदष्टमम् ।

चतुर्भागीयाक्षण्योभयतो भेदो नवमम् ॥ (23)

Kapardi (Sutra 23)

अक्षण्या उभयतः कर्णेन भेदनं खण्डनं तस्याश्चतुर्भागीयायास्तथा-
विधं नवमं करणम् । पादमात्रं पादेष्टका त्रिभिरिति ॥

उपधाने षष्टिष्यष्टिः पक्षयोः प्रथमा उदीचीर्नि(रूप) दध्यात् ॥
(24)

1 व्यास पुरुष प्रतीचीनमायच्छेत् ।

2 सूच्यवदालिखेत्—B

पुच्छपाश्वंघोरष्टावष्टौ ॥ (25)

षष्ठ्या ॥ (26)

तिस्रोऽप्रे तत एकान्ततस्तिस्रः तत एका ॥ (27)

पुच्छाप्यये चतुर्थ्यो विशये ॥ (28)

तयोस्तु पञ्चात्पञ्चम्यावनोकसहिते ॥ (29)

Kapardī (Sūtra 25, 26 27, 28 and 29)

उपवानकाले एकस्मिन् पक्षे षष्ठि प्रथमा उदोचोदगायना निद-
ध्यात्—उपदध्यात् त्रिशद्विंशद्विपर्ययस्य कारिता । एवमुत्तरपक्षेऽपि । पुच्छ-
स्य पार्श्वयोहमयोष्यष्टयः षष्टावेकस्मिन् पार्श्वेऽपरस्मिन् षष्टौ । कथमित्या-
ह—पुच्छाग्र तिस्रः तासां पुरस्तादेकाम् । एवमुत्तरस्मिन् पार्श्वे विपर्ययस्य कारि-
ता । पुच्छे चात्मनि चस्थिते तिर्यक्—तयोश्चेति तयोः पञ्चात्पुच्छे अनी-
कनीसहिते—मुखसहिते मेपयुषवत्¹ ।

Karavinda (Sūtra 14)

त्रिशदङ्गुलायाम पञ्चदशध्यास यत्तत्पञ्चम करणम् ॥

Karavinda (Sūtra 15)

पञ्चमस्याक्षया भेद कृत्वा षष्ठ करणं भवति सा पादेष्टका ।
तस्यैकत्रिशदङ्गुलमन्यत् पञ्चदशाङ्गुलमन्यदक्षण्या एकोनविंशतितिला-
धिक त्रयस्त्रिशदङ्गुलम् । एतत् षष्ठ करणम् ॥

Karavinda (Sūtra 17, 18 and 19)

चतुर्विंशत्यङ्गुलायाम तदध्वंविस्तार चतुरस्र कृत्वा तस्य दक्षिणत
उत्तरतश्च तादृशे चतुरस्रे । एवं त्रीणि चतुरस्याणि कृत्वा दक्षिणोत्तर-
चतुरस्रे दक्षिणापरकोटौ प्रत्यालिखेत् । एव पार्श्वमान्यौ षड्विंशत्यङ्गुले
षष्टाविंशतितिलाधिके । तिर्यङ्मान्यौ चतुर्विंशत्यङ्गुले । एतत्सप्तम
करणम् ॥

Karavinda (Sūtra 20 21 and 22)

सप्तमवत्त्रीणि चतुरस्याणि कृत्वा दक्षिण दक्षिणापरकोटि प्रत्यालि-
खेदुत्तरमुत्तरापरकोटि प्रति । एवमपि ते एव पार्श्वमान्यौ पूर्वं पार्श्व
द्वादशाङ्गुल पश्चिम तु षट्त्रिशदङ्गुल । यदेवं तदष्टम करणम् ॥

1. मेपयुषवत् ।

Karavinda (Sutra 23)

चतुर्भागीयाया उभयतो भेदोऽक्षण्या भवेत् । इयमपि पादेष्टका ।
पाश्वंमान्यो अक्षण्या एकविंशत्यङ्गुले सप्ततिसहिते त्रियंगेकं त्रिशदङ्गु-
सम् । एवं नवमं करणम् ।

अयोपधानमुच्यते—

Karavinda (Sutra 24)

उपधानकाले दक्षिणे पक्षे पष्टिः प्रथमा उदीचीनिदध्यात् । उत्तरे
च पष्टिम् । छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ।

Karavinda (Sutra 25 and 26)

पष्ठकरणोत्पन्ना अष्टावष्टी पुच्छपाश्वयोः ।

उपधानप्रकारमाह—

Karavinda (Sutra 27)

पुच्छपाश्वयोरित्येव । तिस्रोऽग्रे पुच्छस्य दक्षिणश्रोण्यामेका प्राची
बाह्यविशेषा । तस्या उत्तरतो द्वे नानाग्रे विशेषसहिते । तयोः पुरस्तादेका
बाह्यविशेषा प्रागग्रा । तस्याः पुरस्तात्पूर्ववत्तिस्रः । तासां पुरस्तात् पूर्वव-
देका । एवमुदवपाश्वेऽपि ॥

Karavinda (Sutra 28)

पुच्छात्मसन्धी द्वे चतुर्थ्यो विशये । अविशेषादात्मनि पुच्छे च
समे ॥

Karavinda (Sutra 29)

तयोश्च पश्चात् द्वे पञ्चम्यावर्धेष्टके । अनीकं मुखम् । तेन सहिते
मेघयुद्धवत् ॥

Sundararaja (Sutra 14)

त्रिशदङ्गुलायाम् पञ्चदशाङ्गुलव्यास समकर्णं दीर्घचतुरस्रम् ।

Sundararaja (Sutra 15 16, 17, 18, 19, 20, 21 and 22)

यस्या पुरस्तात्प्रादेशस्त्रियङ्मानी पश्चात् प्रादेशत्रयम् । सप्तमाष्ट-
मयोर्हयोरपि पाश्वर्धफलकानि सप्तविंशकानि पट्टतिलोनानि ।

Sundararaja (Sutra 23)

चतुर्भागीयामुभयतोऽक्षण्याभिन्नाया चत्वारो नवमा भवन्ति

त्रिकोणाः । तेषामेकं करणं नवमम् । तस्यैकं फलकं त्रिंशदङ्गुलं । अन्ये
एकविंशके सप्ततिले ।

Sundararaja (Sutra 24)

प्रथमाः प्रथमकरणकृता । एवं पष्ट्य इत्यादिषु उदीचीरुदगा-
यताः ॥

Sundararaja (Sutra 25 and 26)

प्रागयता एताः । आसामुपधानप्रकारमाह—

Sundararaja (Sutra 27)

तिसृणां द्वे प्रागग्रे । एका प्रत्यगग्रा ।

Sundararaja (Sutra 28)

उदगग्रा दक्षिणाग्रा च । ते आत्मानं पुच्छं च पञ्चदशाङ्गुला-
वेते ।

Sundararaja (Sutra 29)

अनीकसहिते मुखसहिते । उदगायते ।

इति षोडशः खण्डः ।

सप्तदशः खडः

शेषे दश चतुर्थ्यः ॥ (1)

श्रोण्यंसेषु चाष्टौ ॥ (2)

प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ (3)

Kapardi (Sūtra 1, 2 and 3)

पुच्छशेषे चतुर्थ्यो दश तिर्यगायताः । श्रोण्यंसेषु चाष्टौ श्रोण्या-
श्चतस्रः प्रागायताः । उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च विपर्यस्य कारिताः ।
असयोश्चैवम् ।

शेषे च षड्विंशतिरष्टौ षष्ठ्यश्चतस्रः पञ्चम्यः ॥ (4)

Kapardi (Sūtra 4)

आत्मनि शेषे शिष्टे देशे षड्विंशतिश्चतुर्थ्यः । अष्टौ चतस्रः
पञ्चम्यः । तासामुपधानमार्गं उच्यते—विशयानां मार्गे तिर्यगात्मनि
चतुर्दश चतुर्थ्यः । तासां पाश्वंयोर्द्वे द्वे प्राच्यौ प्रतीच्यौ च विपर्यस्य
कारिते । उत्तरे पाश्वे चतुर्दशानामेव पाश्वंयोर्मध्ये द्वे द्वे तिर्यक् ।
एताव्यड्विंशतिश्चतुर्थ्यं उपहिता । चतस्रश्चतुर्भागीयाकोणेषु स्थिताः ।
तासु चतस्रः पञ्चम्यः तिर्यक् । षष्ठ्यश्चाष्टौ तिर्यगेव ॥

शिरसि चतुर्थ्यौ विशये ॥ (5)

तयोश्च पुरस्तात्प्राच्यौ ॥ (6)

एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 5, 6 and 7)

तयोर्विशययोः पुरस्तात्प्राच्यौ चतुर्थ्यौ विपर्यस्य कारिता दक्षिणतः ।
एतेन किमर्थमिदम् यावता द्विशत एव ? परिभाषेयम् । योऽयं प्रस्तारो
द्विशत (सप्त) इति परिभाष्यते । सङ्ख्यायां पूरयेदित्युक्ते द्विशत एव पूर्यते ।
इतरथा का सङ्ख्या पूरयितव्येति न ज्ञायते । अस्ति सहस्रसङ्ख्येयमिति
चेन्न । प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति वचनमनर्थकं सम्पद्यते । तस्मात्परिभा-
षेयमिति ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारे पञ्च पञ्च निर्णामयोद्वितीयाः ॥ (8)

अप्यययोश्च तृतीयाः ॥ (9)

आत्मानमष्टभागावेताः ॥ (10)

Kapardi (Sutra 8, 9 and 10)

द्वितीया वक्त्रीभूताः । निर्णामो वक्त्रप्रदेशः । तस्मिन् प्रदेशे पञ्चपञ्च द्वितीयाः । अप्यययोश्च तृतीयाः—पक्षाप्यययोस्तृतीया आत्मानमष्ट-
भागावेता व्याप्ताः । चतुर्भागीयेष्टकामात्रमात्मनि स्थिताः । पञ्चपञ्च
विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षाप्यये ।

शेषे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राचीः ॥ (11)

Kapardi (Sutra 11)

दक्षिणे पाश्वे पञ्चविंशतिः । दक्षिणे पक्षे उत्तरे पाश्वे पञ्च-
विंशतिरुत्तरे पक्षे विपर्यस्य कारिता दक्षिणे पक्षे विंशतिः ।

पुच्छपाश्वयोः पञ्च पञ्च सप्तम्यः ॥ (12)

Kapardi (Sutra 12)

उत्तरे पाश्वे विपर्यस्य कारिताः ।

द्वितीयचतुरर्थोश्चान्यतरतः प्रतिसंहितामेकंकाम् ॥ (13)

Kapardi (Sutra 13)

द्वितीयायां रीत्या चतुर्थ्यां च रीत्या अन्यस्मिन्पाश्वे एकैका
सप्तमी । एका दक्षिणे पाश्वे विपर्यस्य कारिता । अपरा उत्तरे पाश्वे ॥

शेषे त्रयोदशाष्टम्यः ॥ (14)

Kapardi (Sutra 14)

पुच्छदेशे त्रयोदशाष्टम्यश्शेरते ।

श्रोण्यंतेषु चाष्टौ चतुर्थ्यो दक्षिणा उदीचीश्च ॥ (15)

Kapardi (Sutra 15)

दक्षिणस्यां दक्षिणायते विपर्यस्य कारिते । उत्तरस्यां श्रोण्यां
उदगायते । दक्षिण्ये दक्षिणायते : उत्तरेऽमे उदगायते विपर्यस्य कारिते ॥

शेषे च विंशतिः ॥ (16)

त्रिंशन् षष्ठ्यः एका पञ्चमीम् ॥ (17)

Kapardi (Sutra 16 and 17)

चकारेण चतुर्थ्योऽनुकृष्यन्ते । त्रिंशत् पष्ठश्च एका च पञ्चमी ।
तामामुपाधानदेश उच्यते—आत्मनो दक्षिणे पाश्वे दश चतुर्थ्यं । पञ्च
प्राची. पञ्च प्रतीची एवमुत्तरे पाश्वे । मध्ये त्रिंशत् पष्ठश्च प्राची एका
च पञ्चमी । तासां पञ्चदश प्राची ^१ ॥

शिरसि चतुर्थी ॥ (18)

तयोश्च पुरस्ताच्चतस्रो नवम्यः ॥ (19)

एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (20)

अव्यत्यासं चिनुयाद्यावत् प्रस्ताराश्चिकीर्षेत् ॥ (21)

Kapardi (Sutra 18 19, 20 and 21)

नवम्यश्चतस्र पुरस्तात् । एषेति—गतमेतत् । किमर्थमिदम् ?
नियमार्थम् । किमत्र नियम्यते ? विषमद्विशतप्रस्तारो नियम्यते नोपरि
श्येन । श्येन एव नियम्यते नान्य । कथमवगम्यते नान्य इति ? प्रस्तार-
पूरणवचनात्—तत्राभि व्यत्यासं चिनुयादित्येतदेवोक्तं न पूरणवचनम् ।
तस्मादन्ये द्विशतप्रस्ताराः । अत्रैव परिभाषितत्वात् । इष्टकाकरणे पञ्च-
चत्वारिंशदङ्गुल दक्षिणेन गृहीत्वा चतुर्थी कारयेत् । विपर्यस्ता सव्ये ।
'व्यत्यासं चिनुयाद्यावत्, प्रस्ताराश्चिकीर्षेत्' इति । गतमेतत् ।

अत्र श्लोका भवन्ति—

एकोनविंशतिस्तिर्यङ्गुल सतिलद्वयम् ।

यथा भवेत्तथा कार्या यथायोगनत तु तत् ॥

यथोदीच्येव षड्भागे पष्ठभागेन वर्धनम् ।

करणस्य तृतीयस्य यथायोगनत भवेत् ॥

स विशेषश्चतुर्थस्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ।

चतुर्दशतिलैर्गुक्तं करणस्य भविष्यति ॥

पष्ठस्य करणफलक स्यात्त्रयस्त्रिंशदङ्गुलम् ।

अष्टादशतिलैर्गुक्तं इतरे सूत्रबोद्धे ॥

पाश्वेस्या सप्तमस्येयं विशत्य सह सप्तभि ।

षड्भिरेव तिलैरुन फलकेऽष्टाष्टमस्य च ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारे पञ्च पञ्च निर्णामयोद्वितीया ॥ (8)

अप्यययोश्च तृतीया ॥ (9)

आत्मानमष्टभागावेता. ॥ (10)

Kapardi (Sutra 8, 9 and 10)

द्वितीया वक्रोभूता । निर्णामो वक्रप्रदेश । तस्मिन् प्रदेशे पञ्चपञ्च द्वितीया. । अप्यययोश्च तृतीया.—पक्षाप्यययोस्तृतीया आत्मानमष्ट-
भागावेता व्याप्ता. । चतुर्भागीयेष्टकामात्रमात्मनि स्थिता. । पञ्चपञ्च
विपर्ययस्य कारिता उत्तरे पक्षाप्यये ।

शेषे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राचीः ॥ (11)

Kapardi (Sutra 11)

दक्षिणे पादर्वे पञ्चविंशति । दक्षिणे पक्षे उत्तरे पादर्वे पञ्च-
विंशतिरुत्तरे पक्षे विपर्ययस्य कारिता दक्षिणे पक्षे विंशति ।

पुष्टपादर्वयोः पञ्च पञ्च सप्तम्य ॥ (12)

Kapardi (Sutra 12)

उत्तरे पादर्वे विपर्ययस्य कारिता ।

द्वितीयचतुर्थोदद्यान्तरतः प्रतिसंहितामेकं काम् ॥ (13)

Kapardi (Sutra 13)

द्वितीयायां रीत्या चतुर्थ्या च रीत्या अन्यस्मिन्पादर्वे एकेना
सप्तमी । एषा दक्षिणे पादर्वे विपर्ययस्य कारिता । अपरा उत्तरे पादर्वे ॥

शेषे त्रयोदशाष्टम्यः ॥ (14)

Kapardi (Sutra 16 and 17)

षकारेण चतुर्थ्योऽनुकृष्यन्ते । त्रिशत् पष्ठयः एका च पञ्चमो ।
तामामुपाधानदेश उच्यते—आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे दश चतुर्थ्यः । पञ्च
प्राचीः पञ्च प्रतीचीः एवमुत्तरे पार्श्वे । मध्ये त्रिशत् पष्ठयः प्राची एका
च पञ्चमो । तासां पञ्चदश प्राचीः^१ ॥

शिरसि चतुर्थ्यो ॥ (18)

तयोश्च पुरस्ताच्चतस्रो नवम्यः ॥ (19)

एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (20)

षट्पासं चिनुयाद्यावतः प्रस्ताराश्चिक्ते त्व ॥ (21)

Kapardi (Sutra 18, 19, 20 and 21)

नवम्यश्चतस्रः पुरस्तात् । एषेति—गतमेतत् । किमयंमिदम् ?
नियमार्यम् । किमत्र नियम्यते ? विषमद्विशतप्रस्तारो नियम्यते नोपरि
श्येनः । श्येन एव नियम्यते नान्यः । कथमवगम्यते नान्य इति ? प्रस्तार-
पूरणवचनात्—तत्रात्र व्यत्यासं चिनुयादित्येतदेवोक्तं न पूरणवचनम् ।
तस्मादन्ये द्विशतप्रस्ताराः । अत्रैव परिभाषितत्वात् । इष्टकाकरणे पञ्च-
चत्वारिंशदङ्गुल दक्षिणेन गृहीत्वा चतुर्थीः कारयेत् । विपर्यस्ताः सव्ये ।
“व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्ताराश्चिकीर्षेत्” इति । गतमेतत् ।

अत्र श्लोका भवन्ति—

एकोनविंशतिस्तिर्यग्दङ्गुलं सतिलद्वयम् ।

यथा भवेत्तथा कार्या यथायोगनतं तु तत् ॥

यथोदीच्येव पङ्क्ताभागे पष्ठभागेन वर्धनम् ।

करणस्य तृतीयस्य यथायोगनतं भवेत् ॥

स विशेषश्चतुर्थस्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ।

चतुर्दशतिलैर्युक्तं करणस्य भविष्यति ॥

पष्ठस्य कणफलकं स्यात्त्रयस्त्रिंशदङ्गुलम् ।

अष्टादशतिलैर्युक्तं इतरे सूत्रबोदिते ॥

पार्श्वस्थाः सप्तमस्येयं विशत्यः सह सप्तभिः ।

पङ्क्तिरेव तिलैरुन फलकेऽष्टाष्टमस्य च ॥

प्रथमेन तृतीयेन विपर्यस्य पुन पुन ।
 तथा सप्तमपष्टम्या कारयेदिष्टका कृती ॥
 पञ्चत्रिंशद्विपर्यस्य चतुर्थेनापि कारयेत् ।
 एतावदेव कुशला इष्टकाकरणे विदुः ॥
 पुच्छे तिर्यङ्निघातव्या चतुर्थो दश चोदिता ।
 ययोश्चान्तरा तिर्यक् चतुर्थ्यस्त्युश्चतुर्दश ॥
 चतुर्थ्यं पार्श्वयोस्तासा पटपट्तिर्यक्तु मध्यमा ।
 कोरुषु तिर्यक् पञ्चम्य पष्टश्चाष्टौ तथाविधा ॥
 आपृच्छम्याप्ययात्तद्वत् शिरसि त्रिंशदिष्यते ।
 प्राच्यश्चैव प्रतीच्यश्च प्राचीध्वेव च पञ्चमी ॥
 चतुर्थ्यं पार्श्वयोस्तासा तथा शिष्टे च विंशति ।
 अन्यत्सर्वं ययासूत्र प्रस्तारो द्विशत क्रनौ ॥
 श्रोण्या¹ चैव तथैवासी पट्सु त्वेव तथाविधा ।
 चतुर्थ्यो² दक्षिण न पैता ॥
 श्रोण्योर्दक्षिण विज्ञेय तथा चैवास उत्तरे ॥

Karavinda (Sutra 1)

पुच्छे दश चतुर्थकरणानिष्यन्ता तिर्यगायना ॥

Karavinda (Sutra 2 and 3)

एव श्रोण्योश्चनस उत्तरपाश्वरे विपर्यस्य कारिता ॥

Karavinda (Sutra 4)

शेषे चेति चकाराच्चतुर्थ्योऽनुपज्यन्ते । आत्मशेषे पट्द्विशति-
 श्रुत्यर्थं । अष्टौ च पष्टश्च । चनस पञ्चम्य । ता एना अष्टात्रिंशत् ।
 आसामुपधानमुच्यते —

Karavinda (Sutra 5 and 6)

पृच्छगतविशयाना मध्ये तिर्यगात्मनि चतुर्दश चतुर्थ्यं प्राच्यो
 रीतय । तासा पार्श्वयो पश्चाद्दे पुरस्तात् द्वे दक्षिणत उत्तरतश्च ।
 ता अष्टौ । अष्टाना चनस प्राच्यश्चतस्र प्रतीच्य । चतुर्दशानामेव³

1 श्रोण्या ।

2 चतुर्थ्योऽष्टौ स्थापि दक्षिण

3 अष्टानामेव—C

पार्श्वयोर्मध्ये दक्षिणत उत्तरतश्च द्वे द्वे । ताश्चतस्रः । एवं पञ्चविंशति-
श्चतुर्ध्वः । भग्नानुपहिताः कोशेषु चत्वारश्चतुर्भागीयादेशाः । तेषु चतस्रः
पञ्चम्यः तिर्यक् । पष्टिश्चाष्टौ तिर्यगेव । शिरसि प्रत्येक दक्षिणोत्तरतः
प्राच्यौ तयोर्विशययोः पुरतः प्राच्यौ चतुर्थ्यौ । एवं बाह्यविशेषे ॥

Karavinda (Sutra 7)

उपघानविधिगतदेशादिसंख्यासमुदायवशेन प्रस्तारे शतद्वये सिद्धे-
ऽपि द्विशतः प्रस्तार इति वचनं प्रस्तारे द्विशतत्वसिद्धिकरणाय ।

Karavinda (Sutra 8)

निर्णामः पक्षयोर्मध्ये यत्र प्रदेश इत्युक्तम् । तस्मिन् द्वितीया. दक्षिणो-
त्तरपक्षयोः पञ्चपञ्च निर्णामानुरूपमुपधेयाः ॥

Karavinda (Sutra 9 and 10)

तृतीयकरणावेताः पञ्चपञ्चैवाष्टभागेन बधितेनात्मानमवगताः
पङ्कभागेन पक्षम् ॥

Karavinda (Sutra 11)

दक्षिणपक्षस्य दक्षिणभागे पञ्चविंशतिः । उत्तरपक्षस्य उत्तरभागे
पञ्चविंशतिः दक्षिणे विंशतिः ॥

Karavinda (Sutra 12)

पुच्छस्य दक्षिणे पार्श्वे पञ्च सप्तम्यः । उत्तरे पञ्च प्राच्यो
रीतयः ॥

Karavinda (Sutra 13)

अनेनान्ययोः सप्तम्योरुपघानमुच्यते । पुच्छपार्श्वगतसप्तमीरी-
त्योरन्तरस्या रीत्या द्वितीया । प्रतिसहितामेकामन्यस्या चतुर्थीप्रतिसहितां
चैकां सप्तमीमुपदध्यात् । एव द्वादश सप्तम्य उपहिता भवन्ति ॥

Karavinda (Sutra 14)

पुच्छशेषे अष्टमकरणोत्पन्नाः त्रयोदशोदीच्यः पञ्च रीतयः ।
पुच्छाग्रे पार्श्वगतयोस्सप्तम्योर्मध्ये पञ्चाष्टम्यौ । ननाग्रा द्वितीयायाम् ।
तिसृणा सप्तमीनां मध्ये तिस्रोऽष्टम्यः । तृतीयायां च तिस्रः । चतुर्थरीत्या

तिसृणां सप्तमीनां मध्ये एका । पञ्चमरीत्यां सप्तम्योर्मध्ये एका । एवं त्रयोदशाष्टम्यः यथायोग प्रागग्राः प्रत्यगग्राश्च भवेयूः ॥

Karavinda (Sutra 15)

श्रेण्योश्चतस्रः प्रत्येकं द्वे द्वे दक्षिणयोर्दक्षिणा उत्तरयोश्चतस्रः । सर्वा बाह्यविशेषाः ॥

Karavinda (Sutra 16, 17, 18 and 19)

आत्मशेषे विंशतिः । चकारेण वचनाभावे शिरसि चतुर्थ्यो । तयोश्च पुरस्तात् चतस्रो नवम्यः ॥

Karavinda (Sutra 20)

प्रस्तारशतद्वयनियमशङ्कानिराकरण्याय दिशतवचनम् ॥

Karavinda (Sutra 21)

गतम् ॥

अथ फलकानां प्रजम्भनमुच्यते—प्रथमकरणस्य विंशत्यङ्गुला त्रियङ्गुमानो प्रजम्भिते ययैकोनविंशतिरङ्गुलयस्साष्टादशतिलद्वयं च । ऋज्ववस्थिता भवति, तथा करणं प्रजम्भयेत् । वक्ष्यमाणप्रकारेण द्वितीयस्य करणस्य पक्षनमनो चतुर्विंशत्यङ्गुला सार्धं सप्ततिला । तस्याप्यष्टो भागश्चतस्रोऽङ्गुलयः सपादनतिलश्च । तेन द्वितीयकरणस्य दीर्घतया चत्वारिंशदङ्गुलयोः फलकयोर्मध्ये चतुर्विंशत्यङ्गुले एकस्मिन्नुन्नतिं च कुर्यात्; यथा तस्य भागद्वयभेदैकशः पूर्वकर्णसदृशं भवति तथेति । तृतीयस्य तु पष्ठाष्टभागसन्धौ नमनं । पष्ठं भागं पूर्ववन्ममेत्^१ । षष्ठमेव तु नमनमात्मानुरूपं ऋज्ववस्थानमेव । तस्मिन्नमनं पष्ठापेक्षया ।

सप्त दशोकाः—

द्वेने प्रथम पादस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
द्वितीयस्य तृतीयस्य चोच्यते फलकानतिः ॥
तस्मिन् द्वेने त्वादिस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
पुच्छस्य^२ पक्षकरणो पष्ठस्यागो यथाजं वम् ॥
द्वितीयस्य तृतीयस्य पक्षकाणां नतिः फलम् ।
स्यास्य पक्षकरणी पष्ठानादिमे नतिः ॥

एकोनविंशत्यङ्गुल्यस्साष्टांशं च तिलद्वयम् ।
 तिर्यङ्मानो यथा सा स्यात्तथा रज्ज्वा प्रजम्भयेत् ॥
 सपादतिलसंयुक्तचतुरङ्गुलमात्रतः ।
 पक्षस्य नमनी पष्ठः तेन स्यात्फलकानतिः ॥
 एवं द्वितीयद्वयेनोक्तमार्गोऽणीन्नीय जम्भनम् ।
 करणस्य विधातव्यं फलकानमनं तथा ॥

Sundararaja (Sutra 1)

पुच्छ उदगायताः ।

Sundararaja (Sutra 2 and 3)

आत्मनः श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे बाह्यविशेषे ।

Sundararaja (Sutra 4)

आत्मशेषे षड्विंशतिचतुर्थ्यः प्राच्यः प्रतीच्यः । तत्र मध्यरीत्योः
 सप्तसप्तोदगग्रा दक्षिणाग्राश्च । द्वितीयपञ्चमरीत्योः पञ्चपञ्च मताः ।
 सममध्ये दक्षिणोत्तरे अन्याः प्राक्प्रतीच्यः । आद्यन्तरीत्योर्मध्ये एकैक-
 चतुर्थ्यो दक्षिणोत्तरयोः पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे द्वे पष्ठयो । ताश्चाष्टौ दक्षिणो-
 त्तराः । तद्वीत्योः शेषे चतस्रः पञ्चम्य उदगायताः ।

Sundararaja (Sutra 5)

अप्यये पुच्छाप्ययवत् ।

Sundararaja (Sutra 6)

बाह्यविशेषे चतुर्थ्यौ ।

Sundararaja (Sutra 7)

अतोऽत्र संख्यापूरणाय कर्तव्यो यत्न इत्यर्थः ।

Sundararaja (Sutra 8, 9, 10, 11, 12 and 13)

अन्यतरतः दक्षिणो पार्श्वे उत्तरे वा द्वितीयचतुर्थीभ्यां सप्तमीभ्यां
 संहितामेकां सप्तमीमन्तरूपदध्यात् ॥

Sundararaja (Sutra 14)

पुच्छ शेषे ।

Sundararaja (Sutra 15)

द्वे द्वे बाह्यविशेषे ।

Sundararaja (Sutra 16 and 17)

आत्मशेषे विशतिश्चतुर्थ्यः प्रागायताः । मध्ये प्रागायताभिः पष्ठी-
भिर्द्वाविंशता द्वे रोती । तयोर्दक्षिणस्यां द्वे उद्धृत्य एकां पञ्चमीं
निदध्यात् ॥

Sundararaja (Sutra 18)

उदगायते ॥

Sundararaja (Sutra 19, 20 and 21)

उदगायताः ॥

इति सप्तदशः खण्डः

इति पञ्चमः पटलः ॥

षष्ठः पटलः

अथ अष्टादशः खण्डः

इयेनचित्तं चिन्वीत सुखगंकाम इति विज्ञायते ॥ (1)

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ (2)

पश्चात् प्राङ् उडूहति ॥ (3)

पुरस्तात् प्रत्यङ् उडूहति ॥ (4)

एवमिदं हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णयो भवतीति विज्ञायते ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 1, 2, 3, 4 and 5)

अस्याः श्रुतेः पुनरुपन्यासो मार्गान्तरं प्रतिपादयितुम् । अथवा अन्यै-
वैषा श्रुतिः । इयमेवाकारमार्गता । वक्तेति-गतमेतत् ।

पुरुषस्य षोडशभिविशं शतं सारस्तिप्रादेशस्तप्तविधस्संपद्यते ॥ (6)

तासां चत्वारिंशदात्मनि ॥ (7)

तिस्रश्शिरसि ॥ (8)

पञ्चदश पुच्छे ॥ (9)

एकत्रिंशद् दक्षिणे पक्षे ॥ (10)

तयोत्तरे ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 6, 7, 8, 9, 10 and 11)

पुरुषस्य षोडशभागः षोडशो । ताम्रविंशोत्तरं शतं संपद्यते । परि-
गणनाया कियमाख्याया एतावत्यं षोडश्यं सप्तार्धं शेरते । सप्त स्थाप-
यित्वा षोडशोभिर्गुणिते द्वादशोत्तरं शतम् । अर्धपुरुषे द्वादशगुणं षण्णो । क्षिप्ते
विंशतिः । एव विंशोत्तरं शतं सम्पन्नम् । तासामिति—तासां षोडशीनां
चत्वारिंशदात्मन्युपधेयाः; तिस्रश्शिरसि, सर्वत्र निधेया इति शेषः । पञ्च-
दश पुच्छे । दक्षिणे पक्षे एकत्रिंशत् तयोत्तरे । एकत्रिंशदुत्तरे पक्षः । कथमेता
निधेया इत्युच्यते—

अध्यर्धपुरुषस्तिर्यग्द्वावायामत इति दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य श्रोण्यंसे-
भ्यो द्वे द्वे षोडशो निरस्येत् ॥ (12)

चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते ॥ (13)

स आत्मा ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 12, 13 and 14)

अध्यर्धपुरुषा तिर्यङ्मानी द्विपुरुषा पार्श्वमानी । एवं दीर्घचतुरस्रं
विहृत्य श्रोणीभ्यामंसाभ्या च द्वे द्वे षोडशो प्रत्येक निरस्येत्—त्येजेत् ।
प्रक्षण्या ..... यथा श्रोण्यसेषु चत्वारि चतुरस्राणि अध्यर्धपुरुषप्रमाणानि
कृत्वा प्रक्षण्याधार्धानि निरस्येत् । शिष्टं चत्वारिंशत् । स आत्मा ॥

शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्थाः करण्य अर्धास्तावति दक्षि-
णोत्तरयोनिपातयेत् ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 15)

गतमेतत् —

तिस्रः परिशिष्यन्ते ॥ (16)

तच्छिरः ॥ (17)

Kapardi (Sūtra 16 and 17)

तिस्रश्शिष्टः । तच्छिरः ।

पुरुषस्तिर्यग्द्वावायामतः ॥ (18)

षोडशभागश्च दक्षिणः पक्षः ॥ (19)

तथोत्तरः ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 18, 19 and 20)

पुरुषमात्रा तिर्यङ्मानी । द्विपुरुषा पार्श्वमानी । पुरुषषोडशभागा-
भ्राष्ट्रेनाष्टाङ्गुलमात्रं दक्षिणे पक्षे चायामः । तद्वदेवोत्तरपक्षः ॥

पक्षयोः पुरुषचतुर्थेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा साम्यक्षण्या ध्ववति-
त्यधार्धानि निरस्येत् ॥ (21)

एकत्रिंशत् परिशिष्यन्ते ॥ (22)

Kapardi (Sūtra 21 and 22)

पक्षयोश्च प्रत्येकं पुरुषचतुर्थप्रमाणेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा

तान्यक्षणाया कर्णेन लिख्य ग्रन्थानि निरस्येत् । स्रूच्यवद्दक्षिणपक्षाग्राणि¹
वहिर्भूतानि निरस्येत् । द्विपुरुषायामे द्वात्रिंशत् पोडशो भवन्ति । पोडश-
भागेन चैका । तामु द्वयोस्त्यक्तयो एकत्रिंशत्परिशिष्यन्ते ॥

पक्षाग्रमुत्सृज्य मध्ये पक्षस्य प्राचीं लेखामालिखेत् ॥ (23)

Kapardi (Sutra 23)

पक्षाग्रमिति पुरुषचतुर्थेन कृतानि चतुरस्राणि लक्ष्यन्ते । पक्षायामे
पुरुषचतुर्भागाधर्ममुत्सृज्येत्यर्थः । मध्ये पक्षस्य प्रागायतां लेखामालिखेत् ॥

पक्षाप्ये पुरुष नियम्य (लेखायां) पुरुषान्ते नितोद कुर्यात् ॥ (24)

नितोदात्प्राचीनं पुरुषान्ते नितोदम् ॥ (25)

नितोदयोर्ना (गा) नान्तावाल्लिखेत् ॥ (26)

तत्पक्षनमनम् ॥ (27)

एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यात ॥ (28)

Kapardi (Sutra 24 25 26, 27 and 28)

आत्मपक्षसन्धौ पुरुषमात्र वेणुं नियम्य लेखायामेव पुरुषस्यान्ते
वेणोरन्ते लक्षणं कुर्यात् । तस्मान्नितोदात्प्रागायत प्राचीन वेणु लेखाया-
मेव निधायान्त्ये छिद्रे शङ्कु लक्षणं वा निहत्य नितोदयोरन्तो नाना
आलिखेत् । अपरस्मान्नितोदादारभ्यापरान्तावाल्लिखेत् । पूर्वस्मान्नितोदा-
रचारभ्य पूर्वान्नमिति । तत्पक्षनमन पक्षस्य वक्रता । एतेनेति उत्तरपक्षन-
मनमप्येव कुर्यात् ॥

द्विपुरुषं पश्चादर्थपुरुषं पुरस्ताच्चतुर्भागोन पुरुष आयामः ॥ (29)

अष्टादश करण्यो ॥ (30)

पाश्वर्योस्ताः पञ्चदश परिगृह्णन्ति ॥ (31)

तत्पुच्छम् ॥ (32)

Kapardi (Sutra 29 30, 31 and 32)

पश्चात्तिर्यङ्मानो द्विपुरुषा । पुरस्तादर्थपुरुषा । पादोनपुरुषायामा ।
पाश्वर्योरष्टादशपोडशी करोति । अष्टादशकरण्यो सा पाश्वर्यो । ता एता
पञ्चदशपोडशी परिगृह्णन्ति । कथमर्थपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायामा

पट्करोति ? तस्याभितो द्वे चतुरस्रे समे सर्वतः पादोनपुरुषमात्रे । ताव-
क्षणाया लिखेत् । एकैकमर्धं त्यजेत् । शिष्टं प्रत्येकमर्धपञ्चमं करोति । अर्ध-
पञ्चमं अर्धपञ्चमं नव । नवसु पट्सु क्षिप्तेषु पञ्चदश । तत्पुच्छम् ॥

Karavinda (Sutra 1, 2 3, 4, and 5)

द्वितीयद्वयेनमुपदेष्टुं सैव धृतिः पुनरपि पठिता । तत्र विशेषमाह-

Karavinda (Sutra 6, 7, 8, 9, 10 and 11)

षोडशी-षोडशभागपरिमिताः । ताभिः षोडशीभिः । सारस्तिप्रादेश-
स्सप्तविधोऽग्निविशतिशत सपद्यते । तथाहि—सप्त स्थापयित्वा षोडशीभि-
र्गुणिते द्वादशोत्तरं शतं भवति । अर्धे षोडशीभिर्गुणिते अष्टौ । तेष्वष्टसु
क्षिप्तेषु विंशत्युत्तरं शतं षोडश्यो भवन्ति । तासां चत्वारिंशदात्मनि चत्वारि-
ंशत् षोडशिनीक्षेत्राण्यात्मेत्यर्थः । तिस्रश्चिरसि षोडश्यस्स्युः । पञ्चदश
पुच्छे । पञ्चदशषोडश्यं पुच्छक्षेत्रम् । एकत्रिंशद्दक्षिणे पक्षे । तथोत्तरे पक्षे ।
एकत्रिंशत् षोडशीक्षेत्रं दक्षिणः पक्ष उत्तरश्च । एवं विभज्य विमानमाह—

*Karavinda (Sutra 12, 13 and 14)

अनुपृष्ठञ्च चत्वारिंशद्वे शते चाङ्गुल्य आयामः । विस्तारोऽशीति-
शतमङ्गुल्यस्तिर्यक् । एव दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य श्रोण्यसेष्वर्धपुरुषप्रमा-
णानि चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तान्यात्मपाश्वर्मानि निष्ठकाणतः निर्यङ्-
मानो निष्ठरोणं प्रत्यक्षणया लिखेत् । लेखानां बहिर्भूतास्त्यजेत् । चत्वारिंश-
दवशिष्यन्ते । स आत्मा भवति । कथम् ? आयामतोऽष्टौ षोडश्यः । तिर्यक्
पट् । अष्टौ षड्गुणिता अष्टाचत्वारिंशत् । तत्र श्रोण्यसेष्व्यो द्वे द्वे निर-
स्याष्टौ निरस्ता भवन्ति । शिष्टाश्चत्वारिंशदात्मनि भवन्ति ॥

Karavinda (Sutra 15, 16 and 17)

शिरः प्रदेक्षे आत्मनोऽमयोः पुरतः पृष्ठचायामर्धपुरुषेण चतुरस्रं
कृत्वा पूर्वस्याः करण्याः इत्यादिकृते तिस्रः परिशिष्यन्ते । तच्चिद्वरो भवति ॥

Karavinda (Sutra 18, 19 and 20)

पुरुषमात्रं तिर्यगायामः । द्विपुरुषमात्रमर्धाष्टमाङ्गुलयश्च । एवं
दक्षिणे पक्षे दीर्घचतुरस्रं कृत्वा । तथोत्तरेऽपि ॥

Karavinda (Sutra 21 and 22)

“पक्षस्याग्रे पुरुषचतुर्थेन त्रिशदङ्गुलेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तानि प्रत्येकं दक्षिणाप्रत्यग्व्यवलिख्य पूर्वार्धानि निरस्येत् । एवमेकत्रिंशत् षोडश्यः परिशिष्यन्ते । स दक्षिण पक्षः । कथं ? पक्षे द्वात्रिंशत् षोडश्यः । षोडशो भागश्चैकः । तास्त्रयस्त्रिंशत् । ताभ्यां चतुर्ष्वर्षेण निरस्तेषु एकत्रिंशत्परिशिष्यन्ते । एवमेवोत्तर पक्षः । तत्र चतुरस्रान्युत्तराप्रत्यगक्षणावलिख्य पूर्वार्धानि निरस्येत् ॥

Karavinda (Sutra 24, 25, 26 and 27)

पक्षाग्रमुत्सृज्य त्रिशदङ्गुलमपहाय मध्ये पक्षस्य प्राची लेखामालिखेत् । पक्षाग्रे उत्सृष्टे शेषः पक्षः अर्धतृतीयाङ्गुलीनविंशत्यधिकशतद्वयाङ्गुलम् । तस्य मध्ये सपादाङ्गुलीनदशाधिकशताङ्गुलीनं पश्चादारभ्य प्रगायतां लेखां पक्षमतीत्यालिखेत् । पश्चिमे पक्षाप्यग्रे पुरुषमात्रं वेणुं निधाय नियम्यापर देणोरन्तरं दक्षिणाप्राक् लेखाया निपातयेत् । स पश्चिम-पक्षान्तात् प्राक्पञ्चाशदङ्गुले पञ्चविंशतितिलाधिके निपतति । तत्र नितोदं-बिन्दुं कुर्यात् । तस्माच्च प्राचीनलेखायामेव पुरुषमात्रे द्वितीय नितोदं कुर्यात् । नितोदयो नानान्तावालिखेत् । नितोदयोरारभ्य पक्षान्तावभि नानापृथक् आलिखेत् । पश्चिमान्नितोदादारभ्य पश्चिमपक्षाग्रं पक्षाप्यय च प्रत्यगालिखेत् । तत्पक्षनमन—तदेतत्पक्षस्य नमनं भवति । पूर्वस्मन्नितोदा-दारभ्य पूर्वं पक्षाग्रं पक्षाप्यय च प्रत्यगालिखेत् । तत् पक्षनमन—पक्षस्य नमनं भवति ।

Karavinda (Sutra 28)

ऋजु ॥

Karavinda (Sutra 29, 30, 31 and 32)

पुच्छस्याग्रं द्विपुरुषप्रमाणम् । तस्य मूलमर्धपुरुषप्रमाणं । आयाम-श्चतुर्भागीनः पुरुषः । अष्टादशकरणी पाद्वर्धयोः । अष्टादश करोनीत्यष्टाद-शकरणी । षोडशीनां प्रकृतत्वात्तामा अष्टादशानां करणी । ते खलु त्रिषो-डशीप्रमाणनवत्यङ्गुलसमचतुरस्रस्याक्षण्याभूते । तथाहि—पुच्छमूलादक्षि-णत उत्तरतश्च पाद्वर्धमानौ त्रियङ्मानौ चतुर्भागीनपुरुषप्रमाणौपेता । त्रिभिर्नवेन नवषोडशीक्षेत्रस्याक्षण्यारज्जुभूते । अत्र चतुरस्रस्याक्षण्यारज्जु

द्विस्तावती भूमिं करोतीति तेऽष्टादशकरण्यो षोडशीनाम् । ता एताश्चतस्रः करण्यः । द्विषोडशिकाष्टषोडशिके तिर्यङ्मान्यावष्टादशकरण्यो पाश्वर्मान्यो पञ्चदश षोडशी परिगृह्णन्ति । कथम् ? अर्धपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायामा पट्करोति । तस्याभितो द्वचतुरस्रे समे सवत पादोनपुरुषमात्रे । तावक्षण्या लिखेत् । शिष्टं प्रत्येकमर्धपञ्चम करोति । अर्धपञ्चममर्धपञ्चम च नव । नवसु पट्सु क्षिप्तेषु पञ्चदश । तत्पच्छ—पुच्छसज्ञ । भवति करणान्युच्यन्ते ।

Sundararaja (Sutra 1, 2 3 4 and 6)

अथोक्तमेव श्येनचित्प्रवाराण्तेरेण व्याख्यातुं ब्राह्मणं पुनरुपन्यस्यति—

षोडश्य षोडशांशः । ताश्चतुर्भागीया इष्टका विंशत्यधिकशतः । 'शदन्तविंशतेति' ड । सारतिप्रदेशः सप्तविंशतिः पुरुषक्षत्रस्य षोडशीभिविंशत्यधिकशतसम्पद्यते ॥

Sundararaja (Sutra 7)

कुर्यात् । शङ्कुं निहन्त्यात् । तत्र पुरुषं नियम्य तत् पुरस्तात्पुरुषान्ते नितोदं
कृत्वा तदनुगुणं पूर्वपरावन्तावालिखेत् । पूर्वस्थेने द्विपुरुषां रज्जुमित्युक्तमेव
संनमनमत्र प्रकारान्तरेणोक्तमनुसन्धातव्यम् ॥

Sundaraaja (Sutra 28, 29, 30, 31 and 32)

अष्टादशानां षोडशीनां करण्यौ नव तिलयुक्ते सप्तविंशतिशताङ्गुले
पार्श्वयोरक्षय्यारूपे भवतः । पुच्छात्मशिरसां षोडशी सख्या भूमौ लिखित्वा
द्रष्टव्या ॥

इत्यष्टादशः खण्डः

अथैकोनविंशः खडः

षोडशौ चतुभिः परिगृह्योपाद् ॥ (1)

Kapardi (Sutra 1)

पुष्पस्य षोडशभागे¹ या तिष्ठति सा षोडशी । तां चतुभिः फलैः
यक्ष्यमाणं परिगृह्यायान्- वारयेदिति यावत् ।

सष्टमेन त्रिभिरष्टमं चतुर्थेन चतुर्थं सविशेषेणेति ॥ (2)

अष्टौष्टकां त्रिभिर्द्वान्यां चतुर्थान्यां चतुर्थं सविशेषेणेति ॥ (3)

पादौष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थं सविशेषाष्टान्यां चेति ॥ (4)

पक्षौष्टकां चतुर्भिर्द्वान्यां चतुर्थान्यां सप्तमान्यां² चेति ॥ (5)

पक्षमध्योयां चतुर्भिर्द्वान्यां चतुर्थान्यां द्विसप्तमान्यां चेति ॥ (6)

पक्षाग्रीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थं सप्तमान्यामेकं चतुर्थं सविशेष-
सप्तमान्यां चेति ॥ (7)

Kapardi (Sutra 2, 3, 4, 5, 6 and 7)

पुरुषचतुर्थेनैक चतुर्थसप्तमाभ्या वक्रभूताभ्यामेक चतुर्थमविशपसप्तमाभ्या-
मेव ॥

Karavinda (Sutra 1 and 2)

पुरुषस्य षोडशभागे या तिष्ठति सा षोडशी । ता चतुर्भि चतु-
ष्प्रकारं फलकैः षोडशी परिगृह्णीयात्-सम्पादयेत् । अष्टमेन-प्रवृत्तत्वात्
पुरुषस्य । पञ्चदशाङ्गुलनेति य चत् । त्रिभिरष्टमं पञ्चचत्वारिंशद-
ङ्गुलं । चतुर्थेन त्रिंशदङ्गुलन । चतुर्थसविशेषेण द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन
साधचतुर्दशतिलाधिकेन अक्षण्यावस्थितेन । इति शब्दार्थः । एतेन चैतेन
चेति—अष्टमी त्रिरष्टम्यो पाद्वन्मान्यो । चतुर्थतत्माविशेषो तिर्यङ्मान्यो ।
चतुर्थस्यैव सविशेषप्राप्त्यर्थं चतुर्थशब्दः ॥ एवमेतैश्चतुर्भि फलकैः षोडशी
कारयेत् ॥

Karavinda (Sutra 3)

परिगृह्णीयादिति शेषः । अर्धेष्टका त्रिभि फलकैः परिगृह्णीयात् ।
त्रिंशदङ्गुलाभ्या द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन सचतुर्दशतिलेन च त्रिभि फलकैः ॥

Karavinda (Sutra 4)

एकविंशत्यङ्गुलाभ्या सप्ततिललाभ्या त्रिंशदङ्गुलेन चैकेन चेति
त्रिभि ॥

Karavinda (Sutra 5)

त्रिंशदङ्गुलाभ्या सप्तदशाङ्गुलाभ्या पञ्चतिलाधिकाभ्या चेति ।
पक्षष्टका द्वाभ्या चतुर्थाभ्या समाभ्या च कारयेत् । अस्य च नमनमुपरि
ष्टाद्वक्ष्यति ॥

Karavinda (Sutra 6)

पक्षमध्यमयोग्या पक्षमध्योया । ता त्रिंशदङ्गुलाभ्या चतुर्त्रिंशदङ्गु-
लाभ्या द्विसप्तदशाङ्गुलाभ्या दशतिलाधिकाभ्या च त्रिभि ॥

Karavinda (Sutra 7)

पक्षाग्रयोग्या पक्षाग्रोया । ता त्रिंशदङ्गुलेनैक पञ्चतिलाधिकसप्त
चत्वारिंशदङ्गुलेनैक तथैकोनविंशतितिलाधिकेन एकोनपञ्चदङ्गुलेनैक-
मिति त्रिभि फलकैः परिगृह्णीयात् । एव पट करणान्युक्तानि । पक्षष्टका
पक्षमध्योया पक्षाग्रोया इति त्रयाणां तत्र तत्रोपधाने योग्यत्वाय क्षत्र
समत्वाय ।

Sundararaja (Sutra 1 and 2)

अथकरणानि—

पूर्वश्येनचतुर्थेपा । एता चतुर्भि फलकं परिगृह्णीयात् । तत्राष्टमेन त्रिभिरष्टमैरिति पार्श्वफलके । उत्तरे तिर्यक्फलके । सविशेष चतुर्थं चतुर्थस्य द्विकरणी चतुर्दश तिला द्विचत्वारिंशदङ्गुला ।

Sundararaja (Sutra 3 and 4)

पूर्वश्येननमन्येपा ।

Sundararaja (Sutra 5)

चतुर्थे त्रिंशदङ्गुले पार्श्वफलके । सप्तमे सपञ्चतिलसप्तदशाङ्गुले तिर्यक्फलके ।

Sundararaja (Sutra 6)

द्वे पक्षेष्टके । समस्ते एपा । पूर्वश्येने द्वितीयावद्रूप ।

Sundararaja (Sutra 7)

पक्षेष्टका—अर्धेष्टका । समस्ते एका ।

पक्षकरण्यास्सप्तम तिर्यङ्मानी, पुरुषचतुर्थं पार्श्वमानी ॥ (8)

तस्याक्षण्या रज्ज्वा करणं प्रजम्भयेत् ॥ (9)

Kapardi (Sutra 8 and 9)

दीर्घीकुर्यात् । अनयेति करणी । पक्षकरणी—पक्षस्य करणी पक्षकरणी इष्टका । तस्या उक्त करणं पुरुषसप्तम तिर्यङ्मानी पुरुषचतुर्थी पार्श्वमानीति । पक्षेष्टकां चतुर्भिरिति । तमेव दीर्घीभूत करणं प्रजम्भयेत्—दीर्घीकुर्यात् । कथमेक्याक्षण्या रज्ज्वायतया दीर्घीकुर्यात्करणम् ?

पक्षनमन्यास्सप्तमेन फलकानि नमयेत् ॥ (10)

Kapardi (Sutra 10)

पक्षनमनीति नितोदलेष्वाभूययोरग्नगलम् । तत्सप्तधा विभज्य एतेन भागेन । विमुक्त भवति ? यावत्प्रजम्भितेन तस्यास्सप्तमी तिर्यग्भवति तारत्प्रजम्भयेदिति । एव यथा भवति तथा फलकानि नमयेत् । नत¹ नमन कुर्यात् ।

पक्षनमनी सा पक्षाग्राणामप्येवमेव । तत्र श्लोकः—

तिलैप्पोडशभिर्न्यूनं तिर्यक्स्ययात्पोडशाङ्गुलम् ।

तथा तथा चतुर्भ्यां च सप्तमाभ्या च नामयेत् ॥

उपधाने चतस्रः पादेष्टका. पुरस्ताच्छिरसि ॥ (11)

अपरेण शिरसोऽप्ययं पञ्च ॥ (12)

पूर्वेण पक्षाप्ययावेकादश ॥ (13)

अपरेणैकादश ॥ (14)

पूर्वेण पुच्छाप्यय पञ्च ॥ (15)

अपरेण पञ्च ॥ (16)

पञ्चदश पुच्छाग्रे ॥ (17)

Kaparda (Sutra 11, 12, 13, 14, 15, 16 and 17)

उपदध्यादिति शेष । पुरस्ताच्छिरसि घोणाकारे एका । तस्याः पश्चात्तिस्रः । अपरेणेति—कर्णाभरणवत् । पादेष्टका एव । पूर्वेति—आत्मनि पक्षाप्यययो पुरस्तादेकादश अपरेण पक्षाप्ययावेकादश एता एव । पूर्वेति—पुच्छस्याप्ययस्य पुरस्तात् पञ्च पश्चान्च पञ्च । पञ्चदशेति—पुच्छाग्रे पञ्चदश । ता एवैता पदपञ्चाशत्पादेष्टका ॥

Karavinda (Sutra 8, 9 and 10)

च वक्रता कार्येत्याह—

प्राथम्यात् मामर्थ्याञ्च पक्षेष्टकाकरणोविषयमिदम् । लेखया विभक्तस्य पक्षार्धस्य करणी पक्षकरणौ । सा सपादाङ्गुलोनदशशताङ्गुला । तस्यास्सप्तम साष्टादशतिला पञ्चदशाङ्गुला ऋज्ववस्थिता प्रजम्भ्यमानस्य करणस्य यथा तिर्यङ्मानी भवति तथा तत्करणं ऋज्वक्षया प्रजम्भयेत्—प्रकर्षेण नमयेत् । पार्श्वमानो तु प्रजम्भ्यमानेऽपि करणे पुरुषचतुर्यमेव । प्रजम्भनिरत्रापि मानार्थ एव । एतदुक्तं भवति—करणस्य एकस्या कोट्या रज्जुं प्रवध्य ता कोटिमिताया कोटिं प्रति प्रक्षयया बलेन कपयेत् । यथा आकर्षणे कृते द्वयो कोट्यो सन्निकर्षणं पार्श्वमान्योऽन्तरालमृजुत्वेन पक्षकरण्यास्सप्तमं भवति न न्यून नाप्यधिक तथा प्रजम्भयेत् । तिर्यङ्मान्योऽन्तरालमृज्ववस्थितमपि पुरुषचतुर्यमेव । अनेन तिर्यङ्मान्या ह्रास. क्रियते वक्रत्वाय क्षेत्रसमत्वाय च । अथवा साष्टादशतिल पञ्च-

दशाङ्गुल तिर्यङ्मानी कृत्वा त्रिशदङ्गुल पार्श्वमानी च कृत्वा ताम्या
चतुर्ष्व विहृत्य तस्याक्षणाया रज्ज्वा पक्षेष्टकारणं प्रजम्भयेत् । एतदुक्तं
भवति — उक्तप्रकाराक्षणाया रज्ज्वधिका रज्जुं मीत्वा तमा पक्षेष्टका-
करणस्यैका कोटिं बध्वा सा कोटिं अन्या कोटिं प्रत्यक्षणाया जम्भयेत् —
नमयेन् । यथा तयो कोट्योरन्तराल एतदक्षणाया रज्जुस्सम्भवति तथा
नमयेदित्यर्थं । एव कृते अस्य करणस्यैकाऽक्षणाया रज्जुं सार्धं द्व्यङ्गुलेन
द्राघीयसी भवति । अन्या तेनैव ह्रसीयसी भवति ॥

व्याख्या द्वितीया यं वक्ष्यदुक्ता नाञ्जस्यभागिनी ॥ पक्षेष्टका-
करणस्य प्रजम्भनेन नमनविधिमुक्त्वा पक्षमध्योयापक्षाग्रीयाकरणयोर्नमन-
सिद्धयर्थं तत्फलकानां निरूप्यते — पक्षनमनी — यथा मात्रया पक्षो नम्यते
सा पक्षनमनी । सा च पक्षमध्यलेखाया प्रथमनितोऽङ्गुलं पश्चिममात्रा ।
सा च पञ्चविंशतिनिवारि रूपञ्चाशदङ्गुलेत्युक्ता । तस्याऽस्तम सार्धा-
ष्टतिल सप्ताङ्गुल । तेन फलकानि पक्षमध्योयापक्षाग्रीयाकरणयोर्दीर्घानि
यानि फलकानि तानि नमयेत् — वक्त्रीकुर्यान् । अथमथ — यथा मध्ये कृतेन
नमनेन पक्षमध्योयाभागद्वयं पक्षकरणया सप्तमं तिर्यङ्मानी पुरुषचतुर्थं च
पार्श्वमानीत्युक्तप्रकारं भवति । तथा द्विसप्तफलकयोर्मध्ये सप्तममात्रं
पक्षनमन्याऽस्तममेव । एतस्मिन् फलके नतिमेकस्मिन्नुदञ्च कुर्यात् ॥

तत्र श्लोका —

पक्षेष्टकाया करणं तथा रज्ज्वा प्रजम्भयेत् ।
तस्य तिर्यङ्गया पक्षकरण्यास्तप्तमं भवेत् ॥
पक्षमध्योयाकरणे द्राघीयं फलकद्वये ।
नमनीमप्तमेन स्यान्नतिस्तप्तममात्रके ॥
पक्षाग्रीयाकरणस्याप्येवैव नमनक्रिया ।
सप्तमेऽङ्गुलं नतिस्तस्य भागेनेऽङ्गुलो भवेदङ्गुलम् ॥
शाष्ठादशतिलं तिर्यङ्गया पञ्चदशाङ्गुलम् ।
भागानामिष्टरानां च तथा स्यान्नमनक्रिया ॥
शाण्ड्येनेत्यादिमस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
पञ्च पष्ठ पक्षकरणौ पष्ठस्यागो मया भवेत् ।
द्वितीयस्य तृतीयस्य प्रपष्ठानां नतिं पञ्चम् ।
व्यासस्य पक्षकरणौ पष्ठः ॥ नाष्टमे नति ॥

आष्टमोऽङ्गुलमिदं दशाष्टमम् ॥

पञ्च पष्ठः पक्षगोऽङ्गुलं पदं च पादोऽष्टः अति ।

शाष्ठाऽष्टमस्य भागोऽङ्गुलमिति ॥

Karavinda (Sūtra 11)

उपधानकाले चतस्रः पादेष्टकाश्चिर (सि)सः पूर्वभागे पुरस्तादु-
पदध्यात् । तासां चतसृणामेका पुरस्तात् बाह्यविशेषात् प्रागग्रा । ततः
पश्चात्तिस्रः तासु मध्यमा प्रत्यगग्रा ॥

Karavinda (Sūtra 12)

शिरसोऽप्यस्य परतः पञ्च । प्रत्यग्रे द्वे । अपुच्छात्पादाप्यये
इत्येव ॥

Karavinda (Sūtra 13)

पूर्वेण—पक्षाप्यययो. पुरतः । आत्मनैकादश । पञ्च प्रत्यागग्राः ॥

Karavinda (Sūtra 14)

अपरेण पश्चिमपक्षाप्यययोः पश्चादेकादश । पट्प्रत्यगग्राः ॥

Karavinda (Sūtra 15)

पुच्छाप्ययस्य पुरतः पञ्च । तासु प्रत्यगग्राः तिस्रः ॥

Karavinda (Sūtra 16)

पुच्छाप्ययस्य परतः पञ्च । तासु प्रत्यगग्रे द्वे ॥

Karavinda (Sūtra 17)

पुच्छाग्रे पञ्चदश उपधेयाः । तासु सप्त प्रत्यगग्राः । ता एतावद्-
पञ्चाशत्पादेष्टकाः ॥

Sundararaja (Sūtra 8 and 9)

पक्षकरणौ—पक्षार्धस्य तिर्यङ्मानी पादेननवशताङ्गुला । अथे
तस्य सप्तम पञ्चदशाङ्गुलं साष्टादशतिल । तस्य करणस्य यथा
तिर्यङ्मानी भवति पार्श्वमानी त्रिशदङ्गुलैव तथाऽक्षण्या रज्ज्वा करण¹
प्रजम्भयेत्—नमयेत् । एक. कर्णः चत्वारिंशदङ्गुलो द्वादशतिलान्वित ।
अपरः सप्तविंशको विंशतितिलयुक्त । मारतिन (प्रादेश) रहिते (ष्वे) (त्वे)
एकः कर्णः साधंत्रयोर्विशक. । अन्यः पञ्चतिलोनस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुलः

1. दोर्ध्वचतुष्टयस्य समकर्णस्याकर्ण्येण विषमकरणक्षेत्रसम्पादनं प्रजम्बनम् ॥ पा ।

दशाङ्गुल तिर्यङ्मानी कृत्वा त्रिसदङ्गुल पार्श्वमानी च कृत्वा ताम्या
चतुर्गुणं विहृत्य तस्याक्षगयारज्ज्वा पक्षेष्टकाकरणं प्रजम्भयेत् । एतदुक्तं
भवति—उक्तप्रकाराक्षगयारज्ज्वधिका रज्जुं मीत्वा तथा पक्षेष्टका-
करणस्यैका कोटिं बध्वा ता कोटिं अन्या कोटिं प्रत्यक्षण्या जम्भयेत्—
नमयेन् । यथा तथो कोट्योरन्तराल एतदक्षगयारज्जुस्मम्भवति तथा
नमयेदित्यर्थः । एव कृते अस्य करणस्यैकाऽक्षगयारज्जुं सार्धद्व्यङ्गुलेन
द्राघीयसी भवति । अन्या तेनैव हृतीयसी भवति ॥

व्याख्या द्वितीया ये वक्षिदुक्ता ताञ्जस्यभागिनी ॥ पक्षेष्टका-
करणस्य प्रजम्भनेन नम्नविधिमुक्त्वा पक्षमध्योयापक्षाग्रीयाः फरणयोर्नमन-
सिद्धयर्थं तत्फलकानां निरुच्यते—पक्षनमनी—यथा मात्रया पक्षो नम्यते
सा पक्षनमनी । सा च पक्षमध्योयायाः प्रथमतोदात् पश्चिममात्रा ।
सा च पञ्चविंशतिनिर्वासा पञ्चवातदङ्गुलेत्युक्ता । तस्यास्मत्तम सार्धा-
ष्टतिल सप्ताङ्गुल । तेन फलकानि पक्षमध्योयापक्षाग्रीयाः फरणयोर्दोषानि
यानि फलकानि तानि नमयेत्—वक्त्रीकुर्यात् । अयमर्थः—यथा मध्ये कृतेन
नमनेन पक्षमध्योयाभाद्वय पक्षकरणया सप्तम तिर्यङ्मानी पुरपवतुर्गुणं च
पार्श्वमानीत्युक्तप्रकारं भवति । तथा द्विसप्तफलफयोर्मध्ये सप्तममात्र
पक्षनमन्यास्मत्तमे एस्मिन् फलके नतिमेकस्मिन्नुदञ्च कुर्यात् ॥

तत्र श्लोका —

Karavinda (Sutra 11)

उपधानकाले चतस्रः पादेष्टकाद्विंशर (मि)सः पूर्वभागे पुरस्तादु-
पदध्यात् । तासां चतसृणामेका पुरस्तात् बाह्यविशेषात् प्रागग्रा । ततः
पश्चात्तिस्रः तासु मध्यमा प्रत्यगग्रा ॥

Karavinda (Sutra 12)

शिरसोऽप्यस्य परतः पञ्च । प्रत्यग्रे द्वे । अपुच्छात्पादाप्यये
इत्येव ॥

Karavinda (Sutra 13)

पूर्वेषु—पक्षाप्यययो. पुरतः । आत्मनैकादश । पञ्च प्रत्यागग्राः ॥

Karavinda (Sutra 14)

अपरेण पश्चिमपक्षाप्यययोः पश्चमदेकादश । पट्प्रत्यगग्राः ॥

Karavinda (Sutra 15)

पुच्छाप्ययस्य पुरतः पञ्च । तासु प्रत्यगग्राः तिस्रः ॥

Karavinda (Sutra 16)

पुच्छाप्ययस्य परतः पञ्च । तासु प्रत्यगग्रे द्वे ॥

Karavinda (Sutra 17)

पुच्छाग्रे पञ्चदश उपधेयाः । तासु सप्त प्रत्यगग्राः । ता एताप्पट्-
पञ्चाशत्पादेष्टकाः ॥

Sundararaja (Sutra 8 and 9)

पक्षकर्णौ—पक्षार्धस्य तिर्यङ्मानी पादेननवशताङ्गुला । अर्धे
तस्य सप्तम पञ्चदशाङ्गुलं माष्टादशतिल । तस्य करणस्य यथा
तिर्यङ्मानी भवति पार्श्वमानी त्रिशदङ्गुलैव तथाऽक्षण्या रज्ज्वा वरण¹
प्रजम्भयेत्—नमयेत् । एक. कर्णः चत्वारिंशदङ्गुलो द्वादशतिलान्वितः ।
अपरः सप्तविंशको विंशतितिलयुक्त । आरत्ति (प्रादेश) रहिते (ध्वे) (त्वे)
एकः कर्णः साधंत्रयोर्विशकः । अन्यः पञ्चतिलोनस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुलः

1. दीर्घचतुधरस्य समकर्णस्याकर्णशेन विषमकरणक्षेत्रसम्पादनं प्रजम्बनम् ॥ पा ।

इष्टकाव्यासश्च त्रयोदशाङ्गुलस्त्रयोदशतिलयुक्तः । अथ पक्षाग्रीयापक्ष-
मध्ययोर्नमनमाह—

Sundararaja (Sutra 10)

पक्षनमनी—पुरुषमात्री । तस्याः सप्तमेन पक्षाग्रीयापक्षमध्ययोः
पक्षेष्टकांशस्य तिर्यक्फलकानि नमयेत् । तस्य साष्टादशतिलपञ्चदशाङ्गुल-
व्यासस्य पक्षेष्टकाशस्य तिर्यक्फलके यथा सपञ्चतिले सप्तदशाङ्गुले
भवतः तथा फलकानि तक्षेत् । द्वे पक्षेष्टके पार्श्वेसहिते पक्षमध्याया
पडभिः पक्षेष्टकामुत्तरपूर्वदोषं कर्णा भूमौ लिखित्वा तस्या दक्षिणतः
त्रिशदङ्गुल समचतुर्गुल कृत्वा तस्य दक्षिणपूर्वमर्धं अ (पूर्वम) क्षणया
जह्यात् । सा पक्षाग्रीया पञ्चकोणा । अत्राणूकाः पञ्चदशभागोयाना
स्थान इति वक्ष्यमाणत्वात् अणूकसज्ञे द्वे करणे कार्ये । त्रिशदङ्गुले
द्वे समचतुर्गुले दक्षिणोत्तरे लिखित्वा दक्षिणस्य दक्षिणपूर्वमर्धमक्षणाया
निरस्येत् । उत्तरस्यांतरापर । एतदेकमणूक । त्रिकोण द्वितीय । तस्य
पक्षेष्टङ्गुलमेक फलक । अन्ये चतुर्थसंविशेषे ॥

अथोपधान—

Sundararaja (Sutra 11)

अग्रणूका । तस्याः पञ्चातिस्रः ।

Sundararaja (Sutra 12)

पादेष्टकाः । उदीची रीतिः ।

Sundararaja (Sutra 13)

उदीच्येव रीतिरात्मन्येव ।

Sundararaja (Sutra 14 15, 16 and 17)

एता पट्टपञ्चाशदप्युदगायताः ॥

इत्येकोनविंशः राण्ड

अथ विंशः खंडः

चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रीयाः पक्षाग्रयोः ॥ (1)

पक्षाप्यययोश्च विदायाः ॥ (2)

ता आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिष्योऽशीभिर्यथायोगं पयुपदध्यात् ॥

(3)

Kapardi (Sūtra 1, 2 and 3)

विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षे । चतस्रश्चतस्रो विदायाः । पक्षसन्ध्यो-
र्दक्षिणपक्षाप्यये विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षेष्टकामात्रम् । पक्षयोरात्म-
न्यर्धेष्टकामात्रम् । ता इति विदायाः प्रत्यवमृश्यन्ते । आत्मनि चतसृभिश्च-
तसृभिष्योऽशीभिः विपर्यस्य कारिताः । दक्षिणपक्षाप्ययस्या यथा तरेता-
भिश्चतसृभिरुपदध्यात् तथा चतसृभिस्तत्पक्षाप्ययस्या । प्रतीत्यस्मिन्नर्थे
परिशब्दः ॥

चतस्रश्चतस्रः पक्षमध्ययोः पक्षमध्ययोः ॥ (4)

पक्षेष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 4 and 5)

पक्षमध्ये भवा वक्रभूताश्चतस्रो दक्षिणे पक्षमध्ये चतस्र एवोत्तर-
पक्षमध्ये । पक्षेष्टका उक्तलक्षणाः । ताभिः प्राणायताभिः पक्षौ प्राच्छाद-
येत् । पक्षयोरुपदध्यात् । विपर्यस्य कारिताश्चत्वारिंशत् ॥

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ (6)

Kapardi (Sūtra 6)

शिष्टमग्निक्षेत्रे षोडशीभिः उपदध्यात् ॥

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र शिरसः ॥ (7)

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरसि द्वे षोडश्यौ बाह्यविशेषे उपदध्यात्
॥ (8)

Kapardi (Sūtra 7 and 8)

अन्ते भवा अन्त्याः—अग्न्यन्तस्थाः । ता बाह्यविशेषाः बाह्यतस्त-

विशेषा । अन्यत्र शिरसि — शिरो वर्जयित्वा । आत्मनि मध्ये पट् प्राच्यः पट् प्रतीच्य । आत्मनि रीतिद्वयम् । अवशिष्टं पुच्छे च । तामु यदि षोडशीभिरेवोपधीयन्ते सङ्ख्याया पूर्यन्ते किं तु भिद्यते । चतसृष्वपि रीतिषु भेदो वर्जनीय । तस्मादधश्चोपधेया । कथमनुच्यमाना उपधीयन्ते नोच्यमाना ? उक्ता एव 'यच्चतुरस्रं यच्चस्रि वा सम्पद्येतावर्षेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत्' इति वदता । ननु यद्यधश्चोपधीयन्ते अतिरिच्यते सङ्ख्याया, नैव दोषः, ऊनाधिकप्रस्तार इत्युक्तं पूर्वस्मिन् पटले । पुच्छे रीतिद्वयम् । तिस्रस्तिस्त्रोऽर्षेष्टका उपचाय षोडश्य पुनश्चोत्तरे पार्श्वे एकैकोऽर्धं । एवमात्मनि द्वयो रीत्योर्दक्षिणतस्तिस्त्रोऽर्षेष्टका ¹ । ततो द्वे षोडश्यो एकैकोऽर्धं । शिरसि तिर्यग्द्वे षोडश्यौ । एवमष्टोत्तर शतद्वय । अपरस्मिन्निति — पूर्वभागे द्वे षोडश्यौ बाह्यतस्सविशेषे घोणाकारे उपदध्यात् । विपर्यस्य कारिता दक्षिणत ॥

तेऽपरेण द्वे विशये अग्यन्तरविशेषे ॥ (9)

द्वाभ्यामर्षेष्टकाभ्या यथायोगं पदुपदध्यात् ॥ (10)

Kapardi (Sutra 9 and 10)

ताभ्या पश्चादात्मनि अर्षेष्टकामात्रं, शेष शिरसि । अभितो युज्यते यथा तयोपदध्यात् । चतस्र एता विशया ॥

Karavinda (Sutra 1)

प्रत्येकं चतस्र ॥

Karavinda (Sutra 2)

चकारेण पक्षाग्रीया अनुकृष्यन्ते । पक्षाप्यययो चतस्रश्चतस्रं पक्षाग्रीया विशयाः स्युः । ता सप्तमेन पक्षयो धेरेते । अवशिष्टे चतुर्थे-नात्मनि ॥

Karavinda (Sutra 3)

आत्मनि प्रविष्टपक्षाग्रीयापरितश्चतस्रम्भि ² षोडशीभिर्यथा युज्यन्ते तयोपदध्यात् । पक्षाग्रीयाणां च यथा विशेषात्मगहिता भवेयुस्तयोपदध्यादित्यर्थः ॥

1 दक्षिणत उपरतस्त्रिषोऽर्षेष्टकाः ।

2 ता पक्षाग्रीया आत्मनि आत्मप्रदेने चतस्रम्भिश्चतस्रम्भि — C

Karavinda (Sutra 4)

यथायोगमित्येव । गतम् ॥

Karavinda (Sutra 5)

यथायोगमित्येव । चत्वारिंशता चत्वारिंशता पक्षेष्टकाभिः प्रागाय-
ताभिः पक्षो प्रच्छादयेत् ॥

Karavinda (Sutra 6)

अवशिष्टं अनुपहितमग्निक्षेत्रं पुच्छावशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ।
पुच्छमध्ये द्वे रीत्यौ । पूर्वश्चतुरिष्टकाः । पश्चिमाष्टिष्टकाः । द्वे द्वे
विशेषसहिते स्यातां । ता एता दश आत्मनि । आत्ममध्ये निस्त्रो रीनयः ।
प्राच्यश्चतुरिष्टका आत्मन्येव । पश्चात्पुरस्ताच्चोदीच्यौ द्वे रीत्यौ चतु-
रिष्टके । ता विंशतिः । शिरसि द्वे षोडश्यौ ॥

Karavinda (Sutra 7)

अन्ते उपधेया अस्याः । पुच्छे चतस्रः आत्मनि चतस्रः । बाह्य-
विशेषा—बहिर्गतविशेषाः । न चात्र सङ्ख्यचापूरणां सङ्ख्यचायाः स्थाने
द्विशतविनियोगात् । तथाहि—पट्पञ्चाशत् पादेष्टकाः—अष्टावष्टौ
पक्षाग्रीवाश्चत्वारिंशच्चत्वारिंशत्पक्षेष्टकाः । अष्टौ । पक्षमध्योया-
श्चत्वारिंशत् षोडश्यः । एव द्विशतः ॥

Karavinda (Sutra 8)

द्वितीये प्रस्तारे शिरसः पूर्वभागे प्रागग्रे बाह्यविशेषे द्वे षोडश्यौ ॥

Karavinda (Sutra 9)

तयोष्पोडश्योः पश्चात् प्रागग्रे शिरस्यधं पादेष्टकामात्रे विशये
विशेषेणात्मनि । एव विशये द्वे षोडश्यावन्तविशेषे ॥

Karavinda (Sutra 10)

ते इत्येव । ते विशये इष्टके द्वाभ्यामर्धेष्टकाम्यां विशयाम्यां यथा-
योग परिगृह्णीयात् । षोडशयोरर्धेष्टकयोश्च यथा विशेषास्तहिता भवेयुः
तथोपध्यादित्थं ॥

Sundararaja (Sutra 1 and 2)

तासामर्धेष्टकामात्राण्यात्मनि ।

Sundararaja (Sutra 3)

दक्षिणाग्राभि दक्षिणाप्ययस्या उदीचीरितरा ॥

Sundararaja (Sutra 4 and 5)

अशीत्या प्रागायताभि ॥

Sundararaja (Sutra 6)

अणूका पञ्चदशभागीयाना स्थान इति वक्ष्यमाणत्वात् अणूकाभि सह प्रच्छादनभेदपरिहाराय तत्र पुच्छात्मशिरस्सु पूर्वनिहिताभि पादरीति-भिस्सह षोडश रीतय उदीच्य । पुच्छाग्र पादरीतिरुक्ता । द्वितीयस्या पाश्वर्योरणूके मध्ये चतस्र षोडश्य । एव तृतीयापट्टीत्रयोदश्योऽणूकाभिरेव द्विप्रकाराभि सन्ध्यन्तराले द्वादश षोडश्य प्रगायता शिरसोऽपरार्धे द्व षोडश्यौ द्विशत प्रस्तार ॥

Sundararaja (Sutra 7)

च शब्दोऽनाध्याहर्तव्य । द्वाभ्या विशेषा । अन्तेषु या उपधेयास्ता बाह्यविशेषा षोडश्यो भवेयु । एतच्चात्मन्येव । पक्षयोरशक्यत्वात् पुच्छ-भेदसम्भवाच्च । तस्मादात्मन थोणप्रसेव्वण्टो षोडशोर्दक्षि (णाग्रा) णा उदगग्राश्चोपध्यात् । एकैकत्र द्वे । अस्मिन् पक्षे यच्चतुरस्र त्र्यस्रि वेति वक्ष्यमाणाभि पाद्याभि सङ्ख्यापूरण । तत्र पुच्छाप्ययस्य पुरस्ताद् द्व अर्धे शिरसोऽप्ययस्य पश्चाद् द्वे अर्धे । तासा मध्ये चतुर्विंशति पाद्या । पाश्वर्यो षट् षट् षोडश्य । यद्वा एता पाद्या षोडशीश्च षट्त्रिंशत्-मुद्गत्य षट्त्रिंशद् (ध्या) र्धा निधेया । तत्र दक्षिणपाश्वस्था प्रागुत्तर-विशेषा विपरीता उत्तरा । पुच्छमध्ये षट् षोडश्य प्रागायता । तत पा (तत्प्रा) श्वर्योश्चतस्रोऽर्धेष्टका । शेष पूर्ववदेव । अ (त) त्र आत्मनि प्राच्य पञ्चरीत्य उदीच्यो वा अण्टो ॥

Sundararaja (Sutra 8 and 9)

एते अपि प्रागग्ने ।

Sundararaja (Sutra 10)

तयो षोडश्योर्मध्ये शिरसोऽप्यये द्वे अर्धेष्टके इत्यर्थः ।

बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात् ॥ (11)

Kapardi (Sutra 11)

उभयत्र तृतीयावदश्रवणात् विध्यन्तरमेतत् न पूर्वयोर्विशेषणम् ।
चशब्दोऽध्याहृतव्यः बाह्यविशेषाभ्यां चेति । बाह्यविशेषाभ्यां चार्धेष्टकाभ्यां
परिगृह्णीयात् । शिरस्पनवकाशादात्मन्येव ।

आत्मनः करणीनां सन्धिषु षोडशो बाह्यविशेषा उपदध्यात् ॥ (12)

Kapardi (Sutra 12)

आत्मनः करण्यः, तासां सन्धिषु श्रोण्यैषुषु चतस्रः षोडशो बाह्य-
विशेषाः प्रत्यन्तविशेषाः ॥

चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः पक्षाग्रयोः ॥ (13)

Kapardi (Sutra 13)

नखाकारेऽर्धेष्टकाश्चोपधेयाश्चतस्रश्चतस्रः ॥

पक्षेष्टकाभिखदीचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥ (14)

Kapardi (Sutra 14)

उदगायताभिः पक्षयोरुपदध्यात् । पट्पञ्चाशाद्विपर्यस्य कारिताः ।

तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपाश्वर्योः ॥ (15)

Kapardi (Sutra 15)

तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपाश्वर्योर्बाह्यविशेषाः ॥

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ (16)

Kapardi (Sutra 16)

अवशिष्टमग्निक्षेत्रं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र पुच्छात् ॥ (17)

Kapardi (Sutra 17)

गतमेतत् । पुच्छं वर्जयित्वा ।

Karavinda (Sutra 11)

ते इत्येव । ते एव षोडश्या वाह्यविशेषाम्यामन्याम्यामर्षाभिः
परिगृह्णीयात् । एते अर्धे शिरस्यनवकाशादात्मनि भवन्त । एतदुक्तं
भवति—विशयषोडश्यो पुरस्ताद्विशयभूते बहिर्विशेष द्वे अर्धे तयाऽऽत्मनि
विशयषोडश्योर्दक्षिणत उत्तरतश्च बहिर्विशेषे अन्ये अर्धे इति ॥

Karavinda (Sutra 12)

आत्मनः करण्य आत्मकरण्य । तामा सन्धिषु श्रोण्यसेषु षोडश्य
चतस्रः । सर्वत्र छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः । आत्मनि पञ्चाप्यययोस्समेषु
बाह्यविशेषाश्चतस्रः षोडशीरुपदध्यात् । अन्त्या बाह्यविशेषा इति
वक्ष्यमाणोऽपि बाह्यविशेषग्रहणं सङ्ख्यापूरणाय । पादानां चार्धानां च
उपधानार्थं षोडशीनामुद्धरणे प्रयुक्ते ग्रामामुद्धरणं मा भूदित्येवमर्थम् ॥

Karavinda (Sutra 13)

प्रतिपक्ष चतस्रोऽर्धेष्टका बाह्यविशेषा इत्येव ॥

Karavinda (Sutra 14)

यक्षयोर्द्वौच्य पक्षेष्टका सप्त रीतयः ॥

Karavinda (Sutra 15)

बाह्यविशेषा एव ॥

Karavinda (Sutra 16)

अवशिष्टमात्मनि त्रयस्त्रिंशत् षोडशीस्थानं पुच्छद्वादशषोडशी-
स्थानम् ॥

Karavinda (Sutra 17)

अन्त्यास्सर्वा बाह्यविशेषा भवेयुः पुच्छादन्यत्र । पुच्छे त्वन्त्याप्षोड-
श्योऽभ्यन्तरविशेषा एव ।

Sundararaja (Sutra 11)

ते षोडश्यो बाह्यविशेषाभ्यां द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां दक्षिणत उत्तर-
तश्चात्मनि परिगृह्णीयात् ॥

Sundararaja (Sutra 12)

प्रष्टात्रे रात्मनोऽङ्गी करण्य । तत्र दक्षिणोत्तरपाद्वर्णयोः
श्रोण्यसंवरणीभिः गृह्य चत्वारः सन्वयः । तत्र श्रोणिसंध्योर्द्वौ प्रत्यगग्र

षोडश्यो । अससन्ध्योर्द्वे प्रागग्र्ये । एव चतस्र्योऽष्टयः । ये तु चत्वार
पूर्वापर (कोट्यो) करण्योस्तसन्ध्य तत्र पूर्वयोस्तावद्व्याह्यविशेषाभ्या परि-
गृह्णीयादित्यर्धघटके उक्ते । अपर्योरपि पूर्वसादृश्यार्थं भेदपरिहारार्थं
चाध्वर्ध्व एवोपधेये ।

Sundararaja (Sūtra 13 and 14)

एकैकं पट्टपञ्चाशता ।

Sundararaja (Sūtra 15)

बाह्यविशेषा ।

यत्तुत्तरं त्र्य (त्रि) स्र वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा
प्रच्छादयेत् ॥ (18)

Kapardi (Sūtra 18)

सर्वत्र षोडश्य एव क्षेत्रे । यदि तथा क्षिप्येरन् भिद्येत सर्वत्र ।
अतो भेदपरिहाराय यत्ने क्रियमाणे त्रिकोण चतुरस्र वा प्रकारद्वय सम्पद्यते ।
पूर्वस्मिन् प्रस्तारे चतुरस्रं सम्पद्यते त्रिकोणं च । इह त्रिकोणमेव । तत्र
अर्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् उपदध्यात् । पुच्छाप्यये चतस्र
षोडश्यो विशया । प्राच्यो द्वे प्रतीच्यो द्वे । तासां पश्चात् दश षोडश्य ।
तिर्यक्पुच्छेऽपि । विशयानामभितो द्वावर्धो द्वावात्मनि¹ । तासां पुरस्ता-
च्चतस्र षोडश्य प्राच्यश्चतुर्य² प्रत्यपिता । तासां पुरस्तादष्टादश षोडश्यो
दक्षिणायता उदगायनाश्च पुरस्ताद्विपर्यस्ता पङ्क्तये पार्श्वे । तासां पुरस्ता-
च्चतस्रोऽर्धेष्टका । तासां पुरस्ताच्चतस्र षोडश्य प्रतीच्यस्ताभिः प्रत्यपिता ।
तासां पुरस्ताद्वे षोडश्यो नानाग्रे प्राच्यो । तयोर्मध्ये द्वावर्धो । आत्मन्यर्ध-
पादेष्टकामात्री³ । आत्मनि द्वावर्धो विशयावभित । अर्धषोडश्यो सहितो⁴ ।
एव द्वादशोऽन शतद्वयम् । इह केचिद्दीर्घायुपस्सूत्रमेतदनादृत्य स्वमनीषिकया
कण्ठान्तरमुत्पाद्य, मुह्यन्त्यापूरणमेतत् कुर्वन्ति । किं नाम शेषाभ्यस्यन्⁵ ?
वयं तु सूत्रकारमतानुसारेणोक्त⁶ गृह्णीम ।

Karavinda (Sūtra 18)

एव क्षेत्रपूरणं कृत्वा प्रकृतितं प्राप्तं सङ्ख्यापूरणं एव कर्तव्य-
मित्याह—

1 द्वावर्धावात्मनि—B

2 चतुर्भिरर्ध—B

3 मात्रे—B

4 आत्मनि षोडश्यो यदभित—B

5 तेषां शतम्—A&B

6 षानुक्तं न—A

एव षोडशीभिः प्रच्छाद्यमाने सङ्ख्यापूरणाय कासुचिदुद्धृतासु च यत् क्षेत्रं चतुरस्रं यत्रि वा सम्भवेत् तत् क्षेत्रमर्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत्—ताभिस्सङ्ख्यायाः पूरयेदित्यर्थः । ननु प्रच्छादयेदिति वचनेन सङ्ख्यापूरणं कथम् ? उच्यते । तत्तदग्नौ प्रच्छादनविधयनन्तरं सङ्ख्यापूरयेदिति विधानात् । इह च षोडशीभिः प्रच्छादिते सङ्ख्यायाः असमाप्ते स्तत्पूरणापेक्षया द्वितीयप्रच्छादनवचनं सङ्ख्यापूरणार्थमेवेति गम्यते । किञ्च द्विविधं प्राकृतोऽग्निं समचतुरस्रमात्रष्टका असमचतुरस्रमात्रष्टकाश्च । प्रथमे चतुरस्राग्नौ पञ्चदशभागीयाभिरर्धेष्टकाभिश्च सङ्ख्या पूरिता । द्वितीये पादेष्टकाणूकापङ्कागीयाभिश्च पूरिता । तदिहापि पादा अर्धा अणूकाश्च विहितास्सन्ति । तस्मात् पादेष्टकाभिरर्धेष्टकाभिश्च सङ्ख्या पूरिता द्वितीये षोडशीभिश्च यथायोगं सङ्ख्यापूरणं युक्तमिति गम्यते । किञ्च सङ्ख्यापूरणस्य न्याय्यत्वे सति यत्रोपदिष्टेष्टकाभ्योऽन्याभिस्सङ्ख्यापूरणस्याशक्यत्वात् पदाभिरर्धाभिश्च सुकरत्वात्ताभिरेव सङ्ख्यापूरणं युक्ततरम् । अतः प्रच्छादितासु काश्चिदुद्धृत्य पादार्धषोडशीभिः यथायोगं यावत्सङ्ख्यमुपधेया इति ॥

Sundararaja (Sūtra 16)

यच्चतुरस्रं त्रयश्चि वेति पाद्यार्धाभिः सङ्ख्यापूरणं, तत्रा (ध्या) र्धाभिः पूरणपक्ष आत्मनि प्राच्य पङ्करीतयः । तत्र दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये षट् पङ्क(ध्या) र्धा । द्वितीयस्याः पश्चात्पुनस्ताच्च द्वे अर्धे उक्ते । तयोः समीपे द्वे षोडश्यो प्रागायते । तयोर्मध्येऽष्टा अर्धेष्टकाः । एवमेव पञ्चमी रीतिः । प्रागायताभिः षोडशीभिर्मध्यरीतो द्वे । पुच्छाप्यये द्वे षोडश्यो । प्रत्यगग्रपुच्छं पञ्चदशाङ्गुलेन प्राप्ते तयोः पश्चाद्द्वे प्रागग्रं आत्मानं पञ्चदशाङ्गुलेन प्राप्ते तयोः पश्चाच्चतस्रं षोडश्यं उदगायताः । पुच्छाग्रे दक्षिणतोऽष्टशतं पूर्वमुक्ताः । तस्याः उदक् षोडश्युदगग्रा तस्याः उदगद्वे अर्धे ततो द्वे षोडश्यो ततो द्वे अ (ध्या) र्धं ततः षोडशी । ततो (ध्या) र्धा पूर्वमुक्ताः । एव द्विशतं प्रस्तारः । पाद्याभिः पूरणपक्ष आत्मनि दक्षिणपार्श्वे द्वादशाध्याः उद्धृत्य वा षष्टौ चतस्रं षोडश्यो निधेयाः । एवमुत्तरपार्श्वेऽपि । अस्मिन्नपि प्रस्तारे प्रकारान्तरमाह—

Sundararaja (Sūtra 17)

अत्रापि वाशब्दोऽध्याहार्यः । यथा पूर्वस्मिन् प्रस्तारे अन्त्या बाह्या-विधेया इति षोडश्यो विहिता तथाऽत्रापि श्रोण्यसेषु द्वे द्वे षोडश्यो प्रागग्रं प्रत्यगग्रं चेत्यष्टौ निधेयाः । एतदप्यशक्यत्वात्पक्षयोर्न भवति । अस्मिन्

पक्षे शिरोऽप्यये अर्धेनोपधेये । पुच्छाप्ययेऽप्यर्धे द्वे उपधेये । पार्श्वेस्था-
श्चतस्रो रीतयोऽष्टैकभिः पूरणीयाः । मध्यमरीत्योः षोडशषोडशयः पुच्छाप्र-
मध्ये षट् षोडशयः । ततः पूर्वस्या मध्ये द्वे षोडशयो । शेषेऽर्ध्याः । ततः
पूर्वस्यां मध्ये द्वे प्राच्यो षोडशयो । शेषं पूर्ववदेव । एष द्विशतः । पाद्याभिः
पूरणपक्षेऽपि पूर्ववत्सर्वत्राविशेषात् पाद्याभिः सम्भवेऽपि विपरीतविशेषा
उपधेयाः । केचित्तु भ्रन्त्या बाह्यविशेषा इति पूर्वमुक्तम् । तयोरेव प्रस्तारयोः
शेषमाहुः । तदनुपपन्नं, भ्रन्त्यानां षोडशीनां अनियतविशेषाणामभावात् ।
उभयस्मिन् प्रस्तारे प्राहुः भ्रन्त्या इति न केवलं षोडश्य एव गृह्यन्ते । अपितु
याः वाश्चान्त्या उपधेयाः ताश्च बाह्यविशेषाः कार्या इतिः । तेषां
शिरसि द्वे षोडशयो बाह्यविशेषे बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात् । आत्मकर-
णीनां सन्धिषु षोडशयो बाह्यविशेषा इति बाह्यविशेषशब्दकं अनर्थकं स्यात् ।
अन्यत्र शिरसोऽन्यत्र पुच्छादिति च विरुध्येते । शिरसि पाद्यानां पुच्छपाश्व-
योरर्ध्या (धर्मा) नां च बाह्यविशेषाणामेवेष्टत्वात् ॥

Sundararaja (Sutra 18)

प्रस्तारद्वयसाधारणमिदम् । षोडशीभिः पूरयितुमशक्येयं यावद्वि-
शतपूर्ति अर्धाः पाद्या उपधेयाः । तत्रार्ध्यांरहिताभिः पाद्याभिः सङ्ख्यां पूर-
यितुमशक्यत्वात् । तस्मादर्ध्याभिः समिध्याभिर्वा पाद्याभिः पूरणम् । तत्प्र-
कारश्च पूर्वमेवोक्तः ॥

अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थाने ॥ (19)

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (20)

Kapardi (Sutra 19 and 20.)

स्थानशब्दः प्रयोगवाची । अणूकाश्चतुर्भागीयाः सङ्ख्यां पूरणे
चोदिताः पञ्चदशभागीयाश्च सङ्ख्यापूरणे चोदिता इति यावत् । अस्मिन्
प्रस्तारे सङ्ख्या न पूरिता सूत्रकारेण । तत्र ताभिस्सङ्ख्या पूरयितव्या
यदि ताभिः पूर्यते । अस्मिन्मन्त्रो तावता न शक्यते अणूकाभिस्सङ्ख्या-
पूरणम् । शक्यते तु प्रकृतौ । तस्मात्प्रकृत्यर्थो योगः । तत्र शक्यते द्वितीये
प्रस्तारे ताभिः पूरयितुम् । तत्र द्विशतपूरणमवश्यं कर्तव्यम् । प्रतिप्रस्तारं
पूरयेदिति वचनात् । इह तु सहस्रसङ्ख्यां च पूरयितव्या इत्युक्तं पूर्वस्मिन्
पटले । तस्मात्प्रकृतो योगः । तत्र श्लोकाः—

पक्षेष्टकानां करणं विपर्यस्यार्धमिच्छते ।

पक्षाग्रीयास्तथैवार्धं विपर्यस्यैव कारयेत् ॥

विपर्यस्त्यैव कृतव्याप्पोऽश्च पोडशीद्वयम् ।
 साहस्रं ऽथ द्विपाहस्रं पञ्चपष्टि विदुर्बुधा ॥
 उपचाने यथासून यथा वात्मनि पक्षयो ।
 पुच्छे शिरसि शिष्टे च पोडशीना विदुर्बुधा ॥
 पटप्राच्य पटप्रतीच्यश्च वात्मनि द्वादश क्षिपेत् ।
 शीर्ष्णिद्वय क्षिपेत्तिर्यंगुक्ता एव चतुदश ॥
 शिष्ट रीतिद्वय पुच्छे तथा चात्मन्यापि द्वयम् ।
 पोडशार्धेष्टकास्त स्तु क्षिपेच्च त्रिषु रीतिषु ॥
 एकैकमुत्तरे पार्श्वे तिस्रस्तिस्रस्तु दक्षिणे ।
 शिष्टे तिर्यग्दशैव^१ स्यादष्टोत्तरशतद्वयम् ॥
 पुच्छाप्यये तु विशयाश्चतस्रस्पोडशी क्षिपेत् ।
 पोडश्यावप्यये प्राच्यौ ते चाग्रे शिरसि क्षिपेत् ॥
 मध्ये तयोश्च द्वावर्धौ चतस्रो विशया क्षिपेत् ।
 आत्मनश्चोपे^२ द्वावर्धौ पोडश्या शिरसि क्षिपेत् ।
 अन्यत्सर्वं यथासूत्रं द्वादशोऽन शतद्वयम् ।
 आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे चतस्रो दक्षिणापत्ता ॥
 द्वितीये चोत्तरे पार्श्वे षड् द्वे श्रोण्यसयोरपि ॥
 शिरसश्चाप्यये चैका शिरस्यपि^३ च दक्षिणा ॥
 एता निधेयाप्पोऽश्चो विपर्यस्तास्तरे द्वये ।

Karavinda (Sutra 19)

परिभाषेयम् । पञ्चदशभागीया प्रथमवतुरस्त्रे उक्ता । तासां स्थाने
 कार्यमह्वपापूरणे अणूना भवेयु । तस्या परिभाषाया अत्रोपदेश कथम् ?
 इहोपदिष्टा पोडश्याऽपि क्षेत्रसाम्यादणूकाशब्देन ग्राह्या भवेयु इत्येव-
 मर्थम् । तेन अणूनाभिश्चतुरस्त्रं उनी सह्वपापूरणम् । इह तु पोडशीभि-
 'श्चति मिदम् । केचिच्चतुरस्त्रं त्र्यस्रि वा सम्पद्यते इत्येतदपि परिभा-
 धामिच्छन्ति । तेन तत्रतत्राग्नौ तदपेक्षया ताभिर्गपि सह्वपापूरणं मन्यते ।
 यत्र पुन प्रच्छादयेदिति वचन प्रच्छादनेऽपि चेत्ता यथा भवेयुर्गित्येवमर्थम् ।
 तेन तत्रतत्राग्नौ गति सम्भवे मत्वा चापेक्षाया ताभिस्सद्वैभिरपि प्रच्छादन
 स्यात् । उपचानकम द्वितीयचित्तां शिरसि प्राङ्मुखे बाह्याविशेषे द्वे पोडश्या

१ द्वितीय—B

२ त्रिभिन्ना आत्मनश्चोपे—B

३ त्रिगुणपि—A.

उपदध्यात् । तयो पश्चात् प्राङ्मुखे बाह्यविशेषे विशये द्वे अर्धे । तयो पश्चात्तद्विशेषल्लिखितविशेषे द्वे षोडश्या विशये आत्मनि । तयोर्दक्षिणास्या दक्षिणतो बाह्यविशेषमेकमधम् । उत्तरस्या उत्तरतश्च बाह्यविशेषमेकमधम् । तयोर्दक्षिणत उत्तरतश्च बाह्यविशेषेणैकमधम् । तत पश्चादात्मनि प्राच्यष्षड् रीतय । तत्र दक्षिणस्या रीत्या पुरस्तात् बाह्यविशेषा प्रागग्रंका षोडशी । पश्चाच्च बाह्यविशेषा प्रत्यग्रंका । तयोर्मध्ये पडर्धेष्टका । तासां तिस्र प्रतीच्यस्तिस्र उदीच्य । द्वितीयस्या रीत्या पश्चात् बाह्यविशेषेण दक्षिणामुखे द्व अर्धे । तत्पुरस्तादर्धविशेषयुक्तविशेषात् प्रत्यङ्मुखंका षोडशी । तस्या पुरस्तात् पडर्धा । तामा तिस्रस्तिस्र प्राच्य प्रतीच्यश्च । तत्पुरस्तादुत्तरतो विशेषा प्रागग्रंका षोडशी । तत्पुरस्तात्तद्विशेषल्लिखितविशेषमेकमधम् । तत्पुरस्तात् पूर्वोपहितमधस्त्येवेति द्वादशेष्टका एषा । तृतीयस्या रीत्या शिरोऽप्ययषोडश्या पश्चादारम्य आपुच्छाप्ययमष्टौ षोडश्य उपधया । तासां चत्वारः प्राच्यश्चतस्र प्रतीच्य । एवमेवोत्तरास्तिस्रो रीतय । तत्र तृतीयाव चतुर्थी । द्वितीयावः पञ्चमी । प्रथमावन् षष्ठी । तत्र तिसणा दक्षिणरी- तीनां दक्षिण पार्श्वमुत्तररीतीनामुत्तर पार्श्वम् । दक्षिणानामुत्तराणां दक्षिणा पार्श्वरीतिद्वयगता । अत्र प्रतीच्यो मुकुलात्मका । तत्प्रतीपमुखा प्राच्य । एव शोभा वितन्वते । पुच्छे मध्यमरत्यन्नयोविनायशोडश्याब्- दक्षिणत उत्तरतश्च द्वे अर्धे बाह्यविशेषे । तत पश्चान्मध्ये द्वे षोडश्या । ते अभित (स्तिस्र) स्तिस्रोऽर्धेष्टका इत्यष्टेष्टका । तत पुच्छाग्रे षोडशीभिरभितोऽर्धाभिरष्टेष्टका । पक्षाग्रयोश्चतस्रश्चतस्रोऽर्धे- ष्टका । पक्षद्वये पक्षेष्टकास्सप्त रीतय । ता द्वादशशानमिष्टका । पादैष्ट- काभिश्च पूरणपक्षे एता एव रीतय । तत्र विशेष पुच्छगतोपांतररीत्या बाह्याश्चतस्रोऽर्धेष्टका द्विधा कुर्यात् । आत्मनि प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठेपु- रन्मध्यगनार्धेषुपश्चिमतो द्वे द्व अर्धे । अर्वाशिष्टायेष्वर्धस्थानेषु षोडशीयु- ग्मान्युपदध्यात् । द्वितीयापञ्चम्योश्चार्धा द्विधा भिद्यते । ननु भेदो वर्जनीय इति तत्रतत्राग्नी यत्नेन परिहृत । स इदानीं पुच्छे प्रादुर्बुभूवति नैतत्सारम् । नियतलोकानामिष्टकानामसबाधेन समुदिताभिरिष्टकाभिस्सङ्ख्यायां पूरि- ताया यदीष्टकैकदेशे भेद उपजायते स भेदो मर्पणीय एव, अवर्जनीयत्वा- देकदेशभेदस्य । अत एव भेदवर्जनं स्वकण्ठेनोक्तमाचार्येण दिशान एष इति ॥

Sundararaja (Sūtra 19)

प्रकृतौ चतुरस्त्राग्नौ पञ्चदशभागीयानां कार्यं भेदपरिहारेण सङ्ख्या-
चापूरणम् । इह तु तत्कार्ये अणूनां उपधेयाः । तत्र समचतुरस्त्राणामणू-
कानामुपधाने द्विशतं कर्तुं न शक्यते । तस्मादणूकक्षेत्राणां ग्रहणम् ।
तत्रापि षोडशो न गृह्यन्ते । अवशिष्टं षोडशोभिरित्येव सिद्धत्वात् भेद-
सम्भवाच्च । तस्मादन्याग्रणूकक्षेत्रादि(द्वि)प्रकारा इष्टका कर्त-
व्या । दक्षिते च तासां करणे (पूर्वमेव) । आचार्येण तु करणे नोपदिष्टे ।
अन्त्या बाह्यविशेषा इत्यस्मिन् पक्षे अणूकानामनुपयोगात् । उक्तश्चोपधान-
प्रकारः । अणूकाभिर्विनेनैव तस्मिन् पक्षे प्रथम एव प्रस्तारे अणूकानामुप-
योगः कर्तव्यः ॥

इति विंशः खण्डः

अथ एकविंशः खण्डः

कङ्कुचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातो ॥ (1)

Kapardi (Sutra 1)

कङ्कुः पक्षिविशेष अलजश्च । कङ्कु इव चेतव्यः कङ्कुजचित् । अलज इव चेतव्योऽलजचित् । तौ श्येनचिना व्याख्यातो । पूर्वैरांशे श्येनेन व्याख्यातो-मुख्यत्वाद्द्विशतप्रस्तारत्वाच्च तस्यैवाकृतिः तान्येव करणानि स एवोपधानमार्गः । सङ्कल्प एव भेदः श्येनोऽलजः कङ्कु इति ॥

एवमिव हि श्येनस्य वर्षीयांसौ पक्षौ पुच्छादङ्गौ सन्नतं पुच्छं दीर्घं आत्माऽमण्डलं शिरश्च ॥ (2)

तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (3)

Kapardi (Sutra 2 and 3)

हिशब्दः प्रसिद्धो । श्येनोऽप्येवमेव । वर्षीयांसौ—वृहन्तौ । पक्षौ । कस्मात् पुच्छाददीर्घौ ? न केवलं वृहन्तौ किं तु तौ वक्रौ । सन्नतं सम्यङ्नतं आत्मसमीपेऽल्पीयः अग्रे श्येने पृथु उच्यते तत्सन्नतमिति । दीर्घं आत्मा न समचतुरस्रः न मण्डलः नापि दीर्घचतुरस्रः । अमण्डलमिवादोर्ध्वचतुरस्रभूत शिरः । एवम्प्रकारो लोके श्येनः । एवमेव कङ्कालजो लोके । तस्मात्तदाकारावेव तङ्कालजौ तेनैव व्याख्यातो । श्रुतिसामर्थ्यात् । सामर्थ्यमभिधानशक्तिः । एतावदेव श्रुत्याऽभिधीयते । अशक्यात्वत्सर्वसाम्या (सर्वा) पादनस्य । न ह्यशङ्कनीयमर्थं वेदो विदधाति ॥

अशिरस्को वाऽनाम्नानात् ॥ (4)

Kapardi (Sutra 4)

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अशिरस्क एव चेतव्यः । कुत इत्याह—आनाम्नानात् । न हि शिर आम्नायते । तस्य कथमनाम्नानमित्यत्राह¹—

1 तस्य कथमनाम्नानमित्यत्राह—

ज्ञायते च "कङ्कुचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीत यः कामयेत स शीर्षोऽमुष्मिन् लोके सम्भवेयमिति" विद्यमाने कथं ब्रूयात् ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 5)

यदि शिरस आम्न नमस्ति शीर्षण्वन्तं चिन्वीतेति कथं ब्रूयादेवेत्यर्थः । यदि शिरस आम्नान नास्ति तदा युज्यत एवैतद्विशेषणम् । इतरथा विशेषणमनर्थमेव स्यात् । तस्मादशिरस्क एव चेतव्यः । यद्यशिरस्कः किमाकारस्त इत्याह

प्राकृतो वक्त्रो पक्षो सन्नतं पुच्छं विकारश्रवणात् ॥ (6)

Kapardi (Sūtra 6)

प्रकृत्या भवौ प्राकृतौ । तावेव पक्षो वक्त्रोक्तव्यौ । कुतः ? विकारश्रवणात् । सन्नतं पुच्छं—पुच्छं च सन्नतं कर्तव्यम् । वक्त्रपक्षो व्यस्तपुच्छ इति विकारश्चरूयते । पक्षपुच्छानां च वक्त्रता व्यस्तता च प्रकृतौ नास्ति । तस्माद्विकारत्व पक्षपुच्छानाम् ॥

यथा प्रकृत्यात्माऽविकारात् ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 7)

यथाप्रकृत्यात्मा । कुतः ? अविकारात् । न हि तत्र विकारश्चरूयते । तस्मात्प्रकृतिवदेवारमा चतुर्पुरुषसमचतुरस्रश्च । अरतिनाऽर्धप्रादेशेन वा पक्षो विवर्धयेत् । द्विपुरुषा रज्जुमित्यादिश्येनवत् । ननु प्रकृतावरतिना वर्धयेदित्युक्तम् । किमिदमूच्यते अरतिनाऽर्धप्रादेशेन वेति ? अरतिनेत्यर्धविकारत्वप्रतिपादनपरं, न पक्षपुच्छानां तावन्मात्रमायामपादयितुम् । आत्मनश्चतुर्थं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ इत्युपधातव्यमिति श्येनप्रतिपादितं न कर्तव्यम् । यथाप्रकृत्येवात्मा कर्तव्यः । किं च प्राकृतं पुच्छमिति वचनाच्च उपधानविधिश्च न घटते । श्येन इव चेतव्य इत्येव क्रियमाणे प्रथमद्वितीयानामेव विकारो नेतरेषाम् । इतरथा चतुर्थद्वयोऽपि विकृता भवेयुः । तथाभूताश्च कर्तव्या भवेयुः । तस्माच्च¹ कारणानुप्रवेशेन² चेतव्य इत्युक्तम् । श्येनवदेव पुच्छम् । कारणान्युच्यन्ते—चतुर्थपक्षाभ्यां यथायोगनतं तत्प्रथमम् । द्वे पूर्ववत्सहिते द्वितीयमित्यादि । यथोपधानविधिः—अष्टाचत्वारिंशत्प्रथमा ऊर्ध्वीचीः पक्षयोः । श्येनवत्पुच्छम् । आत्मनश्चोप्योस्तिस्-

स्तिष्ठः पञ्चम्य उदीच्यः । ततस्तप्तानु रीनिषु पटपञ्चाशच्चतुर्थ्यः
 दक्षिणायता उदगायताश्च । तासां पुरस्तादष्टा पञ्चम्यः उदगायताः ।
 श्रोण्योश्चतस्रः पञ्चम्य अक्षण्या भिन्द्यात् । अष्टौ पष्ठ्यम्सम्पद्यन्ते । एष
 द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् प्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो द्वितीया निर्णामयोरप्यय-
 योश्च विशयातृतीया । चतस्रश्चतस्रः पूर्ववदष्टभागावेता । पक्षष्टाभिः पक्षौ^१
 प्रच्छादयेत् । तद्द्व्यासपततिः पुच्छे श्येनवत् । सप्ताष्टमाभिश्चोण्यसेषु द्वे द्वे
 पञ्चम्यौ प्राचीः प्रतीचीश्च । प्राच्य^२स्सप्त रीतयः । चतुर्भिस्तृतीयापञ्चम्यो
 रीत्योर्मध्ये त्रिंशत् पष्ठ्य. एका च पञ्चमी । एकत्र पौडशापरत्र चतुर्दश । एवं
 द्विशतः प्रस्तारः । अथवा स एवानुपुच्छमर्धे पुरुषव्यास सप्रादेश पुरुष प्रती-
 चानमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमित्यादिना श्येनवत्पुच्छं कुर्यात् ।
 पक्षौ प्राकृणौ द्विपुरुषायामौ । करणानि वक्ष्यामः—द्वादशाङ्गुला यथा भवति
 तथा तिर्यक् चतुर्थपष्ठ्याम्नां नमयेत् । प्रथमे एव सहिते यथा तिष्ठतः तथा
 कारयेत् । द्वितीय तृतीयमपि यत् पङ्कभागेनाष्टमभागेन वा वर्धयेदिति त
 एव वा पुच्छे चतुर्थं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलविस्तारं पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलायाम
 चतुर्दशतिलैरुन सविशेषं पञ्चमं अर्धमप्लाङ्गुलव्यास पटपाश्वं त्रयस्त्रि-
 शत्करणं पटत्रिंशदङ्गुलमष्टभिस्तिलैस्सह सप्तमाष्टमयोः पाश्वं एकोनत्रि-
 शदायाम तु पटत्रिंशदङ्गुला चतुर्दशतिलैस्सह पुच्छाप्यये विशययोः अष्टा-
 दशाङ्गुल पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमेव । आत्मनि चतुर्थादयो वैकृताः । पुच्छे
 तु प्राकृता एव । आत्मन्युपधानविधिस एव ।

तत्र श्लोकाः—

अर्धं त्रयोदशं व्यासमशिरस्के हविर्भुजि^३ ।
 तथा चतुर्थपष्ठ्याम्ना नमयेत्प्रथमं तु तत् ॥
 ते द्वे तु सहिते प्राची द्वितीय करण भवेत् ।
 तृतीयमपि पङ्कभागमष्टभागेन वर्धितम् ॥
 पक्षेष्टपाञ्चचतुर्थास्स्यु पुच्छं पुच्छत्रदुष्पते ।
 पटपञ्चाशच्चतुर्थ्यस्स्युस्तिर्यग्दक्षौद^४ गायताः ॥
 अष्टौ पुरस्तात्तिर्यक्च श्रोण्यो पटपञ्चमो क्षिपेन् ।
 श्रोण्याश्चतस्र पञ्चम्यो भेदवद्द्विशतस्तथा^५ ॥

1. पक्षेष्टपाभिः प्रतीचाभि पक्षौ—B । 2. प्राच्या.—B ।

3. व्यास शिरस्को वा हवि—B

4. स्तिर्यगपष्टोदगायता —A ।

5. स्तरे—A ।

श्येनवत्पक्षपुच्छेषु निधायात्मन्यपि क्षिपेत् ॥
 प्राच्या चैव प्रतीच्या च त्रिशदेका च पञ्चमी ॥
 तासांमेवोत्तरे पार्श्वे चतुर्थ्यं षोडशद्वयम् ।
 प्राच्यश्चैव प्रतीच्यश्च तथा षोडश दक्षिणे ॥
 प्राचीश्चैव प्रतीचीश्च शिष्टे पञ्चमी क्षिपेत् ।
 करणस्य विपर्यास चतुर्थस्यैव नेप्यते ॥
 संप्रादेशेऽपि वा पुच्छे विस्तारो द्वादश भवेत् ॥
 तथा चतुर्थपष्ठाभ्या नमयेत्प्रथमं तु तत् ॥
 ते द्वे तु सहिते प्राची द्वितीयं करणं हि तत् ।
 तृतीयमपि षड्भागमष्टभागेन वर्धितम् ॥
 द्वाविंशतिर्द्विगुणितं तिलानां चापि विंशतिः ।
 सविशेषश्चतुर्थस्य तिर्यक्स्यधिक^१ भवेत् ॥
 पञ्चमं प्राकृतं विद्यात् पष्ठस्य विकृतास्त्रयः ।
 पष्ठस्य पार्श्वं त्र्यधिकं कर्णं पट्त्रिंशदष्टभिः ॥
 सप्तमाष्टमयो पार्श्वंमूर्त्तित्रिंशमिहेष्यते ।
 आयामश्चापि पट्त्रिंशच्चतुर्दशतिलं सप्तह ॥
 चतुर्थाद्यास्तु विवृता पुच्छे चैवात्मनि^२ क्षिपेत् ।
 अष्टादशाङ्गुल पुच्छे शययारन्यदात्मनि ॥

Karavinda (Sūtra 1)

वङ्कालजो पक्षिविशेषो । वङ्कालवच्चोच्यते अलजवच्चोच्यते इति वङ्काल-
 दलजचितो श्येनचिह्ना व्याख्यातो । तयोर्विमानेष्वेकाकरणोपधानानि श्येन-
 स्यैव कार्याणीत्यर्थः । मुख्यत्वात् पूर्वश्येनेनेति केचित् । आनन्त्यदिद्वितीयश्ये-
 नेनेत्यन्ये । अविशेषादुभयाम्भ्यामित्यगरे । उक्तं श्येनस्वरूपमनुभाषते अथैव
 शिरसो भावप्रतिपादनार्थम् ॥

Karavinda (Sutra 2 and 3)

एवमिवहीति गतम् । श्येनस्य वर्षीर्षासो दीर्घतरो पुच्छाद्वक्त्रो पक्षो
 संप्रत पुच्छं आरम्भमीषे हृत्सीयं अग्रे व्यस्तं दीर्घं आत्मा न समचतुरस्र
 अमण्डलं न मण्डलाकार-ईषमण्डलं । न वा शिरश्च विद्यते । तच्चापि न
 मण्डलं नापि समचतुरस्रम् । एवमिव श्येनो लोते दृश्यते । एतावदेव श्येन-

सादृश्यमग्ने । कुत ? श्रुतिसामर्थ्यात्—सामर्थ्यमभिधानशक्ति । एतावदेव
श्येनश्रुत्या विधीयते । यदेतद्वक्रपक्षता व्यस्तपुच्छता दीर्घात्मताऽमण्डलता
सशिरस्कता च । तस्मात् कङ्कालजावपि तदाकारो चेत्तद्व्यावित्यर्थ ॥

Karavinda (Sutra 4)

अशिरस्कः वा श्येन अनाम्नानात् । नहि पक्षपुच्छा मगतवक्रतादि-
वच्छिरस आम्नानमस्ति । श्येनविधानसामर्थ्याच्छिरसो विधानमस्तीति
गम्यत इति केचित् । वयसा वा एष प्रतिमया चीयत इति प्रकृतावपि
पक्षादिवत् शिरोविधानं प्रसज्येत । नैष दोषः । तत्र हि पक्षपुच्छविधानं
परिसङ्ख्यानार्थम् । तद्धात्रापि तच्चोदकागतमेवेति तस्मात् सशिरस्क-
श्येन । किञ्च विज्ञायते च कङ्कचित् शीर्षेण्वन्तं चिन्वीतेति । यदि चोदक-
प्राप्त्या कङ्के शिरो विद्यते तत्कथं ब्रूयात् ब्राह्मणं कङ्कचित् शीर्षेण्वन्तं
चिन्वीतेति? न ब्रूयादेवेत्यर्थः । तस्मादशिरस्कः श्येनः । कङ्के शिरोविधानात् ।
तथा ते वयोमात्रसादृश्ये प्रकृते प्राप्ते श्येनप्राप्तिविधानसामर्थ्यादेव श्येने
शिरोऽप्यस्तीति गम्यते । 'त्रिवृत्तं अग्ने शिरः' इत्यादिना शिरस्युपधानदश-
नाच्च । अतस्तयोर्विकल्प इति मन्वानं वाशब्दं ब्रूते । तत्र ब्रूह्मश्येनो-
ऽलज इति सङ्कल्पमात्रभेदः नाकारे । दाक्षायण्यज्ञादिवत् अशिरस्कश्येन
इत्युच्यते ॥

Karavinda (Sutra 6 and 7)

प्रकृतिवदेव पक्षो वक्रो पुच्छात् सन्नत वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छ इति
विकारश्चवणात् । आत्मा तु यथा प्रकृत्या । यद्वा यथाप्रकृतिरविकृत
समचतुरस्रं चतुष्पुरुष इत्यर्थः । अविकारात्—न हि विकारं श्रूयते ।
पक्षपुच्छेषु विकारग्रहणं नात्मनि । तस्मात् प्राकृत एवात्मा । अरत्तिना-
धंप्रादेशेन च एकैकं पक्षं प्रवर्धयेत् । यद्यपि प्राकृती पक्षावित्युक्तं तथापि
पुच्छस्याप्राकृतवशवणादुक्तप्रकाराः पुरुषमात्रता गम्यते । तस्मात्पुच्छे
प्रादेशमुपधाय पदयोर्विभजेदिति केचिन्मन्यन्ते । केचित्पक्षयोः प्रकृतित्ववि-
धानादात्मनोऽविकारत्वाच्च पुच्छं सप्रादेशं मन्यन्ते । उभयस्मिन् पक्षेऽप्यु-
क्तप्रकारेणान्युत्पन्नेया इत्याचार्यो मन्यते । अत्र पुच्छस्याप्रकृतित्वपक्षे प्रथम-
द्वितीय करणानां विकारः¹ । इतरथा तेषामपि करणान्युच्यन्ते । चतुर्थप-
ञ्चाभ्यां प्रथमं करणं यथार्धत्रयोदशव्यासं भवति तथा प्रजम्भयत् । ते द्वे
प्राची सहिते । तद्दिनीयं प्रथमस्य षड्भागमष्टगुलं² तृतीयम् । उपधानम्

च्यते—दक्षिणे पक्षे अष्टाचत्वारिंशत्प्रथमा उदीचीस्तथोत्तरे दक्षिणा^१ ।
 पुच्छेऽशिरस्कपक्षोक्तमेव । त्रिशदात्मनि । श्रोण्योस्त्रिस्तस्त्रिस्त पञ्चम्य उद-
 गायता दक्षिणायताश्च । तासां पुरस्ताच्चतुर्थी^२र्थीनामर्धेष्टका सप्त
 रीतय । ता पट्पञ्चाशत् । तासां पुरस्तादष्टौ पञ्चम्य । श्रोण्यसेषु चतस्रः ।
 पञ्चमीरक्षणाभिन्ध्यात् । द्विशत एष प्रस्तार । द्वितीयप्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो
 द्वितीयाश्चतस्रश्चतस्र आत्मानमष्टभागावेता । पक्षेष्टकाभि प्राचीभि पक्षौ
 प्रच्छादयेत् । एकैकस्मिन् पक्षे पट्त्रिंशत् । पुच्छे पु पूर्ववद्द्वादश सप्तम्यस्त्रयो-
 दशाष्टम्यश्च । श्रोण्यसेषु द्वे द्वे पञ्चम्यौ प्राच्यौ । आत्मशेषे चतुर्थीना^३-
 मष्टेष्टका प्राच्यमसप्त रीतय । तृतीयपञ्चमरीत्योर्मध्ये चतस्रश्चतुर्थीरु-
 द्दृत्य त्रिशत पष्टिमेका पञ्चमीमुपदध्यात् । तासामेव त्रयोदश पष्टिगिति ।
 तत्र चतुर्दश एकत्र^३ पञ्चमी । एष द्विशत प्रस्तार । सप्रादेशपक्षे पुच्छे
 पुरपव्यास प्रादेशपुरप प्रत चीनमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽयमुत्तरतश्चे-
 त्यादिना पुच्छं कुर्यात् । पक्षौ प्रकृतावेव । करणविशेषो यथा नियमजृत्वेन
 द्वादशाङ्गुल भवति तथा प्रथम करण प्रजम्भयेत् । ते द्वे प्राचीत्यादिना
 द्वितीयम् । तृतीयस्यापि पङ्कभागमष्टभागेन विधत्तम् । चतुर्थादीनि द्वित्रि-
 धानि—पूञ्जचतुर्थे त्रयस्त्रिंशदङ्गुलविस्तारः । तस्य सविशेष चतुश्चत्वा-
 रिंशदङ्गुलय त्रिंशन्तिलाधिका । पञ्चममर्धमष्टदशाङ्गुलपामम् ।
 पष्टस्य पार्श्वे त्रयस्त्रिंशदङ्गुलश्च । साप्यष्टत्रिंशदङ्गुलय । साष्टमयोस्स
 एव व्यास । पार्श्वभाग्यावदण्णावस्थिते एष्टोनत्रिंशदङ्गुले । आयामप्य-
 ष्टत्रिंशदङ्गुलय चतुर्दश तिलाश्च । पुच्छाप्ययविशमयोरष्ट दशाङ्गुलम् ।
 पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमात्मतिलचतुर्दशो विकृता पुच्छ उपधेया । प्राङ्मन
 एवात्मनि उपयानविधि । स एष द्वितीयश्चेन । विकृते तत्रोक्तकरणान्ये
 वमुन्नीय कृत्वा चेतव्यम् ॥

Sundararaja (Sūtra 1)

वक्ष्यचित शर्पणन्त चिन्वीन य कामयेन शीर्षणानमप्तिन् लोके
 स्पामिति^१ । अनजचित चिन्वीन चनुस्मीत प्रतिष्ठावाम^२ इति श्रुतावग्नी
 श्वेनचिना पूर्वणोत्तरेण वास्यातो । मयोक्तस्वैव श्वेनचित प्रवारान्तर
 बिधिरमन् उत्तो तायत्प्रसागे मुत्तनराविनि दर्शयितुमाह—

Sundararaja (Sūtra 2 and 3)

ययाऽम्माभिपक्त एवमिय हि पतन. श्वेनम्य पक्षौ पुच्छाद्वर्षीयांसी
 यप्रौ न मध्यन पुरम् न मप्रनमप्यप्रदेने आत्मा न आमण्डल ईव-म-

१ पट्पञ्चाशति ।

२ श्रुतसूत्रात् ।

३ पट् । एष चतुर्दश चतुर्दश पक्षौ 3613 ।

ण्डलरूपः शिरश्चैवं भवति । तस्मात्—नच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः कार्यः । यस्मादर्थे वा हिशब्दः । यस्मादेवरूपः श्येनस्य पक्षपुच्छादिः प्रत्यक्षेण दृश्यते तस्मात् श्येनचितं चिन्वीतेति श्रुतिसामर्थ्यादेवरूपपक्षपुच्छात्मशिरस्कः श्येनचिदित्युक्त इत्यर्थः ॥

Sundararaja (Sutra 4)

अशिरस्को वा श्येनविद्भवितुमर्हति । अनाम्नानात् । न (हि) च श्येनचित्प्रकरणे शिर आम्नायते । आत्मनोऽप्यविकारस्येतदुपलक्षणम् । अशिरस्क (त्वे) कल्पे प्रमाणान्तरमस्तीत्याह—

Sundararaja (Sutra 5)

यदि श्येनाकृतिविधानमात्रेणैव सशिरस्कत्वं भवेत्^१ । तर्हि कच्छचित्तोऽपि भवेदेव । तथा च तत्र शीर्षण्वन्तमिति विशेषो न वक्तव्यस्त्यादित्यर्थः ॥

Sundararaja (Sutra 6)

प्राकृतावेव पक्षो पुच्छो पडरत्नि पञ्चारत्नि वा । तौ द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशामित्युक्तप्रकारेण वक्तीकृतव्यो । केचित्तु पूर्वोक्तायाम् (भावात्) मार्गात् पण्डिशताङ्गुलया रज्ज्वा सनमन (मपी)मिच्छन्ति । पुच्छं च प्राकृतमेव सन्नतं भ्रघंपुरुषव्यासम् । पुरुष प्रादेशाधिक प्रतीचोनमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽप्यमित्यादि पूर्ववत् । प्रादेशप्रवृद्धभावे पूर्ववदेव । विकारश्रवणादिति—वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवतीति वचनादित्यर्थः ।

Sundararaja (Sutra 7)

चतुः पुरुषः समचतुरस्र एव श्येनचित्यात्मा विकारस्याश्रवणात् ।

अथो^३ एतच्छ्येनचितं चिन्वीतेति ॥ (8)

यावदाम्ना (त) न सारूप्यं तद् व्याख्यातम् ॥ (9)

Kspardi (Sutra 8 and 9)

तत्र^४ यावदाम्नानमेव सारूप्यं ग्राह्यम् । जातिवाचकानां शब्दानां किमपि सामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । यथा गीर्वाहोक्त इति । एवमत्रापि यावदाम्नानमेव सारूप्यं गृहीत्वा श्येनशब्दो यतंते । तत् सारूप्यं व्याख्यातं वक्रपक्ष इत्यादिना ॥

1. यत्तत् श्येनचितं चिन्वीतेति । पा । 2. एवमेव ।

3. यदो—A, यदो—B ।

4. यत्र—B ।

त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ (10)

तत्र सर्वाभ्यासोऽविशेषात् ॥ (11)

Kapardi (Sutra 10 and 11)

तत्र सारतिप्रदेशस्य सप्तविधस्याभ्यासः । कुतः ? अविशेषात्;
न हि कश्चिद्विशेषोऽन्वयान्नायते । तस्मात्सर्वस्यावृत्तिः ।

दीर्घचतुरस्त्राणां समासेन पक्षपुच्छानां समास उक्तः ॥ (12)

Kapardi (Sutra 12)

दीर्घचतुरस्त्राणां पक्षपुच्छानां समासविधिरुक्तः । 'यदयत्सप्तम्य'
इत्यादिना विधासप्तमकरणीमित्यादिना (च) वा । वेणुत्रिकरण्या वा
विहरदित्यर्थः ॥

एकविंशोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ (13)

Kapardi (Sutra 13)

गतमेतत् ।

तत्र पुरुषाभ्यासो नारतिप्रदेशानाम् ॥ (14)

संख्या संयोगात् सख्या संयोगात् (15)

Kapardi (Sutra 14 and 15)

तत्र पुरुषाभ्यासः नारतिप्रदेशानां । कुतः ? सङ्ख्यासंयोगात्—
एकविंश इति । न सप्तविध इत्यत्रापि सङ्ख्या विधीयते । षाड्यान्तरेण
तत्र नारतिप्रदेशा निविशन्ते । न तत्र सप्तसंख्यायां निविशन्ते । तस्मात्-
संख्यासंयोगात् पुरुषाभ्यास एव नारतिप्रदेशानाम् । श्लोको भवति—

त्रिविधेन नर प्रोक्तं त्रिस्तावन् विभाव्य (मो.) मो ।

एक (विंशे) विधे ततो न्यूनं त्रिस्तानां क्षेत्रं गच्छ (भि) त्रिः ॥
द्विगुणमंष्ट्रगुणार्थाः ।

Karavinda (Sūtra 8 and 9)

इयेनचितमिति विहित यत्प्रकार यावच्चास्याम्नानसारूप्य मानविहित इयेनसारूप्य तत्सर्वं व्याख्यातम् । तत्र वक्रपक्षादिगुणराम्नातेन यच्छब्दनस्य सारूप्यमुक्तं , इयनाग्रे रघदशमा अरत्नय इत्यादिना चयन प्रकार उक्तं तेन उक्ती कङ्कालत्रो स्यानामित्यर्थं ॥

Karavinda (Sūtra 10 and 11)

आश्वमेधिकान्तेस्त्रिस्तावविधौ सारत्निप्रादेशाभ्यास न पुरुषमात्रस्य , विशेषाभावात् । अविशेषण प्राकृताग्निर्गुण्यविधानादित्यर्थं ॥

Karavinda (Sūtra 12)

दीधचतुरस्त्राणा समास इत्युक्तम् । एव द्वे दीधचतुरस्त्रे समस्येते , तानिमित्तो तिह्नासो विवृद्धिर्वेति । यावदिच्छन् दीधचतुरस्त्राणि समस्येदिति । तेन त्रिस्तावेऽग्नौ प्रथमविहरणेन समास उक्तं ॥

Karavinda (Sūtra 13 14 and 15)

अश्वमेधे एकविंशान्तिश्रुतौ पुरुषाणामेवाभ्यास नारत्निप्रादेशानाम् । 'सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निरिति सप्तसख्या पृथक्सनिवेशनी । समानजातीयेषु पुरुषेष्वेव सयुक्तं नास्त्यादिषु । अरत्निप्रादेशास्त्वरत्निना दक्षिणत इति वाक्येन स्वरूपमात्रेण विहिता नाघसख्यया । अतः प्रकृती पुरुषाणामेव सङ्ख्या सयोगादश्वमेधेऽप्येकविंशान्नो पुरुषाणामेव सख्यासयोगो युक्त इति अरत्निप्रादेशास्त्वनभ्यस्ता भवेयुः । पुरुषाभ्यासादनन्तरमरत्निना दक्षिणत इति कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति - त्रिस्ताव एकविंशप्रस्तार द्वयविधेस्त्रिस्ताव एकविंश एवाग्निं ग्राह्येण दर्शनात् । द्वादश दश वा स्यात् । द्विरुक्तिं प्रश्नपरिसमाप्तिद्योतनार्था ॥

Sundararaja (Sūtra 7 and 8)

ननु शिरसोऽभावे इयेनाहुतेरपूर्वंत्वात् इयेनचित विचोतेति विधिवाक्यनैव विरोधप्रसङ्गः , तत्राह—

यदनच्छब्देनचित विचोतेति , यत्तन यावदात्मनातम् वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छ इति विहितसारूप्यमुक्तं , अथवा पञ्चपुच्छविवारविधेरानयनयप्रसङ्गादिभिर्भायः । यस्मिन् पक्षे दृष्टवान्तराणि द्विपुरुषया रज्ज्वा पणमात्रेण पुरुषस्य चतुर्थांशं पञ्चमस्यां यथायोगेन तत् प्रथमं , तस्यैव त्रयोऽष्टादशाङ्गुलं सप्तदशपञ्चदशाङ्गुलौ च । इ द्वे पूर्ववत् स्मरितौ तत्र द्वितीयम् । प्रथमं पञ्चमे करणे सहितौ तृतीयम् , चतुर्थं

ञ्चमपठानि पूर्वश्येनचिद्वदेव । पुच्छे या पष्ठीचतुर्थ्यं उपधेयास्तासा-
 मन्ये करणे । तत्र चतुर्थ्यां पार्श्वे पूर्ववदेव एका तिर्यङ्मानी त्रयस्त्रि-
 शदङ्गुला अन्ये साधेनतुश्चत्वारिंशदङ्गुला पष्ठचास्तु पञ्चदशमेक
 फलक । त्रयस्त्रिंशदङ्गुल द्वितीय पटत्रिंशक साष्टतिल तृतीयम् । सप्तमस्य
 नियङ्मान्यावर्गतिमात्रौ । पार्श्वेन (नव) विंशत्यङ्गुले । कर्णश्चैक ।
 (अन्य कर्ण पञ्चत्वारिंशदङ्गुल एकादशतिलोन । अष्टप्रस्य नवविंशके
 पार्श्वे । द्वादशिकापटत्रिंशिके तिरश्च्यौ शिरसोऽभावान्नवम करण न
 भवति । अग्निप्रादेशाभावे पुच्छेष्टका पूर्वश्येनवदेव) । पक्षस्थानाञ्च
 तदनुगुण नमनम् । उपधाने च पक्षयो प्रथमा अशोतिरुदीच्य पुच्छ पूर्वश्ये-
 नवदेव पुच्छाप्ययम्यचतुर्थ्योरष्टादशाङ्गुलम् । पुच्छे पूर्वश्येनवदेव । पुच्छे
 पञ्चदशङ्गुलमात्मनि । आत्मन्युदीच्यो नव रीत्य । उदीचीभिरिष्ट-
 काभि । तासा मध्यमा सप्त । अष्टाभि चतुर्थीभि चतुर्थरीत्या दक्षिण-
 रीतोतत पटञ्चतस्र द्व चतुर्थ्यो । एवमेव पष्ठी रीति । श्रोण्यसेषु
 चतस्रश्चतस्र पष्ठच । शेषे पट् पञ्चम्य । एष द्विशत प्रस्तार । (तत्रा-
 शिरस्त्वस्य श्येनवित पक्षयो प्रथमेष्टका उदीच्यो रीत्य । त्रिंशत्तु-
 शत् । पुच्छे तु पूर्ववत् । आत्मन्युदीच्यो रीत्यो नव स्यु । तत्राद्यरीतिगा
 आद्याश्चतस्र पष्ठच स्युरेव । एवमन्त्या अपीष्टका । दक्षिणोत्तरत एकैका
 पञ्चमीष्टका । पुच्छाप्ययस्ये तन्मध्ये उक्ते । एव दशेष्टका अन्त्या
 अपि रीत्य एव स्यु । पञ्चम्य मध्यतोऽधिके । तुरीयरीत्यां चतुर्थ्यो ।
 द्वे चतस्र पष्ठिका । ततश्चतुर्थ्यो पूर्ववत् पष्ठय । चतुर्थ्यो द्वे दोष्टका ?
 एव शेषमग्निं चतुर्थीभि पूरयेत् । एव नवतिरात्मस्था प्रस्तारे द्विशते-
 ष्टका) अपरस्मिंश्चतस्रश्चतस्र निर्नामयोद्वितीया । अप्यययोश्च तृतीया ।
 पक्षयो शेषे पट्पञ्चाशत् प्रथमा प्राच्य पुच्छे पूर्ववत् । सप्तम्योऽष्ट-
 म्यश्च आत्मनि नव रीत्य । प्राच्य प्राचीभिरिष्टकाभि । तत्र पक्षाप्य-
 यस्थाना पश्चात्पुरस्ताच्च पञ्चपञ्चम्य पट् च पष्ठच । ता दक्षिणो-
 त्तररातिमध्ये (सप्तरीत्य पूर्वप्रस्तारवत् । द्वितीयपष्ठयो (द्वितीयाष्ट-
 म्यो) रीत्योर्मध्ये) पाडशपाडश पष्ठच । (ता दक्षिणोत्तरे रीतिमध्ये
 पूर्वप्रस्तारवत् । द्वितीयाष्टम्यो रीत्योर्मध्ये षोडश षोडश पष्ठच । एव
 द्विशत प्रस्तार । तत्रापरस्मिन् प्रस्तारे पक्षे द्वितीया । पक्षमध्यत द्विती-
 या । अप्यये शेषे प्रथमा । एवमुत्तरपक्षे प्राच्य । इमा सर्वा द्विसप्तति ।
 अयात्मनि प्राच्यो नव रीत्यस्यु । आद्यायां पञ्चमीद्वितीयम् ॥

आदित्यपक्षाप्ययगा द्वे पष्ठयो पञ्चमी तथा ।

पञ्चम्येकाग्र्यरीत्याऽनो द्वे पष्ठयाप्यय पुर ॥

पण्ड्यावेका पञ्चमी स्याद्वितीयस्यामथावली ।

मध्ये पोडश पण्ड्य स्युरेवसष्टमरीतिगा ॥

चतुर्थपण्डरीत्यो तु प्रथमोत्तरवत्तथा ।

आत्मशेष चतुर्थीभि पुच्छगोचरा ॥

सप्तम्यो द्वादशाष्टम्यस्त्रयोदश च पूर्ववत् ।

एव द्वितीयप्रस्तारो द्वितीयेऽष्टक इष्यते ॥

केचित्तु—यथा प्रकृत्येति वचनादिपट्टका अपि । (आत्मनि प्रकृति-
वदेवेत्याहु । तथा प्रथमकरणस्य पाद्वै चत्वारिंशदङ्गुले । अरस्नी एव
(तिरश्चो) तिर्यङ्मान्यो (एक कर्णः पञ्चविंशतिकस्सप्तदशतिल । अन्य-
स्तिलत्रयोनकपण्ड्यदङ्गुल) । द्वे सहिते द्वितीय (करण्या अरस्नि) प्रथम-
स्यारस्तिप्रादेशेन यथायोगननेन वर्धयेत् । तृतीय पुच्छान्नवमचतुर्थप-
ण्डसप्तमाष्टमानि¹ पूर्ववत्प्रकृतिवदात्मन इष्टका पञ्चमभागीया । तत्र
प्रादेशा पण्ड्यगुलव्यामा कार्या । आत्मनि दक्षिणत उत्तरतश्च दशा
(ध्वर्धा) ध्वर्धा उदगायता । आत्मशेषे पञ्चम्य उदीच्यो दश रीतय ।
मध्ये द्वे उदगायतादशाङ्गुले पुच्छाप्यये द्वे चतुर्थ्या आत्मानमरस्तिना
वेति द्वे अभितश्चतस्र पण्ड्यगुलयासा । पुच्छाप्ययस्त्रयोः पञ्चात्प-
ञ्चाध्वर्धा प्राच्य । पुच्छ (विशेषा) शेष पूर्ववत् । (पक्षयोस्त्रिंशत्तिशत्
प्रथमा उदीच्य । एष द्विशत प्रस्तार । अपरस्मिस्तु तिस्रस्तिस्रो निर्ण-
मयो । द्वितीयाः पक्षशेषे द्वित्वारिंशत्प्रथमा प्राच्य । पुच्छपूर्ववत्) ।
आत्मन्युदीच्यो नव रीतय । ता आ (तात्तामा) शन्ता (रीति प्राची-
भिरध्वर्धाभि । अन्त्या पञ्चमीभि मध्यमरीतीना पञ्चानामाद्या अन्या
श्चाध्वर्धा) चना प्राच्य द्वितीयस्य आद्यामुद्धृत्य तत्राष्टो पण्ड्यगुलव्यासा
उपदध्यात् तत्र पञ्चात्पूरस्ताच्च द्वे द्वे उदगायते । मध्ये चतस्र प्रागा-
यताः अष्टमरीत्या आद्यन्ते (ान्त्य) द्वितीयामन्या चोद्धृत्य नवनवा-
ष्टाङ्गुलय द्विशत प्रस्तार । यदा तु समचतुरस्राभिरुपधीयन्ते तदाऽ-
प्येवमेव पक्षी । पुच्छ तु पूर्ववदेव । पक्षाप्यये द्वे अणूके आत्मान प्रादेशेन
प्राप्तेऽभितो द्वे द्वे पण्ड्यगुले एता पण्ड्यदशभि प्रादेशे परिगृह्णीयात् ।
आत्मशेषे अरस्नय । द्विशत प्रस्तार । अपरस्मिस्तु सन्ध्यन्तराले पञ्च
चत्वारिंशदरस्नय । श्रोण्यसेषु द्वादशद्वादश (अणूका पादा) । (पाद्य) शेषे
विंशतिरणूका । आत्म (मध्य) गनमुद्धृत्य नवाष्टाङ्गुला । (द्विशत
प्रस्तार) यदा तु पण्ड्यशताङ्गुलया रज्ज्वा पक्षयोनमन उदा पुरुषस्य
पञ्चमायाम पण्ड्यासमेक वा प्रथम करणम् । यथायोगनत तत्करण-

1. पुच्छार्थानि चतुर्थपण्ड्यसप्तमानि । पा ।

2. मध्यरीतिस्ता आद्यन्ता ।

स्त्रयोविंशत्यङ्गुलस्सैकविंशतितिल । अन्य सप्तत्रिंशः सैकादशतिलः ।
 विंशत्यङ्गुलायाम त्रयोदशतिलयुक्तं चतुर्दशाङ्गुलव्यासं प्राञ्च चतुरस्रं
 भूमौ लिखित्वा षोडशाङ्गुलया रज्ज्वोभयतः पाशया तं पक्षवत्सनमयत् ।
 तद्व (तृतीय) देवप्रथमस्य षड्भागमष्टभागेन वर्धयेत् । यथायोगनतेन
 तं (तन) तृतीय । अन्यानि पूर्ववत् । उपधाने प्रथमे प्रस्तारे निर्नामयोः
 षट् षट् द्वितीया । पक्षशेषे प्रथमा द्वासप्ततिरुदीच्यः । पुच्छमात्मा च
 पूर्ववत् । श्रोण्यसेषु द्वे द्वे षष्ठ्योः । द्विशतं प्रस्तारं । अपरस्मिन्स्तु पक्षयोः
 सप्ततिं प्रथमा । प्राच्यं पञ्चपञ्चाप्यययोः । तृतीया पुच्छात्मनोः
 पूर्ववत् । आत्मनि तु षोडश षष्ठिरुद्धृत्याष्टौ पञ्चमी क्षिपेत् । द्विशतः
 प्रस्तारः । आत्मनः प्रकृतिवदिष्टका इति पक्षेऽपि तदनुगुणा इष्टका द्रष्ट-
 व्या ॥

Sundararaja (Sutra 10)

‘द्विस्तावात्रिस्तावा वेदि.’ इत्यन लिङ्गस्याविवक्षितत्वादग्नेश्च
 वेदेऽत्र विवक्षि (विहि) तत्त्वात्समासान्तः । प्राकृतस्यैवान्ते मत्तविधस्यैवात्र
 त्रिगुणत्वम् । न त्वनन्तरं (गुणस्य) कृतस्याभ्यासस्य सर्वाभ्यासो
 विशेषोऽतस्सर्वस्य सारतिप्रदेशस्यैवाभ्यासः, त्रिस्तावस्य विधौ विधा-
 भ्यासवत् पुरुषाणामिति विशेषाश्रवणात् । एवमर्धत्रयोविंशः पुरुषा
 अग्निर्भवति । पुरुषस्य त्रिकरणो वेणुस्तपञ्चतिलोनाष्टादशशतद्वयाङ्गुलयः
 पुरुषस्थानीयाः ॥

Sundararaja (Sutra 12)

तुल्ययोश्चतुरस्रयोरित्यत्रैव प्रकार उक्तः । तिर्यङ्मानोपाश्वर्मान्योश्च
 त्रिकरणीपाश्वमानो च ॥

Sundararaja (Sutra 13)

शास्त्रान्तरे ‘एकविंशति पुरुष परिमाण’ इत्येकविंशः स्तोमोऽर्ध-
 विध पञ्चाशदध्यर्धो इत्यत्रोपयेयम् । प्रायिकत्वादस्तोमेऽपि ॥

Sundararaja (Sutra 14 and 15)

पक्षद्वयेऽप्येकविंशतिरेव पुरुषा । श्रीमद्रामायणे त्वष्टादशपुरुषत्वमश्वमे-
घान्नेर्ह्यते—

स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चिनः कुशलैर्द्विजैः ।

गारुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥

इति । स तु शाखान्तरे (ए) षड्विधस्यापि कृतित्वदर्शनात् ।
त्रिस्त्रिंशोऽवगन्तव्यः । उक्तं हि षड्विधस्यापि प्रकृतित्व बोधायनेन—
'षड्विध सप्तविध द्वादशविध यावद्विध वा चेष्ट्यमाणो भवति' इति ।
अत्र त्रयोदशविधान्तानगनीन् चित्वाऽश्वमेधमारभते । स ततः परमग्निं
चिन्वानो द्वाविंशत्यादिविधमेव चिन्वीत । न तु पूर्वविधम् । न ज्ययां
चित्वा कनीयांस चिन्वीत' इति । अथ या द्वाविंशतिविधादूर्ध्वमपि
विधामभ्यस्य ततः परमश्वमेधमारभते यथा त्रिंशद्विधान्ते, तस्याप्यश्वमे-
घाग्निस्त्रिंशत्तारु एकविंशो वा तस्य प्रकारान्तराभावात् । ततः परतु
पूर्वकृतादारभ्यैकत्रिंशद्विधादिकमेव चिन्वीत । पूर्वेषां कृतत्वात्, व्यञ्जित
चैतत्सर्वं बोधायनेन—'अश्वमेधः प्राप्तश्चेदाहरेदत ऊर्ध्वा विधामभ्यस्येन्-
तरानाद्रियेत । अतीत चेदाहरेदाहृत्य कृतान्ते प्रकृत्याददीत' इति ॥

इति एकविंशः खण्डः

इत्यापस्तम्बसूत्रविवरणे कपर्दिस्वामिभाष्ये शुल्बाख्यप्रश्ने

पृष्ठः पटलः

इति श्रीकरविन्दस्वामिकृतायां शुल्बप्रदीपिकायां पृष्ठः पटलः

इति श्री सुन्दरराजीये शुल्बप्रदीपे पृष्ठः पटलः

इति सुन्दरराजीय संपूर्णं

समाप्त. सव्याख्य आपस्तम्बोद्युल्लवप्रश्नः

THE APASTAMB ŚULBA SŪTRAS

FIRST PATALA

KHANDA I

Measures and Fundamentals

Now we shall proceed to describe the vihāra yogas (1)

Vihāra means fire altars usually falling into two groups (i) *prāgvamśa* and (ii) *gārhapatya*. The *gārhapatya* includes *ahavaniya* and *dakṣiṇa* also. Again they are classified as *Kāmya* (corresponding to *prāgvamśa*) and *nitya* (which includes the *gārhapatya* group).

Yoga means any appliance in general used for measurement (such as cord or *raju*).

In their commentaries Kapardi and Karavinda both describe easy methods of finding out the directions *prāci* (east) *praticī* (west) *dakṣiṇa* (south the right hand one) and *uttara* (north the left hand one) the one method utilizes śanku or pole and the other utilizes the disappearance of *Kṛttika* (which disappears always on the east) the third method is the *Svati* and *Citrā* process placing water in between them.

Up to the extent the *āyama* is present that is the measure of *pramāṇa* (2)

Ordinarily the word *āyama* stands for length but according to Karavinda it stands for width also. Having determined the lengths and widths of a surface as in the *vedi* or altar the figure is completely determined and therefore *āyama* stands for the total cord used for measuring widths and lengths of the *vedi*.

---

1 विहारयोगान्वयास्त्यास्याम् ॥

2 यावदायाम् प्रमाणम् ॥

The total āyāma is first divided into two equal halves, and then one of the halves is divided into three equal parts. Then a mark (*lakṣana*) is made at the point : total āyāma minus the one-sixth. (3)

If the length is l and width is w , then total āyāma is $2l+2w$, one-sixth of it is $\frac{l+w}{3}$, and therefore, a mark is made at the point

$$(2l+2w) - \frac{l+w}{3}$$

from one end

Having determined the extreme points on the two sides of the *prsthya* (which are known as *prsthyāntas*), and having placed a mark there, proceed towards the south, and put a *śanku* or pole there (4)

This gives the south east corner of the *vedi*.

Prsthya is a line which passes through the centre of the *vedi*.

The north-east corner is also similarly determined by proceeding in a reverse way. This is the accomplishment. (5).

The word (*Samādhi*) here means the desired object, or the accomplishment.

For that reason, the shortened or the enlarged areas are produced, (6).

Shortened areas would be required for the *vedi dhīṣṇi* and enlarged areas for the *mahāvedi*.

Measure the length (*āyāma*), and to it the one fourth of it; that gives the diagonal (*akṣa*). Now subtract the one-fourth from the length, this gives the *tiryak-māṇi* or the width (7)

3. तदधर्मस्याशरस्मिन्नृतीये पद्भागोने सप्तम करोति ॥
4. वृष्ट्यान्तयोरेकौ नियम्य सप्तमेन दक्षिणापामस्य निमित्त करोति ॥
5. एवमुत्तमो विषयस्यैतदस्म समाधि ॥
6. तन्निमित्तो निर्हायो विवृद्धिर्वा ॥
7. आयामं चाम्यस्यायान्नुपनुयंमायामस्याद्वया रज्जुस्त्रिविंशमानीतेष ॥

If the length is l (4 cm), then the diagonal is $l + \frac{l}{4}$ (5 cm) and the width or *tiryāṇmāni* is $l - \frac{l}{4}$ (3 cm).

$$l^2 + \left(l - \frac{l}{4}\right)^2 = \left(l + \frac{l}{4}\right)^2$$

This comes from the Baudhāyana theorem (precursor of the Pythagorean theorem)

Thus the fire-altars (*vihāra* or *viharāṇa*) are described (8)

For a rectangular fire-altar (*dirgha-caturasra*), (the square on) the diagonal is the sum of the (squares on) the length (*pārsvamāni*) and the width (*tiryāṇmāni*) separately measured (9).

Karavinda describes that a rectangle with sides 3 and 4, would have the diagonal 5 since $3^2 + 4^2 = 5^2$

The word *dirgha* is the abbreviated form of the word *dirgha caturasra* (rectangle)

Ubhayam karoti means summing up of the two.

By them (i. e. by the three mentioned sutras), the mentioned (rectangular) fire-altar is described. (10).

For a *caturasra* or a square-vedi, the (square of the) diagonal is twice the (square of any of the) sides (11)

This gives the *dvikarāṇi* of the *sama caturasra* (i. e., the diagonal of the square) (12).

$2^2 + 2^2 = 8$, the root of 8, i. e., $\sqrt{8}$ is the diagonal

Concept of Saviśesa.

The measure, increased by its one-third and then further increased by one-fourth (of the second term) and then diminished

8 व्याख्यात विहरणम् ॥

9 दीर्घस्याक्षयारज्जु पाश्वर्णमानी तिर्यङ्मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभय करोति ॥

10 ताभिर्नोयाभिस्तु विहरणम् ॥

11 चतुरस्रस्याक्षयारज्जुद्विस्तावती भूमि करोति ॥

12 समस्य द्विकरणी ॥

shed by one-thirty-fourth (of the third term). (13).

This gives the *saviseṣa*. (14)

$$\text{The } saviseṣa = 1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{3 \times 4} - \frac{1}{3 \times 4 \times 34} = 1.4142156$$

Kapardī illustrates it by taking an example.

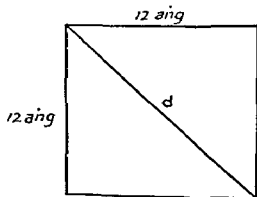

Fig 1.

$$\begin{aligned} Saviseṣa &= 12 + \frac{12}{3} + \frac{12}{3 \times 4} - \frac{12}{3 \times 4 \times 34} \\ &= 12 + 4 + 1 - \frac{1}{34} \\ &= 17 \text{ angulas} - 1 \text{ tila} \\ &= (17 \times 34 - 1) \text{ tilas} = 577 \text{ tilas} \end{aligned}$$

∴ (1 angula = 34 tilas)

• The square of the *saviseṣa* minus 1 = double of the square of the measure expressed in tilas.

$$\begin{aligned} \text{Square of } saviseṣa &= (577)^2 - 1 = 332929 - 1 \\ &= 332928 = 2 (12 \times 34)^2 \\ &= 2 (408)^2 \\ &= 2 \times 166464 \end{aligned}$$

13 प्रमाणं तृतीयेन अर्धं देसं चतुर्थेनारमचतुस्त्रिंशत्तोनेन ॥

14 त विरोधः ॥

Aṃsas and Śronis

Now (would be described) the other (altar) (15)

One (takes a) cord of total measure (*pramāṇa mātra*) and does the *ubhayataḥ pāśa* : e divides it into two equal halves forming a *pāśa* (a e, hanging at a right angle) (16)

(Divide) the each half of the above into two equal parts (From these two points of bisection) make the *prśṥhā* with the half of the cord and fix three poles Take the cord which is passing through the two *upāntyās* (through the *pramāṇa* point) and place it on the southern side by its centre in the same manner and fix a pole there (this is the south western pole) (17)

Place the cord through the central pole of the new square thus obtained and take the lower half and place its end on the southern side and fix a pole there (18)

The above half of the previous cord is transferred to the half of the eastern side and a pole is fixed there (this is the south eastern pole) Thus is obtained the southern *aṃsa* (19)

Take the above half of the previous cord and transfer it by its centre to the half of the western side and place a mark there (Thus is obtained the southern *śroni*) (20)

On the northern side the *aṃsa* and *śroni* are made in the same manner (21)

15 अथापरम् ॥

16 प्रमाणमात्री रज्जुमुभयतः पाशा करोति ॥

17 मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च पृष्ठयाया रज्जुमायम्य पाशयोलक्षणेऽपि शङ्कु निहत्योपात्ययो पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कु निमित्तं करोति ॥

18 मध्यम पाशौ प्रतिमुच्य उपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कु निहन्ति ॥

19 तस्मिन्पाश प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्निर्तर मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणमसमायच्छेत् ॥

20 उपरि पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणा श्रोणिमायच्छेत् ॥

21 एवमुत्तरी श्रोण्यसौ ॥

In the given figure (Fig. 2), AC is the given total measure of the cord

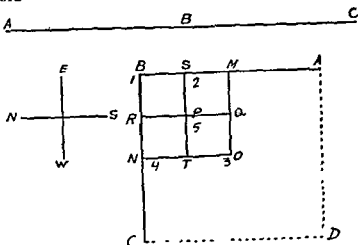

Fig. 2

At the point B, it is made into two equal halves ($AB=BC$) Let them lie at a right angle ($\angle ABC=90^\circ$), Karavinda has made this point clear in his commentary

A mark each is placed at the middle point of AB and BC These points are M and N.

With the help of the two points M and N, fix up the *prsthya*, O. Now fix up the three poles at A O and C

B, which has no pole, is named as the *pramāṇa* point.

The word *upāntya* denotes A and C poles

The NC part of the cord is extended along NO, and similarly AM along MO, and thus a square BMON is obtained,

cord $AC=MB+BN+NO+OM$

Similarly, find out the *prsthya* P, of this new square BMON, fix up a fifth pole at the point P?

PT is the lower half of the *prsthya* and it is extended over the southern side, i.e., PQ

PS is then extended to SM, thus the *ironi* SMQ² is obtained

PS is then extended to the position PT and PQ to the position QO and thus PQOT, is obtained which is known as *amśa*.

In the similar manner, another *ironi*, BSPR is obtained and also another *amśa* RPTN on the northern side,

Here ends the First Khanda

KHANDA II

Now is described another type of measure (1)

Take the *prsthyā* and fix (three) poles two at the ends and one at the centre, (take the cord with its full measure and) divide it into two equal halves, one half is kept (as such) and to the other half with its *saviśeṣa* marked, is added (2)

The second half is extended over through the central pole (of the above three poles) and the first half (i. e. the half of the measure without its *saviśeṣa*) is extended over through the first pole, (From the central pole half of the southern side is marked) and with the half of this mark the southern *amśa* is obtained (3)

Lift the cord (which is lying between the central pole and the third pole, i. e. on half of the eastern side) and with the half of a similar mark (described in the Sutra 3) the southern *śroni* is obtained (4)

In a similar manner a *śroni* and an *amśa* on the northern side are obtained (5)

The *prsthyā* is AOB (fig 3), the two ends are A and B, the poles are fixed at A, O and B O is the central pole.

The full cord is A' D', of which the desired measure (i. e. one length plus one width) A' B' is divided into two equal halves at the point C'.

A' C' is kept as such and to C' B' is added the *saviśeṣa* B' D'. Now C' D' is extended over DF through the central pole O

- 1 अथापरो योगः ॥
- 2 पृष्ठयान्तयोर्मध्ये च शङ्कु निहत्यार्धेऽर्धे तद्विशेषमभ्यस्य लक्षणं कृत्वार्धमागमयेत् ॥
- 3 अन्त्ययो पादौ कृत्वा मध्यमे सविशेष प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितर लक्षणेन दक्षिणमसमायच्छेत् ॥
- 4 उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणा श्रोणिमायच्छेत् ॥
- 5 एवमुत्तरो श्रोण्यसौ ॥

square with the side equal to AB (the given *tiryak*) is BQ in the figure with a length $AB \times \sqrt{2}$.

This is the *dvikaraṇi* (double-producer), which is equal to $AB + \text{its saviśesa}$

Now this BQ is stretched over AD such that $BQ = AD = \sqrt{2} \times AB$. This AD is called *āyāma* of the rectangle

The diagonal BD of the above rectangle ABCD is called the *trikaraṇi* (treble-producer), i.e. $BD = \sqrt{3} \times AB$.

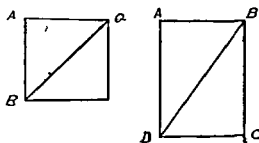

Fig 4

Tṛityakaraṇi is described in the (following) manner (8)

(Which will be one-third of the total area of a square i.e., the added sum of three) one ninth portions (of a square) (Fig 5) (9)

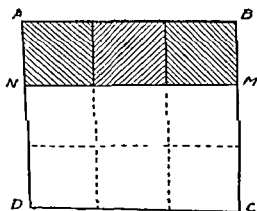

Fig 5

8 तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥

9 विभागस्तु नवधा ॥

The *tṛtīyakaraṇi* ABMN of the square ABCD would be $3\left(\frac{1}{3} AB \times \frac{1}{3} AD\right)$

$$= 3 \left[\frac{AB^2}{9} \right]$$

In other words one third of the total *pramāṇa* is the *tṛtīyakaraṇi*

(Previously) we have told the addition (*samāśa*) of the two squares (*samacaturasra*) of equal areas. (10)

Addition of two squares of unequal areas

Now we shall be describing the addition of two squares of varying (unequal) areas (11)

Draw a *vr̥dhra* (*dirgha-caturasra* or rectangle) by deducting the side of the smaller square from the side of the larger square (Fig. 6) (12)

(The square described on) the diagonal of this rectangle would be equal to the sum (of the two squares). (13)

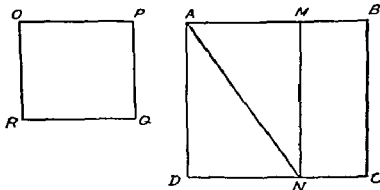

Fig. 6

It has been so told. (14)

10 सुख्ययोश्चतुरस्रयोस्तत्समाश ॥

11 नात्र प्रमाणाद्वचनुरस्रयोस्तमाश ॥

12 लघीयम्. बरण्या यथैषिणो वृद्धमुत्तिगेत् ॥

13 वृद्धस्यारणया रग्नुद्धमे समस्यति ॥

14 लघुणम् ॥

The smaller square is OPQR and the larger is ABCD.

From AB, cut off AM=OP Then it is clear from the figure that

$$AM^2 + AD^2 = AN^2$$

That is the square on the diagonal AN is equal to the sum of the two given squares

Difference of two squares

From a larger square if a smaller square is to be deducted cut off from the larger square a rectangular segment with a side equal to the side of the smaller square (15)

Then draw a longer side of this segment diagonally across to the other longer side (16),

Where it falls (on the other longer side of the rectangle) cut off that portion (17),

By this cut off portion, the deduction (of one area) from the other is finished. (18).

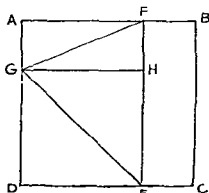

Fig. 7

The larger square is ABCD and P is the side of the smaller square to be deducted

Cut off AF=DE=P Join FE

15 चतुरस्रश्चतुरस्र निजिहीषंन् यावन्निजिहीषंत्तस्य वरण्या वृद्धमुत्तिषेत् ॥

16 वृद्धस्य पाद्वर्मानामिषण्येतरत्पाद्वर्मुपसहरेत् ॥

17 सा यत्र निषेत्तदपच्छिन्द्यात् ॥

18 छिन्नया निरस्तम् ॥

Taking E as the centre, draw an arc with EF as radius which cuts AD at G. Now evidently

$$GE^2 - DE^2 = GD^2$$

GE^2 = the larger square, i. e. on the side AB, since

$$GE = EF = AB$$

and DE^2 = the smaller square, since $DE = AF = P$

Therefore the square on GD is equal in area to the difference of the two given squares

The measure (of the square) of the *catuskaranī* or the diagonal (of the above resulting square) will be the added sum of measures of the squares of the *chinna* (the side obtained by cutting the *pārsvamānī* of the larger square obtained as *tir-āk*) (19)

(The square) of the (intercept in) *tiryāṇmānī* is of the measure of one puruṣa, and (the square) of other side will be of the measure of three puruṣas (20).

It has been so told (21)

Akṣṇī is the diagonal GE which is the *catuskaranī*, meaning thereby that the square of the diagonal GE, will be of the measure of 4 puruṣas squares *Chinna* is GD, which is obtained by cutting out of AD the square of which will be of the measure of 3 puruṣas-square, and DE is the *starā* i. e. the intercept in the *tiryāṇmānī*)

$$GD^2 = GE^2 - DE^2 = 4 - 1 = 3.$$

Transformation of a rectangle into a square

If one wishes (to transform) a rectangle into a square, make its *tiryāṇmānī* (i. e. the breadth) as the side of a square and (one has to) divide the remainder into two parts and changing the place (of the further one of them) and inverting add it on

19 अगद्वताऽन्यथाऽनुस्वा अनुपारणी धिना वेतरा च परदृषाभूते कुरत. तदुभयं करोति ॥

20 तिर्यङ्मानी पुरुष दोषस्त्रीन् ॥

21 तदुक्तम् ॥

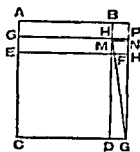
the other side of the square (22)

(Then) adding a (square) portion one has to fill up (the empty space in the corner, i.e., the north eastern corner) (23).

Or the section is filled up by the brought i.e., the compensating one) (23)

Its (i.e., of the added square) deduction has been told (in the 15th to 18th Sūtras) (24)

Let one change the rectangle ABDC into a square
From the larger side AC, a portion CE is cut off equal to the

(fig 8)

breadth CD of the rectangle The square CDFE is then complete! the remaining part ABFE of the given rectangle is divided into two halves by the line GH The remoter half ABHG is taken and placed after inversion on the other side of the square CDFE in the position DG'H'F The square CGPG' is then completed by adding the portion HPH'F The given rectangle is easily found to be equal to the difference of the two squares GPG'C and HPH'F This difference can be found out by the method given in the 15th to the 18th Sūtras That is one has to draw a circle with centre G and radius GP cutting DH at M The perpendicular MN to G'P is drawn Then

$$G N^2 = G'M^2 - MN^2 = G P^2 - H P^2$$

so that GN is the side of the square which is equivalent to the given rectangle ABDC

Here ends the Second Khandā

22 दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीपन्तियंङ्मायाऽपचिद्वयं शेषं विभज्योभयतः
उपदध्यात् ॥

23 खण्डमागन्तुनां संपूरयेत् ॥

24 तस्य निहति उक्त ॥

KHANDA III

Transformation of a square into rectangle

If one wishes to transform a square into a rectangle (he should divide the square by the diagonal) and make (it) as the *pārsvamāni* (i.e. the longer side of the rectangle) and make the addition of the excess (i.e. the remainder divided into the two equal halves) as suitable (1)

ABCD is the square (Fig 9) and its diagonal is AC which will be the *pārsvamāni* of our desired rectangle AFGC. The ex

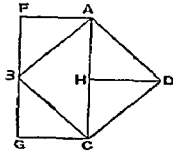

Fig 9

cess (*adhikāni*) is ACD as BCA falls already within the rectangle. The excess is divided into two equal halves ADH and CDH.

Now AD is extended over AB and CD over BC so that F will be the north-eastern corner and G will be the north-eastern corner of our rectangle AFGC.

Circling of a square

If one wishes to circle a square (starting) from the centre (he should proceed to the north-western corner of the square by the cord) (2)

1. समचतुरस्र दीर्घचतुरस्र विधीयन् यावच्चिकीर्येत् तावती पादवमानी कृत्वा यदधिक
रस्य चयायोगमुपस्थात् ॥
2. चतुरस्र मण्डप विधीयन् मण्डपात्तादयो निपातयत् ॥

Koṭi is corner *madhya* is centre

Towards the east west line (making the radius equal to half of the diagonal of the square) (mark an arc so that it just touches the north eastern corner Now one has) to drag (the east western line towards west in such a manner that the distance between the central spot of the eastern side and the point up to which the line is dragged will be) one third of the total (total" or *atīfaya* means the distance between the central spot of the eastern line and the above point which comes over the first circle) (Now) the circle is to be drawn (through the second arc) (3)

This (i.e. the second arc) is the real circle (as desired) (4)

Whatever is diminished (at the corners) that much is compensated (at *pārsva* or the sides of the circle) (5)

Let ABCD be a square (Fig 10) and O its central point Join OA with centre O and radius OA describe a circle inter

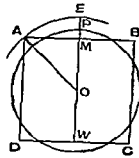

Fig 10

secting the east west line EW at E. Divide EM at P such that $PM = EM/3$. Then with centre O and radius OP describe a circle. This circle will be nearly equal in area to the given square ABCD.

-
- 3 पाश्च परिकृष्यातिशयवृत्तीयेन सहमण्डल परिलिखेत् ॥
  - 4 सा निर्या मण्डलम् ॥
  - 5 यावदुर्धायते तावदायन्तु ॥

Let $2a$ be the side of the given square and r the radius of the circle equivalent to it

$$AB=2a, OP=r, \text{ then } OA=a\sqrt{2}$$

$$\text{and } ME=(\sqrt{2}-1)a.$$

$$\text{Hence } r = \frac{a}{3} + \frac{a}{3}(\sqrt{2}-1)$$

$$= \frac{a}{3}(2+\sqrt{2})$$

The value of $\sqrt{2}$ in the Śulba is 1 4142156.....

$$\sqrt{2}=1+\frac{1}{3}+\frac{1}{3 \times 4}-\frac{1}{3 \times 4 \times 34}$$

$$\therefore r=a \times 1.1380718$$

Now if π be taken to be 3 14159, the area of the transformed circle will be $4.068987 \times a^2$. Thus it is slightly more than $4a^2$. i. e., it is only approximately equal to the area of the square. For the exact or approximate values, the term '*anitya*' is used

According to Karavinda the reading of the Sūtra 4 is सा + नित्यामण्डलम् which means the "real desired" circle which is equal in area to that of the square. But according to Kapardī and Sundararāja the reading is सा + अनित्यामण्डलम् which means the circle so drawn is अनित्या (*anitya*) or *sthūla* i. e. only approximately equal in area to that of the square.

Squaring of a circle

(If one) wishes to square a circle, (he has) to divide the diameter (*viskambha*) into fifteen (equal) parts, (and) two (parts) are removed (Fig 11). (6).

Thirteen (parts) are left over. (7)

This is the approximate or *anitya* square. (8)

6 माहन् चतुरस्रं चितोपेन विष्णुम् पञ्चदश भागान् कृत्वा द्वाभ्युदरेत् ॥

7 तयोदशावशिष्यन्ते ॥

8 सा नित्या चतुरस्रम् ॥

(Here again Karavinda takes the reading as सा+नित्या + चतुरस्रम् where as Kapardi and Sundararāja take it as सा+अनित्या +चतुरस्रम्.

That is to say $2a = d - \frac{2d}{15}$;

$$\text{or } a = r - \frac{2}{15} r$$

$$= \frac{13}{15} r$$

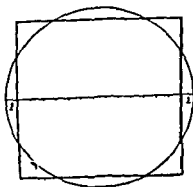

Fig. 11

Side of a square and its area

By a unit measure (of the side) one unit measure (of the area of the square) is defined. (9).

The area of the square on the unit length is taken to be the unit of the area.

If the length is 1 cm., the unit of area is 1 square cm.

From the authority, others are to be understood. (10).

By two (measures of the length of a square, are produced) four (squares of areas). (11).

$$2 \times 2 = 4$$

9. प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ॥

10. आदेशादन्यत् ॥

11. द्वाम्या चत्वारि ॥

(In the same manner), three (units of length furnish) nine (of areas). (12).

Whatever is the length of the side, to that much the squares are done (13).

In general if n be the length, then n^2 is the area.

In the same manner, (others are) obtained. (14).

One-and-a half purusas will make two with one quarter of the area. (15).

If the length be $3/2$ purusa the area is $3/2 \times 3/2 = 9/4 = 2\frac{1}{4}$ (sq. purusas).

Two and half puruṣa will make the area six and a quarter (16).

And similar for other quantities. (17).

$2\frac{1}{2} p \times 2\frac{1}{2} p = 5/2 \times 5/2 = 25/4 = 6\frac{1}{4}$ sq p.

In order to increase the square (area by the desired (excess

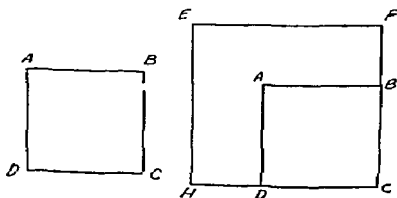

Fig. 12

12. त्रिभिर्नव ॥

13. यावत्प्रमाणा रज्जुस्तापतस्तावतो वर्गान् करोति ॥

14. तथोपलब्धिः ॥

15. अर्धपुरुषा रज्जुर्द्धो तपारी करोति ॥

16. अर्धतृतीयपुरुषा षट् गणादान् ॥

17. अष्टात्पलप्रत्ये ॥

measure, the fixed measures of the two sides are to be extended (18).

Let ABCD be the smaller square (Fig. 12), and EFCH the larger, which is likely to be obtained from ABCD. In the Sūtra the first "Yāvata" indicates DC and BC lengths. The second "Yāvata" denotes the extension of D to H and B to F. Thus DH is added to DC and BF to BC. (Two *pārsvas*).

By these extensions, the square (additional) obtained is added through the (north-eastern) corner. (19).

Here H is extended to E and F to E and thus its larger square EFCH is obtained.

By one-half unit measure (and the side) one-fourth unit measure (of the area of the square is obtained). (20).

If the side is reduced to its half, the area is reduced to one-fourth.

$$1 \times 1 = 1 \text{ sq. unit.}$$

$$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4} \text{ sq. unit. (Fig. 13)}$$

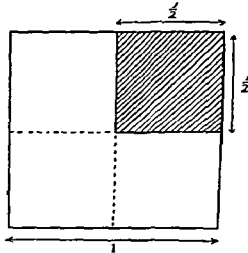

Fig. 13

18. यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पाद्व्योहपदपाति ॥

19. यच्च तेन चतुरस्र क्रियते तत्कोट्याम् ॥

20. अर्धप्रमाणेन पादप्रमाण विधीयते ॥

Because the half (of the cord) having two unit measures (as a side) will be one-fourth (of the total area of the square). (21).

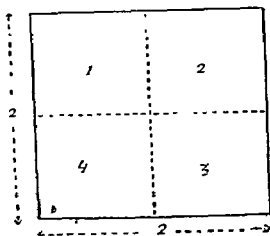

Fig 14

The half of 2 units of length is 1, which will be $\frac{1}{4}$ th of the 4 units of area. (Fig. 14)

(In the same manner) one-third of the unit measure (as the side) will be one-ninth (unit measure of the total area of a square). (22)

That is to say $\frac{1}{3} \times \frac{1}{3} = \frac{1}{9}$, because $\frac{1}{3}$ of 3 units of length = 1, which will be $\frac{1}{9}$ th of the nine units of area. (Fig. 15).

Sundararāja, further adds, that in the same manner $\frac{1}{4}$ th of 4 units of length will give $\frac{1}{16}$ th of 16 units of area and $\frac{1}{5}$ th

21. अर्धस्य द्वि प्रमाणाया पादपूरणत्वात् ॥

22. तृतीयेन नवमो बला ॥

of 5 units of length will give $1/25$ th of 25 units of area.

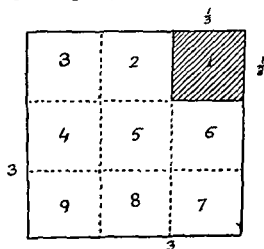

Fig. 15

Here ends the Third Khandā
The First Patalā also ends here.

SECOND PATALA

KHANDA IV

Different fire-altars and their measurements

Within the fire-altar, (where) fires are studied the measures of the distance between the gārhapatya and āhavanīya (fire-altars), are to be known. (1).

The word *adheyika* means the place where the fires are studied (*adhiz* is the verb from which this word has been derived). The measures are described as follows.

(The) Brāhmana must make eight prakramas (as the distance between the gārhapatya and the āhavanīya). (2).

(The) Rājanya (must make) eleven prakramas (as the distance between the gārhapatya and the āhavanīya). (3).

The Vaiśya (must make) twelve prakramas (as the distance between the gārhapatya and the āhavanīya) (4).

Prakramas

(Roughly, at the first instance one has to think that) so much distance is twenty-four (prakramas) by the eye (i. e., by visual observation) ; it would not be necessary to go further (on both sides) to keep the fire-(altar). Thus it would accommodate all without any special reference. (5).

1. घान्वापेयिने बिहारे गार्हपत्याहवनीययोस्तसले विज्ञायते ॥
2. घष्टागु प्रथमेणु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ॥
3. एवादसगु राजन्यः ॥
4. द्वादसगु वैश्यः ॥
5. षण्द्विंशत्यामपरिधिरे यावता वा षष्ट्या मन्यन्ते तस्मान्नाग्निद्वयोपेय इति गर्बो-
यामविशेषेण ध्रुयते ॥

One prakrama is equal to 30 padas ($30 \times 15 = 450$ angulas).

Here, in order to make the distance 12 or 11 or 8 prakramas, roughly one has to measure about 24 prakramas by the visual observation. No cord should be used here.

Kapardi tells us that if one takes more than 24 prakramas there may be the danger of the entrance of dogs and other animals. 24 is told since 8, 11 and 12 are included within this number. No special importance is further attached to it. These 24 prakramas are to be taken in all the above three cases.

Gārhapatya, Ahavanīya and Dakṣiṇa Fire-altars

Towards the south and east (i. e., south eastern corner) near the gārhapatya (fire-altar), within its (i. e., of gārhapatya) one-third portion, less by a very small amount, (the presence of) dakṣiṇāgni is known (6).

The dakṣiṇāgni is attached to the south-eastern corner of the gārhapatya.

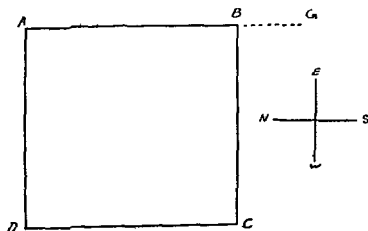

Fig. 16

Let ABCD be the gārhapatya fire-altar (fig. 16), and BG be the side of dakṣiṇāgni. The Sūtra means $BG = \frac{1}{3} AB - x$

(*dakṣiṇa*), where x is a very small (fraction of AB) Thus the measures of the three fire altars *gārhapatya*, *āhavanīya* and *dakṣiṇāgni* are given by the *Sūtrakāra*

(One has to) divide the space between *gārhapatya* (fire-altar) and *Āhavanīya* (fire-altar) into five-or six (equal) dividing lines (and) the sixth (if divided by five lines) or seventh portion (if divided by six lines) is to be added (to the original space) as an extra portion (and) the space (which is just like a square) is (to be) divided into three (equal) portions, (and) the (least) third portion is marked (and) the ends (of the sides) of the *gārhapatya* (fire altar) and the *āhavanīya* (fire-altar) are to be determined (and marked) (and) by the mark (i. e. *laksana*) (i. e. cord) (one has to) (proceed to the southern side, and (it) is marked (7)

That (is) the space of the *dakṣiṇa* (fire altar) (8)

As for this *Sūtra* (this is) the meaning (9)

These three *Sūtras* mean like this according to *Kapardī* : The space between the *gārhapatya* and *āhavanīya* (fire-altars) is to be divided into three rectangles each having the length of one unit-measure and the breadth of 3 unit-measures Now in the third rectangle the *gārhapatya* fire altar is placed over its northern *śronī* and the *dakṣiṇāgni* is placed over its southern *arṣa*

That is to say if ABCD be the total resulting square space it is divided into three equal rectangles so that AB=3 unit-measures and AE=1 unit measure

When the third rectangle, i. e. GHCD is divided into its *arṣas* and *śronīs* then the *gārhapatya* fire altar (G) is placed in its northern *śronī* The *dakṣiṇa* fire at (D) is placed in its southern *arṣa*

Now in the rectangle ABFE, the *āhavanīya* fire-altar (A) is placed over its northern *arṣa*

7 गार्हपत्याहवनीययोन्तरात् पञ्चधा यद्वा वा सविभग्यं षष्ठं गज्जम् वा भागं
धागन्तुमुपगमस्य गम श्रैय विभग्यापरस्मिन्नुत्तीये सक्षरं कृत्वा गार्हपत्याहवनी-
ययोन्ती नियम्य सक्षरेण दक्षिणापायस्य निमित्तं करोति ॥

8 तद्दक्षिणागोरायनम् ॥

9 अर्चिर्न ॥

Kapardi adds further that the āhavanīya fire-altar is of the shape of a square, whereas the gārhapatya fire-altar is of the

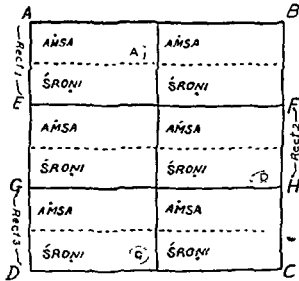

Fig 17

shape of a circle and the daksina fire-altar is of the shape of a bow (See fig 17).

Conversion of Dārśika Type into Yoṣa

The *prāci* (i. e., the eastern side is *yajamāna-mātrī* (4 aratnis = 96 angulas) and (sometimes) a little more (i. e., 5 aratnis = 120 angulas). (10).

The *tiraścī* (i. e., the half portion towards back) is (arranged) in such (a manner), that all the *haviṣas* (i. e., the materials added to the fire) are near (close to each other). (11).

The (two) eastern *amśas* of the *vedi* are extended (towards the east). (12).

10. यजमानमात्री प्राच्यपरिमिता वा ॥

11. यथासप्तानि हवीषि समवेदेय तिरस्चीप्राञ्चो ॥

12. वेद्यं सावुन्नयति ॥

The (two) western *śronis* (of the *vedi*) (are made larger). (13)

(The *vedi*) smaller towards the front side, and larger towards the back side (so that) the central portions (are) comparatively smaller (14).

Like this (the *vedi*) of *dārsikī* type is called as *yosa* (i. e., a lady). (15).

In all these *Sūtras*, the description of the *dārsikī vedi* is given. *Kapardi* tells us that the word *tīraścī* means (according to *Baudhāyana*) the $\frac{1}{4}$ th area towards the backside. The other two commentators are of the opinion that the word *tīraścī* means half portion towards the backside. After extending the two front *amsas* and the two back *śronis* the total picture of the *vedi* will be just like that of a woman with her wider two *amsas* and two *śronis* and the middle portion, i. e., *madhya* comparatively smaller. The reference of such a *dārsikī vedi* is given in the *Mantra* (*Catuh-śikhandā*)

The *yajamāna mātṛī* (i. e., the *vedi*) is near to the *āhavanīya* (fire-altar). (16).

The rectangle is drawn and its (i. e. of the length) (twice) is measured by a cord, and a central mark is made (And) the coinciding (sides) of the southern *śronī* and *amsa* are fixed (and marked) (And) the cord (with its previous mark) is extended over the southern side and a mark is made (17)

Over that mark the cord is fixed (with its central mark) and its two ends are conjoined (18)

Starting from the (north eastern corner of) the southern *śronī* (of the above new rectangle) the cord makes an arc over

13 प्रनीची श्रोणी ॥

14 पुरस्तादक्षीयगो पश्चात्पश्चीयगो मध्ये सन्नतत्वा ।

15 एवमिव हि योषेति दाक्षिक्या वेदेर्विज्ञायते ॥

16 अग्नेर्णाहवनीय यजमानमाग्री ॥

17 दीर्घं अनुगम्य विद्वत्स्य तावन्ती रज्जुमायम्य मध्ये सक्षणं कृत्वा दक्षिणयोः श्रोण्य-
न्मोक्षस्तत्र नियम्य सक्षणं दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥

18 निमित्तं रज्जु नियम्यान्तो समम्यन् ॥

the southern *amśa* (of the rectangle). (19)

In the same manner towards the northern side (20).

In the same manner, the *tiryak-mānī* is doubled and arcs are drawn towards front and back sides. (21)

When the process has been completed like this the sides are to be contracted (a little) (22).

(This is due to) the expression power of the *Sūtra*. (23)

In all these *Sūtras* the construction of the *dāśikī* *vedi* has been described. The process is done in such a manner that the

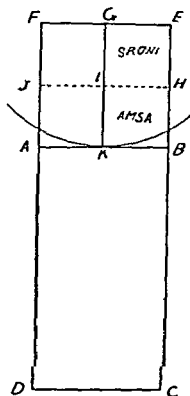

Fig. 18

19 दक्षिणायाश्चोर्ध्वेर्दक्षिणमगमानिमेत् ॥

20 एवमुत्तरम् ॥

21 तिर्यङ्मानी द्विगुणा मया कृता पश्चात्पुनरावधौनितिमेत् ॥

22 विविक्तयां पुनराया पार्श्वमन्त्रा उपगृहेत् ॥

23 श्रुतिगमस्यति ॥

rectangle (original *vedi*) assumes the shape of *ṣoṣṭa* (a lady). This is done generally with a rectangle, the length of which is always double of the width. Let ABCD be a rectangle (fig. 18) where AB is half of the BC. Now a cord is extended over BC so that the length is doubled. That is to say $2 BC = EC$. Now a mark (i. e.) the central mark B described in the Sūtra 17) is made. With the help of BE, a rectangle FEBA is formed above the present rectangle. The southern *śroni* GEHI and the southern *anśa* IHBK are fixed and H is marked by extending B over H.

Now starting from the point G (the north-eastern corner of the southern *śroni* of the above rectangle) by extending the central spot of the cord over G, an arc is drawn over the southern *anśa* of the rectangle.

In the same manner (according to the Sūtra 19) AD (i. e.

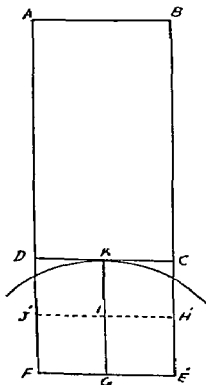

Fig 19

the northern side) is extended (fig. 19) and the same above process is repeated in which an arc is made.

Then according to the Sutra 21 the *tiryak mānī* i.e., AB

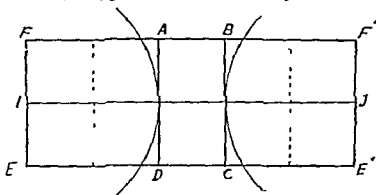

Fig 20

and DC are extended to the 1 double lengths and by a similar process, the two arcs are obtained

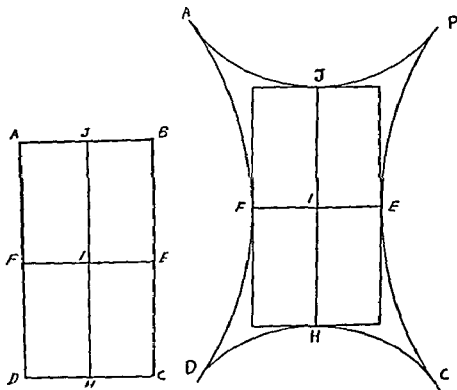

Fig 21

Fig 22

Finally by forming all the four arcs the rectangle is transformed into a *darsiki vedi* which is of the shape of *yoṣṭ* (lady) with its two front arms AJIF and BJIE and two back arms DHIF and CHIE extended

Here ends the Fourth Khanda

KHANDA V

Saumikī Veda

Thirty padas (make a) prakrama (which will be) equal to the side on the back (*pascāt*) (side portion) (1)

(Tradition) tells that the veda of Saumikī sacrifice has (a measure of) thirty six (padas) as *prācī* (eastern side) and twenty-four (padas) as the front side (*purastat*) (2)

One pada=15 angulas

Add eighteen (padas) to thirty six, (padas) by a measuring (rope, i.e. which extends over the side) from the latter portion (i.e. west side) mark at about twelve (padas i.e. the half of the south portion which would be the first (*arṇava*) mark also at about fifteen (padas i.e. the half of the south portion which would be the *śronī*) Thus the *prsthyā* (i.e. the *madhyā* or *Lalāṭikā* of this *prāgvamśa* fire) is (made by extending towards east by three padas) and its extremes are fixed, and the northern *śronī* is obtained by proceeding towards south (western side) (3)

(Then) by proceeding towards the north the northern *śronī* is obtained. (4)

(Then) by the reverse process the two *arṇavas* are (fixed) by the extension of the same (rope having the measure of) fifteen padas (i.e. previously described) and at the twelfth pada they fix the pole (5)

- 1 त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची भवति ॥
- 2 षट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशति पुरस्तात्तिरश्चीति सौमिक्या वेदेविज्ञायते ॥
- 3 षट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य अपरस्मादताद्द्वादशसु लक्षण पञ्चदशसु लक्षण पृथ्व्यान्तयोरन्ती नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य शङ्कु निहन्ति ॥
- 4 एवमुत्तरतश्चोणी ॥
- 5 विपर्यस्तयासौ पञ्चदशकेनैवापायम्य द्वादशके शङ्कु निहन्ति ॥

Just like this, it (is done) towards north. (6).

(Thus) the two *amsas* (are obtained). (7).

This is the measurement by a single cord. (8).

For the (square which has) three prakramas as one side and four prakramas as the other side, the diagonal measure (i. e., cord) will be five prakramas. (9).

By these three measured quantities (by *abhyāsa*) the two *amsas* are measured. (10).

Different Types of Abhyāsa

In all these Sūtras the Sūtrakāra describes the fixation of the *ironi* and *āmsa* for the *vedi*. Let ABCD be a rectangle (Fig.

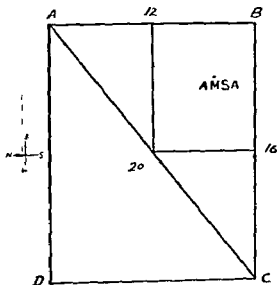

Fig 23

23) and its length be *catuska* (four times four, i. e., 16) and breadth is *trika* (four times three, i. e., 12); these values are

6. एवमुत्तरतः ॥
7. तार्वसौ ॥
8. तदेकरज्ज्वा विहरणम् ॥
9. त्रिकचतुष्कयोः पञ्चिकाऽऽनया रज्जुः ॥
10. ताभिस्त्रिरम्यस्ताभिरसौ ॥

obtained by the *Trirabhyāsa* (multiplication of 4) in order to fix the two *aṃsas*. Let B be the *yūpavāṇiya samṅku* fixed. Now the rope is extended over to the west with a measure of *catuska* (16) and from there the rope with a measure of *pañcika* (20) is extended towards the corner. From the former the rope with a *triṅka* measure is extended and the *aṃsa* is marked as shown in the figure

AC=Pañcika=20=aksnyā rajjuh AB=triṅka=12 BC
catuska=16,

$$12^2 + 16^2 = 20^2$$

(*Trirabhyāsa* : i. e., multiplication by four)

In the same manner when the *caturabhyāsa* (i. e., multiplication by five) is done the two *śronis* are obtained. (11).

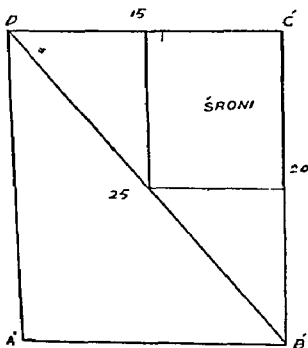

Fig 24

That is to say $15^2 + 20^2 = 25^2$ (caturabhyāsa, i. e., the multiplication by five) (Fig. 24)

In the same manner, the northern side is subjected to this procedure. Finally we will set the *vedi* of *saumikī* with its two smaller *amsas* and two larger *śronis*

By the (square of) twelve padas and (the square of) five padas (as sides), thirteen (square) padas of the cord will be for the diagonal (12)

$$12^2 + 5^2 = 13^2$$

By them (i. e. by the above measured quantities) the two *amsas* (are measured) (13)

By the *dvirabhyāsa* (i. e., multiplication by three), the two *śronis* (are measured) (14)

In the similar way are the measurements for the two small *amsas* and $(12)^2 \times 3 + (5)^2 \times 3 = (13)^2 \times 3$ for the two larger *śronis*.

The (rope) with (the square of) fifteen (unit measures) and (the square of) eight (unit measures) as sides will make the diagonal cord to have (the square of) seventeen (unit measures) (15).

$$\text{That is, } 15^2 + 8^2 = 17^2$$

By these (measurements) the *śronis* are obtained (16)

The (rope) with (the square of) twelve (unit measure) and (the square of) thirty five (unit measures) as sides will make the diagonal cord to have (the square of) of thirty-seven (unit measures) (17).

$$\text{That is } 12^2 + 35^2 = 37^2$$

(By the above process) the two *amsas* are measured (18)

12 द्वादशिकापञ्चिकयोस्त्रयोदशिकाऽक्षयारज्जु ॥

13 तामिरसौ ॥

14 द्विरम्यस्ताभिश्चोणी ॥

15 पञ्चदशिकाऽष्टिकयो सप्तदशिकाऽक्षया रज्जु ॥

16 तामिश्चोणी ॥

17 द्वादशिका पञ्चत्रिंशिकयोस्त्रिंशिकाऽक्षयारज्जु ॥

18 तामिरसौ ॥

These are the measurements of the *vedi* (as told) and they are to be known (by us) (19)

Mahāvedi

The *mahāvedi* (has a measure of) a thousand *padas* with twenty-eight *padas* less (i.e. 972 *padas*) (20)

According to *Kapardi* the word *mahat* denotes that the given measurement has the units of the area of the *vedi* : i.e. 972 *padas* in fact mean 972 square *padas*

From the (quadrangle of unequal sides) starting from its southern *anśa* (with respect to the *prśhyā*), the cord is extended over the southern *sroṇi* (in a slanting manner) with a linear measure of twelve units (21)

The portion (is cut off) and is inverted It is extended to wards the northern side (in such a position) (22)

(As) it becomes a rectangle (23)

Like this when united and collected (it becomes *mahāvedi*) (24)

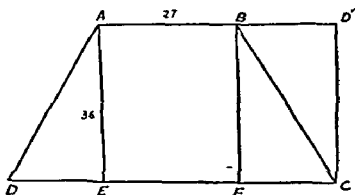

Fig 25

19 एतावन्ति ज्ञेयानि षड्विंशहृणानि भवन्ति ॥

20 षष्ट्यविंशतूत पदमह्य महावेदि ॥

21 दक्षिणस्यादगाद् द्वादशानु दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपातयेत् ॥

22 तद्दक्षिणस्यास्तान् उपदध्यात् ॥

23 सा दीर्घा चतुरस्र ॥

24 तथा कुलां सप्तमी ॥

Let ABCD be such a quadrilateral with unequal tiryak-mānīs (i.e., AB is not equal to CD, but two pārsvamānīs are equal AD=BC (Fig. 25). Draw a perpendicular AE from A to DC, giving the triangle AED. This is now inverted and the side AD is placed on BC, such that D coincides with B and DE becomes BD'. From B a perpendicular is drawn BF. Thus the desired rectangle results which is AD'CE equal to ABCD in area.

The three commentators describe that such a vedi possesses twenty seven padas breadth and thirty six padas length to make the desired mahāvedi ($27 \times 36 = 972$ which is the area of the mahāvedi)

From the Sautrāmanī, it is learnt that the sacrifice (should be) performed in one third portion of the vedi lesser by a very little fraction. (25)

Kapardi tells us that such a sacrifice cannot be performed in the *darśiki* and *pāśala* sacrifices. That is why the Sūtrakāra refers to the Saumiki sacrifice only

The dvikarṇi (of a prakrama becomes the *prakramasthānya* (i.e. occupying the place of the prakrama plus its *savīśeṣa*) (26)

(This may apply to the case) of a trikarani (27).

(If) the two tiryakmānīs are of eight and ten padas respectively (28)

The *prsthya* will be of twelve padas (29)

According to Sundararāja the actual measures of these padas are to be noted like this

(1) Trikarani of the ten in area will be 17 angulas and 11 tilas (This applies to a rectangle with sides 12 angulas and 12.5 angulas=area 150 sq. angulas)

25 सौमिक्यावेदेवितृतीयदेशे यजेतेति सोत्रामण्या वेदेविज्ञायते ॥

26 प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥

27 त्रिकरणी वा ॥

28 अष्टिकादशिकेति तिर्यङ्मान्यौ ॥

29 द्वादशिका पृष्ठ्या ॥

(2) Trikarani of the twelve padas in area ($12 \times 15 = 180$ sq. angulas) will be 20 angulas and 27 tilas.

(3) Trikarani of the fifteen padas in area will be 26 angulas and 1 tila.

Sautrāmanikī Vedi

The sautrāmanikī vedi has the area of about three hundred and twenty-four padas. (30).

The double of the area of the vedi (of sautrāmanī) will be in the aśvamedha sacrifice. (31).

Kapardi tells us that the Sautrāmanikī vedi will be formed when in the non-equilateral-quadrilateral vedi of saumikī sacrifice, a little portion is cut (and inverted) and placed on the other side. Such a vedi gives the area of about one hundred-twenty padas. In the last Sūtra he states that the doubled area of the saumikī should be taken in the aśvamedha sacrifice though no mention of the "saumikī" word occurs in the Sūtra. In fact, saumikī is the standard, in terms of which sautrāmanikī has been described, and so also, in its terms, the aśvamedha vedi ought to be taken.

Here ends the Fifth Khaṇḍa

30 त्रीणि चतुर्दिशानि पदसप्तानि सोत्रामणिकी वेदिः ॥

31. द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यद्वये वेदिपदे ॥

KHANDA VI

Aśvamedha Veda and Pada

The *dvikarant* (i. e. diagonal of square) of the prakrama becomes the prakrama-sthānīya (as in the Aśvamedha) (1)

The prakrama may be of two padas (i. e. thirty angulas) (2)

In the case of prakrama one is free (to ascribe to it a meaning as he desires) (3)

This is (because) the meaning of the word (can be expressed) in several ways, (4)

(In taking the measurements of *padas* they correspond to either of the *padas*) of the yajamāna or of adhvaryu (5)

This is so, because he (i. e. yajamāna or adhvaryu becomes the chief director of the activities (of the sacrifice) (6)

According to Kapardī and Karavinda adhvaryu alone is the chief director and not the yajamāna

Niruddha Paśubandha

The veda of the niruddha paśubandha sacrifice will be of the measure of a ratha so has been prescribed (7)

(Śāstrakāras) speak about (thus) the backside (*pascat tiryak*) will be of the measure of a *rathākṣa* (8)

- 1 अक्षस्य द्विकरन्ति अक्षस्थानीया भवन्ति ॥
- 2 प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा ॥
- 3 प्रक्रमे यायाकामो ॥
- 4 शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥
- 5 यजमानस्याध्वर्योर्वा ॥
- 6 एष हि चेष्टाना कर्ता भवति ॥
- 7 यजमात्री निरुद्धपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति विज्ञायते ॥
- 8 तस्य खल्वाहू रयाशमात्री पदचातुर्यम् ॥

The eastern side (*prāci*) is of the measure of an *ṣṣā*. (9).

The front side will be equal to the *vipatha-yuga* (i. e., the yoke of the *vipatha*). (10).

Vipatha is a chariot, used on bad roads.

Or (such a measure) is equal to the distances between the two outer holes of the yoke of *vipatha*. (11).

The measurement by a single cord is told like this. (12)

Śroṇis and *Aṃsas*

(One) shall proceed to secure the two *aṃsas* by marking the measure *ardhayuga*, and secure the two *śroṇis* by marking the *ardhākṣi* and (these two operations are to be done) by extending (the rope) with a measure of *pañcadatīka* (i. e., 1/6th portion less by its 1/3rd portion). (13)

Carana-Chariot

According to some, the *cāraṇa* chariot is the *vipathā* chariot also. Here the pole is 188 *angulas* long the axle across is 104 *angulas* the yoke is 86 *angulas*. Having measured on a cord the length of the pole (188 *angulas*) a mark is put there and from there, two marks are put on six and nine *angulas* again from there a mark is put on forty three *angulas* and a tie is made at the western-most end. This end is $188+6+9+43=246$ *angulas* and a rectangle triangle is made with 188, 52 and 194 *angulas* as sides. The *amśa* (of such a *vedi*) will be 43 *angulas* and the *śroni* will be 52 *angulas* (actually for such a rectangular triangle one of the sides should be $51\frac{1}{2}$ *angulas* instead of 52 and the other $194\frac{1}{2}$, instead of 194).

This is the measure of the *ratha* or chariot (19).

This measurement is also done by the *aratni* (instead of *angulas* as told previously) (20)

(In such a case) four *aratni* make the back side (*pāścat*) (21)

Six *aratni* make the eastern side (*i e prāci*) (22)

Three *aratni* make the front side (23)

The *prāci* here shall be six *aratni* then at half an *aratni* the *nirāñchana* is made. Then at half an *aratni* each of the two *śronis* are marked and then another *nirāñchana* at half *aratni*, and at half an *aratni* each the two *amśas* are marked. The two *śronis* make thus two *aratni*, and the two *amśas* make one and a half *aratni* thus the total cord will be of nine *aratni*.

Prāci	6 aratni
Nirāñchana	$\frac{1}{2}$ aratni
Two śronis	$\frac{1}{2} + \frac{1}{2}$ aratni
Nirāñchana	$\frac{1}{2}$ aratni
Two amśas	$\frac{1}{2} + \frac{1}{2}$ aratni
Total	9 aratni

19 इति रथपरिमाणम् ॥

20 अरतिभिर्वा ॥

21 चतुर्भिः पश्चात् ॥

22 षडभिः प्राची ॥

23 त्रिभिः पुरस्तात् ॥

Like this the measurement by a single cord is told (24).

As told (in the previous Sutra) the measurements of *śronis* and *amsas* are done by extending the rope with the *pañcadaśikā* (i. e., one sixth minus its one third) $\left(\frac{1}{6} - \frac{1}{6 \times 3}\right)$ and marking (the *śronis*) at (one aratni) and (the *amsas*) at two (aratnis) so that (the latter) is half of the former). (25)

Paṭtrikī Veda

The *paṭtrikī veda* (i. e., the one devoted to Fathers) (is told) to have the measure of the *yajamāna*, with its four angles (turned towards the four quarters). (26).

Like this the measurement by a single cord is told (27)

As told (in the previous Sutra), the cord is extended over (the sides) with the *pañcadaśikā* measure and the *śronis* and *amsas* are marked by the half-measure (of the *yajamāna*) (28)

Here the whole cord is ten aratnis in length, in its middle is the *nirāñchana* and therefore, the side of the square is five aratnis. One shall make the *prāci* at seven aratnis. According to this reading a rhombus is constructed. So it is suggested like this. The total cord is of eight aratnis with marks at four and at five aratnis. If the total cord is of seven aratnis in its middle is the *nirāñchana*, and the side of the square is thus three and half aratnis, one shall make the *prāci* at five aratnis.

Sundararāja also tells us that according to some, the *yuga* or yoke should be of one hundred angulas and according to some it should be of ninety-six angulas.

24 तदेव रज्ज्वोक्तम् ॥

25 पञ्चदशितोनैषायायम्य द्वाभ्यामध्यर्षेनेति श्रोष्यमानिर्हरेत् ॥

26 यजमानमात्री चतुर्गतिर्भवनोनि पृथ्वया वेदेविभायते ॥

27 तदेव रज्ज्वोक्तम् ॥

पञ्चदशितोनैषायायम्यर्षेन तदश्रोष्यमानिर्हरेत् ॥

Soma Veda

In the sacrifice of Soma the veda is of ten padas (29).

The word "pada" has two definite usages. When used for a linear measurement, it is equal to $\frac{1}{2}$ aratni, and when it is used for specifying areas, it means $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$ square aratnis when the Soma veda is spoken of ten padas it either means that it is a square of the side of which is ten padas, (then the area is 100 square padas) or it may also mean that it is a square of the area of 10 square padas (then each side of $\sqrt{10}$ padas).

Like this the measurement by a single cord is told (30)

(As told in the previous Sūtra, the cord) with the pañcada śikā measure is extended over (to the sides) and mark is made at the half of the original measure for both the arhasas and śroṇis (31).

Such a veda is measured either by the yuga (i.e., the measure already described) or by the padas of the yajamāna. Then it is measured by the śamyā (or rod or the branch of śamy tree) (32)

In the case of the pada yuga aratni and śamyā one is free to ascribe to them a meaning as one desires (33)

Because the meaning of a word can be expressed in different ways (34),

Units of Measure (Sundararāja)

However, Sundararāja describes the measurements as follows —

14 apas (अणु)	= 1 tila (तिल)
34 tilas	= 1 angula (अंगुल)
12 angulas	= 1 prādeśa (प्रादेश)

29 दशपदोत्तरा वेदिर्भवतीति सोमे विज्ञायते ॥

30 तदेकरज्ज्योक्तम् ॥

31 पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन तत्तद्विशेषान्निर्हरेत् ॥

32 ता युगल यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते ॥

33 यदे युगेऽरलावियति शम्यया च मानार्थेन यथाकामी ॥

34 शब्दाथस्य विज्ञयित्वात् ॥

13 angulas	=1 vitasti (वितस्ति)
15 angulas	=1 pada (पद)
24 angulas	=1 aratni (अरत्नि)
32 angulas	=1 jānu (जानु)
36 angulas	=1 śamyā (शम्या)
86 angulas	=1 yuga (युग)
104 angulas	=1 aksa (अक्ष)
120 angulas	=1 purusa (पुरुष)

(Having obtained a square by the measurements) on the front side, one should cut the side-length (in order to reduce the square). (35).

Such meaning has the sanction of the Śruti. (36).

When the vedi is reduced like this it assumes the shape of a yuvati (young lady) For such a reduction of the vedi, the Śruti is "Catuṣśikhande yuvati kanīne" (चतुश्चिखण्डे युवती कनीने ।)

Here ends the Sixth Khaṇḍa.

35 विमित्तया पुराणायास्त्वेषाम्या उपगृहेत् ॥

36 चतुश्चिखण्डे ॥

KHANDA VII

Sadas Veda

The *tiryamāni* lying on the eastern side is about nine aratnis and the *pāśvamāni* lying on the northern side is about twenty seven aratnis—so it is to be known according to the *sadas-fruti* (1)

According to some (*sākhās* schools or groups) the (*pāśva-māni* lying on the northern side) is about eighteen (aratnis) (2)

Like this the measurement by a single cord is told. (3)

As told (in the previous Sūtras) by the *pañcadatīkā* mark the cord is extended (over the side) and at five and a half aratnis (the *haviṛdhāna* is fixed) after fixing the *ironis* and *aṃsas*. (4)

A cord XY is taken of a length of 18 aratnis and is placed east-west and three marks A M and D are put on it at a distance of $4\frac{1}{2}$ aratnis each i.e., $AM=MD=4\frac{1}{2}$ aratnis (Fig 26) Now one end of the cord is placed at A and the other at D and it is held in the middle and the cord is stretched towards the south to a point R such that $AR=9$ aratnis= DR . This fixes the point R.

The rope is now removed and its one end is fixed at M yawned with R and extended to a mark S such that $MS=13\frac{1}{2}$ aratnis. The rope left over has a measure of $4\frac{1}{2}$ aratnis. From the point S draw an arc with the help of this left-over rope (arc with a radius of $4\frac{1}{2}$ aratnis). Again from the point A, draw

- 1 नवारत्तिनिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सदसो विज्ञायते ॥
- 2 अष्टादशेत्येकेषाम् ॥
- 3 तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥
- 4 पञ्चदशिकेनैवापायम्याद्यं पञ्चमैश्वरोष्यसामिहरेत् ॥

an arc with a radius of $13\frac{1}{2}$ arcatus, let this arc cut the previous arc at B. This fixes the rectangle ABMS

The same process is repeated on the lower side to fix the rectangle MSCD and on the other side of BC, the rectangles BOTS and STFC.

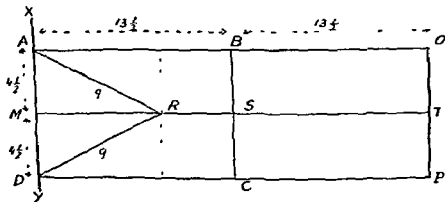

Fig. 26

This fixes the total veli AOPD with length 27 aratnis and breadth 9 aratnis.

The *prāgvaṁśa* fire-altar, is a square of ten aratnis: the altar of the wife of the *yajamāna*, (i.e. a square) is of four aratnis. At the distance of three prakramas from the *prāgvaṁśa* fire-altar, the western end of the *vedi* is situated, and at one prakrama from the end of such a *vedi* is the *sadas*. The eastward side of the *vedi* is the west side of the *sadas*. It is further told that the *prāci* of the *sadas* is nine aratnis, and between the *sadas* and *havirdhāna* is a square of twelve (prakramas or aratnis). The distance between the *vedi* and the present fire altar (i.e. the *havirdhāna*) is about five and a half aratnis.

Uparajas (special stones)

The uparavas have a face measure of 1 prāḍa and are placed at 1 prāḍa distance from each other. Such is the custom known. (5).

An uparid a is a special type of stone.

5 प्रादेशमुक्ता प्रादेशान्तरात् भवन्तीत्युपरवाणा विज्ञापते ॥

A square is made with the measure of 1 aratni and at its corners, four poles are fixed, and (by a cord) with the measure of $\frac{1}{2}$ prāḍesa, each pole is marked circumwise (6)

This is due to the effective meaning (or sanction) of the Śruti. (7)

Gārhapatya Citi

For the *gārhapatya citi* it is known that the measure is a *vyāyāma* (i. e., four aratnis) (8)

According to others, it is a square. (9)

According to others, it is a circle. (10).

The *karāṇa* (i. e., the apparatus or the mould with which the bricks are made) will have its length one third of an *āyāma*, and breadth one seventh of an *āyāma* (11).

One *āyāma* (आयाम)=32 angulas

The verb *kārayet* here denotes that this mould is to be used by the workers, (*taksaka* or carpenters), and not by the *adhvaryu*. In case, it were to be used by the *adhvaryu*, the verb should have been '*kuryāt*'

They (i. e., *istakas* or bricks) are twenty-one (which occupy the *gārhapatya citi*) (12).

In the first *prastāra*, (the *istakas*) with long eastern side are placed. (13).

In the second *prastāra*, (the *istakas*) with long northern sides are placed. (14)

6 अरतिमात्रं चतुरस्रं विहृत्य सक्तिषु द्वाङ्कूनिहृत्यार्धप्रादेशेन तं तं परिलिखेत् ॥

7 श्रुतिसामर्थ्यात् ॥

8 व्यायाममात्रो भवतीति गार्हपत्यचित्तेविज्ञायने ॥

9 चतुरस्रत्वेकेषाम् ॥

10 परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥

11 करणं व्यायामस्य तृतीयायामं सप्तमव्यासं चारयेत् ॥

12 तं एकविंशतिर्भवन्ति ॥

13 प्रागायामा प्रथमे प्रस्तारे ॥

14 अपरस्मिन्नुदगायामा ॥

Baudhayana tells us that the *bheda* (or the joint defects) should be removed every where (*sarvatra bhedo varjanayah*) This is done by the kind of arrangement suggested here

If the gārhapatya fire altar is a complete circle (in such a case) a lump of earth is taken (prepared) and at its centre a pole is fixed with a half *vyāyāma* as radius a circle is then drawn (15)

In that circle a square is constructed as much as possible (so that it can occupy the maximum space of the circle) (16)

(Then) that square is divided into nine parts and each segment of the circle (left over after the square is drawn on all the four sides) is divided into three parts (by lengthening the lines of the parts of the square) (17)

In placing the bricks, the corners are adjusted towards their inner portions (i.e. to eliminate the joint differences) (18)

In the second *prastāra* the central portions are filled (19)

Thus there will arise no joint differences in the arrangement of the *iṣṭakas* as is suggested by Baudhāyana

As many *prastāras* as one desires (to make) so many *vyatīśas* (are to be done) (20)

Vyatyāsa makes the first layer of *iṣṭakas* to correspond to the third layer of *iṣṭakas* (fig 27) and the second layer of the

15 मण्डनाया मृदो देह कृत्वा मध्ये शङ्कु निहत्याय व्यायामेन सहमण्डल परितः
सदृ ॥

16 तस्मिन् चतुरस्रमवदध्यादावस्मिन्मवेत् ॥

17 तत्रैव पाव्यन्ति तस्य त्रैपमेकैव प्रथितं विभज्यत् ॥

18 उपापाते चतुरस्रस्यावान्तरदेगाद्रति सतीत्यग्न्यादयेत् ॥

19 मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे ॥

20 व्यायामं विजुषादावत् प्रस्तारादिचकीर्षेत् ॥

īṣṭakas correspond to the fourth layer of the īṣṭakas

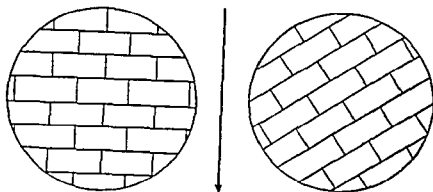

Fig 27

The second layer is set over the first layer at an inclined angle so that the Sandhis or interspaces of the first layer do not coincide with the Sandhis of the second layer

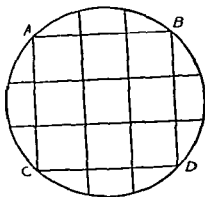

Fig 28

The above Sūtras mean as follows —

Let us suppose that the gārhapatya citi is a circle let ABCD be the square that can occupy the maximum space within the circle (Fig 28) Now it is divided into 9 equal parts The *pradhika* of the square is divided by lengthening the lines of the square segments Thus we get nine equal portions inside the square and twelve *pradhika* portions outside the square but within the circle (3 on each side)

Thus the total istakas will be twenty one 9 squares+12 pradhikas=21 istakas.

Dhismis

It is known that the *dhismis* have a measure of *pisila* (i. e. the space between the two fire-altars) (21).

According to some, the distance is one *prādeśa*, and according to others, it is one *aratni* with folded fingers

According to some they (i. e. *dhismis*) are squares, (22).

According to others, they are circles (23).

The lumps of earth (circle in shape) are prepared (24).

The *agnidhṛaya* is divided into equal nine portions (by two longitudinal and two horizontal lines crossing each other). In one portion (i. e., central part), a stone is to be fixed. (25).

The *Āgnidhṛa* is a hut with the length of 144 angulas and the square of diagonal is 203 6 angulas

As many other (*dhismis*) as have been made in number, one should place the bricks as they suit (26).

The numbers of istakas to be placed in various *dhismis* are twelve sixteen twenty-one and twenty-four respectively.

Here ends the Seventh Khandā

Here also ends the Second Paṭala

- 21 पिस्तोलमात्रा भवन्तीति विष्ण्वाना विशापने ॥
- 22 चतुरस्या इत्येनेषाम् ॥
- 23 परिमण्डिता इत्येनेषाम् ॥
- 24 मृदो देहान्तरा ॥
- 25 आग्नीध्रीय नवधा व्यवतिष्ठ एवस्यास्त्यानेऽप्रमाणमुपदध्यात् ॥
- 26 यदागस्त्यमित्रा व्यवतिष्ठ यदायोगमुपदध्यात् ॥

THIRD PATALA

KHANDA VI

Śruti and Shape of the Fire altar

He shall be (*samrddha*, i. e., efficient) who sets up the fire (altar), it is thus known (1).

He shall set up the fire-altar in the shape of birds (this is so, since the well known Śruti says), it should be inspired by the *ākṛti* or shape. (2)

The Śruti is : सुपर्णोऽसि गरुडोऽस्मिन्वृत्ते शिरो गायत्र चक्षुर्वृहद् रयन्तरे पशौ
(Yv. XII, 4)

Or, it is also so from the process of *pratyakṣa*, (or direct observation), (3)

Here Kapardi-svāmī tells us that the *pratyakṣa vidhāna* does not conflict with the Śruti of the second Sūtra because the verbs used here are not of *vidhī* (विधि), whereas they are only of a *nirdeśa* or advice.

Measurements of Different Vedīs

(The measurements are taken) according to the previous Śruti. (4).

In the *caturasra* or square (fire altar) the (unit *purusa*s) are measured by the *venu* (which we shall describe later on) (5)

- 1 भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुत इति विज्ञायते ॥
- 2 वयसां वा एष प्रतिमया चीयत इत्याकृतिचोदनाव् ॥
- 3 प्रत्यन्विधानाद्वा ॥
- 4 यावदाम्नानेन ॥
- 5 वेणुना चतुरस्रे आत्मनि पुरुषानवमिमीते ॥

One purusa (measure is taken) in the southern wing, one purusa in the tail and one purusa in the northern wing (6).

The body of the fire altar has an area of four (square) purusas the area of the right or daksina wing is one purusa, of the left or utara wing is one purusa and of the tail is one purusa and thus the total area is seven (square) purusas.

By one aratni, the right (daksina) wing is lengthened on its right side. (7)

In the same manner on the left (uttara) side the left wing (is extended) (8).

By one pradesa (twelve angulas) or one vitasti (thirteen angulas) the tail is lengthened towards the back-side. (9).

The first fire altar is of one purusa (10).

The second (fire altar) is of two purusas. (11)

The third (fire-altar) is of three purusas. (12)

They (i.e., the fire-altars) go on like this up to hundred (purusas) (13).

The words *eka vidhaḥ dvividhaḥ*, etc. mean the area of one puruṣa two purusas and so on

Hence and so the santavidha (i.e., fire-altar with seven puruṣas area) is taken to set up the fire-altar. (14)

6 पुरुष दक्षिणे पश्चे पुरय पुच्छे पुरयमुत्तरे ॥

7 अरलिना दक्षिणतो दक्षिण पश्च वर्धयति ॥

8 एवमुत्तरत उत्तरम् ॥

9 प्रादग्नेन वितस्तया वा पश्चात्पुरुषम् ॥

10 एकविंश प्रथमोऽग्निः ॥

11 द्विविंशो द्वितीयः ॥

12 त्रिविंशत्तृतीयः ॥

13 न तदमेवोत्तर्यं चतुर्विंशत्तृतीयम् ॥

14 सप्त ह वै सप्तविंशमेव चिन्वीय ॥

The *saptavidha* is the present concerned fire. (15)

Later on the fire-altars having one or more *puruṣas* (than this) are to be considered, it is known like this (16).

In the case of fire-altars of the area of one *purusa*, etc., neither wings are present nor the tail (17)

This is so because the *Sūtra* (or *vākya*) where the *saptavidha* fire altar is told only remains. (18).

(The *Sūtra* in which the *eka vidha* etc fire altars are mentioned is cancelled) due to the contradiction of the *Śruti* (19)

In the case of *aṣṭavidha*, etc., (i. e., of fire-altars of 8 *purusas* or more in area) and in those fire-altars where seven (*purusas*) is the measure the extra portion is to be divided into seven parts and each part is to be placed in each *purusa* (i. e., seven parts are placed in seven *purusas*) (20).

Kapardisvāmin tells us that the word *sapta* means seven and a half and not seven exactly.

In the change of the shape (of the fire altar), the *Śruti* is not heard (21)

If we add one more *purusa* in area, the shape of the fire-altar will change for which no sanction exists in the *Śruti*
Construction of Square with a Venu

It (the fire altar) is measured by unit *puruṣa* and also measured by *venu* (a bamboo-cane) like this it is known (22)

15 सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः ॥

16 तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति विज्ञायते ॥

17 एकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥

18 सप्तविधवाक्यशेषत्वात् ॥

19 श्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥

20 अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तम्यस्तत्सप्तधा विभज्य प्रतिपुरुषमावेशयेत् ॥

21 आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात् ॥

22 पुरुषमात्रेण विमिमीते, वेणुना विमिमीते, इति विज्ञायते ॥

(Here the bamboo-cane is taken of the linear measure of a *puruṣa*, of the *yajamāna* (of the length of a *yajamāna* who stands with his two hands stretched upwards the bamboo-cane (is taken) between its two holes, and the middle point (of the *vepu*) is fixed as the third mark. (23).

Then place the bamboo cane extending over the east-western line (*prsthā*) and fix (the three) pegs (in the three holes). Then freeing the two latter pegs the south-eastern side is circled out (by rotating the bamboo). (24).

Then loosening the eastern peg and fixing the western peg, the south-western side is circled out from the end of the fire-altar) (25)

(The details are extended over to the Ninth Khanda)

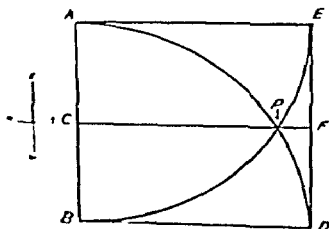

Fig. 27

In this Sūtra a method is described for drawing a square with a side equal to AB. A third hole is made in the bamboo at C, which is the middle of AB. Three pegs are fixed at the three holes A, B and C.

Now the two pegs (C, B) are loosened and fixing the peg A, i.e., the eastern peg, draw an arc BE along the south eastern side. Again loosen the two pegs (C, A) and fix the peg B the western peg and then draw an arc AD along the south western side. Let the two arcs cross at P. By placing one end of the *veṇu* at C and letting it pass through P, the tip of the other end would fix up the point F.

Here ends the Eighth Khaṇḍa.

KHANDA IX

The bamboo cane is (now completely) removed, and the hole at the extreme end is brought at the middle peg it is placed towards the south over the *lekhā-samara* (i. e. the point of intersection of the two arcs) and a peg is fixed at the other extreme. In that peg, the middle hole of the bamboo (and having laid it along) the extreme outer edges of the two circles two pegs at the two (outermost) holes are fixed (1).

A square so obtained (contains an area) of one *purusa* (2).

Construction of Atman Wings and Tail

In the body (*ātman*) of the *vedi*, (square of the area of) four *puruṣas* are all-round constructed in the like manner (3).

In the southern wing, (one square of) one *purusa* (measure is placed) (4).

In the tail (*pucchā*) (one square of) one *purusa* (measure is placed), (5).

In the northern wing (one square of) one *purusa* (measure is placed), (6).

By one *aratnī* (one should increase along the *tīryanmānī*) southern wing along the southern side (7).

1 उन्मुच्य वेणु मध्यमे षड्वाक्यं वेणोदिह्यद्र प्रतिमुच्योपयुं परिलेखासमर
दक्षिणा वेणु निषाद्यान्त्ये छिद्रं षड्भु निहत्य तस्मिन्मध्यम वेणोदिह्यद्र प्रतिमुच्य
लेखान्तयोस्तिरे प्रतिप्लाप्य छिद्रयोः षड्भु निहन्ति ॥

2 य पुरयश्चतुरस्र ॥

3 एव प्रदक्षिण चतुर आत्मनि पुरयानवमिमीने ॥

4 पुरय दक्षिणे परो ॥

5 पुरय पुच्छे ॥

6 पुरयमुत्तरे ॥

7 अर्चिता दक्षिणो दक्षिणम् ॥

Like this it is told (for the extension of the *tiryamānī* of the northern wing by one *aratnī* along the northern side, and for the extension of the *pārsvamānī* of the tail by one *aratnī* along the western side) (8)

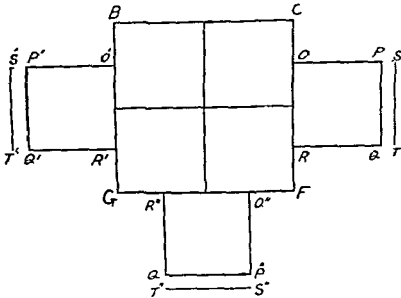

Fig 30

BCFG is the body or the *ātman* = area 4 sq *puruṣas*

OPQR is the southern (or right wing) = area 1 sq *puruṣa*

O'P'Q'R' is the northern (or left) wing = 1 sq *puruṣa*

O*P*Q*R* is the tail = area 1 sq *puruṣa*

PSTQ, P'S'T'Q' and P''S''Q''T'' are the extensions

In the two wings and the tail ($1 \times \frac{1}{2}$ *puruṣa* area each)

With the help of the *prsthyā* the bamboo-cane one *puruṣa* with its *savisēsa* in measure is placed along the diagonal of the square and the other bamboo cane one *puruṣa* in measure is placed along the eastern side (9)

Fixation of *Aṁśas* and *Śronas*

By means of these two bamboo canes the southern *aṁśa* is constructed (10)

8 इत्युक्तम् ॥

9 पृष्ठ्यातो वा पुरुषमात्रस्याङ्गुल्या वेणु निधाय पूर्वस्मिन्नितरम् ॥

10 ताम्या दक्षिणमस निर्हेत् ॥

ABCD is a square (fig. 31), its *prsthyā* or the line of symmetry is EF. Two bamboo canes are taken, one of the length of $AB=1$ puruṣa and the other of the length $AC=\sqrt{2}$ puruṣa (i. e., puruṣa plus its *saviśeṣa*).

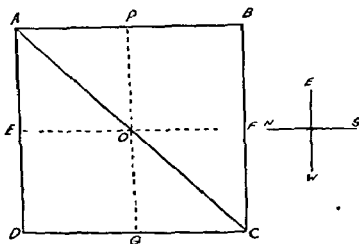

Fig 31

The *saviśeṣa* cane is extended over AC, and the other over AB. Let the former cane meet the *prsthyā* at O (this is *prstha*). Let P be the middle point of AB. Join P with O. Then PBFO is the southern *amśa*.

Reversing (the process one gets the) two *śronis*. (11).

In the above manner, the northern *amśa* (is obtained). (12).

PBFO—southern *amśa* APOE—Northern *amśa*.

OFCQ—southern *śroni* EOQD—Northern *śroni*
Vidhābhyāsa, *Apacaya* and *Puruṣa sthāniya*

Or (first having measured) by the cords (instead of by the *yuga* and the *padas* of the *yajamāna*), the *vedi* is measured by the bamboo-cane according to the *uttara vedi nyāya*; i. e., instructions given in *Khaṇḍa* VI, *Sūtra* 32) (13).

In the *vidhābhyāsa* and in the (*vidha*-) *pacaya* the *vidhā*-

11 विपर्यय्य श्रोणी ॥

12 पूर्ववदुत्तरमगम् ॥

13 रज्ज्वा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विदिमीते ॥

saptamakaraṇi is made *puruṣa sthāniya* in the two wings (and body) and the tail, and then the *vedi* is measured. (14).

Viḍhābhyāsa comes in the *aṣṭa viḍhā* fire-altars, etc., and *viḍhāpacaya* comes in the *eka viḍhā* to *saptaviḍhā* five altars (*Abhvāsa* means addition and *apacaya* means subtraction).

Viḍhā saptamakaraṇi means $1/7$ portion of the extra square (as in the *aṣṭaviḍhā*), and extra squares (in the *navaviḍhā* and others) These are the length measures (measure of the side of the square)

For instance, in the *aṣṭaviḍhā* the *viḍhā saptama-karaṇi* is $1/7$ *puruṣa* (length measure); in the *navaviḍhā* the two *puruṣa* squares are left over, the square root of an area = 2 *puruṣa* squares is $\sqrt{2}$ *puruṣa* and the *viḍhā saptamakaraṇi* would be $\sqrt{2}/7$, similarly it would be $\sqrt{3}/7$ *puruṣa* in the *daśaviḍhā*

This portion is added to the *puruṣa* measure, and the *tota* becomes the *puruṣa-sthāniya*

Thus in the *aṣṭaviḍhā* the *puruṣa sthāniya* is $1 + 1/7$ *puruṣa*, in the *navaviḍhā* the *puruṣa sthāniya* is $1 + \sqrt{2}/7$, and similarly in the *daśaviḍhā* $1 + \sqrt{3}/7$.

Moulds of Bricks

The *karaṇas* (or moulds) for *istakās* (i.e., bricks) (are to be described) (15).

By (the measure) of one fifth *puruṣa* (the *karaṇa*) is to be constructed. (16)

The mould is a square of $120/5$ *anṅulas* or one *aratni* in length (24 *ang* x 24 *ang*)—(First Type)

Out of them some are *adhyardhās* which is the second type (17)

The *adhyardhā* has a measure of $(1 \times 1\frac{1}{2})$ *aratnis* = 24 *ang* x 36 *ang* (Second Type)

14 सप्तपुच्छेषु विधाग्यासेऽपचये च विधा सप्तमकरणौ पुरुषस्थानीया कृत्वा विहरेत् ॥

15 करणानीष्टकानाम् ॥

16 पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत् ॥

17 तासामेवैकतोऽध्यर्धास्तद् द्वितीयम् ॥

As (the *īṣṭakās*) are burnt (in the furnace), the measure may decrease, (that decrease in the measure) is to be recovered by the *purīṣa* (or cow-dung or mud-plaster) (23)

As the amount of *purīṣa* to be taken for the application on the *īṣṭakās* is not definite (24)

Karavinda tells us that the *purīṣa* here means a mixture of earth and water, it is not necessarily cowdung. It is the mud plaster used between two bricks

Here ends the Ninth Khanda

---

23. यत्पच्यमानानां प्रतिहृषीत पुरीषेण तत्सम्पूरयेत् ॥

24 अनियतपञ्चिमाणत्वात्पुरीषस्य ॥

KHAṆḌA X

Covering of Fire-altar with Bricks

In placing (the bricks) towards the front or the eastern side (of the vedi) ten *adhyardhas* (i. e. bricks 36 ang x 24 ang) are to be placed in such a manner that the length lies along the *praticā* or the western side (1)

The word *praticā* indicates that the *āyata* (i. e. the length with thirty-six angulas) is to be placed along the western side

Ten (bricks of the same type and same number) are to be placed in such a manner that their lengths (i. e. the side of 36 angulas) coincide with the *prācī* or the eastern side of the vedi (2)

Five (bricks towards the southern wing) and five (bricks towards the northern wing) are to be placed along the front edges of the two wings (3)

The bricks are the *adhyardhas* (36 ang x 24 ang) and the length (i. e. the side with 36 angulas) will lie towards the southern side (*dakṣiṇāyata*) in the right wing and in the northern wing towards the northern side (i. e. *udagāyata*)

And also along the backward edges of the two wings the same bricks are placed (4)

Among them along the two wings only the *ardha iṣṭakās* (24 ang x 12 ang) are to be placed (5)

On both the sides of the tail, five bricks each are placed in such a manner that the bricks having their lengths along their

---

1 उपधानेऽध्वर्या दक्ष पुस्तताश्चतीक्ष्णीरात्मन्युपदधाति ॥

2 दक्ष पश्चात्प्राची ॥

3 पञ्चपञ्च पश्चादध्वरो ॥

4 पश्चादध्वरोदक्ष विज्ञाया ॥

5 नागामर्षेष्टशामात्राणि पश्चादध्वरो ॥

southern sides (are placed along the northern side of the tail) and the bricks with the length along the northern sides (are placed along the southern side of the tail) (6)

In the tail after adding (to the area the space which measures) one *prādesa*, whole of the fire-altar is to be filled by *pañcamabhāgiyā*s (7).

The *pañcamabhāgiyā* bricks are the bricks of the First Type or squares of $\frac{1}{2}$ *purusa* side (24 ang. $\times$ 24 ang.)

Bricks in the First Prastāra

By the *pañcadaśabhāgiyā* bricks, the number (hundred in the second *prastāra*) is to be completed (8).

In the body 110 *pañcamabhāgiyā* bricks

In the tail 50 *pañcamabhāgiyā* bricks

In the *prādesa* area of the tail 8 *ardhā*-bricks (1 e. 6 in the middle and 2 at the tip)

Total : 168 bricks.

Since the number 200 is to be completed, the remaining (200—168=) 32 are the *pañcadaśabhāgiyā* bricks, to be placed in the second *prastāra*

In the next *prastāra* of the body (of the altar) ten *adhyardhās* having north wise lengths are placed towards the southern side (9),

(In the same way), ten (*adhyardhās*) having south-wise lengths (are placed) towards the northern side (of the body) (10)

Just as in the first *prastāra* the two wings are filled so the tail (is filled) (in the next *prastāra*) (11)

- 6 पञ्चपञ्च पुच्छपादर्वयोर्दक्षिणा उदीचीरव ॥
- 7 पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादेयम् ॥
- 8 पञ्चदशभागीयाभिः सस्या पूरयेत् ॥
- 9 अपरस्मिन्प्रस्तारेऽप्यर्धा दश दक्षिण उदीचीरात्मनुपदधाति ॥
- 10 दशोत्तरतो दक्षिणा ॥
- 11 यथा प्रथमे प्रस्तारे पशौ तथा पुच्छम् ॥

And just like the tail (in the first *prastāra*) so are the wings (in this next *prastāra*). (12).

Reverse to the above (11) in the joints (13).

Thus we get on the top of the tail eastwise-lengths of the *adhyardhās*. In the southern wing five west wise lengths of the *adhyardhās* are placed towards the back side and five bricks of the same type towards the front side. Six westwise-lengths of the *adhyardhā* bricks are also placed. In the same manner the northern wing is filled with bricks

When reverse is done, the *aratnī* bricks which are to be placed in *ātman* come in the tail and *ardhā*-bricks which are to be placed in the tail come in *ātman*. The whole of fire-altar is to be covered by the *pañcamabhāgiyā* bricks (14).

Bricks in the Second Prastāra

The number (hundred) is to be completed by the *pañcadaśabhāgiyās*.) (15).

There should be two hundred bricks in all. The number is like this

In the body	54 <i>adhyardhās</i>
	65 <i>pañcamabhāgiyās</i>
	5 <i>ardhās</i>
In the right wing	12 <i>pañcamabhāgiyās</i>
In the left wing	12 <i>pañcamabhāgiyās</i>
In the tail	15 <i>pañcamabhāgiyās</i>

Total 163 i.e. 104 *pañcamabhāgiyās*+5 *ardhās*+54 *adhyardhās*. Thus we should have 200-163=37 more bricks. This number is completed by using 37 *pañcadaśabhāgiyās*

12 यथा पुच्छ तथा पशो ॥

13 विपरीता भव्यये ॥

14 सर्वमणि पञ्चमभागीयाभि प्रच्छादयेत् ॥

15 पञ्चदशभागीयाभिस्सक्यां पूरयेत् ॥

So many alternations or *vyatyāsas* are done as many *pras tāras* are desired (16)

The rows have been (described in the earlier *Sūtras*)
Types of Fire Altars and Purīṣa

Fire altars are of five types (17)

(Construction of the) fire altar ends with the application of the *purīṣa* (and so it is told) like this (that) by five types of *purīṣas*, one makes (the completion of bricks) (18)

Since for the *purīṣa* several types are (obtainable) (19)
Heights for Bricks Laying

One who does the sacrifice for the first time must (construct the fire altar of the) height of *jānu* (i.e., up to knee) (and the number of bricks must be) one thousand (20)

(The person who) does for the second time (must construct the fire altar of the) height up to the *nābhī* (navel) (and) two thousand (bricks) should be its number) (21)

(He who) does for the third time (must construct) the fire altar of the height up to the *śya* face or neck (and) three thousand (bricks should be its number) (22)

As we go on like this the number increases (23)

He who desires to attain the heavens must construct a large extensive and limit less fire altar tradition tells us like this (24)

16 व्यत्यासश्चिनुयादावत प्रस्तारादिचवीपत् ॥

17 पञ्चवितयो भवन्ति ॥

18 पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहतीति पुरीषान्ता चिति ॥

19 क्षयान्तिरत्वात्पुरीषस्य ॥

20 जानुश्ची साह्य चिबीत प्रथम चिवान् ॥

21 नाभिश्ची द्विपादस्य द्वितीयम् ॥

22 आस्यश्ची त्रिपादस्य तृतीयम् ॥

23 उत्तरमुत्तर ज्यायाम् ॥

24 महात् बृहन्मरिभित स्वयन्नामदिचवीपति विपादन् ॥

Śruti Restrictions on Number of Bricks

In the fire-altar where two thousand bricks are present there will be two *prastāras* (or two layers) each of one thousand bricks (25).

In the fire-altars where three thousand bricks are present, there will be three thousand (bricks), (three *prastaras* or three layers and (thousand bricks in each layer). (26).

In the one of the Fourth Type, the number of bricks (i.e., three thousand) continues to be constant. (27).

It means, there is no increase by another thousand bricks in the *caturtha* or one of Fourth Type.

It is also (thus) known after doing the sacrifice in the superior type (*jyāyān*) of fire altar, never do the one in inferior type (*kaniyān*) of fire altar' (28).

That is to say one should not do the *sahasra* after having done the *divisahasra* and *trisahasra*, etc etc

Here ends the Tenth Kanda.

Here also ends the Third Patala.

---

25 द्विपाह्वे द्विप्रस्ताराद्विचतयो भवन्ति ॥

26 त्रिपाह्वे त्रिप्रस्तारा ॥

27. अनुपमं प्रमुनिष्वाहारेषु नित्यमिष्टवापरिमाणम् ॥

28 विज्ञापने च 'न ज्यायास चित्वा कनीयाम चिन्वीते' ति ॥

FOURTH PATALA

KHANDA XI

Construction of fire-altars using bricks

It is thus known that one shall construct the fire-altar by the caturasra (bricks). (1).

Here we mean samacaturasra (i. e., squares).

Because there is no upapada or prefix (e.g., *viṣama* or *dirgha*, etc.) before the word. (3).

The purport of the Sūtras is that only square-bricks are to be taken, not rectangular, etc.

The fire-altars may be (of the measure of) one pāda: (or) may be (of the measure of) one aratni; (or) may be (of the measure of) one ūrvasthi; (or) may be (of the measure of) one anūka; such is known (by tradition). (4).

Anūka means one-fourth portion (of a puruṣa). (5).

Aratni means one-fifth portion (of a puruṣa). (6).

Just (onward) like this, the ūrvasthi (which is one-sixth portion of a puruṣa). (7).

Paṇḍita (would be having) one-fourth of the measure. (8).

-
1. चतुरस्राभिरग्निं चिनुत इति विज्ञायते ॥
  2. समचतुरस्राः ॥
  3. अनुपपदवाच्यद्वयम् ॥
  4. पादमात्रो भवन्त्यरतिमात्रो भवन्त्यूर्वस्तिमात्रो भवन्त्यणूकमात्रो भवन्तीति विज्ञायते ॥
  5. चतुर्भागीयमणूकम् ॥
  6. पञ्चमभागीयारतिः ॥
  7. ऋषोर्बंस्ति ॥
  8. पादेष्टु पादमात्रो ॥

There one is free to ascribe any meaning since the meaning of the word (*pāda*) varies (9).

The word *pāda* means "one-fourth" but of what? It may be the one-fourth portion of the *purusa* or it may be taken in an indefinite sense, meaning thereby the one-fourth portion of the measure of the fire altar. Most probably, it is the one fourth portion of this latter one.

In the arrangement eight *pādestakās* of one fourth measure (i. e. 15 angulas) each are placed on each end of the wing. (10).

In the two joints, (the brick-) are placed in such a manner that they lie on the body by six-angulas-length. (11).

The remaining nine angulas of the bricks would lie on the wings, since the length of each *pādestakā* is 15 angulas.

Eight east-wise length (bricks) and west-wise length (bricks) are placed on the *śronis* and *arṣas* (four each) respectively. (12).

There are two *śronis* and two *arṣas*. The eight *prācis* are for two *śronis*, and 8 *prācis* are for two *arṣas*, four each

In the space between the two joints (of the two wings with the *ātman*), the *pañcamabhāgiyās* are placed with their *pāda* or one-fourth portions (at the middle). (13)

In the tail after adding the space of the *prādeśa* (to its area), the whole of the fire-altar is covered by the *caturbhāgiyās* (14).

By the *pādestakās*, the number (hundred) is completed. (15).

9. तत्र यथाशक्ती वाग्दार्ढ्यं विदधित्वा ॥

10. उपपानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भंगीयानां पश्चादयोनिदध्यात् ॥

11. गच्छ्योश्च तद्वदाल्मान् पश्चद्गुलावेन ॥

12. योऽप्येव पाष्टौ प्राची. प्रीथीश्च ॥

13. गच्छन्नागौ पञ्चमभागीयारगता ॥

14. पूर्वे प्रादेष्टमुपशाय सर्वमग्निं चतुर्भंगीयाभिः प्रक्षालयेत् ॥

15. पादेष्टकाभिरावृत्ता पूरयेत् ॥

Details of Brick-Laying

The following are the details for laying the bricks :

On the southern wing :	16 caturthī bricks
On the northern wing :	16 caturthīs
On the space between the joints of the wings with the ātman	14 caturthīs
On the western side of the above space which comes to the middle portion of the ātman	14 caturthīs
On the first-half of the tail	8 caturthīs
On the second-half of the tail	15 pañcamabhāgīyās
On the space between the two joints of the wings with the ātman	45 pañcamabhāgīyās + 48 aṅgkapādas + 10 pañcapādas (i. e., one- fourth portion of the pañcamabhāgīyās)
<hr/>	
Total	186

The total number of bricks shall be 200, and hence the number is completed by taking $200 - 186 = 14$ pādestākās,

In the next (or the second) prastāra, over the joint of the tail (and ātman), the pañcamabhāgīyās are placed so that they lie on both (the tail and the body). (16).

(Without touching) the above (bricks), fourteen pādestākās are placed (on the body) as appropriate (17)

Whole of the fire-altar is covered by pañcamabhāgīyās (18).

The number (hundred) should be completed by the pādestākās. (19).

16 क्षरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यग्रे पञ्चमभागीया विन्या ॥

17. ता आत्मनि क्षतुर्दशभिः पार्श्वभागेन व्यवस्था ॥

18 सर्वमस्ति पञ्चमभागीयाभिः प्रकृत्यदेव ॥

19 पार्श्वभागेन सप्तशतं पूरयेत् ॥

The details of laying bricks for the First and Second Prastāras are as follows:

First Prastāra

On the right wing	: 30 pañcamabhāgīyās
On the left wing	: 30 pañcamabhāgīyās
On the north side of the ātman	: 2 pañcamabhāgīyās
On the south side of the ātman	: 2 pañcamabhāgīyās
On the tail	: 3+3 pañcamabhāgīyās
On the backside of the tail	: 8 anukas
On the ātman	21 viśayas
<hr/>	
Total	: 99 bricks

Second prastāra

On the right wing	: 30 pañcamabhāgīyās
On the left wing	: 30 pañcamabhāgīyās
On the tail	12 caturthīs
	9 saṭbhāgīyās
On the ātman	14 prādeśas
<hr/>	
Total	: 95 bricks

The total number of bricks for the two prastāras should be 200, this number is made up by using $(200 - 99 - 95 =) 6$ pādeṣṭakās

So many vyatyāsas (or alternations) are done as many prastāras are desired. (20)

In the fire-altars *ekaviḍha* etc., (the measures of the sides of the bricks) are to be taken as twelve and thirteen (angulas) (21)

It means that the iṣṭakas differ in their side measures, according to the prastāras but not according to the fire-altars

20 अथवाग विपुलाद्यावतः प्रस्तारसंविधीष्वे ॥

21. एकविपदमृतीनां चत्वारिंशो द्वादशी त्रयोदशोऽष्टौ चत्वारोऽङ्गुलाः ॥

The first type of the istaka used for the first prastāra would have its side 12 aṅgulas (i. e., 12 ang. $\times$ 12 ang.)

The second type of the istaka used for the second prastāra would have its side as 13 aṅgulas (i. e., a square 13 ang. $\times$ 13 ang.).

(Their) pādestakās (or quarters) (are prepared). (22).

(One may have) as many vyatyāsas (i. e., alternations), as the desired prastāras. (23).

For the *ekavīdha*, etc., fire-altars starting from the First Type (i. e., of one thousand bricks) onwards, to the Second, the Third, etc., the number of bricks and the length of the fire-altar shall be (followed) according to the Śruti. (24)

Here ends the Eleventh Khaṇḍa.

---

22. पादेष्टकादयः ॥

23. व्यत्यासं विनुर्यादावतः प्रस्तारादिष्वीर्येत् ॥

24. एष विप्रप्रभृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृतीयेनेति सोऽनुगुणेन सर्वेषां यथाश्रुति-
संस्था तथोर्ध्वत्रमाणम् ॥

KHANDA XII

Kāmya Fire altars

The Kāmyas are changed according to the *guṇa* or qualities due to the characteristics of the *Gūṇasāstra* (1).

The stress is not on the fire-altar, but on the *guṇa* or qualities

Kāmyas are just like the *pra-u-ga* and *nityas* are *ekavidha*, etc.

Pra-u-ga Citi

He who possesses several younger cousins must construct the *pra u-ga*; —thus is known (by traditions). (2).

By *bhrātṛpya* is meant hostile younger relation amongst cousins etc *Pra u ga* means an isosceles triangle ($\frac{1}{2}$ rhombus)

A square is drawn with an area of double of (seven *puruṣas*) to which two *aratnis* and one *prāḍes* have been added From the middle point of the eastern side of the square an arc is drawn against the two *ironis* (3).

This gives the desired *pra-u ga* (4)

Since the area of the square is 15 *puruṣas*, the isosceles triangle inscribed in it would have an area of $7\frac{1}{2}$ *puruṣas* (7 *puruṣas* + 2 *aratnis* + 1 *prāḍes*)

Their (sides to be of 12 *aṅgulas* and 23 *aṅgulas* length) according to the *śayana* (i.e., according to the *vyatyaśa* of the *prastāras*) are to be (considered) as told in the *ekavidha* fire-altars (5)

- 1 काम्यागुणविचारा गुणसाम्यत्वात् ॥
- 2 अथ पित्र्येण भ्रातृप्यानिनि विज्ञायते ॥
- 3 यावानभिरागस्तिसादेसा इतिवक्त्री भूमि चतुर्ग्या इत्या पूर्वस्या चत्वार्यप्यङ्गुली प्रत्यासिन्धु ॥
- 4 सा त्रिधा प्रकल्प ॥
- 5 चत्वारि चत्वारिदशविधानम् ॥

The bricks are placed in the *pra u ga* (fire altars) (6).

When the bricks are placed in the fire altar, in the second *prastāra* we will get 144 bricks out of which one brick is *pra u-ga mukhya*, which should be replaced by nine *navamis* and 16 *riti* bricks are replaced by 64 *pādyās*. Thus we get the second *prastāra* full

$$144 - 1 (\text{pra u ga}) + 9 (\text{navamis}) - 16 (\text{ritis}) + 64 (\text{pādyās}) = 200 (\text{Second Prastāra})$$

Ubhayataḥ Pra u ga

He who desires to destroy the born and yet to be born hostile cousins (*bhrātrvyas*) must perform the construction of an *ubhayataḥ pra u ga* such is the tradition (7)

Ubhayataḥ pra u ga is double of a *pra u ga* and is a rhombus of area equal to $7\frac{1}{2}$ *puruṣas*

In the rhombus the two *pra u gas* are just like two carts (with their fronts) (oppositely faced (and connected by their back sides) (8)

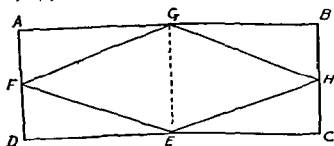

Fig 32

Having drawn as described previously a rectangle with an area of 15 *puruṣas* the middle points of the eastern and western sides are joined with the middle points of the southern and northern sides (9).

6 प्रज्जग इत्था वारयत् ॥

7 उभया प्रज्जग चिन्वीन य वामयत् प्रज्जगान् भ्रातृव्यान्नुदेय प्रतिजनिष्यमाणानि निजि विज्ञापयत् ॥

8 यथा विमुग्ग तावत् ॥

9 तावदेव दीर्घं चतुर्गुणं विहृत्य पूर्वोत्तरयोः चरन्त्योऽर्धांतावनि दक्षिणोत्तरयोऽर्धांतावनि ॥

This gives the desired *ubhayataḥ-pra u-ga* (or the rhombus). (10)

(The sacrifice is to be done) by the *pra-u-ga* fire-altar,—such is told (by tradition). (11)

Draw a rectangle ABCD, so that its area is double of the *saptaviḍha* (i.e., whose area is 15 *puruṣas*) Let G, H, E, F, be the middle points of the sides AB, BC, CD and DA respectively. Join GH, HE, EF and FG. Then the rhombus GHEF has an area half of ABCD, i. e., its area is $7\frac{1}{2}$ *puruṣas*. (Fig. 32)

The bricks are placed in the rhombus (12).

Here ends the Twelfth Khaṇḍa.

---

10. नित्योमयतः प्रउगम् ॥

11. प्रउगं चित्तोक्ती. (सम्) ॥

12. उमयतः प्रउगा इष्टताः कारयेत् ॥

KHAṆḌA XIII

Rathacakracīṭi

He who has Bhrātrvyas (as enemies) must construct the *rathacakracīṭi*,—(tradition) tells us like this (1)

As much as the area of the fire-altar, with aratnis and one *prādeśa* (in addition to seven *purusas* that is the *saptārdhaviḍha*) is to be circled out and a square is inscribed in it as much as possible. (2).

Here in order to circle out square (i. e. the *saptārdhaviḍha*) please refer to the Khaṇḍa III, Sūtra 2

The bricks are prepared of 12 (angulas as) *karapī* for that (3).

Out of them six are placed (in the middle of the *pradhī* and the rest (of the *pradhī*) divided into eight portions. (i. e., four portions on each side) (4).

According to Karavinda and Sundararāṣi, the details of

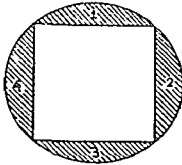

Fig 33

- 1 रथचक्रचिन्तितं ध्यातुं व्यानिति विज्ञापये ॥
- 2 यावानग्निस्माग्निप्रादेशस्तथावतीं भूमिं परिमण्डलं कृत्वा तस्मिन्चतुरस्रमवदध्या-
टावत्सम्भवेद् ॥
- 3 तस्याः कर्ष्या द्वादशोनेष्टया कारयेद् ॥
- 4 तावतीं चतुर्ष्वपि उपधाप्य शेषमष्टया विमयेद् ॥

filling the *pradhī*s, i. e., the portions outside the square but within the four areas of the circle are as follows: (There are four *pradhī*s of which one *pradhī* is described). (Figs. 33 and 34)

Circle has $7\frac{1}{2}$ puruṣas area, and a square ABCD is inscribed in it. The four *pradhī*s are the four shaded areas, marked 1, 2, 3, and 4. (Fig. 33).

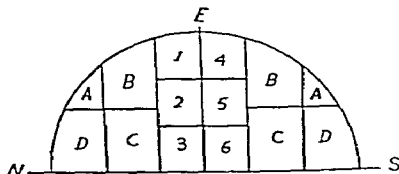

Fig. 33

1—6 Dvādaśikās—three in each half of the *pradhī*

A (which is more or less a triangle)

Tiryak	25 aṅg + 1 tila
Pārīva	33 aṅg + $7\frac{1}{2}$ tilas
Other side	42 aṅg + 11 tilas

B (which is almost a quadrilateral)

Tiryak	26 aṅg + 3 tilas
Curved side	42 aṅg + 11 tilas
Shorter pārīva	33 aṅg + 7 tilas
Longer pārīva	36 aṅg + 20 tilas

C (which is a quadrilateral)

First tiryak	20½ aṅg.
Second tiryak	30 aṅg + 16 tilas
First Pārīva	33 aṅg + 7 tilas
Second Pārīva	34 aṅg

D (which is almost a quadrilateral)

Tiryak	30 aṅg + 16 tilas
Other side	32½ aṅg. + 7 tilas
Smaller pārīva	33 aṅg + 7 tilas
Longer pārīva	33 aṅg + 3 tilas

Covering by Bricks

In placing the bricks, the corners of the square are turned towards inner portions, (5).

In the next or the second prastāra, the central portions are filled by bricks, (6).

So many vyatyāsas (or alternations) are done as many prastāras are desired, (7).

Dronaciti

(One) who aspires for food, should perform the *dronaciti* — (tradition) thus speaks, (8).

The dronas are of two types: one type consists of squares, and the other of circles, (9).

Out of these two types there, one is free (to take the shape as he likes

Since the meanings are varying on account of the characteristics of the word (drona) (10)

Only square should be taken, due to the Gunaśāstra. (11)

The Gunaśāstra here tells, "*Droṇe vā annam bhriyate*", since only (vā) in the drona the food persists Here the drona taken is a square and not a circle

(Hence) it (is) a square (12).

To follow this in the tail (of the east facing square) one *tsaru* (or *muṣṭi*) measure comes out,—(tradition) tells like this, (13).

5 उपधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान् प्रति सक्तीस्सम्पादयेत् ॥

6 मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे ॥

7 व्यत्यासं चिनुयात् यावत् प्रस्तारादिचकीर्षेत् ॥

8 द्रोणचित् चिन्वीतान्नयाम इति विज्ञायते ॥

9 इयानि तु खलु द्रोणानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥

10 तत्र यथावामी शब्दार्थस्य विनयित्वात् ॥

11. चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥

12 स चतुरस्रः ॥

13 चतुरस्रं च रश्मवत्स्मरूपत्वायेति विज्ञायते ॥

their south wise lengths are placed along the northern side of the ātman (22)

Along the two sides of the *tsaru* (the bricks with the) south-wise lengths (are placed along the northern side) and (the bricks with) the north wise lengths (are placed along the southern side of the *tsaru* (23)

The whole of the fire altar is to be covered by the caturasra bricks (24)

The number is completed by the pādestakās (25)

The *vyatyāsa* (or the alternation) is adopted as many times as one desires to have the prastāras (26)

Number of bricks in Prastāras

According to Karavinda the first set of the fire altar (the First and Second Prastāras) contains the bricks in the ātman as follows

18 caturasra bricks are replaced by 72 pādyās $72-18=56$

2 dvādaśabhāgiyās are replaced by 4 ardhyās $4-2=2$

9 caturasra bricks are replaced by 36 pādvyās (on the southern side) $=36-9=27$

9 caturasra bricks are replaced by 36 pādyās (on the northern side) $=36-9=27$

24 adhyardhā bricks are added $=24$

12 ritī bricks are added $=12$

In the tail 2 ritīs and 4 viśaya bricks (3 back 1 eastern) $=4+2=6$

2 bricks (caturasra) one replaced by 4 ardhyās $4-2=2$

Total = 156

22 अपरस्मि प्रस्ताठेऽप्यर्धा दक्षिणञ् उदीचीरत्नमुपस्थात्पुनस्तद्वच
दक्षिणा ॥

23 तत्प्रस्थात्तयोदक्षिणा उदीचीरत्न ॥

24 त्वयमि चतुरस्राभिः प्रष्ट्यादयेत् ॥

25 पादेष्वराभिस्तस्या पूरयेत् ॥

26 अस्यामि चतुर्षां पादेष्व- प्रस्ताठादिचरीषेत् ॥

Tsaru and its deduction

The *tsaru* is one-tenth portion of the total area (of the *vedi*) (14)

Its deduction from the tail has been already told (15)

Please refer to the Sūtra "*caturasrāt caturasram nirjī-
hīrṣaṇ*" (Khaṇḍa 2 Sūtra 15) for this deduction

Along its (i.e. of the dropacit) *karani* or the side (of the dropa) the *dvādasikā* bricks are placed (16)

The two sides of the *dvādasikās* are given as below.—

1 Breadth 26 ang + 1 tīla

2 Length 39 ang. + $\frac{1}{2}$ tīla.

The *adhyaradhās* and the *pādeṣṭakās* are placed (17)

In placing the bricks, the *adhyaradhās* with their west wise lengths are placed towards the eastern side of the *atman* (18)

The *prācis* (i.e., eastwise length) are placed in front of *tsaru* and in the two *frontis* (19).

This gives the number twelve The whole of the fire altar is thus covered by these *caturasra* bricks (20)

As the fire altar is covered like this, the number comes to be (200)

The number (total 200) is completed by *pādeṣṭakās* (21)

In the next *prastāra*, the *adhyaradhās* with their north wise lengths are to be placed along the southern side and those with

14 सर्वस्याग्रमेदंयम एव ॥

15 तस्य पुच्छेन निर्हार उक्त ॥

16 तस्य कस्या द्वादसेनेष्टका वात्येद् ॥

17 घम्यर्था पादेष्टकाश्च ॥

18 उपपानेऽप्यर्था पुरस्तात्प्रतीचीरतमन्युपदधाति ॥

19 तद्वर्गे शोच्योदय प्राची ॥

20 सर्वमगि चतुरष्ठाभि प्रष्टादयेद् ॥

21 पादेष्टकाभिरसस्यां पूरयेद् ॥

their south wise lengths are placed along the northern side of the ātman (22)

Along the two sides of the *tsaru* (the bricks with the) south-wise lengths (are placed along the northern sde) and (the bricks with) the north wise lengths (are placed along the southern side of the *tsaru* (23)

The whole of the fire altar is to be covered by the caturasra bricks (24)

The number is completed by the pādestakās (25)

The *vyatyāsa* (or the alternation) is adopted as many times as one desires to have the *prastāras* (26)

Number of bricks in Prastāras

According to Kṛavinda the first set of the fire altar (1 e First and Second *Prastāras*) contains the bricks in the ātman as follows

18 caturasra bricks are replaced by 72 pādyās $72-18=56$

2 dvādaśabhāgiyās are replaced by 4 ardhyaś $4-2=2$

9 caturasra bricks are replaced by 36 pādvaś (on the southern side) $=36-9=27$

9 caturasra bricks are replaced by 36 pādyās (on the northern side) $=36-9=27$

24 adhyardhā bricks are added $=24$

12 ritī bricks are added $=12$

In the tail 2 ritīs and 4 viśaya bricks (3 back 1 eastern) $=4+2=6$

2 bricks (caturasra) one replaced by 4 ardhās $4-2=2$

Total = 156

22 अपरस्मिन्प्रस्ताठेष्वर्धा दक्षिण उदीचीरात्मन्युपदधात्पुत्तरतश्च दक्षिणा ॥

23 स्वरूपाश्वपोदक्षिणा उदीचीश्च ॥

24 सर्वमग्निं चतुरस्राभिः प्रच्छादयत् ॥

25. पादेष्टकाभिस्तस्या पूरयत् ॥

26 अत्यामं चित्पुयाद् यावत् प्रस्तारादिचकीर्षेत् ॥

Out of which four are replaced by forty eight dvādaśa bhāgiya bricks= $152+48=200$

The Second set of the fire altar (1 e Third and Fourth Prastāras) contain the bricks in the ātman as follow)

10 caturasras are replaced by 32 pādyās	$32-10=22$
9 caturasras are replaced by 36 pādyās	$36-9=27$
18 caturasras are added	$=18$
9 padas are added	$=9$
2 Pādyās are added	$=2$
7 ardhas are added	$=7$
18 ardhas are added	$=18$
9 padas are added	$=9$

Total	<u>112</u>
-------	------------

The number is filled by replacing 8 bricks with their dvādaśabhāgiyās= $112-8+96=200$

The details of laying bricks in the two layers or two prastāras are as follows according to Sundararāja
First and Second prastāra

By ordinary laying of bricks in the dronaciti the number comes to be 160 in the first two layers

This has to be raised to 200 as follows

Of 12 ritis in the ātman (which are included in the number 160) 2 are taken out and 24 pādyas + 6 navamis and 12 dvādaśikas are substituted The number become $12-2+24+6+12=52$

Thus the first two prastāras would have $160+12+52=200$ bricks

Third and Fourth Prastāras

In the third and fourth prastāras the number comes to be 144 which has also to be raised to 200

144 bricks are first placed The additional 56 are as follows They are all in the ātman 12 ritis+15 navamis+16 pādyas+12 dvādaśikās +1 adhyardha=56 bricks

Here ends the Thirteenth Khaṇḍa

KHANDA XIV

Samūhya Citi

He who desires to possess animals must construct the *samūhya* (fire altar) —such is known (by tradition) (1)

Samūhya is not a new fire altar with a new shape it merely differs from others in the arrangement of bricks

(In this) one forming the groups places the bricks (2)

The *catvālas* (pits) are present on the (four) directions (3)

(Starting) from them, (the inner side) is covered by the *purīṣa* (or mud-plaster), (so that the level of the inner side goes up). Such is known by tradition (4).

Paricāyā Citi

He who aspires for a village must construct the *paricāyā* (fire-altar), such is known by tradition. (5)

Paricāyā is also not a new fire altar, it differs only in the arrangement of bricks

The central fire altar (is made as a circle) and filled with *svayamātṛṇas* (naturally perforated bricks), and all round this fire-altar, one fills (the space) by various types of bricks. (6)

That is (known as) *paricāyā*. (7)

He who aspires for villages must construct the *upacāyā* (fire-altar), thus speaks the (tradition) (8)

1 समूह्यं चिन्वीत यनुकाम इति विज्ञायते ॥

2 समूह्येनेष्टेष्टर, त्पदप्रति ॥

3 दिक्षु चत्वाला भवति ॥

4 तेभ्य पुरीषमभ्युद्धृतीति विज्ञायते ॥

5 परिचाम्य चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥

6 मध्यमा स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टवाणं परिचिनोति ॥

7 न परिचाम्य ॥

8 उपचाम्य चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥

Having described the *paricāyā* (the *vyatyāsa*) is also told (9)

This means that in the subsequent layers of the *paricāyā* the *vyatyāsa* has also to be followed as in other cases

Śmaśāna Citi

He who desires to stay in the *pitṛloka* must perform the *Śmaśāna citi*—such is known by (tradition) (10)

The *śmaśāna* fire altars are of two (types) e.g. squares or *caturastras* and circles or *parimaṇḍalas* (11)

He can take whatever sense he likes on account of the word (in Śruti) meaning in different ways (12)

Only square (is to be taken) for which the *Gurāsāstra* (speaks in support of it) (13)

(Hence) it (is) a square (14)

The deduction of *tsaru* is told in *dronaciti* (which is to be applied here also) (15)

Chandas Citi

He who aspires for animals must perform the *Chandas Citi* (fire altar constructed by metres instead of bricks) (16)

According to some it is to be constructed by all the metres (17)

9 परिचाय्येनोक्त ॥

10 श्मशानचितिं चिबीत य कामयत पितृलोके ऋध्नुयामिति विज्ञायते ॥

11 द्वयानि खनु श्मशानानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥

12 तत्र यथाकामी श्रद्धार्थस्य विज्ञापित्वात् ॥

13 चतुरस्रं वा यस्य गुणास्तन्म् ॥

14 स चतुरस्र ॥

15 श्मश्वर्जं द्रोणचितोक्त ॥

16 श्मशचितिं चिबीत यशुशाम इति विज्ञायते ॥

17 सर्वैरुक्तानि चिनुषादि चकम् ॥

And according to others, it is to be constructed by relevant metres only. (18)

According to one of the above views, the fire-altar is to be constructed by all the metres and according to the latter, the fire-altar is to be constructed only by the relevant one, which is Gāyatrī in this case.

The Gāyatrī quoted in this context is :

अग्निमूर्ध्नाः दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपा रेतासि जिन्वति ॥
(Rv. VIII, 44. 16)

Here ends the Fourteenth Khandā.

THE FOURTH PAṬALA ALSO ENDS HERE

FIFTH PATALA KHANDA XV

Śyena Citi

He who desires to attain the heavens shall perform the śyena-citi, thus we know (by tradition). (1)

It has bent wings and curved tail (2).

On the back-side of the central portion of the wing one has to push (the wing) towards the front side (3)

On the front side (of the root and tip portions of the wing one has to) push (the wing) towards the back side. (4)

Like this, it is well known that verily, in the case of the birds (i. e. , śyenas or falcons), the bending takes place (5).

For the area of the fire-altar, one would have seven puruṣas with (two) aratnis and a prādeśa, (with this much) (it) is constructed (6).

This means that the area should be of $7\frac{1}{2}$ puruṣas

One prādeśa (in the tail) and one-fourth puruṣa (in the ātman) and out of the eight caturbhāgīyas, three will be (on) the head (7).

The rest is to be divided amongst the two wings. (8)

Units of Measures

Five aratnis make one puruṣa. (9).

Four aratnis make one vyāyāma. (10)

-
- 1 स्तेनचित् चिन्वीत सुवर्गं वाम इति विभाषते ॥
  - 2 यत्र पक्षो ह्यल्लङ्घ्यो भवति ॥
  - 3 पश्चात् प्राङ्मुहति ॥
  - 4 पुरस्तात् प्राग्मुहति ॥
  - 5 एवमिदं हि वयसां मध्ये पदानिर्णयो भवतीति विभाषते ॥
  - 6 यावानभिर्गार्गिप्रादेशोऽग्निसंस्तुते ॥
  - 7 प्रादेशं चतुर्ध्वजं चतुर्ध्वजं चतुर्ध्वजं ॥
  - 8 दक्षिणपक्षो विभजेत् ॥
  - 9 पञ्चार्तं पुरुष ॥
  - 10 चतुर्ध्वजं व्यायाम ॥

Twenty-four aṅgulas make one aratni (11).

Its (i. e., of aratni) half is prādeśa ; like this it is the tradition (of the ācāryas) (12).

Wings

(As many) aratnis (as would be in) half (of a purusa) less by their one-fourth portion would be the length measure of the wing (13).

One purusa=5 aratnis, i. e. $\frac{1}{5}$, purusa= $2\frac{1}{2}$ aratnis=60 aṅgulas

One purusa=120 aṅg., therefore, $\frac{1}{10}$ purusa=12 aṅgulas,

Wing=60—60/4+12— $\frac{12}{4}$ =60—15+12—3=54 aṅgulas

Area of Fire Altar

The area of the fire-altar comes to be $7\frac{1}{2}$ square purusas. This means, we can get (if we divide equally) 120 parts, each 30 aṅg x 30 aṅg Total area=108000 sq. aṅgulas

Out of these 120 parts

head 4 parts.

ātman 26 parts

tail 15 parts

two wings $37\frac{1}{2}+37\frac{1}{2}=75$ parts

Total 120 small squares.

Bending of Wing

The cord measuring two purusas is made to form a pāśa or loop on both sides (so that an oblong is created) (14)

A mark in the centre (is made) (15)

After deciding the two ends of the two corners (of the oblong) by the (central) mark one has to proceed towards the eastern side. (16).

[A triangle of the described dimensions as that which has been cut out from the oblong is to be added on its front side]

That is the bending of the wing (17)

11 चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽस्ति ॥

12 तदर्थं प्रादेश इति वल्प्ति ॥

13 अर्धदशमा धरत्योऽङ्गुलयश्च चतुर्भागिना पश्याम ॥

14 द्विपुरुषा रज्जुमुभयतः पाशा करोति ॥

15 मध्ये लक्षणम् ॥

16 पशस्यापरयो बोद्धोरन्ती नियम्य लक्षणेन प्राचीनमायच्छेदेव पुरस्ताद् ॥

17 न निर्णामि ॥

By this the northern wing is also explained. (18).

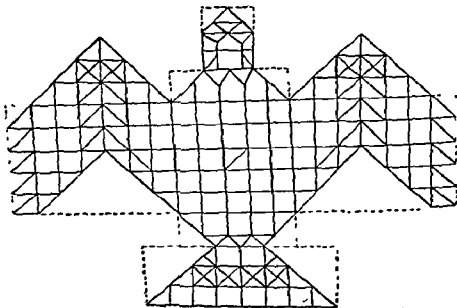

Fig. 37

Atman, Wings and Tail

The length of the atman is two puruṣas and the breadth is one and half puruṣa. (19)

In the tail one square with half-a-puruṣa breadth and one puruṣa length (from east) to west is to be added. (20)

Another square on its southern side and another square on its northern side (each one puruṣa square) is added. (21)

Those two (squares lying on the both sides of the central square just behind the tail) are to be cut along (their) diagonals (22)

18 एतेनोक्तः पक्षो व्याख्यातः ॥

19. आत्मा द्विपुरुषायामोध्यर्धपुरुषव्याप्तः ॥

20. पुच्छेर्ध्वपुरुषव्याप्तः पुरुषः प्रतीचीनमायच्छेदः ॥

21 सप्त्य दक्षिणतोऽन्वमुत्तरतश्च ॥

22 सावदणया व्यवतिष्ठेत् ॥

It must be done in such a manner that just the joint portion (of the tail to the ātman) will measure half-a-purusa (23).

On the head by (the measure) of half-a-purusa, a square is drawn, and from the centre of its eastern side towards the centres of the (northern and) southern sides, the (lines) are drawn. (24).

Here ends the Fifteenth Khaṇḍa.

23. यथाऽर्धपुरुषोऽप्यये स्यात् ॥

24. सिन्धुसर्वपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः कर्णस्याधर्मात्तावति दक्षिणायोनिपात-
देत् ॥

KHANDA XVI

Towards the joint the two *śronis* and two *aṁśas* are to be cut off. (1)

That means lines are to be drawn from the joint of ātman (body) and head towards the joint of the wing and ātman on both sides. These two lines will give the two *aṁśas*.

Similarly when we draw lines from the joint of the tail and ātman towards the joint of wing and ātman on both sides we would set the two *śronis*.

Like this the *śyena* (hawk or falcon) is well known. (2)

Its length (of the first type of) *karapa* (or brick mould) would be one fifth of a *puruṣa* (i.e. 24 *aṅgulas*) and breadth would be one sixth of a *puruṣa* (i.e. 20 *aṅgulas*). (3)

(And) bent as it suits. (4)

This is the first (*karapa*). (5)

In the preceding sūtras, the words first, second, etc., indicate the types of the bricks. The word *karapa* neither means a diagonal nor a side, it means here a type of brick mould the dimensions of which are given in these sūtras.

They two *pāśvamaṇis* or breadths of the first type : i.e. 20 *aṅgulas* taken together (become) the *prāci* (of the mould of the second type). (6).

That is the second (type of the brick mould). (7)

This means that the *prāci* or the length of the second type of the mould is $20 + 20 = 40$ *aṅgulas*. The other side about which the sūtra is silent remains the same as of the first type of the mould. Thus the second type of the brick is a rectangle of 40×24 *aṅgulas*.

Of the first (i. e. of the *purusa*=120 *angulas*) one sixth part (i. e. $120/6=20$ *angulas*) is multiplied by one eight part (of the same, i. e. $120/8=15$ *angulas*) (8)

(And then) bent as it suits (9)

That is the third (type of the mould) (10)

This means that the third type of the brick-mould is a rectangle of dimensions 20×15 *angulas*. The bending should be such as to lay the side of 15 *angulas* straight along the *ātman* and 20 *angulas* side should be set around the wing

The *caturbhāgiyā* (i. e. the one fourth of the *purusa*= $120/4=30$ *angulas*) and *adhyardhā* (i. e. one and half times of the *caturbhāgiyā*= $30 \times 1\frac{1}{2}=45$ *angulas*). (11)

(Having drawn) a rectangle (with the sides 30 *angulas* $\times$ 45 *angulas* as described in the previous *sūtra*), (the *parśvamānī* equal to its diagonal (which comes to be 42 *angulas* and 14 *tilas*) is to be cut off. (12).

That is the fourth (type of the brick mould) (13)

Thus the fourth type of the mould has the dimensions of 42 *ang* 14 *tilas* as *parśvamānī* and 30 *angulas* as *tiryakmānī* (i. e. $30 \text{ ang} \times (42 \text{ ang } 14 \text{ tilas})$)

The *caturbhāgiyā* and the *ardhā* (constitute the sides of the other mould and that is the) fifth (type of the brick mould. (14).

The fifth type of the mould has thus the dimensions of 30 *ang* $\times$ 15 *ang*

(A part) cut equal to the diagonal (of the above rectangle will make) the sixth type (of the brick mould) (15)

The diagonal of the rectangle 30 *ang* $\times$ 15 *ang* is 33 *ang* 19 *tilas*. The sixth type of the mould has thus the dimensions of 30 *ang* $\times$ 33 *ang* 19 *tilas*.

8 प्रथमस्य पदभागमष्टभागेन चर्चयत् ॥

9. यथायोगतन्म ॥

10 तन् द्वितीयम् ॥

11. चतुर्भागीयाद्विचर्चयत् ॥

12 तस्माच्चतुर्भागीयाद्विचर्चयत् ॥

13 तच्चतुर्थम् ॥

14. चतुर्भागीयाद्विचर्चयत् ॥

15 तस्मादष्टमा भेदकमष्टम् ॥

One-fifth portion of a *puruṣa* (as one side) along the west and one-tenth (portion of a *puruṣa* as breadth (16).

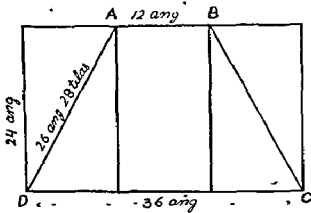

Fig. 38

$$1 \text{ e. } 120/5 \times 120/10 = 24 \text{ ang.} \times 12 \text{ ang}$$

On the southern side and northern side of that, (two such rectangles are drawn) (17).

The two rectangles over the south-western corner lines are to be drawn along the diagonal (to get the *pārsyamāns*). (18)

That (is) the seventh, (type of the moulds) (19).

The dimension of the seventh brick-mould is 24 ang. $\times$ 26 ang. 28 tilas

26 ang. 28 tilas is the diagonal of the rectangle 24 ang $\times$ 12 ang. (described in sūtra 16)

In the same manner the other (three rectangles are drawn) (20)

Along the northern (west) most corner (towards the south western corner), a line is to be drawn (21).

16 पुरुषस्य पञ्चमभाग दशभागव्याप्तं प्रतीचीनमायच्छेत् ॥

17. तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥

18. तावदण्णा दक्षिणावरयो बोद्धोरान्निषेत् ॥

19. तत्सप्तमम् ॥

20. एवमन्यत् ॥

21. उत्तर दक्षरस्या बोद्ध्या निषेत् ॥

That is the eighth type (of the brick-mould) (22)

In this brick-mould, the two *pārsvamānīs* ($AD=BC$) are 26 *ang* 28 *tilas* and the eastern *tīryaṇmānī* (AB) is 12 *angulas* and the western *tīryaṇmānī* (CD) is 36 *angulas* (Fig 38)

On both sides, the *caturbhāgya* will give the measure (i.e. the *saviśeṣa* for the *pārsva*), (that would give) the ninth (type of the brick mould) (23)

The *caturbhāgya* (or $\frac{1}{4}$ of a *purusa*) means 30 *angulas* this measure is to be spread along both the sides (i.e. 15 *ang* + 15 *ang*) The *saviśeṣa* of 15 *angulas* is given by the expression

$$15 + \frac{15}{3} + \frac{15}{3 \times 4} + \frac{15}{3 \times 4 \times 34} \\ = 15 + 5 + \frac{5}{4} - \frac{5}{4 \times 34} = 21 \text{ ang } 7 \text{ tilas}$$

Thus the mould of the ninth type would have the *tīryak* 24 *ang* and *pārsva* as 27 *ang* of *tilas*, i.e. the mould is a rectangle 24 *ang* $\times$ 21 *ang* 7 *tilas*

In arrangement (of the bricks) sixty and sixty come over the two wings and these are of the first type, north-wise lengthened and are to be (so) placed (24)

Eight and eight come over the two sides of the tail (25)

(And these bricks are of) the sixth type (26)

Of these (eight bricks) three on the top and one on the back side (27)

Like this both sides will make the number of bricks (4+4) = 8.

22 तदष्टमम् ॥

23 षण्मुर्ध्वादिगोभययो भेदो नवमम् ॥

24 उपराने दक्षिणदिशि षण्मुर्ध्वादिगोभययो उदीचीनि (एव) दद्यात् ॥

25 पुनरुत्तरदिशिगोभययो ॥

26 षण्मुर्ध्वादिगोभययो ॥

27 अथ तत्र उपरानेदक्षिणदिशि एव दद्यात् ॥

On the joint space of the ātman and tail the two *caturthi* are placed (28)

On the backside (of the above two *caturthi* bricks two *pañcamis* with their opposite faces (just like the faces of two goats while fighting are placed) (29)

Here ends the Sixteenth Khaṇḍa

---

28 पुञ्जस्यैव अनुप्यौ विनये ॥

29 तयोस्तु परस्परान्मुख्यावनीवमस्ति ॥

KHAṆḌA XVII

On the rest of the portion (of the tail) ten caturthīs are placed (with their longer sides as breadth) (1)

Two eights (i e. $8+8=16$ caturthīs) are (placed) on the *śroṇīs* and *aṁśas* (2)

Eastwise lengthened (on the northern *śroṇī*) and westwise lengthened (on the southern *śroṇī*) (3)

(On the rest of the portion of the ātman) twenty six caturthīs, eight saṣṭhyās and pañcamīs (are placed). (4)

On the space (along two sides of) the head, two caturthīs (are placed) (5)

On the front of those two (sides of the head) two *prācūs* (are placed) (6)

This will be the second *prastāra* (with) one hundred (bricks) (7)

The distribution of one hundred bricks is the second *prastāra* or the second layer is as follows

On the tail	10 caturthīs
On the <i>śroṇīs</i> and <i>aṁśas</i>	32 caturthīs
On the ātman	42 (i e 26 caturthīs+8 +8 saṣṭhyās)
On the head	2 caturthīs
On the front of the above	2 caturthīs
On the two sides of the ātman	8 caturthīs
On the corners of the ātman (not in the sūtra)	4 caturthīs

Total = 100 Bricks.

-
- 1 शेषे दश चतुर्थ्यं ॥
  - 2 श्रोण्यशेषेषु चाष्टौ ॥
  - 3 प्राची प्रतीचीद्वय ॥
  - 4 शेषे च पश्चिमवर्तिरष्टौ षष्ठ्यश्चतस्र पञ्चम्यः ॥
  - 5 शिरसि चतुर्थ्यो विंशत्ये ॥
  - 6 तयोश्च पुरस्ताद प्राची ॥
  - 7 एष द्विस्त प्रस्तारः ॥
  - 8 अपरस्मिन्प्रस्तारेपञ्च पञ्च निर्णययोद्धितोया ॥

In the next *prastāra* five and five *dvitīyās* (curved bricks) (are placed) along the bent portions (of the two wings) (8)

In the two joints (of the wings to the *ātman* five) *trītiyās* are placed (9).

(The *īṣṭakas*) by their one eighth portion cover the *ātman* (or the body) (10)

Forty five *prathamās* along their eastwise lengths are to be placed in the remaining portion (of the wing) (11)

The south wing has forty five *prathamās* and so has the north wing They are distributed as follows

South wing—Southern side	25	} Total 45
Northern side	20	
North wing—Southern side	25	} Total 45
Northern side	20	

Five and five *saptamīs* are to be placed over the two sides of the tail (12)

This makes the total 100 in the first *prastāra*

In the second and fourth (*ritīs* or rows) and on their *pārśva* sides one and one brick is placed (13)

In the remainder (portion of the tail) thirteen *aṣṭamīs* (are placed) (14)

Top and sides	5 <i>aṣṭamīs</i>
Among the three <i>saptamīs</i>	• 3 <i>aṣṭamīs</i>
In the third <i>riti</i>	3 <i>aṣṭamīs</i>
In between the three <i>saptamīs</i>	1 <i>aṣṭamīs</i>
In between the two <i>saptamīs</i> of the fifth <i>riti</i>	1 <i>aṣṭamīs</i>

Total 13 *aṣṭamīs*

In the two *śronīs* and *arṇhas* eight *caturthīs* (are placed) They are north-wise lengthened and southwise lengthened (respectively) (15)

-
- 9 अथ्यययोश्च तृतीया ॥
 10 घात्मानमष्टभागवेत्ता ॥
 11 दापे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमा प्राची ॥
 12 पुण्ड्रपादवयो पञ्च पञ्च सप्तम्य ॥
 13 द्वितीयचतुर्थ्योश्चायनरत प्रतिसहितामेकैवाम् ॥
 14 तेने त्रयोदशाष्टम्य ॥
 15 श्रीश्वमेतु चाष्टो चतुर्थ्यो दक्षिणा वरीचीश्च ॥

On śronis : 2+2 *caturthīs*
 On aṁsas : 2+2 *caturthīs*

Total 8 *caturthīs*

In the remaining portion of the body twenty (*caturthīs*) are placed. (16).

The śloka* as given by the commentator here further adds twenty bricks, to be placed on the two sides of the following 31 bricks:

Thirty *ṣaṣṭhyas* and one *pañcamī* (are to be placed in the centre of the ātman) (17).

On the southern side of the ātman : 10 *caturthīs*

5 *prācī caturthīs*

5 *prācī caturthīs*

20 *caturthīs*

On the Centre of the ātman :

30 *prācī-ṣaṣṭhyas*

1 *pañcamī*

Over the head two *caturthīs* (are to be placed). (18).

In front of those two (above bricks), four *navamīs* (are to be placed). (19)

This makes the second *prastāra* of hundred. (20).

The details are as follows :

Number of bricks according to

Śūtra	13 :	2
Śūtra	14 :	13
Śūtra	15 :	8
Śūtra	15 :	20
The śloka as given by Kapardi		20
Śūtra	17 :	31
Śūtra	18 :	2
Śūtra	19 :	4
Total		100

* चतुर्थ्यः पार्श्वयोस्तासां तथा शिष्टे च विंशतिः । अन्यत् सर्वं यथामूत्र प्रस्तारो
 द्विगतः पतो ॥

Kapardi

16. शेषे च विंशतिः ॥

17. त्रिंशत् पण्ड्यः एषा पञ्चमीम् ॥

18. शिष्टमि चतुर्थ्यो ॥

19. तयोश्च पुरस्ताद्विगतो नवम्यः ॥

20. एव द्विगतः प्रस्तारः ॥

As many *prastāras* are desired, so many *vyatyāsas* or alternations are to be done (just as in the previous *sūtras*). (21).

Here also ends the Seventeenth Khaṇḍa.

HERE ALSO ENDS THE FIFTH PAṬALA.

SIXTH PATALA

KHANDA XVIII

(The person) who wishes to attain heaven should perform the *śyena-cit* (the fire altar of the form of hawk or falcon) (1)

(The falcon) is one with curved wings and tapering tail (2)

(The first-half of the wing) is raised up wards, from its back side towards the front side (3).

(The second half of the wing) is raised upwards from the front side towards the back side (4)

Like this, amongst the birds the bending of the wing happens It is thus known. (5)

These five sūtras occur in the beginning of the Fifteenth Khaṇḍa also

By the *śodaśis* of a *puruṣa* the seven and half *puruṣas* measure fire-altar would become equal to one hundred and twenty (*śodaśi*) (6)

One *puruṣa* = 16 *śodaśis*

$7\frac{1}{2}$ *puruṣas* = $16 \times 7\frac{1}{2}$ *śodaśis* = 120 *śodaśis*

The *śodaśis* and *puruṣas* here are the measures of areas not linear

Out of them, forty (will come) on the atman (7)

Three (would come) on the head (8)

Fifteen (would come) on the tail (9)

-
- 1 श्येनचित् चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥
  - 2 वक्रपक्षो व्यरतपुच्छो भवति ॥
  - 3 पञ्चात् प्राङ् दूहति ॥
  - 4 पुरस्तात् प्रत्यङ् उदूहति ॥
  - 5 एवमिव हि वयसा मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥
  - 6 पुरुषस्य षोडशभिर्विंश सप्त सारत्विजप्रादेशस्तप्तविघ्नस्तपवते ॥
  - 7 तासां चत्वारिंशदारमणि ॥
  - 8 तिस्रश्चिरसि ॥
  - 9 पञ्चदश पुच्छे ॥

Thirty-one (would come) on the southern wing (10)

Like this (i.e., thirty one would come) on the northern wing (11)

One and half *puruṣa* is the *tiryak* (breadth) and two *puruṣas* are the *āyama* (length) like this a rectangle is made and from the *śronis* and *amsas* two and two *sodāśis* are deducted (12)

Forty *sodāśis* remain (13)

That constitutes the *ātman* (or the body of the altar) (14)

The area of the altar = $1\frac{1}{2}$ *puruṣa* $\times$ 2 *puruṣa*
= 3 (square) *puruṣas*

Two *sodāśis* each are deducted from two *amsas* and two *śronis* the total deduction is thus eight *sodāśis*, which are equal to half a *puruṣa*. The balance is $(3 - \frac{1}{2})$ *puruṣas* = $2\frac{1}{2}$ *puruṣas* = $2 \times 16 = 40$ *sodāśis*.

Over the head a square is made by half-a-*puruṣa* measure and from the middle point of its eastern side lines are to be

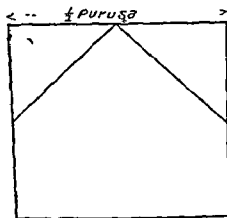

Fig 39

10 एवत्रिसाद् दक्षिणे पक्षे ॥

11 तथोत्तरे ॥

12 अक्षय्यपुरुषस्तियं ग्रावायामत इति दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य श्रोण्यसिन्धो द्वे द्वे षोडशो निरस्येद् ॥

13 चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते ॥

14 य आत्मा ॥

drawn towards the (mid-points of) southern and northern side (15).

Three *śoḍaśis* remain. (16).

That (14) the head. (17)

One *purusa* is the *tiryak* (breadth) and two *puruṣas* the *zyāma* (length) and one *śoḍaśi* (13 to be added to the wing) (18).

The area is $1 \times 2 \text{ puruṣas} = 2 \text{ sq. puruṣas} = 32 \text{ śoḍaśis}$

One *śoḍaśi*, when added to it, we have 33 *śoḍaśis*

(This is) the southern wing. (19).

Similar (13) the northern (wing) (20)

On the front edge of the wing by one-fourth *puruṣas* measure, four squares are to be drawn and they are cut by the diagonals and (the remaining) halves are rejected (21).

Thirty one *śoḍaśis* are left over (after the deduction of the two *śoḍaśis* (22)

The area of each small square is $\frac{1}{4} \text{ puruṣas} \times \frac{1}{4} \text{ puruṣa} = \frac{1}{16}$
(sq) *puruṣas*

$= 1 \text{ śoḍaśi}$

Thus the 4 squares make 4 *śoḍaśis*

When the diagonals are drawn and the halves rejected the area = 2 *śoḍaśis*, (that is the area of the four shaded portions in the diagram = 2 *śoḍaśis*)

15 शिरस्यर्धंपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्यां करण्यार्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोनि-
पालयेत् ॥

16 तिस्रः परिशिष्यन्ते ॥

17 तच्छिद्धं ॥

18 पुरुषस्तिर्यग्द्वावायामतः षोडशभागश्च ॥

19 दक्षिणे पक्षे ॥

20 तथोत्तरे ॥

21 पश्चात्तरे पुरुषचतुर्धेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तान्यष्ट्या व्यवनिस्त्यार्धानि
निरस्यत् ॥

22 एवमिदं परिशिष्यन्ते ॥

The area then left over (from the one given in the sūtra 18)
 is $33 - 2 \text{ soḍaśis} = 31 \text{ soḍaśis}$

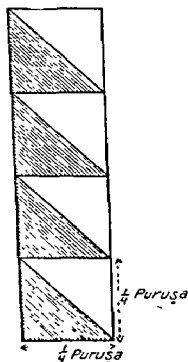

Fig. 40

The (halves) of (the edge-squares) of wing are to be left and at the centre (of the wing), an east-(western) line is to be drawn. (23).

At the joint of the wing (to the Itman, a veṇu) measuring puruṣa is placed (in the east western manner) and the puruṣa end (i. e., the end of the veṇu) is marked (24)

From the eastern mark, the other puruṣa end is arced. (25).

The various ends of the two nīṭaś (or marks) are to be arced (by diverting the western most mark towards the south eastern direction over the central line to make the total square of the wing) (26)

A venu of 1 puruṣa measure is taken one end is fixed at B (Fig 41) and its other end is turned to the south west direc

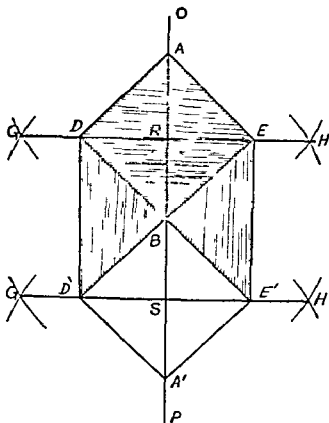

Fig 41

tion and an arc is drawn similarly another arc is drawn by fixing the end at A and turning the other end the two arcs intersect at G. Similarly with the help of the same venu we get a point H in the north west direction. Thus a line GH is obtained at right angles to the *prsthyā* and passing through the mid point R of AB. From R a measure of $\frac{1}{2}$ puruṣa = AR is taken along GH both in the southern and northern direction. Thus the points D and E are obtained such that $DE = 1$ puruṣa.

Now on the same *prsthyā* and with the same venu a point A is marked such that $AB = 1$ puruṣa then the above process is repeated on the east direction and the line G'H' obtained and

the points D' and E' obtained on the line G'H' such that D'E' is 1 *puruṣa*.

It is clear from the figure that the area of the shaded portion ADD' BE'EA is one square *puruṣa*, this is the bent wing.

That is the bending of the (southern) wing (27).

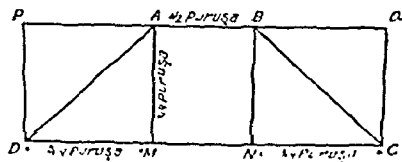
By this, the northern wing is also explained. (28)

Two *puruṣas* is (the *tiryak*) of the western-side half-a-*puruṣa* is (the *tiryak*) of the eastern side, and three fourth *puruṣa* will be the distance (the central rectangle between the two *tiryaks*) (29)

The two sides (of the two squares which have a total area of) eighteen (*śodāśa*) will become the two sides of the tail. (30).

(Sacrificers) take (the areas of the two side squares added to the area of the central rectangle as) fifteen (*śaḍaśa*). (31)

That is the tail (32).

In the rectangle ABNM, $AM = \frac{3}{4}$ *puruṣa*. A square APDM is drawn on the north of AM, and a similar square BQCN on the south of BN.

The area of each square is $\frac{3}{4} \times \frac{3}{4} = \frac{9}{16}$ (square) *puruṣa*
 $= 9$ *śodāśis*

$\therefore$ Area of both the squares $= 9 + 9 = 18$ *śodāśis*

The diagonal of each square (the sides of which are 90 *aṅgulas* each) is 127 *aṅg* 9 *tilas*.

The area of the central rectangle ABNM $= \frac{1}{2}$ *puruṣa* $\times \frac{3}{4}$ *puruṣa*.

$= \frac{3}{8}$ or $\frac{9}{16}$ *puruṣa* $= 6$ *śodāśis*

The area of $\triangle ADM = \frac{3}{8} = 4\frac{1}{2}$ *śodāśis* = the area of $\triangle BCN$.
 (Fig. 42).

$\therefore$ The area of ABCD $= \triangle ADM + ABNM + \triangle BCN$
 $= (4\frac{1}{2} + 6 + 4\frac{1}{2})$ *śodāśis*
 $= 15$ *śodāśis*

Here ends the Eighteenth Khandā.

KHANDA XIX

One has to take the *śoḍaśi* by (the following) four (side-measures) (1).

A *śoḍaśi* has $1/16$ th of the area of a *puruṣa*, (i.e. 900 sq angulas) In order to achieve an area equal to this measure, one ought to draw a quadrangle which has the four sides as described in the next sūtra.

(i) By one eighth (portion of a *puruṣa*, (i.e. 15 ang.),
(ii) by three one eighth (portions of a *puruṣa* (i.e. 45 angulas)
(iii) by one-fourth (portion of a *puruṣa* i.e. 30 angulas) and
(iv) by one fourth portion of a *puruṣa* plus its *savīśa* (i.e. $30\sqrt{2}$ angulas) like this (the measurements are told) (2)

The quadrangle ought to have the four sides 15 ang., 45 ang., 30 ang and $30\sqrt{2}$ ang. The angle between the side 15 ang and 45 ang is 90° (it is so presumed) and the other two sides are 30 ang and $30\sqrt{2}$ ang. The area then comes to be 90° sq ang.

(One has to prepare) the *ardheṣṭakā* by three (measures) (3)

The *ardheṣṭakā* (or half brick) is a brick with triangular surface the sides of the triangle are described in the next Sūtra

By two (measures as) two *caturthas* and (the third one) by one *caturtha* with its *savīśa* (4)

The *caturtha* = $\frac{1}{4} \times 120$ ang = 30 ang

The three sides are (thus 30 ang., 30 ang and $30\sqrt{2}$ ang) (=42 ang $14\frac{1}{2}$ tilas).

(One has to prepare) the *pādeṣṭakā* by three (side measures) (5)

This quarter brick is also triangular, and the sides of the triangle are given in the next sūtra

By one *caturtha* (i.e. 30 ang.) and two (sides as) halves of it plus its *savīśa* (6)

1 षोडशीं चतुर्भिः परिगृह्णीयात् ॥

2 अष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थसंविक्षेपेणेति ॥

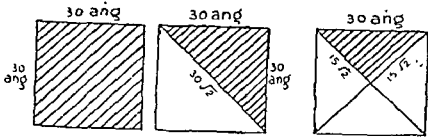
3 अर्धेष्टकां त्रिभिः ।

4 द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां चतुर्थसंविक्षेपेणेति ॥

5 पादेष्टकां त्रिभिः ।

6 चतुर्थेनैकं चतुर्थसंविक्षेपाध्याभ्यां चेति ॥

The sides of this triangle are 30 ang., $\frac{1}{2}$ of $30\sqrt{2}$, and $\frac{1}{2}$ of $30\sqrt{2}$. i. e., 30 ang., 21 ang. $7\frac{1}{2}$ tilas (roughly 30 ang., 21 ang. 7 tilas, and 21 ang. 7 tilas).

Caturthi

30 $\sqrt{2}$ ang.

15 $\sqrt{2}$

Ardheṣṭakā

= 42 ang

= 21 ang.

Pādeṣṭakā

14 $\frac{1}{2}$ tilas

= 21 ang. 7 tilas. (approx.)

The *pakṣeṣṭakā* by a quadrangle or four-sided figure. (7).

The *pakṣeṣṭakā* is four-sided and the dimensions are given in the next sūtra.

By two *caturthas* and two *saptamas*. (8).

The two sides of the *pakṣeṣṭakā* are 30 ang. and 30 ang., and the other two sides are *saptamas*, i. e., $\frac{1}{7}$ of a *puruṣa* = $\frac{120}{7}$ ang = 17 ang. 5 tilas.

The *pakṣamadhya* by four measures. (9).

The *pakṣamadhya* is a quadrangle the measures of which are given in the next sūtra.

By two *caturthas* and by two *saptamas*. (10)

The dimensions of the four sides of the *pakṣamadhya* are 30 ang 30 ang., 17 ang. 5 tilas and 17 ang 5 tilas (*caturtha* = $\frac{1}{4}$ of a *puruṣa* = $\frac{120}{4}$ = 30 ang and *saptama* = $\frac{1}{7}$ of a *puruṣa* = $\frac{120}{7}$ ang = 17 ang. 5 tilas)

7. पक्षेष्टका चतुर्भि ।

9 पक्षमध्यायां चतुर्भि ।

8 द्वाभ्या चतुर्थाभ्या सप्तमाभ्या चेति ॥

10. द्वाभ्या चतुर्थाभ्या द्विसप्तमाभ्या चेति ॥

The *paksāgrīyā* by a triangle (11).

The *paksāgrīyā* brick is three sided, the measures of which are given in the next sūtra.

One by a *caturtha* and the other by a *caturtha saptaṁa* and the other by a *caturtha* with its *saviśeṣa saptaṁa* (12)

The three sides thus, are *caturtha*=30 *ang*, *caturtha-saptaṁa*=30 *ang* + 17 *ang* 5 *tilas*=47 *ang* 5 *tilas* and 30√2 + 17 *ang* 5 *tilas*=59 *ang* 21 *tilas*. For the *pakṣakarāṇi* the *saptama* stands as the *tiryam mān* measure (13)

One-fourth of a *puruṣa* stands as the *parśvamān* measure (14)

The side of the *pakṣakarāṇi* is to be stretched by the cord along its diagonal (15)

By one-seventh portion of the *pakṣa naman*, the sides are to be bent (16)

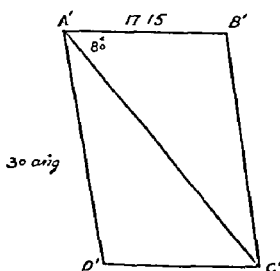
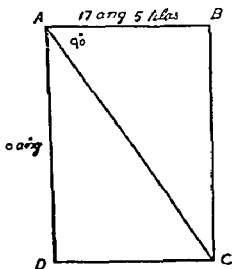

Fig 44

Let the rectangle ABCD be the *pakṣākaraṃ*. The diagonal AC is increased by 1/7th portion of a *puruṣa* (17 aṅg 5 tīlas), so that A' C' is the increased diagonal of the 'stretched parallelogram A' B' C' D' which assumes the shape of a wing.

In placing (the bricks) four *pādeṣṭakās* are placed over the head towards the front side (17)

One brick is placed as to form the nose and three in the backward portion

Five (*pādeṣṭakās*) are placed over the joint of the head with the body in the latter manner (18)

The manner is described as *kaṇṭābharaṇa* i.e. like jewels set in an ornament of the ear

In the former manner, eleven (*pādeṣṭakā*) bricks are placed over the joints of the wings with the body (towards the front side) (19)

In the latter manner eleven (*pādeṣṭakā* bricks) are placed (towards the back side) (20)

On the joint of the tail (with the body) five (*pādeṣṭakā* bricks) are placed in the former manner (towards the front side) (21).

In the latter manner five (*pādeṣṭakā* bricks) are placed (on the joint of the tail with the body towards the back side) (22).

Fifteen (*pādeṣṭakā* bricks) are placed on the top of the tail (23)

Here ends the Nineteenth Khandā

17 उपधाने षतस्र पादेष्टका पुरस्ताच्चिरसि ॥

18 अपरेण शिरसोऽप्यय पञ्च ॥

19 पूर्वैण पक्षाप्ययावेकादश ॥

20 अपरेणैकादश ॥

21 पूर्वैण पुच्छाप्यय पञ्च ॥

22 अपरेण पञ्च ॥

23 पञ्चदश पुच्छाग्रे ॥

KHANDA XX

On the two ends of both the wings four *pakṣāgrīyās* each (are to be placed) (1)

(The same *pakṣāgrīyās* called *viśayās* (are to be placed) over the two joints of both wings) to the body (2).

Viśayā is a name given to *pakṣāgrīyās* covering the joint of the wing to the body

As (the above referred *pakṣāgrīyās* or *viśayās* fit the four and four *sōḍasīs* (by which) the ātman (is covered), they are to be arranged (3)

Four *viśayās* are attached to the four *sōḍasīs* in the ātman When done like this on both the sides eight *viśayās* will be attached to the eight *sōḍasīs*

On the two central portions of both the wings, four and four *pakṣamadhīyās* are to be placed (4)

The two wings are covered by the *prūci* wing-bricks (5).

Prūci means a brick placed easternwise lengthened

Pakṣēṣṭakā means a wing-brick

The remaining (fire-altar) is to be covered by *sōḍasīs* (6)

The *antyā* bricks are placed (in places) other than the head region with their *saviśeṣas* extended towards the outside (7)

In the next *prastāra* of the head, towards the front portion two *sōḍasīs* bricks with their *saviśeṣas* extended towards outside, are to be placed (8).

-
- 1 चतस्रश्चतस्र पक्षाग्रयो पक्षाग्रयो ॥
  - 2 पक्षाग्रयोद्व द्विषाया ॥
  - 3 ता आत्मनि चतसृभिरचतसृभिर्षोडशीभिर्यथायोग पशुपदध्यात् ॥
  - 4 चतस्रश्चतस्र पक्षमध्ययो पक्षमध्ययो ।
  - 5 पक्षपृष्ठाभिः प्राचीभिः पक्षो प्रच्छादयेत् ॥
  - 6 अवशिष्टं पृष्ठाभिः प्रच्छादयेत् ॥
  - 7 अन्त्या बाह्यविशेषाः सन्त्यत्र निरताः ॥
  - 8 अपरस्मिन्प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरमि द्वे पृष्ठाद्वौ बाह्यविशेषे उपदध्यात् ॥

Uptil now no extra filling by bricks is required The prescribed number of two hundred bricks is obtained in the following manner

Pādestakās	56
Paksāgrīyās	8+8=16
Pakseṣṭakās	40+40=80
Paksamadhyīyās	8
Sodāśis	40
Total	<hr/> 200

The two *viśayā* bricks are placed in the latter manner in backward portion of the above two *śodāśis* with their *saviśeṣa* extending inside (9)

(The two *viśayās*) are to be counter placed with the two *ardheṣṭakās* as may be necessary (10)

Parī upadadyāt here *parī*=*prati*=counter

The above two *ardheṣṭakās* are also with their *saviśeṣas* extending outside (11)

In the joints of the sides with the *atman* (i e *śronis* and *aṁśas*) (four) *sodāśis* are to be placed with their *saviśeṣas* extending outside (12)

On the ends of the two wings four *ardheṣṭakās* each are placed (13)

By the wing bricks (*pakseṣṭakās*) with their northern sides lengthened the two wings are to be covered (14)

On the two sides of the tail three *ardheṣṭakās* each are to be placed (with their *saviśeṣas* extending outside) (15)

- 9 तेऽपरेण द्व विशये अम्यन्तरविशेषे ॥
- 10 द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्या यथायोगं पशुपद्ध्यत ॥
- 11 बाह्यविशेषाभ्या परिगृह्णीयात् ॥
- 12 आभनं करणीनां सर्वाधु पौडस्यो बाह्यविशेषा उपदध्यत ॥
- 13 चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टका पक्षाग्रयो ॥
- 14 पश्मष्टकाभिरुचोभि पक्षौ प्रच्छादयत् ॥
- 15 निम्नस्त्रिचोऽर्धेष्टका पुच्छपार्श्वयो ॥

The rest (fire-altar) is to be covered by the *sodasi*-bricks. (16).

In places other than the tail the *antya* bricks are placed with their *saviśeṣas* extending outside (17).

(Whenever and wherever) a square or a triangle space is left over, that can be covered by *ardheṣṭakās* or *pādestakās*. (18).

Karavinda, however, differs from Kapardī here, saying that these bricks are also maintained for completing the number hundred.

In the place of *pañcadatabhagiya* bricks, *aṇūkas* (are used) (19).

Here the number hundred is not completed by the *sūtra-kāra* as in the previous *prastāra*, since here the number would go up to thousand Kapardī has given the details in the ślokas

As many *prastāras* are desired, so many *vyatīyasas* are to be done (20)

Here ends the Twentieth Khandā

16 अवशिष्ट सोदसीभिः प्रकृष्टादयेत् ॥

17 अग्न्या वाप्यविशेषा अन्यत्र पुष्कलात् ॥

18 पृष्ठेषु कर्गं च (वि) न वा गम्यते ताप्येष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रकृष्टादयेत् ॥

19 अणूकान् पञ्चदशभागीयानां कथ्यते ॥

20 अग्न्यायं विजुषादावतः प्रकृष्टादस्तिष्यतेयेत् ॥

KHANDA XXI

(1) *Kankacit* and *alajacit* are both explained by the *syenacit*

Both these fire altars have almost the same measures as in the *syenacit*

Like this it is well known that in the *syenacit* the two wings are large and curved more than the tail, the *atman* is lengthened and the head is not circular. (2).

This is from the straight meaning of (*syena*) *śruti*. (3)

Since it is not told in the *śruti* the fire altar is to be constructed only without head. (4).

When *śruti* tells, "the *kankacit* with the head is to be constructed by him, who desires to come back again to this world with his head", how (one) could tell (that *kankacit* should be constructed with the head)? (5).

Here also the two wings are curved and the tail is well-bent since, the *vikāra* (i.e., change) is "heard" by only the *śruti* (i.e., not prescribed) (6).

-
1. कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातौ ॥
  2. एवमित्थं हि श्येनस्य वर्षीयासौ पक्षौ पुच्छाद्वकौ सन्नतः पुच्छं दीर्घं आत्माश्म-
ण्डलं शिरश्च ॥
  3. तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥
  4. अशिरस्को वरजान्मानात् ॥
  5. ज्ञापते च "कङ्कचित् दीर्घं पञ्च चिन्वीत यः कामयेत स दीर्घोऽमुष्मिन्
लोके सम्भवेयमिति" विद्यमाने कथं ब्रूयात् ॥
  6. प्राकृतौ चत्रौ पक्षौ सन्नतः पुच्छं विकारश्च वक्ष्यात् ॥

The ātman remains as it is, since the *vikāra* is not (prescribed by the *śruti*). (7).

Afterwards and hence the *śyenacit* is to be constructed (8).

Whatever the difference is there (in between the *kāṅkacit* and the *śyenacit*), it is explained (by us in sūtras) from the *śruti*. (9).

It is known that in the *asvamedha*, the fire-altar is three-times as big (i. e., of twenty-one puruṣas measure) (10).

There the whole *abhyāsa* for anything particular not being prescribed (11).

By (telling) the addition of rectangles the addition of tail and wings (to the body) is told (12)

The *asvamedha* fire altar is of twenty-one puruṣas like this, it is known, (13)

There the measurment is done only by *puruṣa* without the addition of *aratn* and *pradeśa* (14).

7. यथा प्रवृत्त्यात्माऽविकारात् ॥

8 अथो एतच्छ्रुत्येनचित् चिन्वीतेति ॥

9. यावदात्मनः (त) न सारूप्यं तद् व्याख्यातम् ॥

10. त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यस्वमेधे विज्ञायते ॥

11. तत्र सर्वम्यासोऽविशेषात् ॥

12. क्षीर्धेचतुरस्राणां समानेन पक्षपुच्छानां समानं उक्तं ॥

13. एवमेव त्रिस्तोऽग्निर्भवतीत्यस्वमेधे विज्ञायते ॥

14. तत्र पुरोयाम्यागो नारदप्रोक्तानाम् ॥

Since the number (twenty-one *puruṣas*) is obtained (in the *Sruti*) (15).

In the *Śruti* itself the number twenty one is told and hence there is no addition. The repetition of the last *sūtra* indicates the auspicious end of the Book.

Here ends the Twenty first Khandā.

Here also ends the Sixth Paṭala.

HERE ALSO ENDS THE ĀPASTAMBA ŚULBA SŪTRA

The Āpastamba Sulba Sūtras

INDEX TO THE SŪTRAS

सूत्रानुक्रमणिका

आपस्तम्ब शुल्बसूत्रम्

अणूकाः पञ्च० 20|19

अथ रथश्चारण० 6|18

अथात्यन्त० 3|17

अथापरम् 1|15

अथापरो योगः 2|1

अथाप्युदा० 6|14

अथो एतच्छेयेन० 21|8

अध्यर्घ्यपुरुषस्ति 18|12

अध्यर्घ्यपुरुषा 3|15

अध्यर्घ्या पादे० 13|17

अनियतपरिमाण० 9|24

अनुपपद० 11|3

अन्त्ययोः पाशौ० 2|3

अन्त्या बाह्य० 20|7,17

अपरस्मिन्नुद० 7|14

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्घ्या० 10,9

अपरस्मिन्प्रस्तारे पञ्च० 17|8

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुञ्च० 11|16

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुर० 20|8

अपरेण पञ्च० 19|22

अपरेण मूपा० 8|24

अपरेण शिरसो० 19|18

अपरेणाहवनीयं 4|16

अपरेर्वादादयः 19|20

अप्यपाम् प्रति० 16|1

अप्ययोश्च० 17|9

अरलिना दक्षिणतो० 8|7;9|7

अरलिभिर्वा० 6|20

अरलिमात्रं चतु० 7|6

अर्यन्तरत्वा० 10|19

अर्घ्वतृतीय० 3|16

अर्घ्वदशमा० 15|13

अर्घ्वप्रमाणेन 3|20

अर्घ्वस्य द्विप्रमाणायाः 3|21

अर्घ्वेन नाक्सदा० 9|22

अर्घ्वेष्टका त्रिभिः० 19|3

अवशिष्ट योद्धशीभिः 20|6;16

अशिरस्को 21|4

अष्टमेन त्रिभिः० 19|2

अष्टविषप्रभृ० 8|20

अष्टादशकरण्यो० 18|30

अष्टादशेत्वे० 7|2

अष्टाविंशत्यून० 5|20

अष्टासीति० 6|15

अष्टागु प्रक्रमेण 4|2

अष्टिवादिनिर्दिष्ट 5|28

आहृतिविद्या० 8|21

आग्नीध्रीयः 7|25

आग्नीध्रीयैः 4|1

आग्नीध्रिपुर० 15|10

आत्मान. करणी 20|12

आत्मानमष्ट 17|19

आदेशादन्यत् 3|10

आयाम वाग्य० 1|7

आस्पदघ्नी 10|22

इतरत्पक्षयो० 15|8

इतिरयपरि० 6|19

इत्युक्तम् 9|8

ईपया प्राची० 6|9

उत्तरमुत्तर० 10|23

उत्तर तूत्तरस्या 16|21

उन्मुच्य पूर्वस्माद० (मध्यमेनैव) 1|20,

(लक्षणेनैव) 2|4, (दक्षिणा) 8|25

उन्मुच्य वेणु० 5|1

उपचाय्य चिन्वीत 14|8

उपधाने चतुरस्रस्या० 7|18, 13|5

उपधाने चतस्र० 19|17

उपधानेऽध्यर्चा० 10|1, 13|18

उपधाने पष्टि० 16|24

उपधानेऽष्टा 11|10

उपसहृता० 2|19

उभयतः प्रउग 12|7

उभयतः प्रउगा० 12|12

उर्ध्वप्रमाण० 9|21

एकत्रिंशत् दक्षिण 18|10

एकत्रिंशत् परि० 18|22

एवविध प्रथ० 8|10

एवविधप्रभृतीना करणी० 11|21

एवविधप्रभृतीना न पक्ष० 8|17

एवविधप्रभृतीना प्रथमा० 11|24

एकविंशोऽग्नि० 21|13

एकादशमु० 4|3

एतावन्ति ज्ञेया 5|19

एतेनोत्तर. 15|18

एतेनोत्तरः पक्षो० 18|28

एव प्रदक्षिण० 9|3

एवमन्यत् 16|20

एवमिव हि योपेति० 4|15

एवमिव हि वयसा० 15|5, 18|5

एवमिव हि श्येन 16|2

एवमिव हि श्येनस्य० 21|2

एवमुत्तरत उत्तरम् 8|8

एवमुत्तगत. 4|20, 5|6

एवमुत्तरतश्चोणी० 5|4

एवमुत्तरनी० 1, 5

एवमुत्तरी० 1|21, 2|5

एष द्विगत 17|7, 20

एष हि चेष्टाना० 6|6

कङ्कचित् शीर्षं० 21|5

कङ्कचिदलजचित्० 21|1

करण पुस्पस्य० 16|3

करण व्यायामस्य 7|11

करणानि 12|5

करणीनीष्टकाना० 9|15

काम्या गुणविकारा 12|1

खण्डमागन्तुना 2|23

गाहपत्याहवनीय 4|7

चतस्रश्चतस्र पक्षमध्यया 20|4

चतस्रश्चतस्र पक्षाग्रीयाः 20|1

चतस्रश्चतस्रोऽर्धे० 20|13

चतुररत्ति 15|10

चतुरभ्यस्ताभि० 5|11

चतुरस्र मण्डल० 3|2

चतुरस्र वायस्य० 13|11, 14|13

चतुरस्रपादणया 1|11

चतुरस्रा इत्ये० 7|22

चतुरस्राच्चतु० 2|15

चतुरस्ताभि० 11|1

चतुरस्रेत्ये० 7|9
 चतुर्थप्रभृति० 10|27
 चतुर्थेनैक चतु० 19|6
 चतुर्थेनैक चतुर्थसप्त० 19|12
 चतुर्भागीयमणूकम् 11|5
 चतुर्भागीयाक्षणे० 16|23
 चतुर्भागीयाऽध्यर्धा 16|11
 चतुर्भागीयार्धम् 16|14
 चतुर्भिः पश्चात् 6|21
 चतुर्विंशत्य० 15|11
 चतुर्विंशत्या० 4|5
 चत्वारिंशत्परि० 18|13
 छन्दश्चित् 14|16
 छिन्त्या निरस्त० 2|18
 छेद विपर्ययो० 5|22
 जानुदध्नी० 10|20
 न एकविंशति० 7|12
 त एवमेवो० 8|13
 तच्चतुर्थम् 16|13
 तच्छिदरः 18|17
 तत् ऊर्ध्वमेको० 8|16
 तत् तृतीयम् 16|10
 तत्पक्षिनमनम् 18|27
 तत्पुच्छम् 18|32
 तत्प्रथमम् 16|5
 तत्सप्तमम् 16|19
 तत्र पुरपा० 21|14
 तत्र यथावायी० 11|9,13,10,14,12
 तत्र गर्वाभ्या० 21|11
 तत्पापुना 5|24
 तथोत्तरः 18|20
 तथोत्तरे 18|11
 तथोत्तराग्निर 3|14
 तथोर्वेति 11|7

तदधर्ममस्या० 1|3
 तदधर्मं प्रादेश० 15|12
 तदष्टमम् 16|22
 तदुक्तम् 2|14,21
 तद्दु ह वै 8|14
 तदेकरज्ज्वा० 5|8
 तदेकरज्ज्ज्वा० 6|12,24,30
 तद्दक्षिणाग्ने० 4|8
 तद्वितीयम् 16|7
 तन्नवधा व्य० 7|17
 तन्निमित्तो० 1|6
 तयोश्च पुर० 19|6,17,18
 तयोस्तु पश्चा० 16|29
 तस्माच्छ्रुति० 21|3
 तस्मिन्पाश० 1|19
 तस्मिन्श्चतु० 7|16
 तस्य खल्वाहू० 6|8
 तस्य दक्षिण० 15|21,16,17
 तस्य निर्हासि० 2|24
 तस्य पुच्छेन० 13|15
 तस्या करण्या 13|3,16
 तस्यादणया भेद० 16|15
 तस्यादणया रज्जु० 2|7
 तस्यादणया रज्ज्वा० 19|15
 तस्याश्चतु० 16|12
 ता आत्मनि चतु० 20|3
 ता आत्मनि चतु० 11|17
 ताभिरतो० 5|13,18
 ताभिर्जोया० 1|10
 ताभिरधोणी० 5|16
 ताभिरित्तरम्य० 5|10
 ताम्या दक्षि० 9|10
 तां युगेन 6|32
 तावगो 5|7

तावक्षण्या दक्षि० 16|18
 तानक्षण्या व्यव० 15|22
 तावदेव दीर्घं० 12|9
 तासामर्घ्येष्टका० 10|5
 तासामेवैक्तो० 9|17
 तासा चत्वा० 18|7
 तामा पट् प्रधा 13 4
 तिर्यंगश० 6|16
 तिर्यङ्मानी द्विगुणा० 4|21
 तिर्यङ्मानी पुरुष० 2|20
 तिल परि० 18|16
 तिलश्चिरसि 18|8
 तिलस्तिस्त्रो० 20|15
 तिलोऽग्रे० 16|27
 तुल्ययोश्चतु० 2|10
 तृतीयक्वरण्येतेन 2|8
 तृतीयेन नवमी 3|22
 ते द्वे प्राची० 16|6
 तेऽपरेण द्वे० 20|9
 तेभ्य पुरीष० 14|4
 त्रिकचतुष्कयो 5|9
 त्रिकरणी वा 5 27
 त्रिभिर्नव 3|12
 त्रिभि पुरस्तात्० 6|23
 त्रिविधस्तृ० 8 12
 त्रिशत्यदानि 5|1
 त्रिशत् पण्ड्य 17|17
 त्रिपाह्वे० 10|26
 त्रिस्तावोऽग्नि० 21|10
 त्र्यद्वर्ज० 14|15
 त्र्यवर्गे 13|19
 दक्षिण पुर० 4|6
 दक्षिण पग 18|19
 दक्षिणस्मादद्याद् 5|21

दक्षिणायाश्चोणे 4|19
 दश पश्चात् 10|2
 दशोत्तरतो 10|10
 दिक्षु चत्वाला० 14|3
 दीर्घचतुरस्र सम० 2|22
 दीर्घचतुरस्र विह्वय० 4|17
 दीर्घचतुरस्रा० 21|12
 दीर्घस्याक्षण्या 1|9
 द्रोणचित० 13|8
 द्वायानि खलु० 14|11
 द्वयानि तु खलु 13|9
 द्वादशसु० 4|4
 द्वादशिक पृष्ठ्या० 5|29
 द्वादशिका पञ्चत्रिंशि० 5|17
 द्वादशिका पञ्चिक० 5|12
 द्वाभ्यामर्घ्ये० 20|10
 द्वाभ्या चतुर्धाम्ना चतु० 19|4
 द्वाभ्या चतुर्धाम्ना द्विसप्त० 19|10
 द्वाभ्या चतुर्धाम्ना सप्त० 19|8
 द्वाभ्या चत्वारि० 3|11
 द्वितीयश्चतु० 17|13
 द्विपुरुष पश्चा० 18|29
 द्विपुरुषा० 15|14
 द्विरभ्यस्ता० 5|14
 द्विविधो० 8|1
 द्विपाह्वे० 10|25
 द्विसप्त० 19|10
 द्विस्तावा वेदि० 5|31
 नवारत्नि० 7|1
 नानाप्रमाणयो० 2|11
 नाभिदन्ती० 10|21
 नितोदयो० 18|26
 नितोदात्प्राची० 18|25
 नित्योभयत 12|10

निमित्तं रज्जु० 4|18
 पक्षकरण्यास्सप्त० 19|13
 पक्षनमन्या० 19|16
 पक्षमध्योया 19|9
 पक्षास्यापरयो० 15|16
 पक्षाग्रमुत्सर्ग्यं० 18|23
 पक्षाग्रीया० 19|11
 पक्षाग्रे पुरुष० 18|21
 पक्षाप्ययोरव० 10|4,20|2
 पक्षाप्यये पुरुष० 18|24
 पक्षेष्टका चतु० 19|7
 पक्षेष्टकाभि० 20|5
 पक्षेष्टकाभिह० 20|14
 पञ्च चित्तयो० 10|17
 पञ्चदश पुच्छ० 18|9
 पञ्चदश पुच्छाग्रे० 19|23
 पञ्चदश भागीया० 10|8,15
 पञ्चदशिकाऽष्टि० 5|15
 पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वाभ्या० 6|25
 पञ्चदशियेनैवापायम्यार्घा० 6|13,7|4
 पञ्चदशियेनैवापायम्यार्घेन० 6|31
 पञ्च-पञ्च पक्षा० 10|3
 पञ्च-पञ्च पुच्छ० 10|6
 पञ्चभिः पुरीषै० 10|18
 पञ्चमभागीया 11|6
 पञ्चारलि 15|9
 पदे युगे० 6|33
 परिचाप्य चिन्वी० 14|5
 परिचाप्येनोक्त 14|9
 परिमण्डना इत्ये० 7|23
 परिमण्डले० 7|10
 पदचात् प्राङ् 15|3,18|3
 पदचात् त्वाद० 13|13
 पादमाभ्यो० 11|4

पादेष्टका पाद० 11|8
 पादेष्टकाभि० 11|15,19,13|25
 पादेष्टका चतु० 19|7
 पादेष्टका त्रिभि० 19|5
 पादेष्टकाश्च 11|22
 पाश्वंत परि० 3|3
 पाश्वंयोस्ता० 18|31
 पिशीलमात्रा० 7|21
 पुच्छपादव्यो पञ्च० 17|22
 पुच्छपाश्वंयोरष्टा० 16|25
 पुच्छाप्यये० 16|28
 पुच्छे प्रादेश० 10|7,11|14
 पुच्छेऽर्घ्यपुरुष० 15|20
 पुरस्तात् प्रत्यङ् 15|4,18|4
 पुरस्तादहोयसी० 4|14
 पुरुषचतुर्यं० 19|14
 पुरुषमात्रेण० 8|22
 पुरुषमुत्तरे० 9|6
 पुरुष दक्षिणे पशो० 8|6,9|4
 पुरुष पुच्छे० 9|5
 पुरुषस्तिवंग् 18|18
 पुरुषस्य पञ्चमभाग० 16|16
 पुरुषस्य पञ्चमेन० 9|16
 पुरुषस्य पञ्चमो० 9|18
 पुरुषस्य षोडश० 18|6
 पूर्ववदुत्तर० 9|12
 पूर्वैण पक्षाप्यय 19|21
 पूर्वैण पक्षाप्ययावे० 19|20
 पृष्ट्या तो० 9|9
 पृष्ट्यान्तपोरन्तो० 1|4
 पृष्ट्यान्तयोर्मध्ये० 2|2
 प्रउगचिन्वी० 12|11
 प्रउग चिन्वीन० 12|2
 प्रउगा इष्टकाः 12|6

प्रक्रमस्य द्विकरणौ 5|26; 6|1
 प्रक्रमे यथाकामौ 6|3
 प्रक्रमो द्विपदः 6|2
 प्रतीची श्रोणी 4|13
 प्रत्यक्षविधा 8|3
 प्रथमस्य पङ् 16|8
 प्रमाणमात्री रज्जु 1|16
 प्रमाणं तृतीयेन 1|13
 प्रमाणं त्रिपङ् 2|6
 प्रमाणेन प्रमाण 3|9
 प्राकृतीरित्य 14|18
 प्राकृती वक्रौ 21|6
 प्रागायामाः 7|13
 प्राची. प्रतीचीश्च 11|12; 16|3
 प्रादेशमुक्ता 7|5
 प्रादेश चतुर्थं 15|7
 प्रादेशेन वित्त 8|9
 बाह्यविशेषा 20|11
 भवतीव खलु 8|1
 मण्डलार्थं मृदो 7|15
 मध्यमा स्वय 14|6
 मध्यमेपादौ 1|18
 मध्यानीतर 7|19; 13|6
 मध्ये लक्षणमर्थ 1|17
 मध्ये लक्षणम् 15|15
 महान्तं बृहन्त 10|24
 मृदो देहान् 7|24
 यच्चतुरस्र 20|18
 यच्च ते न चतु 3|19
 यजमानमात्री चतु 6|26
 यजमानमात्री प्राच्य 4|10
 यजमानस्या 6|5
 यत्पच्यमाना 9|23
 यथा पुच्छ 10|12

यथा प्रकृत्या 21|7
 यथा प्रथमे 10|11
 यथा योगनत 16|4, 9
 यथाऽर्धपुरुषो 15|23
 यथा विमुखे शकटे 12|8
 यथा सख्यामितरा 7|26
 यथा सन्तति 4|11
 यावता यावता 3|18
 यावता वा 6|11
 यावत् प्रमाणा 3|13
 यावदाम्ना 8|4; 21|9
 यावद्वामा 1|2
 यावन्यजमान 8|23
 रज्ज्वा वा विमा 9|13
 रथचक्रचित् 13|1
 रथमात्री निरुद्ध 6|7
 वक्रपक्षौ 15|2; 18|2
 वयसा वा 8|2
 विज्ञापते 10|28
 विषययुगेन 6|10
 विपरीता अप्यथे 10|13
 विपर्यस्तपादौ 5|5
 विपर्यस्य श्रोणी 9|11
 विभागस्तु नवधा 2|9
 विमिताया पुर 4|22; 6|35
 विहारयोगान् 1|1
 वृधस्य पादर्वमानी 21|6
 वृधस्याक्षया 2|13
 वेणुना चतु 8|5
 वेद्य साधुग्नयति 4|12
 व्यत्यास चितु 7|20; 10|16; 11|20,
 23; 12|7, 13|26; 17|21,
 20|20
 व्यास्यात् विह 1|8

व्यायाममात्री० 7|8
 शब्दार्थस्य विश० 6|4, 34
 शिरसि चतुर्थ्यो 17|18
 शिरसि चतुर्थ्यो विशये 17|5
 शिरस्यर्धं पुरु० 15|24, 18|15
 शेषे च विंशति 17|16
 शेषे च षड् 17|4
 शेषे त्रयोदशा० 17|14
 शेष दश 17|1
 शेषे पञ्च चत्वारः 17|11
 श्मशानचित् ० 14|10
 श्वेनचित् ० 15|1, 18|1
 श्रुतिविप्रति० 8|19
 श्रुतिसामर्थ्यात् 4|9, 23, 6|36, 7|7
 श्रोण्यसेषु चाष्टौ 17|2
 श्रोण्यसेषु पुचाष्टौ चतु० 17|15
 श्रोण्यसेषु चाष्टौ प्राची० 11|12,
 पट्विंशत्प्राची० 5|2
 पट्विंशिकाया० 5|3
 षडशीति 6|17
 षड्भिः प्राची 6|22
 षोडशी चतुर्भि० 19|1
 स आत्मा 18|14
 सख्यासयोगात् 11|15
 स चतुरस्र 13|12; 14|14
 स निर्णमि 15|17

सन्ध्यन्तराले० 11|13
 सन्ध्योश्च० 11|11
 स पक्षपुच्छेषु० 9|14
 स परिचाय्य 14|7
 स पुरुष० 9|1
 सप्तविधवा० 8|18
 सप्तविधो० 8|15
 समचतुरस्र दीर्घ० 3|1
 समचतुरस्ता 11|2
 समचतुरस्ता पञ्च० 9|10
 समस्य द्विकरणी 11|12
 समूहन्नेवे० 14|1
 समूह्य चिन्वी० 14|1
 सर्वत प्रादेश० 9|19
 सर्वमग्नि चतु० 13|10
 सर्वमग्नि पञ्चम० 14|14, 11|18
 सर्वस्या भूमे० 13|14
 सर्वेच्छन्दो० 14|17
 सविशेष 1|14
 सा दीर्घा चतु० 5|23
 सा नित्या चतु० 3|8
 सा नित्या प्रजगम् 12|4
 सा यत्र निपते० 2|17
 सौमिक्या वेदे० 5|25
 हृसीयस कुरण्या० 2|12